Yediyüz

Osmanlı Beyliğinden 28 Şubat'a:
Bir Devlet Geleneğinin Anatomisi

Fikret Başkaya

TÜRKİYE VE ORTA-DOĞU FORUMU VAKFI
ÖZGÜR ÜNİVERSİTE

Fikret Başkaya

Yediyüz

Osmanlı Beyliğinden 28 Şubat'a: Bir Devlet Geleneğinin Anatomisi

ÖZGÜR ÜNİVERSİTE

Özgür Üniversite Kitaplığı: 41

Fikret Başkaya Toplu Eserler: 2

© Maki Basın Yayın

Yayına Hazırlayan
İsmet Erdoğan

Kapak Tasarım
Ali İmren

Düzelti
Özden Bayram

1. Baskı
Ütopya
Kasım 1999

2. Baskı
Maki Basın Yayın
Mart - 2004

Basım Yeri
Cantekin Mat. Yay. Ltd. Şti.
Tel: (0 312) 384 34 35

Maki Bas. Yay. Ltd. Şti.
Bayındır Sokak 16/3
Kızılay - ANKARA
Tel: (0 312) 432 11 29
Fax: (0312) 433 71 72

ISBN: 975 - 8449 - 27-3

YEDİYÜZ
Osmanlı Beyliğinden 28 Şubata: Bir Devlet Geleneğinin Anatomisi

Fikret BAŞKAYA

2.Baskı Mart 2004

Bu kitabı, minnet borcumu hiçbir zaman ödeyemeyeceğim; özveri, cömertlik, yardımseverlik, çalışkanlık, gösterişten uzaklık, dünya malına değer vermeme gibi, çok sayıda meziyetin timsali, eşitlikçi, özgürlükçü, sömürü ve baskıdan arınmış bir dünyadan yana değerli ağabeyim ***Mehmet Ali Başkaya****'ya ithaf ediyorum..*

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 7

I. BÖLÜM
GİRİŞ 11

II. BÖLÜM
OSMAN BEY'DEN 'KAYZER-Î RÛM' SULTAN
II. MEHMET'E 29
I. Osmanlı Beyliği'nin Oluşum Süreci 36
II. Karacahisar'ın Alınması Veya
'Çekirdeğin' Oluşması 50
III Bursa'nın Fethi: Ufukta İmparatorluk
Mu Görünüyor? 55

III. BÖLÜM
OSMANLI DEVLETİNİN NİTELİĞİ VEYA . . . . . .
İMPARATORLUK MANTIĞI 67
I. Osmanlı Devletiyle İlgili Bazı Saptamalar 75
II. Kurumsal Yapının Oluşması ve 'İmparatorluk
Mantığının' Yerleşmesi 84
III. 'Üretim Tarzı' Veya Sosyal Formasyonun Niteliği 96
IV. İğdişleştirilmiş' Toplum Sınıfları 109

IV. BÖLÜM
KLASİK YAPININ AŞINMASI: ÇÖZÜMÜ
"ESKİDE" ARAMAK 131

I. Büyüme Paradoksu Veya "Aşınmanın"
İç ve Dış Nedenleri 134
II. Çözümü "Eskide" Aramak! 152

V. BÖLÜM
SÖMÜRGELEŞMENİN HİZMETİNDEKİ YENİLİK
VE 'REFORMLAR' 169
I. "Zizâm-ı Âlem'den Nizâm-ı Cedid'e" 173
II. "Yenilikçi" Osmanlı Eliti "İrticayı" Keşfediyor 185
III. Hastalığı Azdıran İlaçlar 201
III. 1) Sened-İ İttifak'ın 'Tarihsel Anlamı' Ne İdi? 203
III. 2) Tanzimat Neyi Tanzim Etti? 207
III.3) 'Islahat Fermanı' veya Kompradorlaşmada
İkinci ve Son Perde 220
III. 4) Kanun-i Esasi veya Komprador Elit'in
'Meşrutiyet' Oyunu 136

VI. BÖLÜM
DEVLET NASIL KURTULUR? 243
I. Jön Türkler İktidarı Ele Geçiriyor 251
II: Birinci Jön Türk İktidarı veya Darbeci-Komplocu
Eeleneğin Yerleşmesi 262
III. Panturanizm Macerası ve Çöküş 278

VII. BÖLÜM
CUMHURİYET VEYA PADİŞAHIN KULU
NASIL "VATAN'IN KULU' OLDU? 293
I. 'Milli Mücadele' veya 19 Mayıs Efsanesi 297
II. Cumhuriyet'in Tarihsel Anlamı Üzerine 319
III. İttihatçıların İkinci İktidarı veya İnkılaplar
Neye Yarar? 333
IV. Demokrasi Oyunu veya Kulisle Sahne
Arasındaki İttihatçı Gelenek 346

VIII. BÖLÜM
Sonuç 363

ÖNSÖZ

Türkiye'de geçerli resmi tarihin izini sürerken, kendimi yedi yüz yıl geride buldum; bu yüzden kitaba *yediyüz* başlığını koymaya karar verdim. Kitabın yazımı tamamlanmak üzereyken, Osmanlı İmparatorluğu'nun yedi yüzüncü kuruluş yıldönümünün 'resmen kutlanması', başlığın 'uygunluğunu' gösteriyordu... Yine de bir başına *yediyüz*, bir kitap başlığı için yeterli olmayacaktı. Dolayısıyla 'Resmi Tarihin Eleştirisine Giriş', alt-başlığını eklemeyi düşündüm. Fakat, söz konusu alt-başlığın da kitabın içeriğini bütünüyle ifade etmediği sonucuna vardım ve alt-başlığı *Osmanlı Beyliği'nden 28 Şubata: Bir Devlet Geleneğinin Anatomisi* olarak değiştirdim. Böylece, içerikle başlık arasındaki 'uyumun' daha iyi ifade edilmiş olduğunu sanıyorum... Bu kitap, baştan sona tahrif edilmiş 'tarihimizi', tahrifatın tahribatından kurtarma amacına yönelik mütevazı bir 'denemedir'. Bugünü anlamayabilmemiz, geçmişimizden haberdar olmaya bağlı, ama bize sunulan geçmişin, tahrif edilmiş, değilse 'kirletilmiş' bir geçmiş olduğu tespitinden hareket etmez; geçmişimizle ilgili eleştirel bir kavrayışa ulaşamazsak, bugünü anlamamız mümkün olamaz... Latince bir deyim: *Habent sua fata libelli*, (kitapların kaderi vardır), der. Bu kitabın da elbette bir kaderi olacak ve bunun 'nasıl bir kader olduğunu' zaman gösterecek...

Hiçbir kitap, sadece onu yazanın eseri değildir. Bu durum, 'bilgi' ve 'bilinç' kategorilerinin doğası ve mantığıyla da doğrudan ilgili bir şeydir. Bu yüzden, sayısız insana minnet ve şükran borçlu olduğumu söylememe gerek yok... Ama bu kitap, aynı zamanda söz konusu borcu ödemeye yönelik bir çabanın ürünü de sayılabilir... Bu yüzden burada teşekkür borçlu olduğum herkesi anmayacağım, hepsine minnet ve şükranlarımı sunuyorum. Yine de isimlerini anmadan geçemeyeceğim dört kişi var: Eşim Sevinç Başkaya, işin zahmet ve külfetine ortak oldu, her zamanki cömertliği ve özverisi için kendisine ne kadar teşekkür etsem azdır... Ayrıca, kitabın bazı bölümlerini benimle tartışma nezaketini gösteren dostum Orhan Dilber'e, Özgür Ünivesite'ye her seferinde bir kucak kitapla gelerek, kaynak bulmam konusunda beni rahatlatan dostum Ahmet Kara'ya, Özgür Üniversitemizin değerli ve cefakâr sekreteri Nursema Çınar'a teşekkürü bir borç biliyorum. Elbette her zaman olduğu ve olması gerektiği gibi tüm hatalar, eksikler ve yanlışlar bana aittir...

I. BÖLÜM

GIRIŞ

Yeni bir paradigmaya yönelik temel buluşları yapan kişilerin hemen hepsi de, ya çok genç ya da paradigma değişikliği yaptıkları alana yeni girmiş kişiler olmuştur.
Thomas Kuhn

I. Geçtiğimiz yıl (1998) 'Cumhuriyet'in yetmiş beşinci yılı kutlandı. Kutlamalarla ilgili devlet törenlerinde 1930'lardan kalma 'Onuncu Yıl Marşı'nın yıldızı parlamış görünüyordu... Elbette söz konusu marşın yeniden 'tedavüle çıkması' şaşırtıcı değildi. Zira 1930'ların zorlama bir *rönesans*ı, yapılmak istenen *28 Şubat süreci* yol almaya devam ediyordu. Her zaman olduğu gibi, yetmiş beşinci yıl kutlamalarında halk yoktu; ve bu durum, asla şaşırtıcı değildi. Zira Türkiye'de halkın ayrı, devletin ayrı bayramları vardır. Böyle bir ayrımın varlığı da doğrudan *devlet geleneğiyle* ilgilidir; ve devlet bayramlarına, halk kayıtsızdır. Halkın devlet bayramlarına çok sınırlı katılımı da kutlama törenlerine katılan öğrenci çocuklarının hatırı içindir. Zaten eğitim görenler, ekseri 'sınıf değiştirip' devlet katına 'terfi ettikleri' için, bu tür bir 'ilgi ve yakınlık' da anlaşılır bir şeydir. Devlet, neyin bayram olacağına karar verir ve kutlar. Bazen 27 Mayıs gibi, hoşuna gitmeyen bir 'bayramdan vazgeçer'. 19 Mayısın bayram olmasına 19 Mayıs 1919'dan tam 19 yıl, 'Cumhuriyet' kurulduktan da tam 15 yıl sonra (20 Haziran 1938'de) karar ve-

rilmiştir. Kimse neden daha önce değil de o tarihte kutlanmaya başlandığına 'mantıkî' bir gerekçe bulamaz. Böyle bir sorunun cevabı az-çok şöyledir: *Devletlûların* aklına o zaman geldiği için... Elbette hiçbir şey durup dururken akla gelmezdi... Bu durum, 'devlet bayramları'nın halk katında neden hiçbir kıymeti harbiyesinin olmayışını da açıklar. Adı üstünde 'devlet bayramı'dır; kendileri çalıp kendileri oynarlar...

Elbette yetmiş beşinci yıl 'uygunsuz' bir zamana rastlamıştı. Cumhuriyetin 75. yılı, çetelerin devlet tarafından çizilen sınırın dışına *taştığının* farkına varıldığı 1998 yılına rastlamıştı... İlk defa halkın, *bilmemesi gereken bir şeyi öğrenmesi* engellenmemişti. Durum engellememeyi gerektiriyordu. Yarattıkları canavar, yaratıcılarını tehdit, değilse rahatsız eder hale gelmişti... Şüphesiz devletin çeteleşmesi yeni bir şey değildi. Yeni olan husus, çetelerin 'göreli özerkliğinin' artması, çetelerle 'çete olmayan' unsurlar arasındaki ilişkinin çeteler lehine dönmüş olmasıydı... Durum, çete olanla olmayan arasındaki sınırın silikleştiğini gösteriyordu. Böylesi bir 'manzara' söz konusuyken, kutlamaların anlamı hakkında kafalar iyice karışmıştı... Hangi cumhuriyetin 75. yılını, kim, niçin kutluyordu? Söz konusu Cumhuriyet; Talat Turhan'ın *Kontrgerilla Cumhuryeti*, Ahmet Kahraman'ın *Korku Cumhuriyeti*, Suat Parlar'ın *Gizli Devlet* dediği miydi?[1] Aslında cumhuriyetin "kimin cumhuriyeti" olduğu konusunda rivayet muhtelif olsa da, genel bir hitap tarzı çoktan oluşmuştu: *Susurluk Cumhuriyeti...* Susurluk skandalı kamuoyuna sunulan versiyonun aksine, devlet çeteleri arasındaki bir 'iç savaş' sonucu açığa çıkmıştı. İnsanlar Susurluk dahil hiçbir çete hakkında gerekenin yapılmayacağını az-çok tahmin ediyorlardı. Görünen köy kılavuz ister miydi! Esasen durumdan şikayet edenler, daha fazlasının yapılmasını zorlayacak güçten, cesaret ve basiretten

---

1 Bkz. Talat Turhan, **Kontrgerilla Cumhuriyeti**, Tüm zamanlar Yayıncılık, İstanbul 1994; Ahmet Kahraman, **Darağaçlarının Gölgesinde Korku Cumhuriyeti**, Tümzamanlar Yayıncılık, İstanbul, 1994; Suat Parlar, **Osmanlı'dan Günümüze Gizli Devlet**, Bibliyotek Yay., İstanbul, 1997.

yoksundular. "Işık söndürmek" gibi kimi 'pasif eylemler' taşı yerinden oynatmak için yeterli değildi. Kaldı ki, 'ışık söndürme' daha öteye geçmemek ve vakitlice sona erdirilmek kaydıyla, 'kimileri' tarafından da destekleniyordu... Asıl rahatsızlık yaratan husus, bizzat bu eylem değildi. "Acaba bu eylem insanların aklına başka eylemleri getirir mi?" sorusu, rahatsızlık yaratıyordu... Sonuç, Susurluğun kapanması oldu. Eğer bir devlet çeteleşmişse, çeteleri ancak 'başka çeteler' ortaya çıkarabilir. Ya da devlet çarkını baştan sona dönüştürecek radikal bir devrim... İstendiği kadar Anayasa'da devletin bir hukuk devleti olduğu yazılsın, aslolan bir çete devletiydi. Zaten hiçbir hukuka veya kanuna dayanmayan bir devlet de mümkün değildir. Önemli olan hukuktan neyin anlaşıldığıdır. Bir ülkede kimi hukuk kurallarının geçerli olması, o ülkeyi bir hukuk devleti saymak için yeterli koşuldur; ama bu orada geçerli rejimin, meşru bir rejim olduğu anlamına gelmez...

Yetmiş beşinci yılda görüntüyü bozan bir şey de, resmi beyanlara göre sayıları binlerle ifade edilen 'faili meçhul cinayetlerdi'. İnsanların düşünme yeteneği o kadar dumura uğramıştı ki kimse, bu kadar 'faili meçhul' cinayet olamayacağını düşünemez durumdaydı. Eğer faili meçhul denilen vak'alar belirli bir sayıyı aşarsa, artık ona *faili meçhul* demek mümkün değildir. Zira bu, ortada asgari bir otorite ve güdük de olsa bir hukuk düzeninin mevcut olmaması demektir. Böyle bir durum demek, cinayetlerin failinin bizzat devlet içi unsurlar olması demektir ki 'faili meçhul' söylemi, artık uygun değildir... Yetmiş beşinci yılı 'sevimsiz' gösteren bir şey de, Türkiye'nin dahil olmak için en az iki yüz yıldır 'uğraştığı' Avrupa kapısından bir defa daha kovulduğunun ilan edilmesiydi... Cezaevleri; siyasi mahkûmlar, aydınlar ve gazetecilerle dolup taşarken, Avrupalılar bu durumu Türkiye'yi, Avrupa Birliği dışında tutmak için bir koz olarak kullanıyorlardı. Avrupalı devletlerin çıkarı, en azından iki yüz yıldır Türkiye'yi Avrupa'nın dışında tutmayı gerektiriyordu. Bu kitabın ilerki bölümlerinde üzerinde durulacağı gibi, Türkiye'yi yaklaşık iki yüz yıldır yöneten 'ekip' de hiçbir zaman Avrupa'ya dahil olmak için samimi bir niyet

taşımadı. Türkiye coğrafi bakımdan, zaten Avrupa'nın bir parçasıydı; ama siyasi bakımdan, Avrupa'nın içinde değil *periferisinde* bulunması, Batı çıkarlarına daha uygun düşüyordu... Yönetici sınıfın Avrupa'ya katılma, "uygar dünyanın bir parçası olma" söylemi, kendilerinden başka herkesi kandırmak içindi... Rahatsız edici bir şey de, ülkenin varını yoğunu bir kaç yüz holdingle, sayıları yüz bin kadar olduğu ileri sürülen büyük rantiyecilerin hortumlamasını sağlayan rejime, *demokratik-laik sosyal hukuk devleti* denmesi ve bu az sayıdaki 'harâmi'nin, soygunlarının Atatürkçülük ve 'laikliğin korunması' adına "meşrulaştırılmak" istenmesiydi. Şaşırtıcı olmamakla birlikte 'sevimsiz' olan bir şey de 'laikliği koruma' manipülasyonuna kendini 'solda sanan' bazı aklıevvellerin de gönüllü alet olmasıydı.

Yetmiş beşinci yıl kutlamalarında bir devlet reklamı belirli aralıklarla televizyon ekranlarına ve gazete sayfalarına yansıyordu: "Cumhuriyetimiz yetmiş beş yaşında, Cumhuriyetimiz bir yaşındaki kadar genç ve dinamik, bin yaşındaymış gibi köklü ve güçlü..." Cumhuriyetin yaşıyla ilgili 'rivayet' muhtelif olsa da, rivayete yer olmayan gerçek: "devletimizin yediyüz yaşında olduğuydu...". Nitekim yaşla ilgili belirsizliğin ortadan kalkması için, fazla zaman gerekmedi. Ertesi yıl (1999) Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşunun yedi yüzüncü yılı kutlamalarının gündeme gelmesiyle, durum netleşti... Bu iki kutlamanın peşi sıra gelmesi, asgari sağduyu, mantık ve muhakeme yeteneğine sahip insanları rahatsız etmesi gerekirdi... Doğrusu insanlar bu durumdan pek rahatsız olmuş görünmüyorlardı. Herhalde şöyle düşünüyorlardı: *"Devletimiz öyle uygun gördüğüne göre mutlaka bir bildiği vardır..."* Kendi payıma bu saçmalıktan büyük rahatsızlık duyduğumu söylemeliyim. Eğer 1998'deki kutlama, Saltanatın yıkılışının yetmiş beşinci yılı için idiyse, bir yıl sonraki kutlama ne içindi? Bir yıl önce yıkılışının yetmiş beşinci yılı kutlananın, bir yıl sonra kuruluşunun yedi yüzüncü yılını kutlamak ne anlama geliyordu? İşte bu kitabın varlık nedeni budur; ve söz konusu 'uyumsuzlukla' ilgili bir netleşme sağlama kaygısının ürünüdür. Fakat görüntüyle

gerçek, retorikle realite arasındaki *uyumsuzluk* aşılırsa, devlet ricalinin Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşunun yedi yüzüncü yılını kutlamasının sayısız nedenleri olduğu görülecektir... Aynı şekilde emekçi halk çoğunluğunun her türlü kutlamaya kayıtsız kalmasının da... İlerki bölümlerde açıklamaya çalışılacağı gibi 1923, resmi söylemin ısrarla iddia ettiğinin aksine, imparatorluktan bir kopuş değildi. Türklüğün 1923'teki "yeniden doğuş" söylemi, ideolojik bir zorlamaydı; ve hiçbir zaman, kitlelerin bilincinde kök salmış bir *efsane* niteliği de kazanmayacaktı. Aslında *Cumhuriyet,* kayda değer hiçbir yenilik ve özgünlük içermiyordu. Toplum/devlet ilişkisinde hiçbir değişiklik söz konusu değildi. Yegane 'yenilik', devletin halk yığınları üzerindeki *denetim* ve *gözetiminin* güvence altına alınmasıydı... Son tahlilde yapılanlar, eski şarabı yeni şişede sunma zorlamasıydı. Fakat hepsi bu kadar da değildi. Eski olan sadece şarap değil, şişe de eskiydi. Elinizdeki kitap, bir bakıma, nasıl olup da 'eski' olanın 'yeniymiş' gibi sunabildiğinin öyküsünü anlatma denemesidir. Şaşırtıcı olan bir şey de, nasıl olup da iktidar sahiplerinin ve onların hizmetindeki *devlet aydınlarının* bunca zamandır gerçeği gizlemeyi ve kafaları bulandırmayı başarabildikleridir...

II. Osmanlı İmparatorluğu hakkında yazan tarihçilerin ezici çoğunluğu, imparatorluğun kuruluşunda dinin önemli bir rol oynadığında birleşiyorlar. İmparatorluğun son dönemlerindeyse, 'geri kalmışlığın' başlıca nedeninin din olduğu ileri sürülüyor! Elbette bir dönemde 'ilerici', değilse 'olumlu' rol oynayanın, nasıl olup da bir başka dönemde 'gericiliğin', 'olumsuzluğun', 'kötülüğün' başlıca nedeni haline geldiğini anlamak mümkün değildir. Bu tür yaklaşımlar, din ve dinin işleviyle ilgili yanlış anlamadan, değilse bilgi yetersizliğinden kaynaklanıyor (elbette bilmemek mazeret değildir). Aslında din, son tahlilde bir ideolojiden başka bir şey değildir. Osmanlı sosyal formasyonu kendinden öncekiler ve kendine benzeyenler gibi, dine dayalı bir ideolojik meşrulaşma ve meşrulaştırma temeli üzerine oturuyordu. Dinin bir dönemde 'olumlu', bir başka dönemde de 'olumsuz' rol oynadığını ileri sürmek, beyinleri Avrupa-mer-

kezli ideoloji tarafından boşaltılmış olanların bir kuruntusudur. İdeolojiler, ancak hakim sınıflar ve hakim sınıflarla ilişkileri itibariyle şu ya da bu öneme sahip olabilirler, şu ya da bu işlevi yerine getirebilirler. Her dönemin ihtiyaçlarına uygun bir ideoloji oluşturulduğu gibi, ideolojilerin ne zaman hangi işlevi yerine getireceği, o ideolojiyi 'kullananın' niyetinden bağımsız değildir. Bu bakımdan bütün dinler, hakim sınıflar ve onların temel çıkarlarından bağımsız olarak ele alınamazlar. Her ideoloji birileri tarafından oluşturulur ve 'belirli' amaçlar için kullanılır. Nasıl hakim sınıflardan 'bağımsız' bir ideoloji mümkün değilse, kendisi için, kendi başına, 'ayrı bir kerte' olarak bir din de mümkün değildir. Pre-kapitalist dönemin sömürü, baskı ve hiyerarşik ilişkilerini meşrulaştırma-kabullendirme işlevi gören egemen ideolojinin en temel 'yapıcı unsuru' olan dinlere, hak etmedikleri bir misyon vehmetmek bilimsel kriterler bakımından kabul edilebilir değildir. Aynı şekilde, kitlelerin bilincinde derin kök salmış böyle bir ideolojiyi hafife almak da yanlıştır. Türkiye'de kemalist politikacılar, 'devlet aydınları' ve memur bilinci taşıyan 'bilim cemaati", din ve dinin işleviyle ilgili yeterli bilgi birikiminden yoksun oldukları için, dini 'kolaylıkla vazgeçilebilir' bir şey sayarak yanıldılar. Bugün toplumun yaşamakta olduğu gerilim, dine yaklaşımdaki yanlışlar ve o yanlışlar üzerinde yükselen 'sakat politika ve uygulamaların' bir sonucudur. Dinin toplumsal kültürün önemli bir ögesi olduğu gerçeğini kavramaktan aciz olanların, bir dizi 'aşırılıktan' ve saçmalıktan yakayı kurtarması mümkün değildir.

III. Tüm 'yenilikçilik', 'modernlik', 'ilericilik', 'meşrutiyetçilik', 'cumhuriyetçilik', 'reformculuk', 'çağdaşlık', 'modernlik', 'kalkınmacılık' vb. retoriğine rağmen, Osmanlı İmparatorluğu'nun kurulduğu günden beri, hiç değilse Fatih Sultan Mehmet döneminden beri iki şey, hiçbir ciddi değişikliğe uğramadı. Birincisi, yönetici egemen sınıfın halka, topluma, dünyaya, insana bakışı önemli bir değişikliğe uğramadan devam etti; ikincisi, emekçi halk çoğunluğunun devlete bakışı, devleti algılayışı ve devlet karşısındaki 'duruşu', kayda değer bir değişikliğe uğramadı. Yenilikçilik, reformculuk, inkılâpçılık,

kelimenin gerçek anlamında bir 'retorikti'. Zira Osmanlı kafası, Osmanlı devlet anlayışı özde bir değişime uğramamıştı. Yönetici egemen sınıfın temel problematiği, haraca dayalı toplum düzenini sürdürmek, dolayısıyla öyle bir işleyişin yegane güvencesi olan devlet aygıtını korumak ve güçlendirmekti. Çok 'sırmalı' Osmanlı paşalarının kendi iktidarlarını korumak amacıyla yaptıklarının 'ilericilik', 'inkılâp' vb. sayılması Türkiye'nin entelektüel azgelişmişliğiyle açıklanabilecek bir şeydir ve asla şaşırtıcı da değildir. Bu tür bir problematikten uzaklaşmanın, 'başka şeyler' yapmanın koşulu, yeni ve farklı toplumsal sınıfların, farklı bir siyasal-ideolojik perspektifle süreci kendi tarihsel-sınıfsal çıkarları doğrultusunda etkilemesiyle mümkün olabilirdi. Oysa, tarihin hiçbir döneminde 'devlet dışı unsurlar' (toplum sınıfları densin), sürece müdahale edebilecek yüksekliğe çıkamadılar.

Gerçek durum böyle olduğu halde, kimi 'yeni' kurumlar, mekanizmalar ve söylemler 'her şeyin değiştiği', değilse değişmekte olduğu izlenimi yaratmak içindi... Oysa, 'yenilikçilik' ve 'inkılâpçılık' denilenler 'eskinin' ve 'eskiyi korumanın' hizmetindeydi. Elbette yapılanlar pratik yaşamı angaje etmeyen şeyler değildi. Osmanlı "yenilikçilik-reformculuk-inkılâpçılık" serüveni, kaçınılmaz olarak, üç paradoksal sonuç doğuracaktı. Bir kere söz konusu 'yenilikler' imparatorluğun '(yarı) sömürgeleşmesini' hızlandırıyordu. Zaten yeniliklerin arkasındaki başlıca güç olan sömürgeci emperyalist devletlerin de temel amacı bu idi; ikincisi, 'yenilikçilikle' birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'nda geçerli köklü, devlet-halk yabancılaşması daha da 'derinleşmişti'. Emekçi halk çoğunluğuna egemen olan bilincin, bir 'yurttaş bilinci' değil de bir çeşit 'misafir bilinci', 'sığıntı bilinci', ya da 'mülteci bilinci' oluşu önemlidir, ve üzerinde önemle durulması gereken bir şeydir; üçüncüsü, Tanzimat söylemine rağmen, Osmanlı toplumunu oluşturan farklı etnik-dini-kültürel 'unsurlar' ve 'kimlikler' arasındaki gerilim daha da arttı... Bugünün Türkiye sosyal formasyonu, 'iki kimlikli' şizofrenik bir toplum durumundadır. Bir yanda "resmi kimlik", diğer yanda "emekçi halk çoğunluğunun gayri-resmi

kimliği" ve bu iki kimlik arasında sürüp giden kopuş-çatışma diyalektiği... Bugün yaşanan sorunların temel nedenlerinden biri de işte bu yabancılaşmadır. 'Cumhuriyet rejimi' bu yabancılaşmayı daha da derinleştirdiği halde, 'resmi söylem' farklıydı.

IV. Çelişik bir şey de 'yenilikçilik-reformculuk' döneminin, aynı zamanda "gerileme dönemi" sayılmasıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nu kuruluş, yükseliş, duraklama, gerileme gibi dönemlere ayırmak âdettir. Elbette böyle bir periyodizasyon, 'Bab-ı Âlî Sarayı merkezli' bir bakışın ürünüdür ve anlaşılabilir bir şeydir. 'Gerileme' olarak tanımlanan dönemin aynı zamanda 'yenilik-reformasyon' dönemi sayılması, bir bakıma yapılanların 'yenilik-reform' olmadığının, çöküşe yolculuk, değilse (yarı) sömürgeleşme olduğunun itirafıdır. Cumhuriyet rejimi de Osmanlı devlet anlayışının yeni bir görüntü altında, 'ulus-devlet' temeli üzerindeki devamından başka bir şey değildi.

V. Aslında Osmanlı İmparatorluğu soluğu kesilmiş, derin bir dekadans sürecindeki Bizans'ın yeniden canlandırılmasıydı (rejeneresansı). Kurucu unsurun 'Türkler' olması, değilse kurucular arasında Türklerin 'belirleyici' olması, onun Bizans'tan bütünüyle ayrı bir siyasal-sosyal formasyon olmasını gerektirmezdi. Osmanlı İmparatorluğu'nun Bizans'ın devamı, ya da aynı anlama gelmek üzere, 'Üçüncü Roma İmparatorluğu' olmadığına dair iki temel gerekçe ileri sürülüyor. Bunlardan birincisi, kurulan 'yeni imparatorluğun' bir "Türk imparatorluğu" olduğudur. Oysa, pre-kapitalist dönemin imparatorluklarını Türk, Rus, Arap, Alman, Fransız, İtalyan, İngiliz vb. gibi etnik kökene gönderme yaparak isimlendirmek mümkün değildir. Etnik temele dayalı devletler, kapitalizm sonrası dönemin ürünüdür. Kaldı ki imparatorluk mantığı, etnik kökene gönderme yapmaya ve ona dayanmaya elverişli değildir. Tam tersine, ilerki sayfalarda üzerinde duracağımız gibi, İmparatorluğun varlığını sürdürebilmesi, dinastinin dinasti olarak ayakta kalabilmesi, başlangıçtaki 'etnik kökene' olabildiğince yabancılaşmayı gerektirir... Bu bakımdan Osmanlı İmparatorluğu da kendi türüne dahil imparatorluklar gibi, doğası gereği ve kaçınılmaz olarak, "çok milletli', 'çok kimlikli' bir imparator-

luktu ve öyle de olmak zorundaydı; ikincisi de, İmparatorluğun, bir "İslâm İmparatorluğu" olduğu görüşüdür. Böyle bir yaklaşım da eleştiri karşısında dayanaksızdır. Zira böyle bir kabul, pre-kapitalist bir siyasal-sosyal formasyonda ideolojinin, dolayısıyla da o ideolojinin başlıca yapıcı unsuru olan dinin işlevi hakkında yanlış bir anlayışın ürünü olabilir ve tabîr mazur görülürse, öküzü arabanın arkasına koşmak gibi bir şeydir... Böyle bir yaklaşım, bir siyasal-sosyal formasyon olan imparatorlukta ideoloji-iktidar ilişkisini tersinden okumaktır. Dolayısıyla yaygın, ama yanlış kanının aksine, devlet-din ilişkisinin yönü, dinden devlete doğru değil, devletten dine doğrudur. Zaten din de pre-kapitalist siyasal-sosyal formasyonun egemen ideolojisinin, sadece önemli bir bileşenidir. Dolayısıyla belirleyiciliğin kaynağı ideoloji, yani din değil, siyasettir. İslâm öğretisi, daha Abbasiler zamanında bir devlet ideolojisi ve devletin ideolojik aygıtlar bütünü olarak sistematize edilip, biçimlendirilmiş durumdaydı. Denilebilir ki o tarihten sonra, din-devlet veya din-siyasal iktidar ilişkisi gerçek biçimini almış bulunuyordu. Gerçek durum böyle olduğu halde, egemenliğin mistifiye edilmesinin bir sonucu olarak, ilişkinin veya belirleyiciliğin yönü ters-yüz edilmiş ve ilişki tersinden okunmuştur. Din bir öğreti olarak devletin (egemenliğin densin) hizmetindeyken; ve egemenliğin ihtiyaçları doğrultusunda, yeniden *yorumlanıp-biçimlendirilirken*, yaratılan mistifikasyon-reifikasyon sayesinde, sanki ortada dinin hizmetinde ve sadece din kurallarına göre işleyen bir devlet varmış gibi bir izlenim yaratılmıştır.

VI. Osmanlı İmparatorluğu'nun son iki yüz yılı (yarı) sömürgeleşmenin tarihidir. O dönemden bugüne Türkiye'nin kapitalist dünya sistemi içindeki yeri, konumu ve ilişkilerin niteliği ciddi bir değişikliğe uğramadan devam etmektedir. İmparatorluğun son dönemlerinde Batılı emperyalist devletler, İmparatorluk dahilindeki Hıristiyan 'milletleri' koruma bahanesiyle, sürekli müdahalelerde bulunuyorlardı. Bugün de az-çok benzer nedenlerle (Kürt sorunu, Kıbrıs vb.), Türkiye'ye müdahale ediyorlar. Eskiden olduğu gibi bugün de 'müdahalenin' asıl nedeni ileri sürüldüğü gibi, insanî (hümaniter) kaygılar değil,

doğrudan ticari-ekonomik-siyasal çıkarlardır. Eskiden Hıristiyan toplulukların 'hakları' için yapılan müdahalenin yerini şimdilerde, daha çok 'insan hakları' retoriği almış görünüyor. Bir zamanlar, Batılı devletleri tatmin etmek ve zaman kazanmak için fermanlar, hatt-ı hümâyunlar, Kanun-i Esasî'ler yayınlanıyordu... Şimdilerde de benzer kaygılarla 'istemeye istemeye' kanunlar çıkarılıyor veya kanun değişiklikleri yapılıyor... Elbette nüanse edilmesi gereken şeyler yok değildir; ama sorunun özüne ait değişen pek bir şey yoktur. Mutlaka nüanse edilmesi gereken bir şey şudur: Bugün Türkiye'de, çıkarları emperyalist sermayenin çıkarlarıyla özdeş bir komprador sermaye sınıfı oluşmuştur. Bu durum, emperyalizmle ilişkinin niteliğini, Batılı devletlerden rüşvet (komisyon diyorlardı) alan 'yenilikçi Osmanlı paşalarının durumundan ayırt etmeyi gerektirir. Zira emperyalizmle çıkar ilişkisi, artık 'organik' bir nitelik kazanmış durumdadır. Kimi ara ve 'geçiş dönemlerinden' sonra, bugün geçerli rejim 'yeniden kompradorlaşmış' bir rejimdir; ve birçok bakımdan geçen yüz yılın ikinci yarısındaki Osmanlı İmparatorluğu'nun durumunu çağrıştıran bir 'manzara' söz konusudur.

VII. Türkiye tüm ilericilik, çağdaşlık, modernlik cilasına rağmen, en azından Nizam-ı Cedit döneminden beri *seyfiye* tarafından yönetilen bir toplumdur. Şimdilerde komprador bir kapitalist sınıfın oluşmuş olması bu gerçeği değiştirmez. Türkiye özü itibariyle askeriye tarafından yönetilmeye devam ediyor. Buradaki *askeriye*, kelimenin geniş anlamındadır; dolayısıyla sadece üniformalı kesimi kapsamıyor. Modernlik görüntüsü veren kurumlar (anayasa, mahkemeler, siyasi partiler, seçimler, parlamento, o parlamentodan 'çıktığı sanılan' hükümetler vb.), son tahlilde seyfiye-komprador ittifakının hizmetinde birer manipülasyon aracıdır. Bu durumun sürüp gitmesinde, en azından bilince çıkarılmasının gecikmesinde, 'bilim adamı' ve 'aydın' sayılan taifenin *kışla bilinci* taşıyor olmasının, bağımsız düşünme, özgür tavır ortaya koyma yeteneğinden yoksun oluşunun önemli bir sorumluluk payı vardır. Askerî gelenek, ya da 'kışla bilinci', toplumun kendisi

hakkında düşünme yeteneğini dumura uğratmıştır. Türkiye'nin bu durumu, emperyalist dünyanın da işine gelen bir şeydir. Bu durum, Batılıların neden *Atatürk*çü olduğunu da açıklıyor. Esasen modernlik ve çağdaşlık retoriği ve görüntüsüne rağmen, söz konusu olan hâlâ Orta Çağ kafasıyla (değilse *eski kafayla*) yönetilen bir toplumdur. Cumhuriyet döneminde 'her şeyi değiştiriyormuş gibi yaptılar. Filvâki birçok şeyi de değiştirdiler; ama bütün bunları Sicilyalı prens Lampedusa'nın, *"hiçbir şeyi değiştirmemek için her şeyi değiştirmek gerekiyordu"*, sözünü hatırlatırcasına yaptılar. Ya da Fransızcadaki ünlü deyişle, *'plus ça change plus c'est la même chose'* ne kadar değişirse değişsin hep aynı kalıyordu... Batılıların Türkiye'yi, özellikle Ortadoğu halkları başta olmak üzere, Üçüncü Dünya'ya 'örnek ülke' olarak sunması da bu durumla ilgilidir. 'kemalist ilericilik', Üçüncü Dünya'nın kendi konumunu sorgulamasını engellemede etkin bir ideolojik araç olarak görülüyor. Ordu, 'laik rejimi koruma' söylemiyle, asıl 'eskiyi' koruyor. Elbette bal tutanın parmağını yalaması işin 'doğası gereği' olduğuna göre, bu vesileyle kendi ayrıcalıklarını ve toplumdaki hakim pozisyonunu koruyor; ve sahip olduğu iktidarı ve gücü de kimseyle paylaşmak istemiyor. Ordu, sadece toplumun kaynaklarının önemli bir bölümüne bütçe aracılığıyla el koymakla kalmıyor, aynı zamanda ekonomide de kök salmış durumdadır ve ağırlığı giderek artmaktadır. Artık komprador oligarşinin önemli bir bileşeni durumundadır.

VIII. Osmanlı tarihini yazanlarla 'Cumhuriyet' dönemi tarihini yazanlar aynı kumaştandılar. Her iki tarih de "içerden yazılmış' tarihtir. Her ikisi de "resmi tarihtir". Her ikisinin de temel kaygısı devleti *kutsamaktır*. Başka türlüsü mümkün olabilir miydi? Böyle bir soru sormak ve bu soruya cevap aramak vaktini boşa harcamaktır. Bu kitabı yazmak üzere tarih okumalarına başladıktan bir süre sonra, belirli aralıklarla kafama: *İnsanlar tarihle neden ilgilenirler?* sorusu takılıyordu. Belirli bir eşikten sonra bu soruya iyi-kötü bir cevap vermeliydim... "İnsanlar tarihten ders çıkarmak için tarihle ilgilenirler," şeklindeki yaygın, ama anlamsız genel kabul bir yana bırakılırsa,

gerçekten insanlar hangi saiklerle tarihle ilgileniyorlardı? Bu sorunun akla uygun bir cevabı: "İnsanlar kendi geçmişlerini, ait oldukları topumun ve başka toplumların, üzerinde yaşadıkları doğanın geçmişini, velhasıl varoluşun gizemini, yaşamın sırrını çözmek için, 'nereden gelip nereye gittiklerini' merak ettikleri için tarihle ilgileniyorlar," şeklinde olabilirdi. Elbette bu son derecede masum bir şeydir, tecessüs sahibi insanoğlu için 'gereklidir' ve insan olmanın da bir gereğidir. Üstelik, insanların geçmişin dünyasında seyahat etmesi de zevkli bir şey olmalıdır. Tarih okumalarım ilerledikçe, tarihle asıl ilgilenmenin farklı nedenlere dayandığı sonucuna vardım. Üstelik bu, 'masum' bir şey de değildi. Birileri tarihi tahrif edip, egemenlik sisteminin ömrünü uzatmak için tarihle ilgileniyordu ve tarihle asıl ilgilenenler de onlardı. Gerçekten 'tarihsel bellek' önemli bir ideolojik mücadele alanıdır. Eğer bir toplumun bugününe egemen olmak istiyorsanız, onun dününe egemen olmanız gerekir. Bunun için de tarihi tahrif etmek esastır. Bu, geçmiş dönemin toplumuna, bugünün egemenlerinin biçtiği elbiseyi giydirmek, yaşanmış olayları bugünün ihtiyaçları doğrultusunda 'yorumlamak' demektir. Bu durumda tarih, sadece tahrif edilen bir şey değil, aynı zamanda bir 'fabrikasyondur'. İngiliz tarihçisi Eric Hobsbawm: "Nasıl haşhaş, eroin müptelalığının hammaddesiyse, tarih de milliyetçi, etnik ya da fundamentalist ideolojilerin aslî ögelerinden birisi, belki de aslî ögesidir. Eğer amaca uygun bir geçmiş yoksa, her zaman için yeniden icat edilebilir. Geçmiş meşrulaştırılıyor... *Geçmiş, övünülecek fazla bir şeye sahip olmayan şimdiki zamana daha şerefli bir arka plan sunar*"[2] derken tam da bunu ifade ediyor. Bu, gerektiğinde ısmarlama bir tarih imal etmektir... Egemen sınıf, kendi sınıfsal çıkarlarına uygun bir tarih versiyonu 'imal etmeye' giriştiği anda, tarihin tahrifatı da başlıyor... Osmanlı Hanedanı, kendi ihtiyacına uygun bir tarih versiyonu oluşturdu. Daha sonra 'Cumhuriyet' yönetimi aynı şeyi yaptı. Her ikisi de tarihsel belleğin önemli bir

2 Eric Hobsbawm, **Tarih Üzerine**, Bilim ve Sanat Yay., 1999, s.9 *(Altını biz çizdik).*

'egemenlik alanı' olduğunu çok iyi biliyorlardı. Bunun bireysel plandaki bir örneğini 1980 (12 Eylül) sonrası Türkiye'sinde görmek mümkündü. Yeniden kompradorlaşma programının sağladığı 'imkânlarla' (devlet ihaleleri, hayali ihracat, devlet teşvikleri, vergi iadeleri, uyuşturucu ve silah kaçakçılığı, bankerlik adı altında dolandırıcılık, 'kara para aklama', kumar vb.) hızla zenginleşen görgüsüz 'iş bitiriciler', müzayedelerden Osmanlı paşalarının yağlıboya portrelerini satın alıp, evlerinin görgüsüzce döşenmiş salonlarına asıyorlardı. Elbette bunu resim sanatına olan 'derin ilgilerinin' bir gereği olarak yapmıyorlardı... Böylelikle kendilerine 'yeni bir geçmiş' vehmediyorlar, sahip olduklarının sadece maddi zenginlikten ibaret olmadığını 'dosta düşmana' kanıtlamak istiyorlardı... Egemen sınıflar kendi ihtiyaçları doğrultusunda bir 'tarih versiyonu' oluşturuyorlar; ve bunu topluma empoze ediyorlar. Söz konusu dayatma ve kabullendirme işinde de 'devlet bilginleri', 'devlet aydınları', gerçek misyonları devleti kutsamak olan, ama bunu *tarafsız bilim* adı altında sunan 'akademinin' çok unvanlı memurları önemli roller üstleniyorlar. O halde tarihle ilgilenmenin, üçüncü bir yolu daha olmalıydı... Gerçekten tarihle ilgilenmenin üçüncü bir nedeni de tahrif edilmiş olan tarihi, olabildiğince tahrifatın tahribatından kurtarmak olabilir. Sosyal bilimlerin niteliğinden ötürü, bu tür bir çaba sonucu üretilen 'yeni' ya da 'başka' tarih, daha önce tahrif edilmiş tarihin yerini alamaz. Ancak onunla, yan yana varolabilir. Sosyal bilimlerde, doğa bilimlerinde olduğu gibi ortaya çıkan yeni paradigmanın bütünüyle eskinin yerini alması zordur. Ancak çok uzun bir zaman kesitinde 'yeni paradigmanın' kesin üstünlüğü söz konusu olabilir... Eğer tarih, egemen sınıflar tarafından egemenlik amaçları doğrultusunda tahrif edilip, egemenliğin hizmetinde kullanılıyorsa, bu oyunu bozmak için de tarihle ilgilenmek neden mümkün olmasın!

IX. Batı emperyalizminin etki alanına daha fazla girip yarısömürgeleşen imparatorluğu, ne Tanzimatçıların Osmanlı Milleti (İttihad-ı Anasır), ne diğerlerinin "İslâm Birliği (Tevhid-i İslâm), ne de Turancıların tüm Türk âlemini bir bayrak altında toplama (Tevhid-i Etrak) projesiyle (pan-turanizm), yaşatmak

mümkün değildi. İmparatorluğun iyice budanarak (1870-1920 aralığında İmparatorluğa dahil olan toprakların %85'i, nüfusun da %75'i kaybedilmişti) TC'ye dönüşmesi, yegane 'mümkün seçenek' olarak ortaya çıkmıştı. Aslında TC, pan-turanist emellerden arınmış; ama İttihatçıların geliştirdiği Türk ırkçılığına dayalı, bir ırkçı-milliyetçilik üzerine oturmuştu. Lâkin 1920'lerde, Batıdaki gibi ulus-devlet oluşturmaya uygun bir ekonomik alt-yapı mevcut değildi. Bu yüzden kurulan 'yeni devlette', *siyasal kertenin belirleyiciliği* etkili olmaya devam etti. Bilindiği gibi, pre-kapitalist sosyal formasyonlarda belirleyici olan siyasettir. Servete ve zenginliğe giden yol siyasetten geçer. TC döneminde de 'siyasi kerte' belirleyici olmaya devam etti. Bu bakımdan da Osmanlıdan Cumhuriyete geçiş, bir 'kopuş' değildi. Başka bir açıdan da 'modernleşme' olarak sunulan, esasen bir "lümpen" kapitalistleşmeydi. Oysa kapitalist gelişmenin lümpen tarzıyla *normal* veya *klasik* biçimi arasındaki fark önemsiz değildir.

X. Amacım, 'bilinen anlamda' bir Osmanlı Tarihi yazmak değil. Zaten 'meslekten tarihçi' de değilim. Buradaki niyetim, 'kopuş-süreklilik' tartışmasına açıklık getirmektir. Bu vesileyle 'yenilikçilik', 'ilericilik', 'çağdaşlaşma', 'modernleşme' vb. olarak sunulanın kelimenin gerçek anlamında bir retorik olduğunu ortaya koymak, tabîri caizse baştan sona bir fabrikasyon olan resmi tarihi ve resmi ideolojiyi teşhir etmektir. Kaldı ki, ben de ünlü İngiliz tarihçisi Martin Bernal gibi, 'tarihin tarihçilere, *akademik statünün gardiyanlarına* bırakılmayacak kadar önemli olduğunu' düşünüyorum. Eğer sosyal realite bir bütünlük oluşturuyorsa, onu bütün vecheleri itibariyle ve bir bütün olarak kavramak gerekir. Bu da, ancak bütünsel bir bakışı içselleştirmekle mümkündür. Bilimsel disiplinler arasına duvar ören 'uzmanlık' anlayışı, beklenenin aksine realitenin anlaşılmasını zorlaştırıyor... Fakat hepsi bu kadar da değil: "Bilimsel disiplinlere yönelik köklü meydan okumalar, dışardan gelme eğilimi gösterir. Öğrencilere, öğrenim alanlarını aşamalı olarak, yavaş yavaş açıklanan sırlar halinde tanıtmak âdettendir; böylece konularını bir bütün olarak görebildikleri zaman, *artık*

genel kabul görmüş önyargılar ve kalıplar, o kadar iliklerine işlemiştir ki, temel önermeleri sorgulayabilme gücüne sahip olmaları iyice ihtimal dışı olur".[3] Herhangi bir disipline sonradan ilgi duyanların bu durumu, meslekten olanlara göre her zaman bir dezavantaj değildir. "Acemi, bazen perspektif avantajına; konuyu bir bütün olarak görebilme ve konu üzerinde etkisi olacak benzeşimleri dışardan getirme becerisine sahip olabilir. Nitekim, şöyle çelişkili bir durumla karşılaşılır: Amatörler bir model ya da paradigma içinde bilimsel ilerlemeler sağlanmasına yardımcı olamazlar; fakat model ve paradigmalara en iyi meydan okuyan kimseler de çoğunlukla onlardır".[4]

Fakat Türkiye ve onun tarihi söz konusu olduğunda, sorun bu kadar masum ve sadece 'bilim cemaatinin' mesleki yabancılaşmasıyla açıklanabilecek bir şey değildir. Bizde 'bilim adamları' ekseri 'memur kafası' taşıdıkları ve asıl amaçları devleti kutsamak olduğu için, aralarında geçerli paradigmaya eleştirel bakabilenleri son derecede sınırlıdır. 'Eleştirel bakıyor gibi görünenler" de resmi ideolojinin yasakladığı alana, 'mayınlı tarlaya' girmemeye azami özen gösterirler. Oysa, eleştirel olmayan hiçbir zihinsel-entelektüel çaba, bilim tanımına dahil edilemez. Bu tür bir bilginin, *Akademi* çatısı altında ve isminin önünde çok sayıda akademik unvan bulunan adamlar tarafından üretilmiş olması bu gerçeği değiştirmez. Türkiye'de bilimsel-entelektüel alanın bu ölçüde çorak oluşu, eleştirel düşüncenin 'azgelişmişliğinin' doğrudan sonucudur. Charles-Victor Langois, tarihçi için eleştirel bilincin önemini şöyle dile getirir: "İnsanın içgüdüsü, suyun içindeyken boğulmak için gereken her şeyi yapmaktadır, yüzmeyi öğrenmek, kendiliğinden hareketleri engelleme ve başkalarını icra etme alışkanlığını kazanmaktır. Aynı şekilde eleştiri alışkanlığı da doğal değildir; kazanılması gerekir ve ancak tekrarlanan alıştırmalardan sonra organik hale gelebilir. Böylece tarihsel çalışma en mükemmelinden eleştirel

---

3 Martin Bernal, **Kara Atena, Eski Yunanistan Uydurmacası Nasıl İmal Edildi? (1785-1985)**, (çev: Özcan Buze), Kaynak Yay. 1998, s.52 (a.b.ç.).

4 **A.g.e.**, s.54.

bir çalışmadır; eğer bu alana içgüdülere karşı savunma yöntemleri önceden geliştirilmeden girilirse, burada boğulunur."[5]

İşte, elinizdeki kitap, yukarda kısaca dile getirilen kaygıların ve entelektüel duyarlılığın bir sonucudur; ve söz konusu temalar etrafında, eleştirel bir 'alıştırmadır'.

5 **In Fernand Braudel**, *Tarih Üzerine Yazılar*, çev: M.A. Kılıçbay, İmge, 1992, s.28.

II. BÖLÜM

OSMAN BEY'DEN 'KAYZER-Î RÛM' SULTAN II. MEHMET'E

Tanrı buyurduğu için, ben çalışıp kazandığım için
Türk halkı da öylece kazanmış oldu şüphesiz.
Ben erkek kardeşimle beraber bu kadar önderlik edip
çalışmasa ve muvaffak olmasa idim,
Türk halkı ölecek idi, yok olacak idi.
Orhun Kitabeleri

Herhalde bu dünyada, Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihi kadar 'yanlış anlaşılmış', 'tahrif edilmiş,' 'haksızlığa uğramış', methiyeler düzülmüş, yüceltilmiş bir başka tarih yoktur. Kapitalizm yerleşip, Avrupa 'üstünlüğü' ve 'özgünlüğü' tezinin oluşturulması ve Avrupa ırkçılığının yükselmesiyle 'Avrupa dışındaki uygarlıklara ve toplumlara Avrupa-merkezli-ırkçı bir 'ideolojik' bakış egemen oldu. Avrupalılar kendi uygarlıklarının 'özgünlüğünü' kanıtlama çabası içine girerek, hem kendi tarihlerini, hem de dünyanın geri kalanının tarihini tahrif ettiler. Yükselen yeni sınıf olan burjuvazinin ihtiyaçlarına uygun bir 'tarih imalatına' giriştiler. Tarihi tahrif edip, kendi ihtiyaçları doğrultusunda bir insanlık ve uygarlık tarihi 'oluşturmak' için de Avrupa'nın, kadim uygarlıklarla secere bağını 'kopardılar'. Bunun için de, Avrupa'nın kadim uygarlıkların 'mirasçısı'

olmadığı, onlardan iktibas yapmadığı tezini oluşturma çabası içine girdiler.[1] Avrupa'nın 'özgünlüğü', 'orijinalliği', 'üstünlüğü' tezini kanıtlamanın yolu da onun kadim uygarlıkların mirasçısı olmadığı, onlardan iktibas yapmadığı, Doğu tarafından 'kirletilmediği'... düşüncesinin egemen kılınmasından geçiyordu. Bu tür bir iddianın gereği olarak da, tarihsel süreklilik inkâr edilecekti. Avrupa medeniyetinin Asya ve Afrika uygarlıklarıyla, Kadim Mısır, Sudan, Fenike vb. 'secere zinciri' inkâr edilince, ortaya çıkan boşluğun doldurulması gerekiyordu. Ve Martin Bernal'in yalın bir biçimde ifade ettiği gibi, 'Eski Yunanistan Uydurmacası' imal edilecekti. Önce 'Eski Yunan' imal edildi, sonra da Hıristiyanlığın ve Kadim Yunan'ın 'Avrupalı' olduğu, üstelik yegane uygarlık olduğu, felsefenin beşiği olduğuna dair tezler geliştirildi. Elbette birinin 'üstünlüğünü' kanıtlamak, diğerinin uygarlık yaratma konusundaki 'yeteneksizliğini' kanıtlamayı da gerektiriyordu. O halde, Avrupa dışı toplumların geriliğinin, uygarlık yaratma konusundaki 'özürlülüğünün' de kanıtlanması gerekiyordu. Bu amaçla Avrupa emperyalizmi ve sömürgeciliğini meşrulaştırmanın önemli bir 'aracı' olan *Oryantalizm* devreye sokuldu.

Avrupa'da modern tarih yazıcılığı bir "bilim dalı" olarak sahneye çıktığında, çoktan Avrupa-merkezli ve ırkçı bir virüs tarafından 'zehirlenmiş' bulunuyordu. Böylesi bir ortamda Batıda Osmanlı İmparatorluğu'yla ilgili olarak yazılanların "gerçek Osmanlı tarihi" olması mümkün değildi. Bu bakımdan Batıda, Osmanlı İmparatorluğu'yla ilgili yazılanlar oryantalizmin, sömürgeciliğin ve emperyalizmin ihtiyaçlarına cevap veren Avrupa-merkezli, ırkçı bir tarih versiyonu olabilirdi.

Enteresan bir şekilde Türkiye'de de 'çağdaş tarih yazıcılığı' başladığında, 18. ve 19. yüzyılda Avrupa'da yapılanın bir benzeri Türkiye'de yapılıyordu. Nasıl Avrupalılar yakın tarihle sürekliliği reddedip, secere zincirini koparma çabasına girmişler ve Kadim Yunan'ın mirasçısı, dolayısıyla 'saf Avrupalı' olduk-

1 Okuyucu bu konuda Martin Bernal'ın ünlü eserine bakabilir: **Kara Atena, Eski Yunanistan Uydurmacası Nasıl İmal Edildi? 1785-1985.**

ları tezini oluşturmaya yönelmişlerse, Türkiye'de de yakın tarihle süreklilik bağı reddedilip, Orta Asya'nın mirasçısı olunduğu tezi 'yeni resmi tarih' anlayışının merkezine yerleştirilmişti. Fakat bu tür zorlamalara rağmen, bu konuda ikircikli tavır da devam etti. Bir taraftan Türklerin büyük imparatorluklar kurduğuyla övünülürken ve yakın tarihle olan secere zinciri reddedilirken, bir taraftan da Türklerin kurduğu imparatorluklardan en büyüğünün ve en uzun ömürlü olanının Osmanlı İmparatorluğu olduğu söyleniyordu... Resmi Türk tarihçiliği, Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki sakat yaklaşımın sonuçlarını yaşamaktan bir türlü kurtulamadı. Kimi zaman Osmanlı İmparatorluğu'nun yükseliş dönemiyle övünüldü. Yükselişin bittiği, 'yeteneksiz padişahlar' dönemi veya kadınların işe 'burnunu soktuğu' dönem sonrasıysa reddedildi. Kimi zaman da, Osmanlı İmparatorluğu'nun yüzyıllar boyu Türklere zulmettiği ileri sürüldü. Mustafa Kemal, *Nutuk*'ta: "Osmanoğulları, zorla Türk milletinin hakîmiyet ve saltanatına el koymuşlardır. Bu zorbalıklarını altı yüzyıldan beri sürdürmüşlerdir; şimdi de Türk milleti bu saldırganlara isyan ederek ve artık dur diyerek, hakîmiyet ve saltanatını fiilen kendi eline almış bulunuyor."[2] diyor. Eğer Mustafa Kemal'in dediği doğru ise, altı yüzyıl Türkleri zorla hakîmiyetleri altında tutan, söz konusu İmparatorluğun kuruluşunun yedi yüzüncü yılını kutlamak 'rahatsız edici' değil miydi?

Aslında Osmanlı'ya 'resmi bakış', sadece bilimsel kriterler bakımından yetersiz değil, aynı zamanda asgari mantıkî tutarlılıktan da yoksundu. Bir tarihsel-sosyal olgunun, bir toplumsal formasyonun bazı 'yerlerini' ve kimi dönemlerini inkâr veya reddetmek, kimi yerlerine ve dönemlerine de sahip çıkmak, toptan inkâr etmek veya yüceltmek, sadece bilimsellikle değil, asgari mantıkî tutarlılık ve sağduyuyla da çelişen bir şeydir. Elbette başta da söylediğimiz gibi amaç, tarihi bugünün ihtiyaçlarına uydurmak ve mevcut egemenlik sisteminin hizmetine sunmak olduğunda, böylesi bir 'manipülasyon' ve tahrifat

2 M. Kemal Atatürk, **Nutuk**, cilt II, s.468.

anlaşılır hale gelir. Türkiye'nin bilimsel-entelektüel azgelişmişliği, Osmanlı İmparatorluğu hakkında bugün de 'bilimsel' bir yaklaşıma imkân vermiyor. Otuz altı Osmanlı Padişahı'nın büstlerinin Topkapı Sarayına dikilmesi ve İmparatorluğun yedi yüzüncü yılının 'resmen kutlanması', Osmanlı dönemine ilişkin sergi ve 'bilimsel etkinliklerin' çoğalması vb. söz konusu 'ikircikli tavrı' ortadan kaldırmıyor. Hem bağnaz resmi ideolojinin varlığını savunmak, hem de düne ve bugüne dair bilimsel bir bakış ortaya koyabilmek mümkün değildir? Elbette tarih bilincinden yoksun bir toplumda, bu tür garabetlerin yaşanması da şaşırtıcı değildir.

'Modernleşme', 'batılılaşma', 'çağdaşlaşma', *'Civilisation'*a katılma, kalkınma'; şimdilerde 'küreselleşmeye ve Yeni Dünya Düzeni'ne dahil olup uyum sağlama'; velhasıl Batı gibi olma paradigmasının iflas etmesiyle ve rejimin 'yeniden kompradorlaşmasıyla' ortaya çıkan hayal kırıklığı; geçmişteki 'mutlu çağa', Hülefayı Raşidin dönemine olan özlemi, bu arada Osmanlı İmparatorluğu'na ilgi ve sempatiyi artırdı. Aslında bireyler gibi, toplumlar da 'hayal kırıklığı' dönemlerinde eskiye özlem duyarlar; ve geçmişin hayal dünyasında, çok gerilerde kaldığına inanmak istedikleri 'altın çağda' kendilerine bir sığınak ararlar. Elbette Osmanlı İmparatorluğu hakkında yeterli bilgi birikimi ve 'bilinci' mevcut olmayınca, haksız suçlamalar kadar, Osmanlıya hak etmediği meziyetleri yakıştırma gayretleri de eksik olmuyor. Osmanlı İmparatorluğu'nun bir 'hoşgörü toplumu' olduğu, İslâmiyet'te 'demokrasi' olduğu, Osmanlı'nın bir 'hukuk devleti' ve 'çoğulcu bir düzen' olduğu, farklı etnik, dinî, kültürel, mezhepsel vb. kimliklere hoşgörüyle yaklaştığı, hepsinden de öte Osmanlı'nın laik olduğu vb. gibi 'gerçek durumla' uzaktan yakından ilgisi olmayan tevatürler, hezeyanlar ve yakıştırmalar eksik olmuyor.

Osmanlı Devleti'nin 'hukuk devletiyle, çoğulculuk ve laiklikle, hoşgörü rejimi olmakla vb. ile ilgili bir yanı yoktu. Osmanlı İmparatorluğu'nun hiçbir döneminde bugünün 'modern kavramlarına gönderme yapan' bir rejim söz konusu olmamıştı. Olamazdı da. O dönemler, bu tür kavramlara

yabancıydı. Bugün de olmadığı gibi... Osmanlı Devleti'nin bir hukuk devleti vs. olmadığı kesindi; ama buradan hareketle, bunlar Cumhuriyet döneminde oldu, bugün de var demek de aynı şekilde gerçek dışıdır... Birinde olmayanın mutlaka diğerinde olması mı gerekiyordu? Bu tür kaba yaklaşımlar, günün 'modern' görüntülü totaliter yağma düzenini 'meşrulaştırmak', Osmanlı İmparatorluğu'nun eksiğini Cumhuriyetin 'fazlası' gibi gösterme eğiliminde olanların bir kuruntusu olmaktan öteye bir anlam ve değer taşımıyor. Aynı şekilde, mevcut komprador rejimden hoşnut olmayan, geçmişte bir 'refah ve huzur dönemi' hayal edenler de Osmanlı'da olmayanları ona yakıştırma gayreti içindedirler; ki bu tür yaklaşımlar, dünyayı ve toplumu anlamakla değil, *anlamak istemekle* ilgili hezeyanlar, kuruntulardır... Bu tür yaklaşımlar, geçmişi bugünün gözüyle görme, geçmişi bugüne 'uydurma' niyet ve arzusuyla ilgilidir. Oysa, eski çağların sosyal formasyonlarında (özelikle de Osmanlı tipi formasyonlarda) geçerli olan 'siyaset yapma', yönetme-yönetilme tarzları, siyaset yöntem ve araçları, devlet ve toplum anlayışı vb. ile modernite sonrasının 'modern' denilen toplumlarındaki benzer kurum, kavram ve araçlar arasında bir benzerlik veya özdeşlik aramak, bir şeyi olmadığı yerde aramakla ilgilidir...

Zira 'modernite', bütün sonuçlarıyla birlikte geçmişten felsefî bir kopuş demektir... Artık iktidarın kaynağı insan ve doğa üstü 'kutsal irade' değildir. Modernite, 'insan tarihini yapar' demektir; ki bu, insan toplumlarının öz-iradesiyle, bilinçli eylemiyle, özgür seçimiyle kendi yaşamını, toplumsal yaşamı 'belirleyebilir', yönünü tayin edebilir, velhasıl insanoğlu muhtemel olan çıkış yolları arasında 'seçim yapabilir' demektir. Başka kavramlarla ifade etmek gerekirse, modernite 'eski çağların' 'metafizik yabancılaşmasından kopuştur; ki bu da insanlık için büyük bir ilerleme demektir; ve insanlık ve uygarlık tarihinde, önemli bir eşiğin aşıldığı anlamına gelir.

Osmanlı tarihiyle ilgili 'bilim dışı', 'gerçek dışı' algılayış ve tahrifatın bir nedeni de, Osmanlı İmparatorluğu'ndan kopan ya da I. emperyalistlerarası savaş sonrasında, İmparatorluğun tasfiyesiyle oluşan yeni *ulus-devletler*in, Osmanlı İmparatorluğu'-

nun tarihi karşısındaki milliyetçi, şoven yaklaşımlarıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nun tasfiyesi sonucu kurulan devletler, dar milliyetçi-şoven, duygusal ve tepkisel nedenlerle, Osmanlı İmparatorluğunu 'şeytanlaştırma' ve onu çağdaş sömürgeci-emperyalist devletlerle özdeşleştirme çabası içine girdiler. Bu tür bir yaklaşım, gerçekte olmayan bir şeyi gerçekten varolanla karıştırmak, değilse özdeşleştirmekle ilgiliydi. Oysa Osmanlı İmparatorluğu, burjuva uygarlık çağının devletleriyle, imparatorluklarıyla değil, kendi döneminin ait olduğu kapitalizm öncesi çağın, sosyal formasyonlarıyla (Doğu devletleriyle, feodal Batı Avrupa'yla değil) karşılaştırılabilirdi. Bu bakımdan Osmanlı İmparatorluğu, asla 'sömürgeci-emperyalist' bir imparatorluk değildi. Sömürgecilik ve emperyalizm, kapitalizm çağının kavramlarıdır. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu; yapısının, mantığının ve işleyişinin bir gereği olarak, ne İspanyolların ve Portekizlilerin Amerika kıt'asında, ne de İngiliz, Fransız, Hollandalıların vb. Asya ve Afrika'da yaptıklarını yaptılar. Osmanlı'nın 'mantığı' modern sömürgecilikle asla örtüşmüyordu. Bu bakımdan, Ortadoğu ve Balkanlarda oluşan devletlerin 'resmi tarihleri', ekseri Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihiyle ilgili saptırmalar ve tahrifatlarla doludur. Dünü, bugünün egemen sınıflarının ihtiyaçlarına göre 'yeniden yaratma' çabalarının bir ürünüdür. Sonuç itibariyle tarih tahrif edilerek, 'gerçek dışı' bir Osmanlı tarihi versiyonu 'yaratıldı'.

"Batılı tarihçiler, çok kez İmparatorluğun Avrupa ve Asya'da bağımsızlığına kavuşmuş eski tâbi ulusların, ulusal tarihi menkıbelerinin de etkisi altında kalmışlardır. Bunlar, kendi toplumlarının bütün kusur ve eksikliklerinden dolayı çökmüş imparatorluk efendilerini kınamak eğilimi göstermişler ve Osmanlı Devleti'nin son evrelerindeki bilinen zaaflarını, Osmanlı uygarlığının bütününü mahkum etmek şeklinde genelleştirmişlerdir."[3] Önemli olmakla birlikte burada Osmanlı tarihinin tahrifatı sürecinde, söz konusu devletlerin rolü üzerinde durulmayacak.

---

3 Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, TTK, Altıncı Baskı 1996, s.22.

Burjuva uygarlığının tarih sahnesine çıkmasıyla, insanlık tarihi tahrif edildi ve 'yeni egemen sınıfların' ihtiyacına 'cevap veren' Avrupa-merkezli bir tarih versiyonu oluşturuldu. Bu yeni tarih versiyonu da, insanlık tarihinin 'iki çizgi' ve 'beş aşamalı' olduğuna dair bir tarih anlayışına dayanıyordu. Buna göre, insan toplumları veya uygarlıklar silsilesi iki yol izlemişti: Birincisi, Avrupa'yı kapitalizme taşıyan, Musevi-Hıristiyan, Kadim Yunan, Rönesans Avrupasının (Greko-Romen) takip ettiği çizgiydi. Bu yaklaşıma göre, Avrupa dışı uygarlıklar kapitalizme evrilme, dolayısıyla modernite yaratma 'yeteneğinden yoksundular'; ikincisi de tüm toplumların, 'ilkel komünizm,' kölelik, feodalizm, kapitalizm ve sosyalizm olmak üzere beş aşamadan geçtikleri teziydi... Fakat tüm toplumların beş aşamadan geçtiği tezi, sadece burjuva ideologlarının bir iddiası değildi. Sosyalist hareket de tüm toplumların 'beş aşamadan' geçtiği, 'geçmek zorunda olduğu' tezinin hararetli bir savunucusu oldu. Özellikle II. Enternasyonal geleneği ve daha sonra stalinizm, bu 'tarihî evrim' tezinin yaygınlaştırılmasında önemli bir rol oynadılar.

Oysa, ne kapitalizme 'geçiş' Batı Avrupa'nın tekelindeydi (zira tüm toplumlar, aynı istikamette bir evrim içindeydiler), ne de tüm toplumlar beş aşamadan geçmişti. Beş aşama 'kural değil', sadece bir istisna idi. Genel ve hakim çizgi ilkel komünden köleci üretim tarzına geçiş değil, sınıflı toplumun ilk yaygın versiyonu olan 'haraççı' veya haraca dayalı diyebileceğimiz *tribüter* üretim tarzına geçişti. Kapitalizmin hakim üretim tarzı haline gelip, dünyanın henüz kapitalist aşamaya gelmemiş bölgelerini etkisi altına alarak, onları kendi mantığı ve tarihsel çıkarları doğrultusunda biçimlendirip-biçimsizleştirmesiyle, insanlık ve uygarlık tarihi de yeni egemen sınıf olan kapitalist sınıfın ihtiyacı doğrultusunda yeniden yazıldı (imal edildi). Öyleyse insanlık tarihinin yeniden yazılması gerekecek. Herhalde bunu da, tahribin tahrifatından şikayeti olan ve Avrupa-merkezli olmayan 'gerçek' tarihe ihtiyaç duyanlar yapacaktır...

I. Osmanlı Beyliği'nin Oluşum Süreci...

Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu ve Osman Bey'in 'oynadığı rol' bugün de belirsizliğini korumaya devam ediyor. Bu konudaki 'bilgi birikimi' efsanelere ve kuruluştan yüz yıl kadar sonra 'yakıştırılmış', değilse 'imal edilmiş' tarihi bilgilere dayanıyor. Elbette bütün büyük imparatorluklar gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşuna dair efsanelerin varlığı da şaşırtıcı değildir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk defa tarih sahnesine çıkışına dair yaygın efsanelerden biri, Âşıkpaşazâde tarafından nakledilendir: "Osman Gazi, Tanrıya yalvardı ve bir lâhza ağladı? Uyku galip oldu. Osman Gazi'nin ve arkadaşlarının arasında bir aziz şeyh vardı. Hayli kerameti gözükmüştü. Bütün halkın ona inancı vardı. Adı dervişti, ama dervişlik içinde ve gönlündeydi. Dünyalığı, nimeti, davarı çoktu. Misafirhanesi hiçbir zaman boş kalmazdı. Osman Gazi de zaman zaman gelip bu dervişe konuk olurdu.

Osman Gazi, uyuyunca rüyasında gördü ki bu azizin koynundan bir ay doğar, gelir Osman Gazi'nin koynuna girer. Bu ayın Osman Gazi'nin koynuna girdiği demde göbeğinden bir ağaç çıkar. Gölgesi dünyayı tutar. Gölgesinin altında dağlar var. Her dağın dibinden sular çıkar. Bu çıkan sulardan kimi içer, kimi bahçeler sular, kimi çeşmeler akıtır.

Osman Gazi, uykudan uyandı. Sürdü geldi, şeyhe haber verdi. Bunun üzerine şeyh der ki: "Oğul, Osman! Sana müjde olsun ki Hak Teâlâ sana ve nesline padişahlık verdi. Mübarek olsun; ve benim kızım Malhun Hatun senin helâlin oldu". Hemen nikâh edip kızını Osman Gazi'ye verdi."[4] Ede Balı adında bir derviş şeyhinin yaşadığı 'doğru' olsa da kızını Osman Gazi'ye verdiği o kadar kesin değildir. Başka kaynaklar Malhun Hatun'un Ede Balı'nın değil, Ömer Bey adında birinin kızı olduğunu ileri sürüyor...[5] Osmanlıların kökeni hakkında eldeki

4 Atsız, **Âşık Paşaoğlu Tarihi,** M.E.B. Yay., İstanbul 1992, s.16.

5 Bkz. Sencer Divitçioğlu, **Osmanlı Beyliğinin Kuruluşu**, Eren Yay., İst., 1996, s.62.

mevcut bilgiler ve ileri sürülen iddialar hiçbir zaman kanıtlanamayacaktır; ve Colin İmber'in ifade ettiği gibi, 'Osman Gazi hakkındaki geleneksel hikâyelerin neredeyse tümü hayal ürünüdür'.[6] Fakat Osmanlı Beyliği, bir vakı'adır; ve söz konusu beylik, yüz elli yıllık bir süreçte bir imparatorluğa dönüşmüştür. Kuruluşun 'sırrını çözmek' için tarihçiler dün olduğu gibi bugün de çalışmalarını sürdürüyorlar. Fakat "çağdaş bir tarihçinin yapabileceği en iyi şey, Osmanlı tarihinin başlangıcının bir kara delik olduğunu kabul etmek olacaktır. Bu deliği doldurmak yönündeki her girişim, yalnızca yaratılan masalların sayısına artırmakla sonuçlanacaktır".[7] Bizim masalların sayısını artırmak gibi bir niyetimiz yok. Eldeki mevcut bilgi birikiminden hareketle, Beylikten İmparatorluğa giden yolda belirleyici unsurlara değinmekle yetineceğiz. Hangi 'belirleyici unsurlar', Osmanlı Beyliği'ne İmparatorluğun yolunu açtı? Tarihte tesadüflerin rolü inkar edilemez. Ama hiçbir önemli tarihsel-toplumsal olguyu, sadece kimi tesadüflere dayanarak açıklamak da mümkün değildir.

13. yüzyılın özellikle ikinci yarısında Osmanlı Beyliği'nin vücut bulduğu Bitinya, her ikisi de dekadans içindeki Bizans ve Anadolu Selçuklularının enterseksiyonu olan bir *'Uç bölgesiydi*'. 'Uç' denilen "bu bölgedeki koşullar, hem Bizans, hem de İslâm tarafında, birbirine çok benziyordu. Uçlarda yaşayan halk, hiç bitmeyen sınır çatışmaları içinde ömür tüketmek zorundaydı. Bu uç-savaşçıları, düşmanın akınlarına karşı sürekli tetiktedir ve kendileri de sık sık düşman topraklarının içlerine doğru benzer akınlar yaparlar. Bu bölgelerdeki ekonomik yaşamın temelini, yağma oluşturur. Askerî uç bölgeleri ile barış içindeki ve çalışkan iç bölgeler arasında büyük bir kültürel karşıtlık vardır; ve bu karşıtlık, ırk farklılıkları nedeniyle daha da keskinleşmiş durumdadır. Dünyanın en uzak köşelerinden kopup gelmiş savaşçı unsurların sayısının artması, sınırın her iki yanın-

---

6 Colin İmber, *Osman Gazi Efsanesi,* in **Osmanlı Beyliği (1300-1389)**, Ed. Elizabeth A. Zachariadou, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1997, s.77.

7 **A,g.e.,** s.77.

da, garip bir kavimler ve diller karışımına, iç bölgelerdekinden çok farklı bir insan bileşiminin oluşmasına yol açar. Ayrıca uçlar ile iç bölgeler arasında, şiddetli siyasal ve dinsel gerilimler de vardır. Sürekli sınır çatışmaları, hükümetle ilişkilerinde kendi önemlerinin tam olarak bilincinde, şeflerine çok sadık ve mümkün olan en yüksek bağımsızlık düzeyine ulaşmayı amaçlayan cengâver aşiretler yaratmıştır. Bunlar her türlü yönetsel müdahaleye karşı çıkma eğilimindedirler; ve özellikle vergiye bağlanmaktan nefret ederler; tersine kendileri hükümetten şeref payeleri, para ve askerî yardım talebinde bulunurlar. Dinsel konularda da benzer bir direniş içindedirler. Devlet dininin hışmına uğrayan sapkınlıklar, buralarda güvenli bir sığınak, çoğu zaman da coşkulu bir kabul görürler."[8]

Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu konusunda uzman tarihçilerin başında gelen Paul Wittek'ten yapılan 'Uç'larla ilgili bu uzun alıntı, Osmanlı Beyliği'nin hayat bulduğu bölge hakkında bir fikir vermek içindi. 'Bitinya toplumu,' sadece doğudan gelen Türk-Türkmen aşiretlerinden oluşmuyordu. Aynı zamanda Bizans'ın periferisindeki Hıristiyan topluluğu da barındırıyordu. Türkmenlerden başka, Cengiz Han'dan kaçan Tatar ve Moğollarla, Bizanslılar tarafından iskan edilen Peçenek ve Komanları, vb. de kaydetmek gerekir. "Esasen buralarda daha ilk istilâ devrinden beri Bizans hakimiyetini kabul ederek bu sahalarda kalmış, yahut 13. asırda muhtelif sebeplerle buralara göçerek Bizans hizmetine girmiş, bazı Türk zümreleri olduğu gibi, Bizans İmparatorluğu'nun Balkanlardan getirip hudutlara yerleştirmiş olduğu Hıristiyan veya putperest Türkler de yok değildi". Uzunca bir zaman kesitinde yan-yana, iç-içe, bir arada yaşayan, Hıristiyan-Rum köylülerle Türkmenler ve diğerleri arasındaki 'yakınlık' (ki buna evlilikler de dahildir) sonucunda, farklı etnik-dinî-kültürel kimliklerden, yeni bir 'ortak kimlik' oluştuğu ileri sürülebilir. "Rum annelerden meme emen sınır Türklerinin sayısı hiç de az değildi. Hem Rum

8 Paul Wittek, **Osmanlı İmparatorluğunun Doğuşu**, Kaynak Yay., İstanbul 1985, s.28-29.

Hıristiyanların hem Türk Müslümanların halk dininde, her grubun kendine göre yorumladığı sayısız ortak evliya, ortak bayramlar ve kutsal yerler vardır".[9]

Dolayısıyla Osmanlı dinastisi (hanedanı), ekseri 'resmi tarihçilerin' ileri sürdükleri, salt 'Türk-Müslüman unsuruna dayanmadığı gibi, 'göçebe aşîretten çıkmış (dört yüz çadır safsatası) cihan-gîrane bir devlet' de değildi. Osmanlı Beyliği'nin kuruluşunu ve bir imparatorluğa evrilmesini açıklarken, ekseri bir dizi neden ileri sürmek âdet olmuştur: Moğol baskısından kaçıp bölgeye 'yerleşenlerin' neden olduğu nüfus baskısı; Türkmenlerin savaşçı geleneği; Babaî ayaklanmasından sonra bölgeye sığınan örgütlü dervişlerin ve köklü bir örgüt geleneği olan Ahîler'in varlığı; Bizans İmparatorluğu'nda sürüp giden taht kavgalarında tarafların 'dış müttefik' arayışına girmeleri; Bizans'ın otoritesinin iyice zayıflaması sonucu, Bizans tebaası köylüler üzerindeki siyasi denetimin zayıflaması; sömürünün derinleşmesi sonucu geçim şartlarının daha da kötüleşmesi"; vergilerin ağırlığından ve mezalimden bıkan halkın, Türk istilasına karşı mukavemet etmeyerek teslim olmaları"... vb. Elbette bu tür koşulların oluşması bir başına Osmanlı Beyliği'nin tarih sahnesine çıkışını açıklamak için yeterli değildir. Önemli olan bir dizi nedeni alt-alta yazarak, 'işte söz konusu toplumsal olgu bunların sonucu ortaya çıktı' demek, bilimsel kriterler bakımından yeterli bir açıklama sayılamaz. Zira Osmanlı Beyliği için geçerli olan bu tür nedenler, pekala başka beylikler için de geçerli olabilirdi, nitekim geçerliydi... Bir toplumsal olgunun varlık nedenini açıklarken, bir dizi nedeni sıralamaktan çok, nedenler arasındaki 'belirleyicilik hiyerarşisini' saptamak önemlidir.

Oluşum sürecinde pre-kapitalist bir sosyal formasyon olan Osmanlı Beyliği'nde, gaza-ganimet 'ideolojisinin' önemli bir rolü olduğu anlaşılıyor. Gerçekten gaza-ganimet ideolojisinde 'boş' yoktur. Mutlaka kazanılan bir eylem söz konusudur. Eğer gazi, gaza akını sonunda ölürse, öbür dünyada 'cenneti kazanır',

---

9 Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, s.43.

eğer yaşarsa bir sürü ganimete kavuşur... Bunu 'ganimetin cazibesi gazayı davet eder' şeklinde de ifade etmek mümkündür... Dolayısıyla asıl saik 'cennete gitmek' değil, ganimetin izini sürmekle ilgilidir... Bu süreçte önemli roller üstlenen Rûm Abdalları, hem Osmanlı Beyliği'nin ortaya çıktığı yörede bir "sığınak" bulmuşlar, hem de Beyliğin kuruluş sürecinde ideolojik-pratik bir işlev üstlenmişlerdir. Nitekim "Paul Wittek'in ünlü kuramına göre, Osmanlı Devleti'nin varlık nedenini (raison d' être) Cihad oluşturmaktaydı".[10] Bunlar büyük ölçüde Babaî öğretisinin ve hareketinin 'militanlarıydılar'. Her birinin kendilerine özgü örgütleri vardı. Gerek ideolojik, gerekse de örgütsel performansları bir siyasal yapıya temel oluşturmaya elverişliydi.

Eğer Âşıkpaşazâde'nin yazdıklarına itibar edilirse, savaşçı (Gaziyân-ı Rûm), zanaatkâr (Âhiyân-ı Rûm), doğrudan ideolojik işlevleri yerine getiren ve oldukça yaygın dinî kesimi oluşturan (Abdalan-ı Rûm'un) kuruluş sürecinde 'belirleyici oldukları anlaşılıyor. Ernest Werner bu üç sosyal tabakanın önemini şöyle ifade ediyor: "Erken Osmanlı İktidarı tümüyle şu üç ana direk üzerinde kurulmuştu: Ahîlik, heterodoks dervişlik ve gazîlik".[11] Âşık Paşazâde yukarıda sözü edilen üç zümre dışında bir de 'Bacıyan-Rûm'dan söz ediyor, üstelik bu konuda daha da ileri giderek, Bektaşîlik tarîkatının asıl kurucusunun Hacı Bektaşî değil, Kadıncık Ana ve müridi Abdal Musa olduğunu ileri sürüyor... Fakat Kadıncık Ana'nın adından başka bu konuda 'fikir yürütmeye', değilse tahmin yapmaya olanak verecek hiçbir ipucu bulunmuyor... Söz konusu 'katmanların' durumuyla ilgili olarak, M. Fuad Köprülü: "Ekseriyetle geçinecek bir toprağa ve kendini yaşatacak bir işe sahip olmayarak, iktisadi zaruretler karşısında maişet vasıtalarını Orta Zamanın mütemadi harplerinde arayan ve dahili iğtişaşlarında arayan böyle

---

10 E.A. Zachariadou, *Karesi ve Osmanlı Beylikleri,* in **Osmanlı Beyliği,** s.243.

11 Ernest Werner, **Büyük Bir Devletin Doğuşu (Osmanlı Feodalizminin Oluşma Süreci)**, Alan Yay., İstanbul, 1986, s.134-135.

tufeyli (asalak) bir sınıfın vücuda gelmesi pek tabii idi. Hükümet teşkilâtının mahdud ve zaif olması, hükümdarların ve emîrlerin dahili ve harici düşmanlara karşı sık sık ücretli asker bulmağa mecbur olmaları, yalnız hududlarda değil, siyasî ve kültürel büyük merkezlerde de böyle bir zümrenin teessüsünü intac etmişdi... 10. asırda Maveraünnehr'de gaziler adını taşıyan bir teşkilatın mevcudiyetini biliyoruz".[12] diyor.

Bu aşamada akla gelen soru şu olabilir: Selçuklu Saltanatına başkaldıran ve büyük bir ayaklanmaya önderlik eden bir hareketin dinî öğretisi olan Babaîlik, nasıl olup da daha sonra Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda etkin bir rol oynayabilmiştir? Bu soruya bu konuda önemli araştırmalar yapmış bir tarihçi olan Ahmet Yaşar Ocak şu cevabı veriyor: "Araştırmamızın bizce çok önemli olan son sorusu, Abdalan-ı Rûm'un heterodoks dinî ideolojilerinin, Osmanlı Beyliği ideolojisine uyarlanabilmesi sorunudur. Unutmayalım ki bu ideoloji, 1240'lı yıllarda, Anadolu Selçuklu yönetimine başkaldırmış. Babıâli ideolojisini oluşturmuştur. Selçuklu devletini tehlikeli biçimde sarsan bu olaydan yaklaşık altmış yıl sonra bu ideoloji, başka bir Sünni devletin, Osmanlı Devleti'nin doğuşuna katkıda bulunmuştur.

Şimdi sorumuzu sorabiliriz: Bu olay nasıl ve hangi koşullarda gerçekleşmiştir? Biz bu sorunun yanıtının, birbirlerine ihtiyaç duydukları topraklarda karşılaşmış olan bu iki dinî ideolojinin çözümlenmesinde bulunduğunu sanıyoruz. Bu iki ideolojinin uyum koşullarını iyi anlayabilmek için, bir yandan o dönemde Abdalan-ı Rûm'un heterodoks İslâmının 16. yüzyılda olduğu gibi militan bir Şiilikle damgalanmadığını, öte yandan Osmanlı Beylerinin Sünni İslâmının 16. yüzyılın, katı ve hoşgörüsüz İslâmı olmadığını unutmamamız gerekir. Osmanlı Beyliği'nin dini ideolojisi bu dönemde, yani 14. yüzyılda, bir Türkmen uç beyliği olarak sade, popüler, henüz medreselerin dogmatik islamının egemenliği altına girmemiş, bir İslâm anlayışına dayanıyordu. Profesör Mélikoff'un araştırmalarının

---

12 M. Fuad Köprülü, **Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu,** Başnur Matbaası Ankara, 1972, ss.149-150.

gösterdiği gibi, bu ideoloji, Abdalan-ı Rûm'un dini anlayışına uygun düşen hoşgörülü ve esnek özelliklere sahipti. Bu hoşgörü anlayışı ilk Osmanlı beyleri döneminin belirgin bir özelliğidir. Bize daha kesin fikir verebilecek tarihsel bir kanıtımız var: Bu olay, Orhan Bey ve Geyikli Baba arasında geçmiştir; ve H. Ziya Ülken tarafından 1924'te yayınlanmış bir belgede yer almıştır. Bu belgeye göre Orhan Bey, Kızılkilise'nin fethine katkıları nedeniyle Geyikli Baba'ya ödül olarak şarap ve rakı göndermiş; çünkü Geyikli Baba ve müritleri şarap içerlermiş".[13]

Öyle anlaşılıyor ki Osman Bey, kendi hedefleri doğrultusunda bölgedeki tüm güç odakları arasında bir 'koalisyon oluşturup' bunları seferber etmeyi başarıyor. Örneğin Âhîler'e yüksek sorumluluklar verip 'yüksek mevkiîlere gelmelerini sağlıyor'.[14] İrène Mélikoff bu konuda şunları yazıyor: "Bununla birlikte Hacı Bektaşî'nin yanında Şeyh Edebali'nin de anılması ve eski Osmanlı vakayinamelerinin tanıklığı, ilk Bektaşîleri, Osmanlı Sultanlarından gelen bir inisiyatif sayesinde, henüz iyi özümsenmemiş bir Müslümanlığı uygulayan ve Türkmen aşiretlerinin eski inançlarına yakın halk kitlelerini, devlet bayrağı altında toplamakla görevli bir araç olarak görme olanağı veriyor bize. Osmanlı Sultanlarının hizmetindeki Bektaşîler, önceleri kolonizatör dervişler zamanında Ahmet Yesevî'nin ve Balkanlarda Sarı Saltuk Dede'nin yaptığı gibi, İslâm dininin ve Türk kültürünün öğreticileri yayıcıları olmuşlardır.

Ama bu kolonizatör ve öğretici rolün kurbanları olan, yabancı sapkınlıkların etkisinde kalan ve özellikle çok kalabalık oldukları Balkan bölgelerinde Hıristiyanlarla sürekli ilişki içinde bulunan Bektaşîler, yüzyıllar içinde açıkça heterodoks, ama liberal, dinler üstü, tutuculuktan uzak kalmışlar ve hatta kimi zaman da devrimci olmuşlardır".[15]

---

13 *Osmanlı Beyliği Topraklarındaki Sı[illegible] Çevreler ve Abdalan-ı Rum Sorunu (1300-1389)*, in **Osmanlı Beyliği**, s.171-172.

14 Paul Wittek, **Osmanlı İmparatorluğunun Doğuşu**, s.28-29.

15 Irène Mélikoff, *İlk Osmanlıların Toplumsal Kökeni*, in **Osmanlı Beyliği (1300-1389),** s.158.

Öyle anlaşılıyor ki Osman Bey, bölgenin demografik yapısını da dikkate alarak, sadece bilinen anlamda gaza ve ganimet akınlarına girişmekle yetinmiyor, gerektiğinde Cemal Kafadar'ın da ifade ettiği gibi,[16] kimi Hıristiyan komşularıyla ittifaklar oluşturuyor, ortak saldırılar düzenliyor, 'iyi komşuluk' ilişkileri geliştiriyor, oğlu Orhan'ı, bir Bizans Tekfur'unun kızıyla evlendiriyor. Böylece farklı etnik, dinî, kültürel, mezhepsel vb. kimliklere mensup unsurlarla 'iyi ilişkiler' ve gerektiğinde 'ittifaklar' kurma 'becerisini' ortaya koyuyor. Ve bütün bunlardan bir sonuç çıkıyor: Osman Bey, bilinen anlamda bir istilacı, fetihçi 'bilinciyle' değil, bir çeşit Bitinyalı 'bilinciyle' hareket ediyor ve belki Sencer Divitçioğlu'nun ifade ettiği gibi, koşullar onu öyle davranmaya zorluyordu: "İmdi, göçebeler hakkındaki genel teorik yaklaşım şudur: uzun mesafe kateden, geri dönüşü olmayan yollarda yürüyen göçebe-hayvancı-savaşçılar, sürdürdükleri üretim tarzında artık ürün yaratamadıklarından, ihtiyaçları olan mamul malları değişle değil, geçtikleri yerlerdeki yerleşik halktan vuruşarak alırlar. Doğallıkla bu iktisadi işlemin pahası vardır: can verilir mal alınır. Bu alış-verişte tarafların kâr-zarar hesapları önceden belirlenemez. Ama bir yol düşünelim; belli bir yörede, her tarafı yerleşiklerle, hem de yağlı sayılan "kafirlerle" çevrili Osmanlı göçer-evleri bu usûlü uygulayabilirler miydi? Hayır! Unutmayalım ki, Osmanlıların yaylak ve kışlak yolağı Bilecik, Yarhisar ve İnegöl'den geçen kısacık bir mesafedir. Bir gün, iki gün ihtiyaç duyulan mallar vuruşarak, çapullanarak alınır; ama üçüncü gün bunun bedeli ağır ödenir. Belli göç izlekleri (kışın bir nokta; Söğüt, yazın bir doğru; Domaniç-Ermeni Beli) tutulur, pusu kurulur, suları kesilir, hayvanları öldürülür ve zaten azrak olan insanları kırılır. Bu yüzden, Türkmen için çıkar tek yol komşu Rum köylüyle iyi geçinmektir, onlarla barışık birliktir."[17]

Âşıkpaşazâde'nin, Osman'ın Hıristiyan komşularıyla iliş-

16 Cemal Kafadar, **Between Two Worlds.**

17 Sencer Divitçioğlu, **Osmanlı Beyliğinin Kuruluşu**, s.56.

kisini naklettiği bir anektod şöyle: "Kardeşi Gündüz ile konuşmasında, Gündüz yağma akınlarına devam önerisinde bulunur. Buna karşı Osman Bey: "Bu düşünce yanlıştır, şundan dolayı ki, bu illeri yakıp yıkınca bu Karaca Hisar şehrimiz mamur olmaz. Yapılması gereken budur ki komşularımızla iyi geçinip dostluk edelim."[18]

Osmanlıların Rumeli'ye yerleşmeleriyle ilgili olarak Oruç Bey'in yazdıkları da yukarda söylenenleri teyit eder nitelikte: "Hemen birkaç sal yaptılar. Süleyman Paşa, yetmiş seksen kişiyle sallara bindi. Öte yakaya geçtiler. Bu kâfir, bunları doğru Çimnik Kalesi'ne götürdü. Hisara karşı yağılmış terslik vardı. Hisardan yüksekti. Kalenin içinde de fazla kimse yoktu. Harman vaktiydi ve bağ vaktiydi. Hisar boştu. Geceleyin o terslikler, o kalenin içine girdiler. Ama kâfirlerini incitmediler. Hatta ikramda bulundular. Oğullarına, kızlarına, mallarına el sürmediler... Rumeli'ne geçmeye buradan başlandı. Hicretin 757'sinde oldu. Sonra o yörenin kâfirlerini incitmediler, gönüllerini aldılar. Kâfirler emniyet içinde oldular. Hatunlarını, oğlanlarını, kızlarını gayet hoş tuttular. Çimnik Kalesi'nin kâfirleri, bu gazilerle ittifak ettiler. İşluna derlerdi, bir hisar vardı. Varıp o hisarı dahi aldılar. Ellerinde iki hisar oldu. Bunun halkı ile de barıştılar."[19]

Daha da öte, Halil İnalcık Osman'ın Hıristiyanları koruduğunu yazıyor. "Osman, Germiyan tarafından gelen yağma akınlarına karşı bölge Hıristiyanlarını koruma görevini üstlenmiş, fetholunan yerlerde yerli Hıristiyan halkı, köylü ve şehirliyi 'istimâlet' ile yerlerinde bırakıp korumuştur. 'İstimâlet' hoşgörü ile kendi tarafına kazanma anlamındadır. Osmanlı kaynakları, istimâletin, Osmanlı fetihlerinde ve devletin kolaylıkla yayılışında önemini vurgularlar".[20] Eğer Âşıkpaşazâde'nin yazdıklarına itibar edilirse, Osmanlı yayılmasının en azından

18 Atsız., **Aşık Paşaoğlu Tarihi**., s.28.

19 (Edirneli) Oruç Beğ, **Oruç Bey Tarihi,** Atsız, Tercüman 1001 Temel Eser, s.36.

20 Halil İnalcık, **Osmanlı Devletinin Kuruluş Problemi**, Doğu Batı, sayı 7, s.18-19.

başlarda 'klasik fetih' tipolojisine uymadığı söylenebilir. "Bu dört pare hisarları (Bilecik, Yarhisar, İnegöl, Yenişehir) kim aldılar, vilâyetinde adlüdâd ettiler, ve cemî köyleri yerlü yerine gelüp mûtemekkin oldılar. Vakitleri kâfir zamanından daha eyü oldı belki. Zira bundaki kâfirlerin rahatlığını işidup gayri vilâyetlerden dahi adam gelmeye başladı".[21]

Osmanlı kuruluşunu kolaylaştıran bir şey de, Latin Haçlılarının, Bizans toprağında yarattığı durumdu. Bizans hakimiyet alanı olan kimi bölgelerde üsler kuran ve 'sömürgeci' emeller taşıyan Latinler, Ortodoks Rumlar arasında 'anti-Latin tepkilere neden oldu. Böylesi bir ortamda, Osmanlılar, Katolik Hıristiyanların baskısından bunalan Ortodoks Hıristiyanların savunucusu, ya da hamisi oldular. Dolayısıyla Haçlı seferleri, Bizans'ın merkezi otoritesinin zayıflaması sonucunu doğurduğu gibi, Osmanlı yayılması için de uygun bir zemin yarattı. Bu konuda Mehmet Ali Kılıçbay, yukardan beri ileri sürülen görüşleri teyit eder mahiyette şöyle diyor: "Bütün bu söylenenlerin ışığında, Osmanlı Devleti'nin kuruluş tablosu ana hatlarıyla şöyledir: Yerli köylülerini güvensizlik ortamından ötürü büyük ölçekte kaybeden Bizans feodalleri, doğrudan üreticiden yoksun kalmışlardır. Uca gelen Osmanlı ailesi ise, geçinmek için savaşmak zorundadır. Bu bağlamda bazı Bizans feodalleri Osman'la birleşirler. Bunun yanında, bağlantısız kalan gaziler (alpler) de toprak için Osmanlı hizmetine girmeye başlamışlardır."[22] Bu arada Osmanlı 'barışçıl yayılmasının' politika-ötesi amaçlar taşıması, ticaret ve üretim merkezlerini birbirine bağlayan yolların güvenliğini sağlamaya özen gösterilmesi de kaydedilmelidir.

Buraya kadar yapılan tespitlerden hareketle, Osmanlı İmparatorluğu'nun İkinci Roma İmparatorluğu olan Bizans'ı 'çevresinden hareketle kuşatma ve bir *iç-fetih* sonucu kurulduğunu söylemek mümkündür. Ya da Osmanlı kuruluş ve

21 İn Halil İnalcık, ibid.

22 Mehmet Ali Kılıçbay, **Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı**, Gazi Üniversitesi Yay., 1982, s.302-303.

gelişme sürecini 'çevrenin merkeze egemen oluşu olarak görmek mümkündür. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu, bildik bir *'dış fetihten'* çok, Bizans'ın periferisinin merkeze dönüşmesi süreciydi. Eğer ideoloji-iktidar ve din-ideoloji ilişkileri arasındaki belirleyicilik ve bu belirleyiciliğin 'yönü' dikkate alınırsa, Osmanlı Dinastisi'ni kuranların Müslüman olması bu düşünce bağlamında, sanıldığı kadar önemli değildi. Zira pre-kapitalist bir sosyal formasyonun, egemen sınıfı olan hanedan mensuplarının, hangi din veya mezhebe dayandığı önemli değildir. Hıristiyan dünyasında 'çıkarlar gerektirdiğinde' kolaylıkla mezhep değiştirilebiliyordu. Pre-kapitalist dönemin ideolojileri dine dayanıyordu. Bu bakımdan önemli olan hangi dine dayandığı değil, dine dayanıyor olmasıdır. Zira bütün dinlerin ortak paydası aynıdır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun üzerine oturduğu ideolojik temel, İslâmiyet yerine başka bir din olsaydı, esasa ait önemli bir değişiklik olmazdı. Bir kere, devlet-üretici sınıf ilişkisinde *dinasti*nin Müslüman, Hıristiyan ya da başka bir dine mensup olmasından dolayı 'kayda değer bir fark' olmazdı. Zira söz konusu olan, üretici sınıflara yabancılaşmış, üretici sınıftan alınan haraçla varlığını sürdürüp-kendini yeniden üretebilen bir egemenlik biçimidir; ve kendi çağının 'evrensel modeliyle bütünüyle örtüşmese de, son kertede onun bir 'varyantıydı'. Bu bakımdan, Osmanlı İmparatorluğu, 'resmi tarih'in ileri sürdüğünün aksine, Bizans'tan önemli iktibaslar yapmış bir 'sentezdi'. Elbette aynı şey, bizzat Bizans için de geçerliydi. Bizans, Batının Önasya ve Ortadoğu'ya uzanan periferisiydi. Bu yüzden Bizans'ın kendisi de bir bakıma bir Doğu-Batı senteziydi. Bilindiği gibi, "İstanbul, daha Roma İmparatorluğu ikiye bölünmeden ve Batı Roma çökmeden devletin merkezi olmuştu. İstanbul'u 4. yüzyılda Roma'nın merkezi yapan unsurlar, Akdeniz ticaretindeki rolü, stratejik mevkii, doğu eyaletlerinde köleci üretim biçiminin daha az gelişmiş olması ve eyaletlerin göreli olarak daha zengin oluşu gibi unsurlardı".[23] "Hatta İstan-

23 Taner Timur, **Osmanlı Toplum Düzeni,** İmge Kitabevi, Ankara, 1994, s.55.

bul'a önce Yeni Roma adı verilmişti. Bununla beraber Roma devletinin merkeziyetçi yapısını sağlayan unsurlar, İstanbul'da güç kazanıyordu".[24]

Din farklılığı ve Bizans dinastisinin egemenlik alanında yaşayan nüfusun daha çok Hıristiyan oluşu, Osmanlı sosyal formasyonuyla Bizans arasındaki 'süreklilik' ilişkisinin göz ardı edilmesi sonucunu doğurmuştur. Bir kere Osmanlı İmparatorluğu kuruluş sürecindeyken, Avrupa'da feodal üretim ilişkileri egemendi. Bizans (II. Roma İmparatorluğu), bu yapılarla özdeşleştirilmiştir. Oysa Bizans, feodal bir sosyal formasyon değildi. Feodal olsaydı, Bizans diye bir şey de olmazdı. Bizans, az-çok Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gibi *merkezi* bir sosyal formasyondu. Bizans imparatorluk mantığı, siyasal iktidarın bölünmemesini gerektiriyordu. Başka türlü ifade etmek istersek, imparatorluğun varlığı ve kendini yeniden üretebilmesinin önkoşulu, egemenliğin bölünüp-parsellenmesini engellemektir. Merkezi yapıyı korumak, servetin özel ellerde toplanmasını engellemeyi, değilse bunun 'rejim' için tehdit oluşturmayacak bir düzeyde tutulmasını gerektirir. Bu yüzden Bizans'ta da müsadere yöntemi geçerliydi. Amaçları tarihsel-toplumsal gerçekleri bilince çıkarmak olması gerekenler, milliyetçi-şoven önyargılarla, Bizans toplumuyla Osmanlı İmparatorluğu arasındaki süreklilik ilişkisini inkar etmişlerdir. Böyle bir anlayışla oluşturulan resmi tarih, sonunda Osmanlı İmparatorluğu'nun, sadece Türk ve Müslüman geleneğin mirasçısı olduğuna *'hükmetmiştir.'* Oysa, Bizans'tan yapılan iktibas çok önemliydi; ve bunda şaşılacak bir yan da yoktu. Uygarlık bakımından daha 'geri' olan fetihçilerin, fethettikleri daha 'ileri' uygarlık tarafından sonuçta nasıl fethedildiğini Marx ve Engels, *Alman İdeolojisi* başlığını taşıyan ünlü eserde şöyle dile getiriyorlar: "Ele geçirme, ele geçirilen şey tarafından da belirlenir... Büyük istilâlardan sonra, her yerde ortaya çıktığı kabul edilen bir gerçeği, işte yukarıda belirttiğimiz durumlar açıklamaktadır. (Bu gerçek) uşağın, aslında efendi olması ve istilâcıların (fâtih-

24 İbid, s.55.

lerin), istilâ ettikleri (feth ettikleri) ülkenin dilini, kültürünü ve âdetlerini, aradan çok zaman geçmeden kabul etmek zorunda kalışlarıdır."[25] Öyleyse Bizans ne kadar *Doğu* ise, Osmanlı İmparatorluğu da o kadar *Doğu* idi. Ya da Bizans ne kadar *Batı* ise Osmanlı da o kadar *Batı* idi... Örneğin Osmanlı sosyal formasyonunun *derin çekirdeğini* oluşturan Tımar sistemi, Bizans toprak rejiminin özünü oluşturan *prononia*nın bir çeşit devamıydı. Osmanlı *tımar* düzeni de Bizans'taki *pronoia* düzeni gibi köylüyü toprağa bağlıyor ve onu toprağı işlemeye mecbur ediyordu...

Daha önce de işaret ettiğimiz gibi Osmanlı tarihi, tarihte eşi görülmemiş tahrifatlar, yanlış anlamalar, inkar ve yok saymaların kurbanı olmuştur. Son dönemde dinî, etnik, milliyetçi vb. önyargılardan 'arınmış' tarih çalışmaları çoğalıyor. Eğer bu yöndeki çabalar artar ve verimli hale gelirse, Osmanlı tarihini örten *sis perdesini* aralamak mümkün olabilir. Müslüman yazarlar onu bir İslâm imparatorluğu saydı. Bunun için Bizans'tan iktibas yapılmadığını 'kanıtlama' zorlamasına giriştiler. Milliyetçi-Türk yazarlar Bizans'tan iktibas yapılmadığı gibi, İslâmiyet'ten yapılanın da önemsiz olduğunu 'kanıtlamak' için olmadık zihinsel manipülasyonlar yaptılar. Dünyaya hep yukarıdan bakma aymazlığından bir türlü yakayı kurtaramayan Avrupalı yazarlar, Avrupa-merkezli-ırkçı önyargılarla Osmanlı İmparatorluğu ile Bizans'ı iki zıt formasyon olarak sunmak için büyük çaba harcadılar. Bir uygarlığın veya devletin başkalarından iktibas yapmadığını 'gösterme', *özgünlüğün*ü kanıtlama çabası hiç eksik olmadı. Ama bu alanda Avrupalı tarihçiler hep *açık farkla önde oldular*. Bu konuda ilginç bir istisna ve örnek, İspanyol tarihçi Américo Castro'nun (1885-1972) başına gelenlerdir. İspanyol tarihçi, İspanya'nın, daha genel olarak İberya Yarımadası'nın tarihinde Müslüman-Arap mirasın önemli rol oynadığını yazdığı için, İspanyol rejiminin hışmına uğradı. Yargılandı, resmi tarihe karşı tavır almanın bedelini oldukça ağır

25 Karl Marx- Friedrich Engels., **Alman İdeolojisi**, Sosyal Yay., İstanbul, 1968, s.113.

bir biçimde ödedi... Resmi tarihle, resmi ideolojiyle çatışanların, egemenlerin yasak saydığı alana girenlerin başına sanki her yerde ve her zaman aynı şeyler geliyordu![26]

Bizans'ın periferisinde mayalanıp, yüz elli yıl sonra bütünüyle Bizans'ın yerini alan Osmanlı İmparatorluğu, sadece Bizans'tan önemli 'iktibaslar' yapmakla kalmadı, aynı zamanda onun işlevlerini de miras aldı. Bu bakımdan Osmanlı, genel kanının aksine bir 'Doğu İmparatorluğu' değil, Batının periferisinde bir imparatorluktu. Bir kere daha çok Doğu Avrupa'da kök salmıştı. Coğrafi olarak Doğuda değil Batıda yer alıyordu; ikincisi, Bizans modelini büyük ölçüde sürdürüyordu; üçüncüsü, nasıl Bizans Doğudan gelen saldırılara, 'barbar akınlarına' karşı bir çeşit 'dalga kıran' işlevi görüyorduysa, aynı işlev Osmanlı İmparatorluğu için de geçerliydi. Kırım Savaşı sırasında ünlü Fransız şairi ve devlet adamı Lamartine, şöyle yazmıştı: "Türkler aslında Hıristiyanlık davası için savaşıyorlar ve Tuna üzerinde bütün dünyanın özgürlüğünü savunuyorlar".[27] Osmanlı İmparatorluğu, Bizans'ın yerini almadan ve aldıktan sonra 'eski üretim biçimi' önemli bir değişikliğe uğramadı. Üretim ilişkileri kayda değer bir değişikliğe uğramadan devam etti. "Tarihsel bakımdan Osmanlı düzeni, kendisinden önce gelen Bizans ve Doğu Roma örneklerini andırıyordu. (...) Devletin niteliği, sınıf yapısının belirginleşmesinde ve toplumsal yeniden üretimdeki rolü, savunduğu düzen ve bu düzeni taşıyan hukuk ve üretim ilişkilerine yansıttığı biçimiyle sınıf yapısının kendisi, Avrupa feodalizmi adıyla bildiğimiz pre-kapitalist düzenden temelli farklılıklar gösteriyordu".[28]

Taner Timur, süreklilikle ilgili şunları yazıyor: "Nasıl Batı Roma, Germen istilası ile yıkılmışsa, Doğu Roma, yani Bizans da Türk istilâsı ile yıkılmıştır. Bu bakımdan Türkler de Germenler gibi Roma'nın mirasçılarıdır. Oysa, Batıda feodal-

---

26 R. C. Barcia, ed. *Américo Castro and the Meaning of the Spanish Civilization"* Berkeley, 1976'dan akt: Cemal Kafadar, **Between Two Worlds,** s.20.

27 Akt: Taner Timur, **Osmanlı Toplum Düzeni,** s.93.

28 Çağlar Keyder, **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar,** İletişim Yay., 1989, s.13.

izm ve kapitalizm halkaları içinde çağdaş uygarlığa ulaşan evrim, Türkiye'de oluşmamış; ve Türk istilâsı ile oluşan devletler, gerek üretim düzeyi, gerekse üst yapı kurumları açısından geri kalmışlardır. Bu geri kalış, greko-romen kültüre sahip çıkan ve Hıristiyan değerleri temsil eden bir çok Batılı "tarihçi" tarafından yüzyıllar boyunca ırkçı önyargılarla açıklamıştır. Bunlara göre, çok geri bir gelişim düzeyini temsil eden Türkler, dönemlerinin en üstün uygarlığını yıkmışlar ve tarihi evrimi tersine çevirmişlerdir. Yani Türklerin tarihteki rolü 'yıkıcı' olmuştur. İçlerinde marksist olanlar da dahil, birçok bizantinistin ve onların etkisindeki diğer tarihçilerin bugün de yaydıkları görüş budur."[29]

II. Karacahisar'ın Alınması veya 'Çekirdeğin' Oluşması

Osmanlı İmparatorluğu'nun 1299'da kurulduğu yaygın bir kabul olsa da, bu kesin bir tarih değildir. Osmanlı İmparatorluğu'nun dahil olduğu devletler ailesinde herhangi bir tarihin 'kuruluş tarihi' sayılabilmesinin belirli kuralları ve koşulları olmak zorundaydı. Eğer bir siyasi liderin adına cuma hutbesi okunur ve adı gümüş sikkeye darbedilirse, o lider, o tarihten itibaren Sultan veya Hükümdar unvanı kullanmayı hak ederdi. Oysa eldeki mevcut veriler, Osman Bey'in 1299'da henüz bu unvanları kullandığına dair kesin kanıtlar sunmuyor. Öyle anlaşılıyor ki, o dönemin Anadolusunun durumu, örneğin 1248 Köse Dağ Savaşı (Moğolların Anadolu Selçuklu Sultanlığını istilâ ettikleri savaş) sonrasında Konya Sultanının Moğolların otoritesini kabullenmesi ve otoritesinin iyice aşınmış olması, 'fiilî durumlar yaratmaya' uygun bir zemin oluşturuyordu. Gerçekten, "1277'de *Memlûk* sultanı Baybars'ın, İlhanlılara karşı Anadolu'yu istilâsı ve arkasından Moğol soykırımı, batı Uç'larına doğru yeni göçlere yol açtı. Nihayet, 1291-1295 Moğol iç harbi ve Anadolu'da Moğol valisi Sülamiş İsyanı (1298-1299) üzerine kendilerini serbest hisseden *U*ç

29 Taner Timur, **Osmanlı Toplum Düzeni**, s.53.

Türkmenleri, Batı Anadolu'daki Bizans toprakları üzerine düştüler; fethedilen topraklarda beylikler kurdular";[30] Karaca Hisar'ın alınış tarihi 1288 olduğuna göre, Osmanlı Devleti'nin kuruluş tarihi sayılan 1299, bu tarihten 11 yıl sonraya rastlıyor. İlk Osmanlı sikkesinin Orhan Gazi zamanında 1327 tarihinde darbedildiği biliniyor. Daha önceye ait bir sikke mevcut değil. Kaldı ki, Orhan Gazi de İlhanlı (Moğol) kaynaklarında kendilerine vergi veren bir 'Uç Emiri' olarak kaydedilmiş görünüyor. Öyleyse bu 'uyumsuzluk', değilse 'belirsizlik' nasıl aşabilir? Başka türlü ifade etmek istersek, 'kuruluş tarihinin' sırrı nasıl çözülecek? Tahmin edilebilir ki, kuruluşla ilgili menkıbeler, Osmanlılar durumlarını iyice pekiştirdikten sonra 'geriye doğru' üretilmiştir. Bununla Sultanlığın 'yeni bir şey olmadığı, Karacahisar'ın fethinden beri hükümranlığın mevcut olduğu 'bilinci' yerleştirilmek istenmiş olabilir...

Âşıkpaşazâde, Karacahisar'ın alınışını Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşunun başlangıcı olduğu anlamına gelebilecek şöyle bir hikaye naklediyor: "Karaca Hisar'ı alınca şehrin evleri boş kaldı. Germiyan ilinden ve başka yerden hayli adamlar geldi. Osman Gazi'den ev istediler. Osman Gazi de verdi. Az zamanda mamur oldu. Bir çok kiliseleri de mescit yaptılar. Pazar da kurdular. Halk toplanıp 'cuma namazı kılalım ve bir kadı isteyelim' dediler. Dursun Faki derler bir aziz kişi vardı. O halka imamlık ederdi. Hallerini ona söylediler. O da gelip Osman Gazi'nin kayınatası Ede Balı'ya söyledi. Daha söz bitmeden Osman Gazi geldi. Sorup istediklerini bildi. "Size ne lâzımsa onu yapın" dedi. Dursun Faki: "Hanım! Sultandan izin gerekir" dedi. Osman Gazi dedi ki: "Bu şehri ben kendi kılıcımla aldım. Bunda Sultan'ın ne dahli var ki ondan izin alayım? Ona sultanlık veren Allah bana da gaza ile hanlık verdi. Eğer minneti şu sancak ise ben kendim dahi sancak kaldırıp kâfirlerle uğraştım. Eğer o, Selçuk Hanedanındanım derse, ben de Gökalp oğluyum derim. Eğer bu ülkeye ben onlardan önce geldim derse Süleymanşah dedem de ondan önce geldi."

---

30 Halil İnalcık, **Osmanlı Devletinin Kuruluş Problemi,** s.16.

Halk razı oldu. Kadılığı ve hatipliği Dursun Fakı'ya verdi. Cuma hutbesi ilk önce Karaca Hisar'da okundu. Bayram namazını orada kıldılar. Bunun tarihi hicretin 699'unda (milâdî: 28 Eylül 1299 -15 Eylül 1300) vâki oldu".[31]

Yukarıdaki alıntı Âşıkpaşazâde'nin Karahisar'ın alınışına ilişkin olarak anlattıklarıyla çelişiyor. Âşıkpaşazâde söz konusu kitabının 8. Bâb'ında Osman Gazi'nin Selçuklu Sultanı tarafından Sancak Beyi olarak atandığını yazıyor: "Osman Gazi, Hisar'ı aldı. Tekfürünü tuttu. Hayli hediyelerle birlikte kardeşi Ak Temür'le Sultana gönderdi. Sultan'ın dahi ferahlığı ziyade oldu. Ak Temür'e çok ihsanlarda bulundu. Osman Gazi'ye dahi sancak, çadır, iyi atlar ve silahlar verdi".[32] Karaca Hisar'ın alınmasıyla (1288) Osman Gazi adına 1299'da ilk hutbe'nin okunduğu tarih arasında ne gibi olaylar yaşandığı bilinmiyor. Fakat, ister Karaca Hisar'ın fethi, isterse hutbe okunmasına dair anlatılanların 'gerçekten olan' değil, 'olması arzulanan', dolayısıyla da bir 'yakıştırma' olduğunu ileri sürmek mümkündür. Dönemin terminolojisi göz önüne alındığında, Osman Gazi'nin söyledikleri bir dizi çelişkiyi barındırıyor: Bir kere Osman Gazi, Sultanlığını gaza ile kazandığını söylüyor, oysa gaza ile ancak 'gazi' unvanı kazanabilirdi (buradan Osman Bey'in kavi bir Müslüman olmadığı ve İslâmî ilkeleri önemsemediği sonucu bile çıkarılabilir); ikincisi, Süleymanşah'a gönderme yapması ve onun büyük dedesi olduğunu iddia etmesidir. Bilindiği gibi, Kutalmış oğlu Süleymanşah, Anadolu Selçuklu dinastisinin kurucusudur; ve İznik'i fethedip, dinastisinin merkezi yapmıştır. Bizans İmparatoru Alexios Komnenos'la, 1081'de bir anlaşma imzalamıştı. Fakat Haçlı seferleri zamanında (1097) kent, Haçlılarca geri alınıp, tekrar Bizans'a dahil edilmişti. O tarihten sonra İznik'i geri almak Uç'larda varlığını koruyan Türkmen unsurlarda bir saplantı haline gelmiş olmalıdır. Aslında Selçuklu Sultanlığıyla

31 Atsız, **Âşık Paşaoğlu Tarihi**, s.25.
32 A.g.e., s.19.

ilgili kimi efsanelerin daha sonra Osmanlılar tarafından da benimsenip içselleştirildiğini söylemek mümkündür.

Süleymanşah'a yapılan gönderme ve Osman Bey'in secere zincirini Süleymanşah'a kadar götürmesi, Sencer Divitçioğlu'nun "İznik ideolojisi" dediği durumla ilgili olduğu söylenebilir: "İznik şehrinin, tabii ki önemli bir stratejik konumu vardır. İznik'e varın, sağa dönün İzmit'in ve dolayısıyla Kocaeli'nin açılmış kapılarını görürsünüz. Sola dönün Çanakkale'ye dek tüm Marmara kıyı şeridi sizindir. Ama iş bu ölçekte kalmaz. İznik aynı zamanda, ideolojik olarak da önemlidir. Öyle bir eski başkenttir ki, hem Selçuklu'ya hem de Bizans'a hizmet vermiştir. Bu özellikleriyle İznik, kısa bir zamanda koca bir imparatorluğa kafa tutup, nisbi başarılar kazanmış Osman Bey için, fethedildiği takdirde bu başarıları mutlak utkulara dönüştürebilecek bir hedef sayılırdı.

Bu vesileyle her vakit sorulan şu soruyu yineliyorum. İmparatorluğa giden büyük yürüyüşte Osmanlı Beyliği neden kendisine tıpatıp benzeyen komşu beyliklerine takmış ve nihaî utku ona nasip olmuştur. Saat yönünde sayalım: Karaman, Hamit, Eşrefoğlu, Menteşe, Saruhan, Aydın, Germiyan ve Karasi. Karaman ve Germiyan Beyliklerinin devlet aygıtları ve kültürleri Osmanlınınkinden çok daha mükemmeldi. Menteşe, Saruhan, Aydın ve Karasi Beyliklerinin deniz gücü ve dolayısıyla denizaşırı ticareti Osmanlınınkinden fersah fersah ilerdeydi. Germiyan birliğinin kara ordusu, Osmanlınınkine göre çok üstündür. Pekiyi, nasıl olup da aralarında bir tek Osmanlı "beylik döngüsünü" kırabilmişti? Çünkü, *ceteris paribus*, Osmanlı Beyliği'nin alanı içinde İznik vardı. Bu bakımdan Osmanlı, bir yandan, Kutalmış oğlu Süleymanşah'ın Tinya ve kısmen Bitinya üzerinde kurduğu ilk Selçuklu Sultanlığı'nın başkentinin, öte yandan Laskaris'in, Latinlere karşı oluşturduğu yeni imparatorluk merkezinin doğal mirasçısıydı".[33] Bu konuda Halil İnalcık da şunları yazıyor: "Görüldüğü kadarıyla, Selçuklular ve özellikle onların sınır gazileri, İznik'i İslâm için yeniden fethetmek

33 Sencer Divitçioğlu, **Osmanlı Beyliği**, s.72-73.

fikrinden asla vazgeçmemişlerdi. Müslümanlar bakımından, bir zamanlar bu topraklar *dâr'ül İslâm*'ın bir parçası olup, bir İslâm ülkesi olarak kabul edilmiştir. Onun kaybının daima geçici olduğu düşünülmüştür. Her halükârda, Süleymanşah'dan sonra, Selçuklular İznik'e hep kendi sınırlarında bir şehir olarak bakmışlardır".[34]

Karacahisar'ın (Yenişehir) alınması Osmanlı Hanedanlığının (dinastisi'nin) oluşmasında bir başlangıç, tabîr mazur görülürse, tohumun toprağa atılmasıydı. Karacahisar'ın alınıp beyliğin merkezi yapılması, göçerlikten yerleşik yaşama geçişin de önemli bir durağıydı. Osman Bey, Karacahisar'ı ele geçirdikten sonra, Beyliğini çevreleyen Türkmen Beylikleriyle çatışmamaya özen göstererek, Bizans toprağında genişleme ve Bizans'ı çevresinden kuşatma stratejisi izledi. Bu sefer bizzat Osman Bey tarafından oluşturulan *U*ç beyleri, bölgedeki Bizans tekfurları aleyhine Beyliğin etkinlik alanını genişlettiler. Kaydetmek gerekir ki, Bitinya'nın ve genel olarak Bizans İmparatorluğu'nun 'genel durumunun' da bir sonucu olarak, Osmanlı Beyliği'nin yayılması tipik bir 'istila' olmaktan çok, bir çeşit çatışma-uzlaşma diyalektiği biçimini almış görünüyor. Zira Osmanlı yayılmasının, daha çok 'çatışmaya mı, yoksa uzlaşmaya mı dayandığını tespit etmek zordur. Âşıkpaşazâde, İzmit'in Orhan Gazi tarafından alınışıyla ilgili olarak: "Orhan Gazi geldi. İzmit yakınına kondu. Kadın dedi ki: 'Ben bu Türkler ile savaşmam. Onun için ki, eğer bunlar bizden öldürürlerse ölen gitti. Yerinde kalandan fayda ne? Eğer biz bunları öldürürsek bunlarla kan düşmanı oluruz. Kıyamete kadar savaşmak gerek.... Kadının bir yarar kişisi vardı. Onu gönderdi: 'Andlaşalım. Bize ziyanınız dokunmasın. Hisarı da verelim' dedi. Orhan Gazi de kabul etti ki o kadın, her nesi varsa alsın ve hisarı teslim etsin...".

Kimi zaman tekfurlarla savaşılarak, kimi zaman uzlaşarak veya toprak satın alınarak, onları saflarına katarak (Köse Mihal ve Kara Mürsel gibi...) bazen evlenmeler yoluyla vb. Osmanlı

34 Akt: S. Divitçioğlu, a.g.e., s.73.

yayılması 'klasik şemaya' pek uymayan bir seyir takip etti. Bu vesileyle kaydedilmesi gereken bir şey de, Beylikten İmparatorluğa giden yolun çok uzun bir zamana yayılmış olmasıdır. Nitekim, Karacahisar'ın alınması başlangıç, İstanbul'un fethi de imparatorluğun oluşmasının nihai noktası sayılırsa, bu yaklaşık bir buçuk yüzyıllık bir dönemi kapsıyor ki, bu durum Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu sürecini Doğu dinastilerinin ortaya çıkış şemasından ayırıyor. Dolayısıyla söz konusu olan tipik bir fetih veya istila ile bir imparatorluğun yıkılıp, diğerinin onun yerine alması değil, bir imparatorluğun çevresinden hareketle kuşatılıp merkeze dönüştürülmesidir.

III. Bursa'nın Fethi: Ufukta İmparatorluk mu Görünüyor?

Karacahisar'ın ele geçirilmesinin ardından ikinci hedef, Bitinya'nın başkenti Bursa'ydı. Bilecik ve Yarhisar kalelerinin ele geçirilmesi ve Bursa-İznik bağlantısının kesilmesi, Bizans'ın bölgeye karadan ulaşım ve haberleşmesinin kesilmesi demekti. Osmanlı Beyliği'nin bir taraftan Sakarya Nehri'nin kuzeyinde Karadeniz'e, diğer yandan da güneyde Marmara'ya doğru genişlemesi, Bitinya'nın başkenti Bursa'nın çepeçevre kuşatıldığı anlamına geliyordu. Özellikle Osman Bey'in Mudanya'yı ele geçirmesiyle Bursa'nın dışarıyla olan bağlantıları bütünüyle kopmuştu. Osman Bey, Bursa kentinin başarılı savunmasını kırıp, kenti ele geçiremese de oğlu Orhan Gazi, 1326'da Bursa'yı düşürmeyi başardı. Osmanlı hanedanlığının kuruluş sürecinde Bursa'nın alınması, Karacahisar'ın fethinden çok daha önemli tarihsel sonuçlar doğurabilecek bir 'olaydı'. Zira Osmanlı hanedanın kurumsallaşması, Bursa'nın fethiyle başlıyordu. Bursa'nın alınması, Osmanlıların kendileri hakkındaki 'bilinci' de değiştirecekti. Artık önlerinde yeni ufuklar açıldığını ve yeni fırsatlar doğduğunu düşünüyor olmalıydılar. Önce Bursa, arkasından İznik ve nihayet İzmit'in alınması (1337), sadece siyasi sonuçları itibariyle değil, ekonomik açından da Bizans'ın tükenişini hızlandıracaktı. Zira "İznik'in ipekçilik, dokumacılık ve çömlekçilik işleri mühim bir kazanç

temin etmekte idi; kezâ Bursa'nın yukarıda adı geçen ipekçilik ve dokumacılık itibariyle ileri bir şehirdi."[35] Aynı şekilde, İzmit'in alınması da "ehemmiyetli bir ticaret iskelesinin kaybedilmesi demekti."[36]

Bir kere Bursa'nın fethi, Osmanlıların Moğollara olan bağımlılığının 'resmen' değilse de fiilî olarak öneminin azalması; (zira, Orhan Bey zamanında da İlhanlı hazinesine haraç ödenmeye devam ediliyordu); ikincisi, Osmanlıların, bizzat Bizans merkezî yönetimi nezdindeki prestijinin yükselmesi anlamına geliyordu. Bu tarihten sonra Osmanlı hanedanı, Bizans-içi çatışmalarda 'taraf' olamaya başlıyor. Kimi zaman bir 'kesimi' diğerine karşı destekledikleri, kimi zaman da bizzat askerî güç göndererek, Bizans 'iç siyasetine' müdahil oldukları anlaşılıyor. Fakat asıl önemlisi, Hanedanlığın rüştünü ispat etmesi demek olan Orhan Gazi'nin kendi adına cuma namazında hutbe okutup, gümüş sikke bastırmasıdır. Bursa'nın alınıp başkent yapılmasıyla Beylikten Hanedanlığa geçiş süreci de başlıyordu. Bu konuda Hikmet Kıvılcımlı şunları yazıyor: "Bursa fethedilince, ordu-boy birdenbire ordu-devlet durumuna girdi. Bursa kenti, Bizans'ın en güvendiği ileri karakoluydu. Bursa Tekfuru'nun kalesi, hazinesi, sarayı içine girilir girilmez, devletin de içine girilmiş bulunuyordu. *Yalnız bu devlet Selçuklu saltanatı gibi dost değil, düşmandı.*"[37] Elbette bu geçiş, bugünden yarına tamamlanmadı. Osman Gazi döneminde geçerli fetih siyaseti ve bu fetihlerde 'Gaziyan-ı Rûm'un ve toplumsal işlevler itibariyle de ahîlerin oynadığı önemli rol bir süre daha devam edecekti. Ama, hanedanlık mantığına uygun bir 'yapılanma süreci' de artık yerleşmeye başlıyordu. Hikmet Kıvılcımlı, beylikten devlete geçişi anlatırken, Osmanlı tarihçisi Katip Çelebi'ye atfen şöyle diyor: "Orhan Gazi'nin Koyunhisar,

35 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi I**, TTK Yay., Ankara 1995, s.133.

36 İbid., s.133.

37 Kıvılcımlı, **Osmanlı Tarihinin Maddesi**, Bibliotek Yay., İstanbul, s.124 (abç.).

Ezengemid (İzmit) ve İznik şehirlerini ele geçirdikten sonra, bir ordu düzeni düşünüldüğünü belirtir. Bizans'la iç içe girme, artık Osmanlı topluluğu içinde farklılaşmayı gerektirmiştir. Bu ayırtlanma, silahlıları silahsızlardan, askeri sivilden ayırmak biçimine girmiştir. Biçim ayrılığının simgesi, o zaman için, börk denilen bir külahtan öteye geçmez gibiydi. Ancak börk, büyük önem taşıdı. Toplumun öz yapısında olan değişiklikleri, elle tutulur biçim ve renklerle göze batırdı. Börkte en ufak değişiklik, toplumun en derin altüstlüklerine belge oldu. Bu gelenek günümüze kadar sürdü: Yeniçeriliğin kalkması, yani Osmanlılığın Batı savaş tekniğini benimsemesi, baştaki börk yerine fesin geçmesiyle oldu. Saltanatın Cumhuriyete dönmesi, yani Türkiye'de yüzde yüz Batı kapitalizminin sosyal içyapı haline sokulması, feslerin atılıp şapkanın giyilmesi biçiminde denendi."[38]

Hikmet Kıvılcımlı, iki önemli noktaya değiniyor: Birincisi, Osmanlı sosyal formasyonunda sınıfsal farklılaşma Orhan Gazi zamanında belirginleşmeye başlıyor; ikincisi de, Osmanlı Beyliği'nden günümüze bir 'süreklilik' söz konusudur... Başka kaynaklar da Beylikten Hanedanlığa geçişin veya devletleşme sürecinin Orhan Gazi zamanında ortaya çıktığını teyit eder görünüyor. Âşıkpaşazâde, Tarihi 31. Bab'ın başlığında "...Orhan Gazi Padişah olduktan sonra ne giydi ve ne çıkardı ki babası zamanında olmamıştı, Orhan Gazi zamanında oldu?" şeklinde sorduğu soruya şu cevabı veriyor: "Orhan Gazi'ye kardeşi Alâaddin Paşa: "Hânım! Elhamdülillah ki seni padişah gördüm. İmdi, senin askerin günden güne ziyade olsa gerek. Senin askerine bir alâmet koyalım ki, başka askerlerde olmasın" dedi. Orhan Gazi: "Kardeş! Her ne ki sen dersen ben onu kabul ederim" dedi. O dedi: Etraftaki beğlerin börkleri kızıldır. Seninki ak olsun". Orhan Gazi emretti: Bilecik'te ak börk işlediler... Burma tülbent de Orhan zamanında ortaya çıktı. Divana gelecek beğlerin burma tülbendi olmasa ayıplarlar, "divana geldin, hani burma tülbendin" derlerdi. Divanda burma tülbent giyerlerdi...

38 A.g.e., s.125-126.

Ne zaman sefere gitseler börk giyerlerdi. Börkün altına şevküle giyerlerdi."[39]

Fakat hanedanlığı oluşturma yolunda, Orhan Bey zamanında yapılanlar, sadece "orduyu reâyadan ayırmak için başlıkların renginin ayırt edilmesi" değildi. Katip Çelebi'nin yazdığına göre, "Türklerden teşkil edilen ordunun siyasete burnunu sokmaları, bu askerlerin (yaya bırakılmalarına) ve kapıkulu sisteminin ortaya çıkmasına neden oldu". Aynı şekilde, ilk medrese de Orhan Bey tarafından İznik'te kuruldu ve başına da Kayserili Molla Davut getirildi. Oysa başlarda dinî-ideolojik işlevler bütünüyle topluma derin kök salmış tekke ve zaviyeler tarafından yerine getiriliyordu. Bu arada ordudaki hiyerarşi ve rütbeler de Orhan Bey zamanında 'tanımlanıp' bir düzene bağlandı.

Bir *U*ç beyi olan Osman, başlarda 'hükümeti ve askerî komutanlığı eğerinde taşısa' da beyliğin etkinlik alanı genişleyip, Beylikten imparatorluğa doğru yol alınıp, yönetim sorunu 'karmaşıklaştıkça', yeni kurumlar ve mekanizmalar da devreye girecekti. Yeni kurum ve mekanizmaların devreye girmesi demek, 'yöneten-yönetilen ilişkisinde' olduğu gibi, yönetenlerin kompozisyonunun da değişime uğraması demekti. Başlarda Osman Bey'le fetih yapan diğer beyler arasındaki fark, Osman'ın *primus inter pares* (eşitler arasında birinci) olmasının ötesinde bir önem taşımıyordu. Nitekim Osman Bey, herhangi bir kararı diğer aşiret beylerine empoze edecek 'iktidara' sahip değildi. Bizzat Osman Bey de beyliğe başka beylerin ve boyların oyuyla seçilmişti. "Her askercil demokraside olduğu gibi, Oğuz töreli Kayı boyunda da, gerek sivil gerek askercil şefler, analarının karnındayken şef değillerdi. Doğar, büyür, çalışır, savaşırlardı. Gösterdikleri kavrayış, beceri, yiğitlik, başarı ölçüsünde güven kazanırlardı. Kazanılan güvene göre başa geçirilir, yani seçimle seçilirlerdi."[40]

Devlet, mülk sahibi sınıfların örgütü veya örgütlenmiş halidir ve bir sınıf mücadelesi aracıdır. Toplumsal gelişmenin

---

39 Atsız, **Âşık Paşaoğlu Tarihi**, s.40-41.

40 Hikmet Kıvılcımlı, **Osmanlı Tarihinin Maddesi**, s.100.

'belirli bir aşamasında, toplum sınıflarına 'yabancılaşan' ve toplum sınıflarını 'silahsızlandırıp' kendini silahlandıran bir egemen sınıfın ortaya çıkmasından başka bir şey değildir. "Devletin kalıcı bir kurum olarak varlık sebebi, toplum halinde yaşayan insanlar arasında kökü toplumsal işbölümüne dayanan uzlaşmaz ayrımların ve sınıf karşıtlıklarının ortaya çıkışıdır. *Devlet bu sınıf karşıtlıklarının bir ifadesi ve sonucudur.* Her devlet uzlaşmaz karşıtlıkları olan sınıflardan birinin diğer(ler)i üzerindeki hakimiyetinin ifadesi, aracı ve bekçisidir".[41] Oysa devletin ortaya çıkışı, sadece toplumsal gelişmenin bir 'aşaması' olarak değil, aynı zamanda 'gereklilik' ve 'zorunluluk' 'hep varolacak', varolması gereken bir şey olarak sunulur... "Devlet nedir? Toplum yığınlarından ayrı bir silahlı güç ve cezaevi sistemidir. Osmanlı, Uç Beyliğine varan bir kaç gazada başarı sağlar sağlamaz, Kayı kan örgütü, fethedilen yerlerin yığınlarından apayrı bir silahlı güç olmuştur. Yenik düşen yığınlar kendiliğinden silahsızlandırılmışlardır. Silah ayrıcalığı Osmanlı'nın elindedir. Silahı elinde tutan, ister istemez ceza yetkisini de elinde tutar. Ceza verilen yerde, ölüm cezasından başka türlüsü de olasılaşınca cezaevi kendiliğinden taslaklaşır".[42]

Bugüne kadar devlet hakkında binlerce cilt kitap yazılmıştır; ama bunların neredeyse tamamı, devletin ne olduğunu gözlerden uzaklaştırmak için yazılmıştır. Bu da anlaşılır bir şeydir; zira tarihi yazanlarla, devlet hakkında yazanlar aynı kökten-dendirler, 'devletin adamıydılar'. Birer birey ya da 'bir grup' olarak çıkarları, devletin kutsamasını gerektirir... Kaderleri, varlıkları, her şeyleri devlete bağlıdır. Devleti her kutsadıklarında kendi 'öz çıkarlarını' gerçekleştirmiş olurlar... Çıkarları devletin kutsanmasını gerektirir. Başka türlü ifade etmek istersek, mülk sahibi sınıf, toplumun öteki 'sınıfları' karşısına örgütlü bir şekilde çıkıyor ve toplumun geri kalanını 'atomize edip' örgütsüzleştiriyor. Örgütlü ve silahlı sınıf, örgütsüz ve silahsız sınıfı bu

---

41 Orhan Dilber, **Devlet ve Siyaset**, Özgür Üniversite Ders notları, 1999, s.9 (abç.).

42 Hikmet Kıvılcımlı, **Osmanlı Tarihinin Maddesi,** s.97.

'ayrıcalıklı, 'üstün konumu' sayesinde baskı altına alıp ona egemen olabiliyor. Devletin 'varlığı ve birliği', toplumun bölünmüşlüğü ve parçalanmışlığı üzerine oturur. Devlet ricalinin dilinden düşürmediği 'birlik ve beraberlik' söylemi, aslında tersinden okunduğunda bir anlam ifade eder. Onlar 'birlik ve beraberlikten', toplum sınıflarının mevcut bölünmüş, örgütsüz, atomize olmuş, parçalanmış konumunu kast ederler ve çıkarları mevcut durumun sürüp gitmesindedir. Aslında onlar için halk yığınlarının 'birlik ve beraberliği ve örgütlü birlikteliği, *birlik ve beraberlik* söylemini diline dolayanların korkulu rüyasıdır.

Kınalızâde Ali Efendi, örgütlü olmanın önemini şöyle dile getiriyordu: "Devlet sahiplerinin halka oranla çok az olduğu görülmüyor mu? Ama devlet sahipleri birleşmiş, reâya birleşmemiş olduğundan, birinciler üstün ve egemen, ikincilerse yenik ve mahkûm olurlar".[43] Bu bakımdan birinin örgütlenmesi (devletin oluşması) diğerlerinin (emekçi halk çoğunluğunun) örgütsüzleşip köleleşmesinden başka bir şey değildir. Bir kere iktidar oluştuktan sonra, ona dayanak bulma ve 'meşrulaştırma çabası da başlayacaktır. Bu işi yapanlara 'âlim', ulemâ, şimdilerde bilim adamı, siyaset bilimcisi, 'siyaset stratejisti' vb. deniyor. İnsanlar 'siyaset bilimi' diye bir bilim dalının varolduğuna, varolabileceğine inanıyorlar... Bütün üniversitelerde 'siyaset bilimi' öğreten bölümler var. Bu alanda doktora yapanlar siyaset bilimcisi sayılıyorlar. Oysa siyaset denilen, devleti ele geçirmek ve elde tutmak için yapılan mücadeleye verilen addır. Devleti ele geçirmek ve elde tutmak için yapılan mücadelenin, başvurulan hilelerin, sahnelenen oyunların, kitle bilincinin manipüle etme çabalarının, kurnazlıkların, yalanların, aldatmacaların vb. bilim sayılması rahatsız edici değil mi? Hiç şüpheniz olmasın, şimdilik bundan pek rahatsız olan yok...

Fatih dönemi tarihçilerinden Tursun Bey: "Kargaşayı önlemek için bir yasakçı (tedbir koyucu) gerekir. Bu tedbire siyaset denir. Tedbir hikmete dayanırsa, buna siyaset-i ilahî denir. Bu

---

43 Kınalızâde Ali Efendi, Ahlâkı Alâî; Kitabı Salis, ilmî tedbir-i Medine, Bulak, s.2.

nebevî şerîattır. Tedbir akla dayanırsa buna yasak-i padişahî denir. Yani örf. Her iki tedbir de padişaha bağlıdır. Tanrı padişaha itaati her kula farz kılmıştır. Tanrının zatına mahsus sıfatları onda tecelli eder..."[44] diyor. Dikkat edilirse Tursun Bey bugünün 'çağdaş ulemâsından' daha açık sözlü... Siyasetin ne olduğunu, kaynağının nereye dayandığını, kimin için ne ifade ettiğini yalın bir biçimde ifade ediyor...

Osmanlı İmparatorluğu'nda devletleşme; Karacahisar, Bursa, İznik, İzmit'in alınmasından Rumeli'ye geçiş, Edirne'nin fethi ve Bursa'nın yerine başkent yapılması, Doğu Avrupa'nın önemli bir bölümünün imparatorluk sınırlarına dahil edilmesi, değilse nüfuz alanına sokulmasıyla, büyük ölçüde tamamlanmıştı. Fakat İmparatorluğun 'olgunlaşması' ve 'klasik tarza' ulaşması için, İstanbul'un fethedilmesi gerekti. Osmanlı Devleti'nin mantığını ve bu mantığın 'özgünlüğü' sorununu gelecek bölümde tartışmaya geçmeden önce, söz konusu dönemdeki 'kurumsal yapılanmaya' kısaca değinmek gerekiyor.

Devletleşme süreci demek yeni bir 'baskı' aygıtının ve onu destekleyip yeniden üretecek kurumsallaşmanın, nihayet oluşturulan bu 'yapıyı' meşrulaştırıcı' ideolojik söylemin oluşturulması demektir. Bu da devlet fonksiyonlarının yeniden tanımlanmasını ve o tanımlara uygun kurum, mekanizma ve işleyişin oluşturulmasıyla mümkündür. Böyle bir yapılanmada Türklerin Orta Asya'dan beri taşıdıkları kimi geleneklerin, İran-Selçuklu kültürü ve kurumlarının ve nihayet Bizans izlerini taşımaması düşünülemezdi. Osmanlı müziği, Arap ve İran (Fars) izleri taşısa da esas itibariyle Bizans kökenliydi. Saray Edebiyatı olan Divan Edebiyatı, daha çok İran (Fars) kökenliydi vb... "Anadolu'da ve Avrupa'da yaşayan bir Bizans toplumunu içine alan Osmanlılar, kaçınılmaz bir biçimde Bizans davranış biçimlerini de devralmışlardı: Bizans tımarları, vergileri, törenleri, memurları ve yöneticileri. Pek çok yerde bu kurumlara Müslüman adları verilerek bunların üzerine Yüksek İslâm

---

44 İn Ümit Aktaş, **Osmanlı Çağı ve Sonrası,** Bakış Yay., s.119.

uygarlığı cilası vurulmuşsa da, bunların özü, hiç olmazsa Arap dünyasının fethi Osmanlı İmparatorlu'ğunda Yüksek İslâm uygarlığına daha etkin bir rol verene kadar, iki yüz yıl Bizanslı olarak kalmıştı. Saray törenleri ve merkezi yönetim uygulamaları Bizans biçimlerinin etkisindeydi."[45] Önce maliye ve hukuk alanına giren işlevler, askerî işlerden ayrıldı. Osmanlı Sultanları, kendilerini sadece halktan ayıran değil, ondan saklayan âdetler ve törenler benimsediler. Yeni unvanlar ve rütbeler ihdas edildi. Vezirlik müessesi oluşturuldu. Hazine-i Amire kuruldu. Önemli devlet işlerinin görüşüldüğü ve üst düzey devlet adamlarının katıldığı Divan-ı Hümayun (bugün Divan-Hümayun, Milli Güvenlik Kurulu adı altında devam ediyor) ihdas edildi. Ayrıca vezirler içinde 'birinci' anlamına (veya başvezir) gelen Sadr-ı Azam müessesi ihdas edildi. Ordu *yaya ve mesellemler* olarak ikili bir örgütlülüğe kavuşturuldu. Bu düzenlemelerle birlikte orduda 'Türk unsurların' önem ve etkinliği azalmıştı. Zira orduda, etnik olarak Türk olmayanlar çoğunluktaydı. Daha sonra *yaya ve mesellemlerin* performansının yeterli bulunmaması üzerine, yeniçerilik geliştirildi. Haraç toplama yöntemi olarak Bizans'ta geçerli Tımar sistemi esas alındı. "Fütühatın genişlemesi sebebiyle, askerî sınıfların şer'î işlerine bakmak ve hükümdarla seferlerde bulunmak ve aynı zamanda ilmiye sınıfının en yüksek derecesi olmak üzere *kazaskerlik* memuriyeti ihdas edildi ve ilk defa da kazaskerliğe Bursa kadısı Cendereli (Çandarlı) Kara Halil Efendi tâyın edildi."[46]

Osman Bey'den Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u alıp iktidarını pekiştirdiği döneme kadar geçen yaklaşık yüz elli yıllık dönemi, Beyliğin oluşması ve Beylikten Devletleşmeye geçiş dönemi saymak mümkündür. Dikkat edilirse, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş süreci, ait olduğu imparatorluklar-hanedanlar ailesindeki genel şemaya pek 'uygun' düşmeyen bir süreçtir.

---

45 Stanford Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, E yay. 1994, s.48.

46 İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi I,** s.166.

Bunun nedenlerini ve sonuçlarını gelecek bölümde tartışmayı deneyeceğiz. Gerçekten İbn-i Haldun'un ünlü şemasında, Osmanlı Hanedanlığı'nın dahil olduğu hanedanlıklar, sultanlıklar, imparatorluklar ailesinde, 'doğuş-yükseliş-çöküş' yaklaşık yüz-yüz elli yıllık bir zamanı kapsadığı halde, Osmanlı Hanedanlığı'nın sadece kuruluşunun tamamlanması için yüz elli yıl gerekmiştir... "Osmanlı Hükümdarları, Fatih devrine gelinceye kadar devlette mutlak şekilde hakim değillerdi. Beyliğin başına, diğer beylerin ve vezirlerin ittifakı ile geçerler. Devlet idaresinde başta bulunan Hükümet Reisinin ve onun yardımcılarının tesiri altında bulunurlardı. Zaman zaman aralarındaki rekabetten istifade ile, bazılarını cezalandırıp bertaraf ettikleri olursa da, yine kendi başlarına hareket edemezlerdi.

Fatih bile meşhur Kanunnamesinde veraset usûlünü vazetmemiş, yalnız evlatlarından her kime, yani layık olana ve bu işe Ordu ve Ümera tarafından seçilince Saltanat nasip olursa, Milli Birliğin bozulması ihtimaline karşılık, diğer kardeşlerini öldürme hakkında bir madde koymuştur."[47] "Osmanlılar devleti bir aile mülkü olarak düşünür ve daima içlerinden birini emir olarak seçerler; ama o da önemli durumlarda kardeşlerinin söz hakkını dikkate alırdı."[48] Bir zaman gelecek, artık kardeşlerin sözü geçmeyecek, 'ilk kuruculardan bazıları' ilk dışlananlar olacaktı. Bu konuda İbn-i Haldun ünlü eseri *Mukaddime* de şunları yazıyor: "Devlet, topluluk başkanlığının üstünde bir şeydir. Çünkü başkanlık, yalnızca ululuktur. Bu ululuğun sahibi de uyulan (metbu) bir kimsedir. Ama hüküm ve kararlarında uyanlara bir baskı ve eziciliği yoktur onun. Devlete gelince: O, başlı başına bir ezicilikle egemen olma, ezicilikle hüküm yürütmedir."[49]

---

47 Mufassal Osmanlı Tarihi, s.357. in H. Kıvılcımlı, **Osmanlı Tarihinin Maddesi**, s.139.

48 Ernest Werner, **Büyük Bir Devletin Doğuşu...**, s.130.

49 İbni Haldun, **Mukaddime**, Onur Yay., Ankara, 1977. s.329.

III. BÖLÜM

Osmanlı Devletinin Niteliği Veya İmparatorluk Mantığı

Şalvarı şaltağ Osmanlı
Eğeri kaltağ Osmanlı
Ekende yoğ, biçende yoğ
Yiyende ortağ Osmanlı
Halk Deyişi

Her toplumsal formasyon veya 'toplum düzeni', ekonomik-siyasal-ideolojik-kültürel-etik- hukukî kertelerin (*instances*) veya bileşenlerin diyalektik bir bütünlüğü olarak varolur. Toplumun tarihsel gelişme sürecinde ulaştığı 'yere' göre de, söz konusu bileşenlerin toplumsal yapıdaki 'belirleyicilik katsayıları' değişir. Henüz 'ilkel' aşamada bulunan toplumun, henüz belirgin bir sınıfsal ayrışmaya uğramadığı, devletin ortaya çıkmadığı bir toplumda, ideolojik kertenin belirleyiciliği çok büyüktür. Buna karşılık, Osmanlı İmparatorluğu'nun da dahil olduğu 'haraca dayalı' (tribüter) sosyal formasyonlarda siyasi kerte önemliyken, tipik kapitalist bir toplumda ekonomik kerte tartışmasız *bir belirleyiciliğe* sahiptir.

Bir toplumun niteliğinin kavranmasında iki anahtar kavram: 'üretim tarzı' ve 'sosyo-ekonomik formasyon' veya kısaca, sosyal formasyon kavramlarıdır. Üretim tarzı kavramı, bir toplumda belirli bir tarihsel dönemdeki 'hakim ilişleri' ifade eder. Örneğin, tribüter (haraca dayalı) bir üretim tarzı söz

konusu olduğunda, bir üretici köylü sınıfı ve üretici sınıfa yabancılaşmış, üretici sınıftan aldığı haraçla varolan ve kendini yeniden üreten 'devlet-sınıf'tan oluşan bir toplumsal yapı kast edilir. İlerki sayfalarda üzerinde detaylı olarak durulacağı gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun ait olduğu 'üretim tarzında', sosyal artığa el koyan yüksek-hakim sınıfla, yönetici politik sınıf iç içe geçmiş, birbirine karışmış durumdadır. Dolayısıyla, egemen sınıftan ayrı bir politik sınıf veya politik sınıftan ayrı bir egemen sınıf mevcut değildir. Köleci üretim tarzı dendiğinde, köleler ve köle sahiplerinden oluşan bir toplum 'düzeni' anlaşılır; feodal üretim tarzı dendiğindeyse, toprağın özel mülkiyetini elinde tutan bir soylular sınıfıyla, soylulara bağımlı 'serflerden' oluşan ikili bir toplumsal yapı; kapitalist üretim tarzı dendiğinde de üretim araçlarının mülkiyetine sahip bir sermaye sınıfıyla (kapitalist sınıf-sermayeye sahip olan sınıf), üretim araçlarından yoksun ve sadece emeğini satarak yaşayabilen işçi sınıfından oluşan bir toplumsal yapı kastedilir. Dikkat edilirse, üretim tarzı kavramı iki şeyi ifade ediyor: Toplum hangi temel sınıfların mevcudiyetine öncelikle dayanıyor; ve ikinci olarak da 'belirleyicilik', hangi kerte üzerine oturuyor.

Oysa hiçbir tarihsel toplum, bu kadar 'net' bir yapısal bütünlük arz etmez. Toplumun manzarası bu kadar 'belirgin' değildir. Aslında hakim üretim ilişkileri yanında ikincil 'üretim ilişkileri' de mevcut olur. Örneğin egemen bir tarz olmamakla birlikte, 'küçük meta üretimi' hemen bütün hakim üretim tarzlarında mevcut olmuştur. Aynı şekilde köleci ve feodal ilişkiler veya 'kalıntılar' yeni üretim tarzıyla eklemlenmiş olarak varolabilir. Bu bakımdan, her tarihsel toplumun belirli bir dönemdeki yapısı, 'üretim tarzlarının eklemlenmiş bir versiyonu' olarak tezahür eder veya varolabilir... Değişik 'üretim ilişkileri' yan yana, iç içe, bir arada bulunur; ama bunlardan biri, 'hakim üretim ilişkisidir'. İşte bir toplumsal yapının kavranmasında üretim tarzı kavramının yanında, 'sosyo-ekonomik formasyon' kavramının devreye girmesinin nedeni budur; ve söz konusu kavram, toplumu 'somut ilişkiler bütünü' olarak kavramaya olanak verir. Bir bakıma, sosyo-ekonomik formasyon kavramı,

somut toplumsal yapının 'o andaki' fotoğrafını vermektedir. Bu iki kavramdan habersiz olanlar ve bu iki kavramı bilimsel tahlillerde 'yetkin' bir biçimde kullanma basiretini ortaya koyamayanlar, toplumun şurasını burasını, şu veya bu niteliğini, şu ya da bu 'kerteyi' ön plana çıkararak, bütünü kavramakta yetersiz kalırlar. Ağacı gören, ama ormandan habersiz adamın durumuna benzer bir duruma düşmekten kurtulamazlar.

1950'li yıllarda bile Türkiye'nin Güneydoğu bölgelerinden geçerek, Türkiye'yi dolaşan biri, Türkiye'nin pre-kapitalist (feodal vb.) bir toplum olduğuna 'hükmedebilirdi'. Seyyahın, böylesi bir sanıya varması üretim tarzı, sosyo-ekonomik formasyon, üretim tarzlarının zorunlu eklemlenmişliği gibi kavramlara yabancı olmasındandır. Türkiye'de 1950'li yıllarda da hakim üretim ilişkileri kapitalistti. Ama üretim tarzlarının eklemlenmişliği ve bu eklemlenmenin 'karakteri', Türkiye'deki kapitalizmi, emperyalist ülkelerdeki 'kapitalizmlerden' ayırıyordu. Türkiye 1950'li yıllarda da kapitalist bir ülkeydi, zira hakim üretim ilişkileri kapitalistti. Ama Türkiye, dünya kapitalist sisteminin 'çevresinde', tabîr mazur görülürse, dünyanın 'gecekondularının' yer aldığı coğrafyada bulunmaktan kaynaklanan özelliklere sahipti. Aslında Türkiye'nin dünya sistemi içindeki konumu, aradan geçen yaklaşık yarım yüzyılda hiçbir değişime uğramamıştır. Pre-kapitalist üretim ilişkileri hızlı bir tempoyla aşındığı halde, Türkiye bir 'çevre ülkesi' olmaya devam ediyor; ya da 'gecekondu bölgesindeki' yerini koruyor. Değişim, esasa ait değil, görüntüyle ilgilidir. Türkiye, bugün 'yarı-sanayileşmiş' bir ekonomik yapıya sahip olmasına rağmen bu böyledir... Başta da söylendiği gibi Türkiye'nin kapitalist dünya ekonomisi hiyerarşisi içindeki yeri, Osmanlı İmparatorluğu'nun, söz konusu hiyerarşide 1880'lerde işgal ettiği yere daha çok benzemektedir. Bu kitabın son bölümünde bu sorun üzerinde durulacaktır.

Türkiye'de, özellikle 1960'lı yıllarda üretim tarzı tartışmaları yapıldı. Türkiye'nin, söz konusu aşamada kapitalist mi 'yarı-feodal mi' vb. olduğu tartışıldı. Bu tartışmalar çerçevesinde de Osmanlı İmparatorluğu'na ilgi arttı. Ve tartışmalar şu iki eksen

etrafında odaklaştı: Bazıları Avrupa-merkezli ve Stalinist geleneğe uygun olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun 'feodal' bir yapıya denk düştüğünü; anti-Stalinist bir tarih versiyonundan yana olan ve öylesi bir 'tarih versiyonu' oluşturmak isteyen başka Batılıların etkisindeki diğerleri de, Osmanlı İmparatorluğu'nun 'Asyatik bir sosyal formasyon' olduğunu ileri sürdüler. Bu tartışmalar doğrudan pratik bir amaçla yapılıyordu. 'Türkiye'nin geçmişi ne idi ve o geçmişten geriye ne kalmıştı?' sorusuna cevap aranıyordu. Bu sorulara verilecek cevaba göre de, Türkiye'nin önündeki devrim aşamasının ne olduğuna 'hükmedilecekti'. "Önümüzdeki devrim aşaması, 'millî demokratik devrim mi' yoksa 'sosyalist devrim mi' olacaktı. Aslında kimileri daha sonraları tartışmanın bu tarzda yapılmasının Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihinin anlaşılması bakımından 'uygun olmadığını' ileri sürdüler. Bunun bilimsellikle çeliştiği, açık veya îma yoluyla dile getirildi. Bu tür yaklaşımlar, bilim yapma retoriği ve görüntüsü altında kurulu düzenin ideolojik meşrulaştırılması işine memur edilmiş, *akademik hiyerarşinin gardiyanlarına* mahsustur. Eğer bilme eylemi dönüştürme eylemine eşlik etmiyorsa, ortada gerçek anlamda bir eleştirel, dolayısıyla bilimsel bir çaba da mevcut değildir. Bizim anlayışımıza göre, eleştirel olmayan bir 'bilimsel-entelektüel' faaliyet, gerçek anlamda bilim tanımına dahil edilemez. Zira bugünün gerçekliğini angaje etmeyen bir tarihin, bir kıymet-i harbiyesi olamaz. Doğrusu bu konuda biz de 'Eğer tarih, bugüne dair tavır almaya yaramıyorsa öyleyse neye yarar', diyen Pierre Vidal-Naquet gibi düşünüyoruz. Dolayısıyla yanlış olan, tarihle ilgilenmenin gerekçesi değildi. Kimileri tarihle mevcut sömürü, egemenlik, baskı ve hiyerarşi düzenini korumak, sürdürmek, yeniden üretmek için ilgileniyorsa, diğerlerinin de mevcut yapıyı aşmak, onu dönüştürmek için tarihle ilgilenmelerinde şaşılacak bir yan olabilir miydi?

Aslında eleştirilmesi gereken husus, tartışmaların 'ne amaçla yapıldığı' değildi. Türkiye'nin 'somut gerçekliğini' ve onun geçmişini, belirli resmi merkezlerce üretilmiş şemalara uydurma girişimiydi. Bir kesimin yaptığı, Stalinist Sovyetler Birliği'nin

resmi tarih ve ideolojisine 'uyum sağlama' girişimiydi. Türkiye'nin geçmişini veya aynı anlama gelmek üzere, Osmanlı toplum yapısını Sovyetler Birliği'nde oluşturulan 'resmi' tarihe' uydurmak için çaba harcayanlar, bilimselliğe ve Marksizme gönderme yaparak, Türkiye'nin geçmişinin feodal olduğunu ileri sürdüler. Türkiye'nin tarihini, Stalinist 'beş aşamaya' uydurmak için 'Osmanlı sosyal formasyonu'nun 'feodal olduğunu' kanıtlamaya girişiler. Elbette bunun eleştirel bir teori, bir bilim yöntemi, ama aynı zamanda devrimci teori de olan Marksizm adına yapılıyor olması rahatsız ediciydi. *Burjuva demokratik devrimi* olduğuna göre, eski rejim (*ancien régime*) tasfiye edilmiştir. Öyleyse önümüzdeki aşama sosyalist devrim aşamasıdır... Önümüzdeki aşamanın sosyalist devrim aşaması olduğu doğru idi, ama bu: birincisi, Osmanlı İmparatorluğu'nun feodal bir sosyal formasyon oluşuyla ilgili herhangi bir açıklayıcılığa sahip olamazdı; ikincisi de, 1923'te yapılanın bir 'burjuva demokratik devrim' olduğu tespitinin yanlışlığıyla ilgiliydi. Zira 1923'te, bir burjuva demokratik devrimi olmamıştı... 'Asya tipi üretim' tarzı partizanları, gerçeğe diğerlerinden daha çok yaklaşma avantajına sahiptiler, en azından Avrupa-merkezli ve Stalinist tarihten bağımsız, eleştirel bir tavır ortaya koyma gayreti içindeydiler. Ama onlar da kapitalizmin 'kutuplaştırıcı' karakteri ve kutuplaşmanın ortaya çıkardığı sonuçları yeterince dikkate almadıkları için, geçmişe dair daha 'sağlıklı' görüşler ortaya atmalarına rağmen, yaptıkları tahlillerden 'pratik-teorik' sonuçlar çıkarma aşamasında yetersiz kalacaklardı...

Osmanlı İmparatorluğu'nun 'ne olduğu'na dair görüşler üç grup altında toplanabilir. Birinci gruptakiler, Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihteki hiçbir 'toplumsal yapıya' benzemediği, kendine özgü (*sui generis*) bir toplumsal yapılanma olduğunu ileri sürenlerdir. Buna göre Osmanlı İmparatorluğu, ne 'feodalite', ne 'asyatik' veya başka herhangi bir tarihsel toplumsal formasyona benzemiyordu... Kendine özgü, 'özgün' ve 'tek'ti. Oysa belirli bir tarihsel dönemdeki bir toplumsal kuruluş, mutlaka ait olduğu dönemin diğer toplumsal kuruluşlarıyla ortak yanlara sahiptir, onlardan iktibas yapar, etkiler ve etkilenir.

Dolayısıyla hiçbir çağda 'kendine özgü', orijinal, saf bir tarz mümkün değildir; ikinci grup 'tarihçiler' veya teorisyenler, Avrupa-merkezli burjuva ideolojisinin 'sol versiyonu' olan Stalinizme uyum sağlama kaygısıyla, Türkiye'nin mirasına konduğu Osmanlı İmparatorluğu'nda geçerli üretim tarzının feodal olduğunu ileri sürdüler. Sovyetler Birliği'nde "resmi bilim" beş aşamayı evrensel bir şema olarak kabul ettiğine göre, Türkiyeli Stalinistler de mutlaka bu şemaya uyum sağlamalı, bir önceki aşamanın 'feodal' olduğunu kanıtlamalıydılar... O kadar ki, eleştiriler karşısında mevziîyi sonuna kadar savunmak için 'hiç değilse merkezî feodal' olduğunu ileri sürenleri oldu... Oysa, 'merkezî' ve 'feodalite' kavramlarını yan yana getirmek, asla uygun olmadığı gibi, feodalite zaten merkeziyetçiliğin yadsınmasıdır; üçüncü grup, Marx'ın toplumların evrim şeması konusunda yazdıklarının, dogmatik kavranışına tepki olarak ortaya çıkan anti-Stanilist Batılı teorisyenlerin açtığı yoldan giderek, Osmanlı İmparatorluğu'nun 'Asya tipi üretim tarzı' (ATÜT) olduğunu ileri sürdüler.

Elbette burada 'derinlemesine' bir üretim tarzı tartışmasına girişmemiz uygun düşmüyor. Bununla birlikte, söz konusu tartışma ve Osmanlı İmparatorluğu'nun 'niteliği' hakkındaki görüşümüzü kısaca da olsa ortaya koymamız gerekiyor. Bir kere, Osmanlı İmparatorluğu'nun 'özgünlüğü', 'tekliği,' 'sadece kendine benzediği' vb. türü tezler, eleştiri karşısında son derecede donanımsız ve zayıftır. Bu tür görüşler, tarihi kavrama konusundaki yetersizlik ve üretim tarzları hakkında bilgi birikimi yetersizliğinin sonucudur ve 'dünyayı kendinden ibaret sayanların' bir kuruntusudur. "Gerçek şudur ki, Osmanlı Devleti'nin sırf kendine özgü bir özelliği yok. Özelliği olan (eğer bunu Batı Avrupa devletlerinin sistemlerinden ayrılan yanlar açısından düşünüyorsak) Osmanlı devlet sisteminin kendisinde değil, onun mensup olduğu devlet türünün kendisindedir. Bu türün politik yapısında özellik oluşu, onun ekonomik tarihinde de bazı özellikler bulunmasını gerektirir".[1]

1 Niyazi Berkes, **100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi I,** Gerçek Yay., İst., 1972, s.13.

Oysa Osmanlı İmparatorluğu, köklü bir üretim tarzları ve sosyal formasyonlar ailesi olan, haraca dayalı klasik 'Doğu' toplumsal kuruluşlarının bir devamı, değilse onun bir versiyonu, ya da son örneğiydi. Osmanlı İmparatorluğu'nun da ait olduğu üretim tarzları veya sosyal formasyonlar ailesi, ilkel komünden sınıflı topluma geçişin genel ve[2] yaygın versiyonuna denk düşüyordu. Kimi 'benzerlikler' ya da benzerlik izlenimi yaratan 'yapılar' ve 'görüntülere' rağmen, Osmanlı İmparatorluğu feodal değildi. Feodalite, aslında yaygın üretim tarzı olan tribüter (haraca dayalı) üretim tarzının bir versiyonuydu. Pre-kapitalist yaygın evrim çizgisini temsil eden haraca dayalı formasyonların periferisinde yer alıyordu; ve genel şemaya göre, bir 'istisna' bile sayılabilirdi. Zira ilkel komünden sınıflı topluma geçişin genel 'biçimi', sırasıyla köleci, feodal, kapitalist aşamalar değil, ilkel komünden haraççı (tribüter) tarza geçişti. Bu bakımdan 'Asya tipi üretim tarzı (ATÜT) ailesine dahil olan sosyal formasyonlar, sadece Asya'da değil, Mezopotamya, Kara Afrika, Mısır, Hindistan, Çin, Amerika kıt'asında Aztek, İnka vb. dünyanın dört bir bucağında hakim ve yaygın 'üretim tarzıydı'. Bu bakımdan Samir Amin'in de veciz bir biçimde ifade ettiği gibi, tek bir 'Asya Tipi Üretim Tarzından' değil, haraca dayalı genel bir üretim tarzından söz etmek gerçeğe daha uygun düşüyor. Osmanlı İmparatorluğu'nda geçerli tarzın 'Vergisel üretim tarzı' olduğunu ileri süren görüşler de vardır. Esasen pre-kapitalist sınıflı toplumlar için uygun düşen kavram 'vergi' değil, haraçtır. Bu yüzden vergisel üretim tarzı da haraççı tarzın özü itibariyle aynı versiyonunun farklı adlandırılması olarak görülebilir.[3]

Osmanlı İmparatorluğu'nun da dahil olduğu haraca dayalı sosyal formasyonların ayırdedici karakteri şöyle özetlenebilir:

---

2 Bu konuda Samir Amin'in **Le Développement İnégal, essai sur les formes sociales du capitalisme,** Les éditions du minuit , Paris 1973 (özellikle de 9-48 ss'ye ve **İtinéraire Intellectuel** (bu eser Ütopya Yayınları tarafından yakında Türkçe'de yayınlanacaktır), L'Harmattan, Paris 1993 adlı eserlerine bakılabilir.

3 Şevket Pamuk, **Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914**, Gerçek Yay., İst., 1988

Bir kere kural olarak toprakta özel mülkiyet yoktur. Toprak Padişahın, Hanın, Sultanın, Kralın, Şahın, İmparatorun vb. ve 'yakın çevresinin' tasarrufundadır. Toprak bir dinasti (hanedanlık) tarafından tasarruf edilmektedir. Ya da temel üretim aracı olan toprağı, hanedan 'kolektif' olarak tasarruf etmektedir. Egemen sınıf, aynı zamanda politik sınıftır. Devlet, üretici sınıf olan köylülüğe (Osmanlı'da reâya) bütünüyle yabancılaşmış ve ondan aldığı haraçla varolmakta ve kendini yeniden üretebilmektedir. Belirleyici olan kerte, ekonomik değil siyasaldır. Dolayısıyla zenginliğe ve servete giden yol, siyasi gücü elinde bulundurmaktan geçer. İdeoloji, dine dayalı bir ideolojidir ve toplumun 'değişmezliği' söylemini (şimdilerde moda olan bir tabîrle 'tarihin sonunu,) vazeder. Kanunî Sultan Süleyman: "Ben zenginlik ve mal aramak için değil, (...) imparatorluğumun ebedîliği için harbediyorum" derken, mevcut devlet yapısı, devlet toplum ilişkisinin 'değişmezliği ve ebediliği' düşüncesini dile getiriyordu.

Dolayısıyla burjuva ideologlarının şimdilerde moda olan 'tarihin sonu' tezi, onlardan beş yüz yıl kadar önce Osmanlı padişahı tarafından vazedilmiş bulunuyordu... Kaldı ki, 'yeni bir şeymiş gibi ortaya atılan 'tarihin sonu' tezi, sadece Kanunî zamanına kadar değil, kadim Doğu devletlerinin ortaya çıktığı tarihler kadar eskiye dayanan bir 'görüştür' Egemen sınıfın devleti kutsamakta çıkarı vardır, dolayısıyla devlet 'her şey', devlet dışında ne varsa 'hiçbir şeydir'. Bu yüzden Osmanlı egemen sınıfının adamları arasında, 'devlet başa kuzgun leşe' deyimi sıkça telaffuz edilirdi... Egemenliğin, dolayısıyla devletin bekası, sosyal artığın merkezileştirilmesine ve bunun sürdürülmesine bağlıdır. Oysa, ilerde üzerinde duracağımız gibi, sistem adem-i merkeziyetçi (merkez-kaç) bir dinamiği sürekli olarak bünyesinde barındırmaktadır. Bu yüzden, tribüter sosyal formasyonları *belirleyen*, merkezci ve merkez-kaç güçler ve eğilimlerin çatışma diyalektiğidir. Otoritenin kaynağı ilahidir. Artık ürünün merkezileştirilmesi gereği, 'yeni ve farklı' toplum sınıflarının ortaya çıkıp mevcut yapıya meydan okumasını ve onu dönüştürmesini zorlaştırmaktadır. Elbette bu ifadeden ırkçı,

Avrupa-merkezci tarih anlayışının ileri sürdüğü gibi, bu tür toplumlar, kapitalizme doğru evrilmiyorlardı, 'modernite üretme yeteneğinden yoksundu' sonucunu çıkarmamak gerekir.

I. Osmanlı Devletiyle İlgili Bazı Saptamalar

Osmanlı dinastisi'nin (hanedanının) bir Oğuz boyu olan *Kayı*'dan geldiği kabul ediliyor. Ama haraca dayalı bir devlet ya da imparatorluk söz konusu olduğunda, etnik orijinin hiçbir kıymet-i harbiyesi yoktur. Dolayısıyla Beylikten İmparatorluğa giden süreçte, *Kayı*'dan pek bir şey kalmadığını iddia etmek mümkündür. Bir kere imparatorluk mantığı, etnik kökenden uzaklaşmayı, ona yabancılaşmayı gerektirir. Oğuz töresinde olsun, benzer 'gelişmişlik' düzeyindeki başka kavimlerde olsun, *Ulu Bey* denilen en üst düzey yönetici, Boyu oluşturan insanlar veya 'geniş ailenin üyeleri (*Klan*) tarafından seçilirdi. Bu anlayışta *memleket*, söz konusu, *Boy*'un veya *geniş ailenin* ortak malı sayılırdı. Doğal olarak, istendiği kadar *Ulu Bey* densin, Beyin iktidarı seçilmiş olmanın kuralları ve gerekleri tarafından belirleniyordu. Daha önce de söylediğimiz gibi, 'Reis' nihayet bir *primus inter pares*'ti. 'Reis'in etkili ve yetkili olmasının nedeni, seçilmiş olmaya dayanıyordu. Kıvılcımlı'nın yazdığı gibi: "Katalizör Kayı Boyu içinde herkes silahlıdır. Hiç kimse ötekinden ayrıcalıklı bir seyfiyelik taslamaya kalkışamaz. Çevre medeniyet yığınları için ne olursa olsun, Kayı Boyu kendi göçebe yapısıyla tepeden tırnağa bütün silahlı ve aksiyoncu bir tümlüktür".[4] "Eli silah tutan her Kayı Türk'ü, toptan ulus-ordunun bölünmez bir eri, gazisi, ilbiydi".[5] Fakat devletleşme sürecinin belirli bir aşamasında, bu yöntemin terk edilmesi, haraca dayalı devletin veya imparatorluğun mantığının bir gereğiydi. Nitekim bir müddet, sulandırılarak da olsa sürdürülen 'seçim yöntemi' I. Murad zamanında terkedilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu 'türü' imparatorluklar, krallıklar, sultanlıklar vb. hakkında yeterli bilgi birikiminden yoksun ve geçmişin tarihsel olaylarını bugüne göre yorumlamayı marifet

4 Hikmet Kıvımcımlı, **Osmanlı Tarihinin Maddesi,** s.115-116.
5 **İbid**, s.116.

sayan 'tarihçiler', ilk kurucuların etnik orijinine bakarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun bir Türk imparatorluğu olduğunu sanırlar. Oysa bir kaç nedenden ötürü Osmanlı İmparatorluğu Türk değildi: Bir kere Osmanlı demek, hanedan demekti. Hanedan da evlenmeler yoluyla başlangıçtaki etnik kökene bütünüyle yabancılaşmıştı (ve bu tüm hanedanlıklar için geçerli bir kuraldır). Bu durum, o zamanın anlayışına göre son derece olağan bir şeydi. O çağlarda bugünkü gibi ırka, kana, milliyete, etnik kökene, soya-sopa vb. gönderme yapan bir anlayış mevcut değildi. Yegane *referansın* devlet olduğu bir yerde, onun dışındaki kaygıların ve 'kriterlerin' hiçbir kıymet-i harbiyesi olamazdı. Kaldı ki, "...Osmanlı devleti bir Türk devleti değildir. 'Türk' onun imparatorluğuna dahil bir alay reâyadan bir tanesidir."[6] Osmanlı hanedanı mensupları için önemli olan, padişahın genetik yapısı veya etnik orijini değil, *kutsal gücün* sahibi ve taşıyıcısı olmasıydı. Durum böyleyken, milliyetçi Türk tarihçilerinin ve bazı politikacıların Osmanlı padişahlarını birer *Türk Başbuğu* olarak görme çabaları, bu şahsiyetlerin milliyetçiliklerinin bile ne kadar tutarsız, sığ olduğunun bir göstergesidir... Osmanlılar kendileriyle şu veya bu etnik unsur arasında bağ kurma, onlarla *özdeşleşme* gibi kaygılara yabancıydılar. Eğer Osmanlı padişahları, illaki 'başbuğ' sayılacaksa, Türklerin değil, kapıkullarının başbuğuydular ve kapıkulları Türk orijinli olmak zorunda değillerdi...

Bu durumdan habersiz kimileri, Osmanlı Hanedanını, hanedana yabancı kanı bulaştırarak Türklükten uzaklaştıkları için kınıyorlar. Elbette bu 'tarihsel olaylara nasıl bakmak gerekir' sorusunu sormadan tarihe dair yazanların 'basiretiyle' açıklanabilecek bir şeydir. Örneğin, *Padişah Anaları ve 600 yıl bizi yöneten devşirmeler* başlığını taşıyan kitabın yazarı, Ali Kemal Meram, İmparatorluğun asıl kurucu unsurunu Türkler oluşturduğu halde, Türklerin yönetimden bütünüyle dışlandıklarını yazıyor. ""Kıl çadır'dan, 'Çul giysi'den Osmanoğullarını

6 Niyazi Berkes., **100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi II**: Gerçek Yay., s.213.

çıkarıp mermer saraylara, altın tahtlara, samur ve mücevherlerin en değerlilerine kavuşturan büyük güç, harcanan kan ve can Öztürklerin olduğu halde, tüm bu gelişmelerin, görkemli saltanatın, bir aşiret yaşamından bir imparatorluk egemenliğine kavuşmuş olmanın başarıları, Osmanoğullarının kişisel dehâ ve yüceliklerinin sonucu olarak nitelenmiş ve öyle gösterilmişti".[7] Yazar devam ediyor... "Değişik dönemlerde "Başkent" olmuş: Bursa, Edirne, İstanbul Saraylarında ve o sarayların dışında uygar düzeyde, varlık ve saltanat içinde görkemli yaşam sürme hak ve imtiyazları ise; Rum, Sırp, Bulgar, Arnavut, Pomak, Romen, Yahudi, Ermeni ve daha başka yabancı soy kökenli dönme ve devşirmelere özgü idi. Ve devlet işte bunların, bu kan ve soy melezlerinin ellerinde çekiştirilip duruyordu".[8]

Belli ki yazar, 1930'lu yılların 'ırkçı-milliyetçi' tarih ve toplum anlayışından fazlasıyla etkilenmiş ve körleştirici ırkçılıktan kurtulmak için de hiçbir çaba sarf etmemiş. Yazarın niyeti, imparatorluk mantığını kavramaktan çok, imparatorlukta 'Öztürklerin' dışlanması ve egemen Türklerin kanına "kötü kan" karışmasıdır... Ya da egemen kliğin genetik yapısı bozulduğu için Osmanlı idaresi, Türkleri dışlamış, sömürmüş, zulmetmiştir... İdama mahkûm edilmiş bir adamı asan celladın dini, etnik kökeni, ulusal aidiyeti, genetik yapısı vb. ne kadar önemliyse, egemenlik altındaki toplum sınıfları için bir hanedanın mensuplarının şu ya da bu etnik kökene aidiyetleri, genetik yapısının şu[9] veya bu özelliği taşıması da o kadar önemlidir. Elbette damarlarında 'asil kan dolaşan' biri için bu tür bir 'kavrayış' şaşırtıcı değildir. Yazar istiyor ki, Osmanlı hanedanını oluşturan zevatın genetik yapısı hep aynı (Türk) kalsın ve Türkler, işin kaymağını yiyen taraf olsun. Oysa, sorun genetik yapıyla açıklanamayacak niteliktedir. Yazar, sorunun

---

7 Ali Kemal Meram, **Padişah Anaları...** Toplumsal Dönüşüm Yay., 1977, s.8.

8 A.g.e., s.9.

9 İsmet Parmaksızoğlu, **Türklerde Devlet Anlayışı, İmparatorluklar Devri (1299-1789)** Başbakanlık Basımevi, 1982, s.92.

egemenlik ilişkisiyle değil de etnik kökenle ilgili olduğunu sanıyor ve egemen sınıfı oluşturan unsurların genetik yapısının önemli olduğuna da inanıyor... Oysa imparatorluk mantığı, soya-sopa, etnik kökene vb. gönderme yapmaya uygun değildir. Devletleşme sürecinde belirli bir eşik geçildiğinde, artık *ilişkiler referans*ı da değişmek durumundadır.

Yazar, Orhan Gazi'den sonra gelen tüm padişahların Türk olmayan (Hıristiyan vb.) anadan doğduğunu ileri sürüyor ve aslında Türk olmayan padişah analarına Türk ve Arap isimleri verilerek, gerçek durumun göz ardı edildiğini, dolayısıyla Orhan'ın oğlu ve üçüncü hükümdar olan I. Murad'dan başlayarak Osmanlı padişahlarının 34'ünün Türk anadan doğmadığını, dolayısıyla da Türk olmadıklarını, Türk olmadıkları için de sürekli Türklere baskı ve zulüm uyguladıklarını kanıtlamak istiyor... Yazarın, Osmanlı padişahlarının analarının Türk kökenli olmadığına dair tespiti büyük ölçüde doğru olsa da, sorunun temeline etnisiteyi yerleştirerek ciddi bir yanlışa düştüğü de o ölçüde doğrudur. Eğer padişah anaları Türk olsaydı, yöneten-yönetilen ilişkisi ve bu ilişkide Türk unsurların konumu farklı olabilir miydi? Bu tür bir anlayış, sadece *İmparatorluk mant*ığının ne olduğunun bilinmemesine değil, devlet hakkında da asgari bilgi yoksunluğuna dayanabilir...

Osmanlı İmparatorluğu da kendi türündeki diğer imparatorluklar, krallıklar, hanlıklar vb. gibi, transetnik bir yapıya sahipti, ve bu durum, o dönemin hakim anlayışına göre son derecede *olağandı*. Başka türlü olması da mümkün değildi. Gerçekten, ırka dayalı bir secere zinciri izlenecek olursa, Osmanlı Hanedanı'nı oluşturan unsurların en çok yabancılaştıkları ırkın Türk ırkı veya Türk unsuru olduğu sonucuna varılabilir. *"Osmanlı Hanedanının Yapısı"* başlığını taşıyan kitabın yazarı A.D. Alderson'un, Profesör Lybyer'den yaptığı şu alıntı dikkate değer: "Orhan'ın saf Moğol soyundan geldiği, tüm tahta geçen sultan annelerinin Türk kanı taşımadığı ve yine her doğan çocukta annenin rolünün baba ile eşit olduğu iddiası doğru olarak kabul edilirse, Orhan'ın soyundan gelen yirminci saltanat sahibinin damarlarındaki Moğol kanı oranının, yaklaşık milyon-

da bir olduğu kolayca hesaplanabilir".[10] Alderson, yukarıdaki alıntıyı yaptıktan sonra şöyle devam ediyor: "Son dört sultan ve son halife, Orhan'ın on dokuzuncu kuşağı -yirminci değil- olduklarından hesap 'beş yüz binde bir olmalıdır. Her ne kadar Lybyer'in, padişah annelerinin, genellikle Türk olmadıkları tezi doğru ise de, önemli ölçüde istisnaları da vardır. I. Mehmed'in annesi Devletşah Germiyanoğulları'ndan; II. Murad'ın annesi Emine Dulkadiroğulları'ndan; II. Beyazıd'ın annesi Gülbahar (muhtemelen Osmanlı); I. Selim'in annesi Ayşe Dulkadiroğulları'ndan ve I. Süleyman'ın annesi Hafize (muhtemelen Osmanlı) idiler. Bunlar oranı, on altı binde bire düşürür ve her ne kadar güçlü ihtimal değilse de diğer padişahların bir kısmının annelerinin Türk kanı taşıması da muhtemeldir",[11] diyor. Topluma öylesine köklü bir *erkek merkezli* anlayış yerleşmiş durumda ki, sadece babanın, yani erkeğin 'belirleyiciliği' dikkate alınıyor. Bu saçma anlayışa göre, başlarda padişahların 'Türk' olmasından hareketle, tüm sultanların da 'Türk' olduğu büyük bir kolaylıkla kabul edilebiliyor. Kimsenin aklına, halk arasında yaygın: "oğlan dayıya çeker" deyişi bile gelmiyor...

Elbette Türk kökenli olmayanlar, sadece Osmanlı padişahları değildi. Yüksek düzeydeki yöneticilerin de çok büyük çoğunluğu etnik köken itibariyle Türk olmayan unsurlardan oluşuyordu. İsmet Parmaksızoğlu: "17. yüzyılda imparatorluğu yönetmek üzere iktidara getirilen 62 vezir-i âzamdan, sadece 9'u Türk asıllı gözükmektedir,"[12] diyor. Osmanlı İmparatorluğu haraca dayalı üretim tarzlarına özgü bir devlet olabilmek için, *ilk gerçek kuruculara* yabancılaşmak durumundaydı. Bu yüzden, kuruluş döneminde etkin tüm unsurlar: savaşçı gaziler (Gaziyan-ı Rûm), ahî örgütleri, 'heterodoks' dinî önderler ve örgütleri birer birer tasfiye edilecek veya örgütleri 'yeni

10 A.D. Alderson, **Osmanlı Hanedanının Yapısı**, İz Yay., 1998, s.148.

11 A.g.e., s 148.

12 İsmet Parmaksızoğlu, a.g.e., s.92.

devletin' ihtiyaçları doğrultusunda yeniden 'biçimlendirilecekti'. "A.D. Noviçev de benzer şeyler savunur. F. Taeschner de aynı anlayışa katılır ve daha I. Murad'ın bile ahîlere dayandığını ve sultanların, ancak tahttaki konumlarını sağlamlaştırdıktan sonra bu bağdan vazgeçtiklerini vurgular. Daha sonraları Ankara'daki tüm öbür yerel loncalar yerel bir başkana karşı sorumluyken, yalnızca dericiler loncasının Kırşehir'deki Ahî Baba'ya bağlı olması ilginçtir. Ancak Ahîliğin tam da Ankara'daki büyük etkisinden dolayı, onun ruhunun zanaatkâr birliklerinde yaşatılması beklenirdi. Sultanlar ise ahîlerin örgütsel tabanını, asıl bu etkiden ötürü parçaladılar ve onları tüm siyasal konumlarından uzaklaştırdılar".[13] Zira 'kuruluş' döneminin az-çok 'eşitlikçi savaşçılar demokrasisi', despotik devlet anlayışıyla bağdaşamazdı. Nitekim kuruluş döneminde etkili tüm unsurlar, İstanbul'un fethine giden 'devletleşme sürecinde' birer birer tasfiye edildiler. Bunların devlette 'hak iddia eder bir konuma ve güce sahip olmalarına izin verilmeyecekti. İmparatorluk mantığının neden baştaki 'kurucu unsurlara' yabancılaşmak zorunda olduğunu; Naima şöyle özetliyor: "Geçmiş asabiyetten ayrılıp, seçkin özel bir kavim seçip haslaşmaya kavuşmak saltanatın icaplarındandır ki, gerekince birinin yardımıyla başkasının başkaldırmasını ve kafa tutmasını def etmek mümkün olsun".[14]

İbn-i Haldun, bu durumu daha 14. yüzyılın sonu 15. yüzyılın başında kavramış bulunuyordu. İbn-i Haldun, devletin "ancak kabile ve yakınlık bağının yardımıyla kurulur; ama belirli bir eşik aşıldıktan-iyice yerleştikten ve oturduktan sonra, devlet egemenliği için yakınlık bağına gerek kalmaz" diyor. Genel devlet yönetimine uyum gösterip boyun eğmek, başlangıçta insanlara zor gelir. Bu, çok üstün baskıcı bir güçle sağlanabilir ancak. Alışılmamışlıktan ötürü. İnsanlar öyle bir devlet egemenliğine daha alışmamışlardır, görenekleri arasında ona daha yer vermemişlerdir.

13 E. Werner, **Büyük Bir Devletin Doğuşu...**, s.134.

14 H. Kıvılcımlı'dan akt: Ümit Aktaş, **Osmanlı Çağı ve Sonrası**, Bakış Yay., s.119.

Ama, devlet egemenliğine özgü yeterli gücü sağlamış olan ailede, başkanlık ve devlet egemenliğini elinde tutar olma iyice yerleştiği, birçok kuşak ve birbirini izleyen yönetim dönemleri boyunca, miras yoluyla birinden ötekine geçerek sürüp gittiği zaman, devletin ilk dönemi unutulur, insanlar anımsamaz olur. O aileden olanlara boyun eğip teslim olma eğilimi, bir din niteliğinde inançlarda yerleşmiştir. İnsanlar, onların yanında, onlara karşı olanlarla savaşırlar. O aileden olanlar egemen kalsın diye savaşırlar. Bu yolla dinsel inançlarını korumuş olacaklarını düşünerek savaşırlar. Onun için de böylesine bir güç kazanmış aileden gelenler, egemenliklerini sürdürebilmek için büyük bir yakınlık bağına gerek duymazlar. Neden ki, onlara boyun eğmek, Tanrının yazıp gerekli kıldığı bir ödev olmuştur insanlar için. Değişmez ve tersi düşünülemez bir ödev".[15] İbn-i Haldun, egemenlik mantığının neden başlangıçtaki 'yapıya' yabancılaşmak zorunda olduğunu kitabının başka bir yerinde şöyle dile getiriyor:

"Başkan olan kimse de, baskı gücünü ortaya koyarak, halkı kendisine boyun eğdirme ve halka 'hükmetme' işini, başkalarının kendisiyle paylaşmaya kalkmalarını önler. Başkan olduğu zaman 'tanrılaşma' huyu belirir insanda. Bu huy, zaten insanoğlunun doğal yapısında vardır. Kaldı ki, devlet politikası da 'hükmeden'in, tek olmasını gerektirir. Çünkü 'hükmeden' çok olursa, kamu düzeni bozulur. 'Eğer yerle gökte, Tanrıdan başka tanrılar olsaydı, yer ve göğün düzeni bozulurdu... (Enbiya Suresi, 32. Ayet)'. Başkan tek egemen olunca, başkalarının baskı gösterme eğilimleri kırılır. Gemlerine bağlı dizginleri çekilir, o zaman, artık başkaları 'hükmetme' işine katılmaya ve egemenliği başkanla paylaşmaya kalkışamazlar. Ve böylece yakınlık bağlarının doğuracağı duyguyla ileri atılmalar, egemenliğe yeltenmeler engellenmiş olur. Sonuç olarak başkan, gücü yettiğince tek egemen olarak bulunur devletin başında. Egemenliği topluluktan hiçbirine bırakmaz. Egemen olunacak konu, isterse 'deve'ye ilişkin olsun... O zaman başkan, egemenlik yönünden

15 İbni Haldun, **Mukaddime,** s.360-361.

'ulu' olmakta tek kişi olur. Başkalarının bu ululuğu kendisiyle paylaşmasına izin vermez".

Böyle bir durum devlet başkanlarının birincisinde tam olarak gerçekleşmeyebilir. Birincisinde gerçekleşmez de ikincisinde ya da üçüncüsünde gerçekleşir. *Yetkiyi ve egemenliği paylaşmaya kalkabilecek yakınlara, boylara engel olunabildiği ölçüde, gösterilecek güç oranında gerçekleşir bu durum.* Ne ölçüde gerçekleşirse gerçekleşsin, böyle bir durum, devlet egemenliklerinde vazgeçilemeyecek bir koşuldur".[16]

Üzerinde durulması gereken, ama ekseri gözden kaçan bir şey de, 'Osmanlı'nın *ne* veya *kim* olduğudur. Osmanlı kelimesi etnik bir zatiyeti mi ifade ediyordu, yoksa politik veya sosyal içerikle yüklü bir tâbir miydi? Bu konuda M. Fuad Köprülü: *"Etnik* değil, sadece *politik* bir tâbir olan *Osmanlı* kelimesi eski vak'a nüvislerde dâima 'devlet hizmetlerinde bulunan ve devlet bütçesinden geçinen hâkim ve müdir sınıf' manasını ifade eder"[17] diyor. Osmanlı denilenlerde bir egemen-politik sınıf olarak 'Osmanlılık' bilinci vardı; ama Türklüğünün bilincinde, bir Türk toplumu yoktu. "Merkezi Bab-ı Âli olan bürokraside yoğunlaşmış egemen Osmanlı grubu ile, çoğunlukla köylülerden oluşan bir kitle vardı. *Efendi,* kabalığa işaret eden bir hakaret terimi olan "Türk"ü aşağılıyor ve kendisini Osmanlı saymayı tercih ediyordu. Ülkesi Türkiye değil, Osmanlı devletiydi. Dili ise Osmanlıcaydı; dilini "Türkçe" olarak adlandırabildiği zaman bile onu *kaba Türkçe*'den (sıradan konuşma dilinden) ayırıyordu. Yazarken edatlar ve yardımcı fiiller dışında asgari sayıda Türkçe sözcüğe yer verirdi. Toplumsal terazinin öbür kefesindeki bedbaht Türk köylüsüne gelince, genel olarak sıradan gayrimüslimlerden daha iyi durumda değillerdi ve kötü idare karşısında çok fazla eziliyorlardı".[18] Davison'dan yapılan yukarıdaki alıntı, İmparatorluğun

16 A.g.e., s.382-383.

17 M. Fuad Köprülü, **Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu**, 1972, s.39.

18 Roderic H. Davison, **Osmanlı İmparatorluğunda Reform 1856-1876**, I. Cilt, Papirüs Yay., İstanbul,1997, Roderic H.s.77.

19. yüzyılın ikinci yarısındaki manzarasıyla ilgili, ama bu *manzara,* 15. yüzyıldan beri pek değişikliğe uğramamıştı. Dolayısıyla ilk kurucuların Oğuz boyundan olması, Türkçe'nin resmi dil olması, İmparatorluğun bir Türk imparatorluğu olmasını gerektirmiyordu. "Türk ve Müslüman olmak 'Osmanlı' sayılmak için yeterli olmamış; takıma katılmış olmak ve bunda bir yer tutmak gerekmiştir".[19]

Osmanlıların Türk sayılması lehindeki bir görüş de, Türkçe'nin 'resmi dil' olmasıdır. Aslında Türkçe'nin resmi yazışmalarda kullanılıyor olması hanedanı ilgilendiren bir meseledir ve onun dışında başka bir şeyi angaje etmesi gerekmiyordu. Türkçe'yi bilmek ki, yukarda bunun *nasıl bir Türkçe* olduğuna kısaca değinildi, ancak Osmanlı siyasi-bürokratik *nomenklatura*sına katılmaya yarayan bir 'araçtır'. Bu Roma'da Latince'nin geçerli olmasına benzer bir durumdur. Hanedana dahil olmak için hanedanın okuyup-yazdığı 'resmi dil'i bilmek gerekiyordu ve resmi dil de Türkçe'nin Osmanlılaştırılmış bir versiyonuydu. Osmanlıca, en azından Türkçe'nin *Osmanlılaştırılmış* bir versiyonuydu. Bugün çokuluslu şirketlerde iş bulabilmek için nasıl çağın *lingua franca*sı olan İngilizce'yi bilmek gerekiyorsa, o dönemin hanedanına 'yamanmak' için de *Türkçe* denilen Osmanlıca'yı bilmek gerekiyordu. Ama bu dil, halkın konuştuğu Türkçe'den oldukça farklıydı. Bir çeşit Osmanlı kozmopolitizmini yansıtıyordu. Yine de Osmanlı Türkçesi, Türklere Osmanlı'nın kendisinden 'daha yakındı.' *Türk* kelimesi de ilk defa 12. yüzyılda Latin coğrafi terminolojisinde bölgedeki Türkçe konuşan nüfusu ve bölgenin idare şeklini ifade etmek için kullanılmıştır. Ne coğrafi, ne de siyasi bir kimlik olarak *Türkiye* diye bir şey yoktu. Cemal Kafadar, 'ancak I. Dünya Savaşı sonunda bir Batı *adlandırması* olan Türk kelimesinin yerel unsurlar tarafından kabullenildiğinde genel bir kullanıma kavuştuğunu' yazıyor.[20] "O zamanlar 'Türkiye

19 Mehmet Ali Şevki, **Osmanlı Tarihinin Sosyal Bilimle Açıklanması**, Elif Yay., 1968, s. 119.

20 Cemal Kafadar, **Between Two Worlds,** s.4.

Tarihi' yazılmamakta, 'Tevarihi Âli Osman' yazılmaktadır"[21] Osmanlı padişahları ve hanedana mensup unsurlar kendilerini 'Osmanlı' sayıyorlardı. "Araplar ve İranlılar, Türk adının Doğuda hor görülmesini, kalabalık ve barbarlıkla eşanlamlı sayılmasını sağladıklarından, Babıâli Türk Sarayı diye adlandırılmaktan hoşlanmaz; Türk tâbiri, sadece 'Türkçe biliyor musun' gibi özel cümlelerde kullanılır; bunun yerine 'Osmanlıca biliyor musun' demek uygun düşmez; çünkü Osmanlıca terbiye ve nezaket kavramlarıyla çağrışım yaratır; oysa Türkçe, uygar olmayanı ifade eder".[22] Halk kitleleri de Osmanlıyı 'yabancı' bir unsur olarak algılıyor ve öyle davranıyordu. Dünyanın geri kalan bölgelerine ve halklarına 'isim takma' konusunda özel bir 'yeteneğe sahip' olan Avrupalılarsa Osmanlı yerine daha çok 'Türk' sözcüğünü kullanıyorlardı. Bizim coğrafyamızda yaşayanlar, Türk ve Türkiye sözcüklerini yaygın bir biçimde ancak 1923 sonrasında kullanmaya başladılar...

II. Kurumsal Yapının Oluşması ve 'İmparatorluk Mantığının' Yerleşmesi

Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u (Konstantinopolis) almasıyla, İkinci Roma İmparatorluğu tarihe karışırken, Üçüncüsünün yolu açılıyordu. Fakat 'Üçüncü Roma' olmanın yolu, önce Osmanlı Hanedanlığı'nın kurulmasında başat rol oynamış Türk soylularıyla, Osmanlı ailesinin üyeleri arasında 'hak iddia edenleri' veya ileride hak iddia etme potansiyeli olanları tasfiye etmekten geçiyordu. Fatih Sultan Mehmet, işe etkinliği tartışmasız sadrazamı, Çandarlı Halil Paşa'yı idam ettirerek başladı. Gerekçe de 'hanedanlık veya imparatorluk mantığına' yabancı değildi: Sadrazam Çandarlı Halil Paşa, İstanbul'un fethine karşı çıktığı, 'Bizanslılardan rüşvet aldığı' gerekçesiyle idam edilmişti. Elbette, Paşa'nın idam edilişinin 'asıl gerekçesi',

---

21 Mehmet Ali Şevki, **Osmanlı Tarihinin Sosyal Bilimle Açıklan-ması**, s.127.

22 Yazarlar Kurulu, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (Başlangıçtan 1566'ya kadar),** çev: Şiar Yalçın, Havass Yay., 1978, s.23.

afişe edilen gerekçeden biraz farklıydı. Padişahın ünlü baş vezirini idam etmesinin başlıca üç nedeni vardı: Birincisi, böylece Fatih 1446'da tahttan indirilmesinde Çandarlı Halil Paşa'nın parmağı olduğunu (ki, bunda haklılık payı vardı) düşünüyordu. Çandarlı'nın İstanbul'un alınmasına taraftar olmadığı konusunda yaygın bir kanaat vardır... Dolayısıyla Sultan II. Mehmet (Fatih), prestijinin ve gücünün doruk noktasına ulaştığı bir anda öcünü alıyordu; ikincisi, Çandarlı ailesi, devlet içinde çok büyük güç ve 'iktidar' sahibiydi. Bu durumun devamı, kendini Kayzer-i Rûm olarak gören biri için kabul edilebilir değildi; üçüncüsü, Fatih Sultan Mehmet, imparatorluğun ancak 'merkezi' karakterinin güçlendirildiği zaman imparatorluk olabileceğinin 'bilincindeydi'; ve Çandarlı Halil Paşa, bu tür bir "yeniden yapılanma" için bir engel olarak görülüyordu. Fakat Çandarlı Halil Paşa'nın idam edilip, mallarının müsadere edilmesi ve yerine Zağanos Paşa'nın sadrazam olarak getirilmesi, bundan sonra hanedanlığın, artık Sultanın kölelerine dayanacağı ve imparatorluk mantığına uygun bir 'rota' izleyeceği anlamına geliyordu... Artık, Osman Bey zamanından beri etkin olan unsurlar, külliyen devlet yönetiminden uzaklaştırılıyor, baştan beri etkin olmuş ve devlette hak iddia eden Türk bey ve aileleri etkisizleştiriyordu. İstanbul'un fethiyle, 'devşirmeler devri' başlıyordu. Artık vezir-i âzam bir kuldu ve padişaha kayıtsız-şartsız itaat eden ve hiçbir iktidar iddiası da taşımayan sadık bir 'memurdu'. Vezir-i âzam, devletin padişahtan sonra gelen ikinci kişisi, padişahlık mührünü taşıyan ve taşra yönetiminin de kendisinden sorulduğu, padişahın mutlak temsilcisiydi.

Konstantinopolis'i alıp kendini Doğu Roma'nın mirasçısı olarak gören Fatih Sultan Mehmet'in gözü yükseklerdeydi. "Caesar ile Hanibal'ın birer vatandaş olduklarını söyler? Makedonya kralının oğlu İskender, Asya'ya daha az bir kuvvetle sahip olarak geçti; ama şimdi der, zamanlar değişti. Vaktiyle Batılıların Doğuya geçtikleri gibi, kendisi de Doğudan Batıya geçecektir. İddiasında, dünyada bir tek hükümdarlık olmalıdır, bir tek inanç, bir tek krallık... Bu birliği kurmak için İstanbul'-

dan daha elverişli bir yer yoktur. Bu şehirle birlikte, Hıristiyanları da hükmü altına alabilir".[23]

Sadece Doğu Roma'nın değil, bir dünya imparatorluğunun hükümdarı olmak istiyordu. Öyleyse yapacağı ilk şey, böyle bir proje için engel sayılan unsurları ortadan kaldırmaktı. Bu amaçla hanedanlıkta yaptığı 'temizlik' ve düzenlemelerle, ayak bağı olabilecek unsurları tasfiye etti; ve gözünü, ilk önce Doğu Roma'nın hükümran olduğu topraklara çevirdi. Osmanlı devlet yapısındaki 'adem-i merkeziyetçi (merkez-kaç) güçleri etkisizleştirerek, imparatorluğun 'merkezî' yapısını pekiştirdi. Hıristiyan unsurlara da devlet katında diğer unsurlar gibi yükselme yolunu açarak, onların desteğini ve katılımını sağladı. Artık devşirme sınıfına dahil olmak kolaylaşmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetim 'tarzı', feodal Hıristiyan beylerin baskısından bezmiş halk için, daha 'yumuşak' görünüyordu. Millet sistemiyle, din ve kültürlerini 'yaşama' olanağını korumaları da, Osmanlıların hem yeni fetihlerini kolaylaştırıyor, hem de fethedilen yerlerdeki halk yığınlarının Osmanlı hakimiyetini 'gönüllü' kabul etmelerini sağlıyordu.

"Zağanos Paşa'nın Rumeli Beylerbeyliğine atanarak, hem başkentteki, hem Avrupa'daki orduların denetimini ele geçirmesiyle bir baş vezir (sadr-ı âzam) olarak gücü daha da artmıştı. Kapıkulu ordusunu, özellikle yeniçeri piyadeleri ile topçu askerlerini güçlendirmek ve genişletmek için çaba harcandı. Zamanın en modern ateşli silahları olan tüfek ve top verilerek, bunlar sultanın askerî birliklerinin en güçlüsü haline getirildiler. Sultan Mehmet, yeniçerilerin bağlılıklarını sağlamak için başlarına kendi kölelerini komutan olarak atadı; ve daha önceki siyasal çatışmalara katılmamış olan kölelerden, yeni birlikler yarattı. *Devşirme* düzenini geliştirerek gerekli insan gücünü topladı. Böylece güçlü ve kendisine bağlı bir baş vezir ve yeniçeri ordusuyla Fatih Sultan Mehmet tüm uyrukları üzerinde kesin bir otorite sağlamış oldu".[24]

23 **Asseido e Bresa di Constantinopoli di Zorgo Dolfin**, s.18'den akt: H. Kıvılcımlı, Osmanlı Tarihinin Maddesi, s.38.

24 Stanford Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, s.93.

Fatih Sultan Mehmed'in önceki dönemde, devlet aygıtında etkin Türkmen beylerini tasfiye girişimini nüanse etmek gerekir. Aslında padişahın ilke olarak devşirmelerden (kullardan) yana, Türkmen beylerine karşı tavrı *kesin* ve *nihai* bir duruma denk düşmüyordu. Esasen Osmanlı devlet mantığı, devlet içinde herhangi bir 'kesimin' arzu edilmeyen bir etkinliğe ulaşması ve 'denetlenir' olmaktan çıkmasının önünü kesmeyi gerektirir. Fatih Sultan Mehmet, kendi iktidarı için 'tehlikeli' gördüğü Türkmen beylerini tasfiye ederken, kimi Türkmen beylerine dokunmadı. Üstelik onların desteğini almayı da başardı. Böylesi bir 'politika', devletin bekası açısından mahsurludur. Daima bir 'güc'ü bir başkasıyla 'dengelemek' esastır. Devlet, doğası gereği her türlü 'olası iktidar' odağını etkisizleştirebildiği sürece varolabilir. Bunun için de daima 'bir kesime karşı kullanılabilecek bir başka kesimi elde tutmak' gerekir... Bu yüzden, rejime yönelik fiilî veya muhtemel tehlike sayılan odaklar etkisizleştirildi. Kimi yapılar atomize edildi veya 'yeni düzenlemelerle' etkinlikleri kırıldı. Örneğin, *Uçbeylerinin* sayısı artırılarak güçsüzleştirildikleri gibi, savaşta komuta edecekleri asker sayısı da azaltılıp Rumeli Beylerbeyliğine bağlandı...

Fatih Sultan Mehmet, Hıristiyan unsurların devlet için sorun çıkarmalarını engellemek için de Rum Ortodoks liderlere büyük bir özerlik alanı tanıdı. Hıristiyan liderlerin, kendi dinî cemaatleri üzerindeki yetkilerini artırarak ve onlara geniş bir özerklik tanıyarak, her birinin dinî cemaat üzerindeki otoritesini artırdı. Sonuçta dinî liderler, devletin 'çıkarlarıyla kendi çıkarları arasında bir özdeşlik olduğunu' gördüler; ve padişahın 'müttefiki' durumuna geldiler. Başka türlü ifade etmek istersek, Fatih'in iktidarıyla, Hıristiyan cemaat liderlerinin 'iktidarı' da güçlendi. Böylece, "Daha önce bölgede egemen olan Hıristiyan devletleri zamanındakinden farklı olarak, şimdi taraftarları üzerinde daha geniş güçleri oluyordu. Güneydoğu Avrupa'nın Osmanlılarca kesin fethi sonunda, bölgenin Rum ve Slav Hıristiyanlarının çoğu, Rum patrikliği altında birleştiler; ve kiliseyi, Osmanlı yayılmasından yararlandırarak patrik ile sultanın çıkarlarını

daha çok birleştirdiler."[25] Buradan kilise bürokrasisinin çıkarıyla, sıradan Hıristiyanların çıkarının karşıt, buna karşılık Osmanlı Hanedanlığı'nın çıkarıyla kilise bürokrasisinin çıkarının 'özdeş' olduğu sonucunu çıkarmak mümkündür. Daha sonra Rum Ortodoks rahiplerine tanınan 'özerklik', diğer dini cemaatlere, Ermenilere, Musevilere vb. de yaygınlaştırıldı. Müslüman olmayan unsurlar, Millet şeklinde ayrı bir statüye sahip oldular.

Fatih Sultan Mehmed'in Müslüman olmayan unsurlar hakkındaki düşüncesini, en iyi aşağıdaki kendi sözleri özetliyor: "Ben yüce hakan ve deniz güçlerinin başbuğu, Sultan Murat Bey'in oğlu yüce Hakan ve deniz güçlerinin başbuğu Sultan Mehmet, göğe ve yere egemen olan Tanrı ile büyük peygamberimiz Muhammet adına, biz Müslümanların, benimsediğimiz ve kanunlaştırdığımız yedi kuralla, Tanrımın 123 bin peygamberinin adına, dedemin, babamın ve yaşamım ile çocuklarımın yaşaması ve kuşandığım kılıç hakkı için and içiyor ve diyorum ki, mâdem beylik katıma, benim hakanlığıma boyun eğmek üzere bütün Galata soyluları ile sayın ve necip Babilaos Palavixin'i, Marchio di Franchi'yi ve tercüman Nicolazo Pavizon'u kullarım olmayı kabul etmem için gönderdiler; kendi töre ve âdetlerini ülkemin her yanında muhafaza etsinler, barındıkları Pera'nın işlerini kendileri çevirsinler. Bütün zenginlikleri, ev, mağaza, bağ ve değirmenleri, ticaret eşyaları, çoluk çocukları, uşakları kendilerinin olsun. Ülkeme bağlı ulusların yaptığı gibi onların da ticaretle uğraşmak ellerinde olsun. Karada ve denizde gidip gelebilsinler. Ülkenin öteki bölgelerinde âdet üzere verilen haraç müstesna, artık bunlar da başkaca vergi vermesinler. Gelecekte benim için aziz kimseler olsunlar. Ben bunları ülkemin başka bölgelerinde oturanlar gibi savunacağım. Kiliseleri kendilerinde kalsın. İlahi söylesinler. Ama çan ve simandirio çalmasınlar. Ben onların kiliselerini cami yapmayacağım. Ama onlar da başka kilise kurmayacaklar... Yurttaşları, Cenevizli tüccarla, ticaret eşyaları ile serbestçe gitmek ellerinde olsun... Önceden almaları gereken vergileri

25 A.g.e., s. 94.

tahsil etsinler... Paralılar, kendi tüccarları arasında çıkacak davalara bakmakla görevli bir hakimi, kendi aralarından seçmekte serbest olsunlar."[26]

Haraca dayalı bir sosyal formasyon olan Osmanlı İmparatorluğu, varolabilmek ve kendini yeniden üretebilmek için, sosyal artık ürünü merkezileştirmek zorundadır. Sosyal artığın merkezileştirilmesi de ancak siyasi merkeziyetçilikle mümkündür (Burada sözünü ettiğimiz *merkeziyetçilik* bugünün ulus-devletlerinin merkeziyetçiliğinden farklı bir merkeziyetçiliktir). Bu yüzden imparatorluk, merkezî karakterini koruduğu sürece varolabilir ve kendini yeniden üretebilirdi. Fakat söz konusu yapı, çelişik bir karaktere de sahipti. İmparatorluğun varolabilmesi ve varlığını sürdürebilmesi, 'merkezî' niteliğini korumasına bağlıdır; ama aynı zamanda, söz konusu yapı, adem-i merkeziyetçi bir dinamiği ve eğilimi de bünyesinde sürekli olarak barındırmaktadır. Anadolu Selçuklularının uzun ömürlü olamayışlarının başlıca nedeni, güçlü bir merkeziyetçiliği gerçekleştirememiş oluşlarındandı. Saltanatın çocuklar, kardeşler, mirasçılar arasında 'bölünmüşlüğü', egemenliğin merkezî nitelik kazanıp, 'uzun ömürlü' olmasına imkân vermemişti. Elbette kimi, 'iç ve dış faktörler' de önemsiz değildi: Moğol istilası, Baba İshak ayaklanması vb... Bu çelişkinin nereden kaynaklandığı sorusunu şimdilik atlayarak, esasen I. Murad zamanından beri oluşagelen ve Fatih döneminde az-çok nihai biçimini alan devlet yapılanmasına kısaca değinebiliriz.

Başlarda, aşiret yapısının geçerli olduğu dönemlerde *memleket*, aşiretin ortak malı sayılır ve ekseri seçimle gelen ve *Ulu Bey* denilen bir "Reis" veya 'hükümdar' tarafından yönetilirdi. Fakat *Ulu Bey*, önemli kararları 'danışarak' alırdı. Belirli bir zaman sonra 'danışma' bir kurala ve düzene bağlandı. Artık siyasi, askerî, malî, hukukî vb. sorunlar *Divan-ı Hümâyun*'da görüşülüyordu. Aynı zamanda divan, şikayet ve davalara da bakıp karara bağlıyordu. Divan-ı Hümâyun'da, başta padişah

---

26 **Asseido e Bresa di Contantinopoli di Zorgo Dolfin..**, s.92 in Hikmet Kıvılcımlı, **Osmanlı Tarihinin Maddesi I**, s.35.

olmak üzere vezir-i âzam (baş vezir), vezirler, kazasker, defterdar ve nişancı yer alırdı. Osmanlılarda divan geleneği Orhan Bey zamanında başlamıştı. Başlarda her gün toplanırdı. Fatih Sultan Mehmet zamanına kadar divana, bizzat padişah başkanlık ederdi; ve hükümdar nerede ise orada toplanırdı. Fatih'le birlikte padişahlar divana katılmamaya başlıyor ve başkanlığı vezir-i âzamlar üstleniyordu. Aslında bu durum, başlardaki yapının daha az merkeziyetçi veya en azından 'danışmaya' daha yatkın bir yapı olmasından ileri geliyordu. Fatih'in kanunnâmesinde şöyle deniyordu: "Evvelâ bir arz odası yapılsın. Cenâb-ı şerîfim pes-i perdede oturup, haftada dört gün vüzerâm ve kadıaskerlerim ve defterdarlarını rikâb-ı hümâyûnuma arza girsünler".[27] "Dîvân hangi din ve millete mensup olursa olsun, hangi meslek ve tabakadan bulunursa bulunsun kadın erkek herkese açıktı. Memleketin herhangi bir yerinde haksızlığa uğrayan, zulüm gören veya mahallî kadılarca haklarında yanlış hüküm verilmiş olanlar, valilerden, askerî sınıflardan şikayetçi bulunanlar, vakıf mensuplarının haksız muamelelerine uğrayanlar için dîvân açıktı".[28] Eğer, yukarıdaki alıntı nüanse edilmeden dikkate alınırsa, Osmanlı'da hak aramanın etkin bir yol olduğu gibi bir izlenime kapılmak mümkün olabilir. Oysa, Osmanlı 'hukuk düzeninin' asıl işlevi, egemenliği meşrulaştırmaktı. Hukuk ve hak arama yollarının 'açık olması' doğrudan bu durumla ilgiliydi. Bugün de olduğu gibi...

Padişahtan sonra en yetkili kişi vezir-i âzamdı. Çok büyük yetkilere sahip olduğu halde, köle statüsü gereği hiçbir yaşam güvencesi yoktu. "Vezir-i azam padişahın mutlak vekili olması hasebiyle, sade onun tarafından verilen emirle katledilebilirdi. Her türlü devlet işinin tek sorumlusuydu. Bu bakımdan bilhassa Fatih'ten sonra veziriazam tayinlerinde bu konuda uyarılırlardı"[29] Devlet hiyerarşisinin ikinci sırasında *Beylerbeyi* yer

27 Fâtih Kanunnâmesi, s.42.

28 Yusuf Halaçoğlu, **14-17. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı**, TTK Yay., Ankara, 1996, s.9.

29 A.g.e., s.14.

alırdı. Vezirlik kurumunun olmadığı ilk dönemlerde Beylerbeyi, padişahtan sonra gelirdi. Başta tek olan Beylerbeyi daha sonra Anadolu ve Rumeli olmak üzere ikiye ayrıldı. Bunlar eyaletlerin en üst düzey askerî kumandanlarıydılar. Üçüncü sırada da *Sancak Beyleri* gelirdi. "Sancak beyleri, tertip sırasıyla beylerbeyine tâbi olup mıntıkalarındaki serbest tımar yerlerinden başka idare yeri altındaki sancakların hem idarî ve hem askerî ve âsayiş işlerinden mes'ul idiler".[30] İdari hiyerarşi; Merkez (İstanbul), beylerbeyliği, sancak, kaza ve köy olmak üzere taksimata uğramıştı.

Osmanlı devlet modeli, Eflatun'un tasvir ettiği modele uygun bir yapılanmaydı. Eflatun'un modelinde iki temel öge söz konusudur: Bunlardan birincisi 'toplumsal uyum'; ikincisi de, iktidarın 'bilgiye' dayanması zorunluluğudur. Eğer 'toplumsal uyum' amaçlanıyorsa, böyle bir uyumun gerçekleşmesine engel olabilecek unsurların, dinamiklerin ve eğilimlerin daha baştan bertaraf edilmesi gerekir ki, bu da özel mülkiyetin olmamasını gerektirir. Değilse, özel mülkiyetin uyumu tehlikeye atabilecek 'büyüklüğe ve öneme' sahip olmamasını gerektirir. Toplumda uyumun sağlanması için de 'herkesin bulunduğu yerde kalması' sağlanmalıdır. Böyle bir 'düzenin' varolması demek, *değişmemesi* demektir. Değiştirmeme işlevi de bu konuda 'uzman unsurları' gerektirir ki bunların 'koruyucu işlevi' de bilgili olmalarına dayandırılır. O halde iki şey: Devletin varlığı için uyum, uyum için de bir 'uyum sağlayıcı' gerekir... Bu tür devlet mantığıyla ilgili olarak Niyazi Berkes: "Onlarca toplum değişmez. Devletin rolü toplumu geliştirmek, değiştirmek değil, değiştirmemek, olduğu gibi tutmaktır. Ekonomik gelişme ile devlet idaresi arasında bir ilişki olduğu yolunda en küçük fikirleri yoktur. Devlet gelişir, büyür; gelişmeli ve büyümelidir. Topluma düşen ödev onu vergileri ile beslemek; ticarete düşen şey resimleriyle hazinesine gelir sağlamaktır".[31]

Osmanlı yönetim anlayışının bir çeşit 'amentüsü' olan: *"Mülk ve devlet, asker ve devlet adamıyladır./ Ve devlet adamı,*

30 İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi I,** s.503.

31 Niyazi Berkes, **Türkiye İktisat Tarihi II**, Gerçek Yay., s.107.

mal ile bulunur./ Mal, reâyadan husule gelir./ Reâyanın ahvali adalet ile tanzim olunur" deyişi; Osmanlı tipi devlet anlayışının ve mantığının bir çeşit özetini vermektedir. Dikkat edilirse, 'belirleyicilik hiyerarşisi' devletin sahibinden (padişah, sultan, imparator, şah vb.) devlet adamlarına (koruyucular), oradan reâyaya (üretici sınıf) doğrudur. İlk ikisinin yerli yerinde kalabilmesi için de reâyanın 'sulh ve sükun' içinde olması, yerli yerinde durması gerekir... Dikkat edilirse, özne padişahtır; ve devlet, hanedanlıkla özdeştir. Bir kere padişah demek devlet demektir. Ya da devlet, sanki padişahın şahsında *cisimleşmiştir*. Padişahın iradesi, buyrultusu olan ferman da kanun demektir. Öyleyse işleyişin ve kurumsal yapının kaynağı, temeli padişahtır. II. Murad dönemi (resmi) tarihçilerinden Yazıcızâde Ali de, sözünü ettiğimiz 'belirleyicilik hiyerarşisini şöyle ifade ediyordu: "Padişahların devleti ve hörmeti nöker ve il ve memleketledir. Eğer nöker ve il ve raiyyet olmayacak olursa pâdişahlık mümkün değildir".[32] En tepede egemenliği tanrıdan aldığı varsayılan bir *ulu şahsiyet*; ve onun iktidarını meşrulaştırıp-gerçekleştiren başlıca iki kesim: Egemenliği meşrulaştırma işlevi görenler (din ulemâsı vb.) ve askerlik ve yönetim işlevi görenler bulunur. Fakat bu vesileyle kaydedilmesi gereken önemli bir husus da şudur: Osmanlı *tipi* devlet mantığında, örneğin askerî kesim, önemli bir rol oynasa da son tahlilde padişahın egemenliğinin sadece bir *aracı* olarak görülür. Bu konuda Naima'dan yaptığımız aşağıdaki alıntı hem söz konusu mantığı sergilemek, hem de *Osmanlı'da oyun çok* deyişine açıklık getirmek bakımından önemlidir. Naima şöyle diyor: "Askerlerin kargaşalık ve kötülüklerini battal etmek için sefer meşakkatleriyle uğraştırılması bizzarure lâzım gelir. Düşmanlardan öcalmak ve ülkeyi genişletmek ve kafirleri kahretmek bahanesiyle kapatılması güç bir kapı açılır".[33] İşte, Osmanlı tipi sosyal formasyonlarda böylesi kesin bir *yöneten-yönetilen* veya *halk-devlet* ayrımı geçerlidir. Bu tür devlet

32 Halil İnalcık, *Osmanlı Devletinin Kuruluş Problemi*, ss.21-22.
33 Ümit Aktaş, **a.g.e.,** s.120.

yapısında üretim araçlarının sahibi bir egemen sınıfla, egemenliği gerçekleştiren politik sınıf (bürokrasi densin) ayrımı mevcut değildir. Bu durum, söz konusu 'devlet tipinin' *özgünlüğün*ü oluşturur. "Grek ve Cermen sistemlerinde siyasal güç, yani devlet, özel mülkiyet sahibi olan bir sınıfın gücüdür. Eski Grek devleti köle sahibi olan toprak sahiplerinin, ortaçağ devleti büyük toprak sahibi olan ve bağımlı köylü emeğini sömüren feodal sınıfın, modern devlet Batı Avrupa'da sermaye ve üretim araçları mülkiyeti olan ve emekçi sınıfın emeğinden sağlanan kârlarla güçlenen kapitalist sınıfın devletidir. Halbuki tûba ağacına benzeyen doğu ülkeleri devlet sistemlerinde böyle değil".[34]

Osmanlı Devleti'nin de dahil olduğu *Kadim Devlet*'de yönetici (buyuran) sınıfla emekçi (buyurulan) halk sınıfı arasına kalın çizgi çekmek esastır. Yönetici egemen sınıf, kendini halk çoğunluğundan ayırmaya büyük özen gösterir; ve bir bakıma egemenliğinin devamının, bu *kalın çizginin* varlığına borçlu olduğunun *bilincindedir*... "Bu bağlamda Gıyaseddin III. Keyhüsrev'in, oğluna ölüm döşeğinden hayat sırrı olarak verdiği iddia olunan 'Vasiyetnamesi' ilginçtir: Eğer hükümdar olmak istersen, babasının sofrasında iki ekmeği yan yana görmemiş aşağı insanlardan uzak dur ve şaklabanlığı meslek edinmiş kimselerle ilişkiye girme. Gerçi ben onların (mevkiî sahiplerinin, E.W) öğütlerine uyduğum sürece devlet yükseldi ve halk da mutlu oldu, ama ne zaman ki... eski dönemlerin onurunu ve değerlerini hiçe saydım, alçakları ve delileri hizmete alıp her önüme gelen sepetçi, ip cambazı, kasap ve demirci çırağından emir ve askeri vali yaptım... işte o zaman aşağılanmayı ve mevkiîmi kaybetmeyi hakettim".[35]

Devletin varlığı ve bekası, halk yığınlarıyla devlet arasına bir *kalın çizgi* çizmeyi gerektiriyor; ve koca bir imparatorluğu yönetmek için de çok sayıda insana ihtiyaç var! Açıkça çelişik gibi görünen bu sorun nasıl çözümleniyordu? Eli kılıç ve kalem

---

34 Niyazi Berkes, **Türkiye İktisat Tarihi I**, s.11.

35 Ernest Werner, **Büyük Bir Devletin Doğuşu...**, s.112.

tutan çok sayıda adam olmadan devlet çarkını yürütmek mümkün olmadığına göre... Çelişik gibi görünen bu sorun, devlet katına terfi edenlerin kendi köklerine yabancılaştırılmasıyla aşılıyordu. Devlete dahil olan unsurlar, ait oldukları, içinden çıktıkları etnik-sınıfsal-toplumsal çevreye bütünüyle yabancılaştırılıyor, bu amaçla bir 'bilinç kayması'na uğratılıyorlardı. "Sınıfsız, geleneksiz, vatansız, milliyetsiz, hatta belki de dinsiz, başka bir yerde eşi görülmedik bir insan türü yaratıp devletin idaresini bu makine-adamların eline vermek".[36] Bunlara yoğun bir *eğitim*, bugünün tabîriyle bir *beyin yıkama* sürecinin sonucunda *Osmanlılık* bilinci kazandırılıyordu. Bu öyle bir bilinçtir ki, kendilerini Tanrı tarafından *toplumu gütmeye memur edilmiş çobanlar* olarak görürlerdi... Devlet toplumdan çok farklı bir şey olarak görülüyordu. Bu tür bir 'uygulama' Osmanlılar tarafından keşfedilip-oluşturulmamıştı. Osmanlılar daha önceden varolan bir uygulamayı miras alıp onu *mükemmelleştirmişlerdi*... Daha başlarda Orhan Gazi'ye kardeşi Alâaddin'in şöyle dediği rivayet edilir: "Bu ülke senin hakkındır. Buna çobanlık etmeye bir padişah gerek ki memleketin işlerini görüp başara".[37] *Devletlilerin* anlayışına göre devlet, tanrı tarafından padişaha ihsan edilen bir şeyken, onların yönetmek durumunda olduğu toplum (reâya) bu dünyanın *basit yaratıklarıdır*... Osmanlı tarihçileri, Osmanlı'daki yönetenyönetilen ilişkisini, ekseri atla binicisine benzetirlerdi... Osmanlı İmparatorluğu'nun bir 'hoşgörü' toplumu olduğuna ilişkin yakıştırmalar, Osmanlı'nın imparatorluk mantığı hakkında asgari bilgiden yoksun olanların bir kuruntusudur. Osmanlı devlet yapısında görevli unsurlar bugünkü anlamda 'kamu görevlileri' değillerdi. Onlar, padişahın hizmetkârı, kullarıydılar ve sadece padişaha karşı sorumluydular... Eğer yönetenyönetilen arasındaki kalın çizgi incelir, *geçirgenlik* söz konusu olursa, artık İmparatorluk mantığı da işlemez hale gelirdi...

"Osmanlı kafasına göre toplum, 'reâya' ve 'beraya', yani köylü ve kentli halktır. Devlet ise efendi veya babadır.

36 Niyazi Berkes, **Türkiye İktisat Tarihi I,** s.67.

37 Atsız, **Aşık Paşaoğlu Tarihi**, s.38.

Bulunduğu yere tanrı tarafından getirilip konmuştur. Bu inanca göre toplumla devlet arasında doldurulamaz bir uçurum olacaktır".[38]

Elbette her tarihsel dönemde ve her sosyal formasyonda egemen sınıfa hizmet etmek üzere yetiştirilenlerin, içinden çıktıkları sınıfa yabancılaştırılmaları esastır. Bugün de modernizm, 'kamu yararı', 'kamu hizmeti' vb. söylemine rağmen, eğitimin işlevi özde bir değişikliğe uğramış değildir. Belirli bir eğitimden geçmiş olanlara, *diğerlerinden farklı oldukları* bilinci enjekte edilir. Böylece bunların içinden çıktıkları sınıfa yabancılaşmaları sağlanır. Farklı oldukları bilinci taşıyan bu insanlarda: *Eğer farklı isem, diğerlerinden farklı yaşamaya, ayrıcalıklı olmaya ve otorite kullanmaya da hakkım vardır* bilinci yerleştirilir. Fakat belirli bir eğitim sürecinden geçerek, içinden çıktıkları topluluğa yabancılaşan unsurlar için, çelişik bir durum da ortaya çıkar. Aldıkları eğitim, onları üretici faaliyete yabancılaştırarak, ancak üretici sınıfın sırtından geçinebilir duruma getirir. Başka türlü ifade etmek istersek, eğitim; eğitim sürecinden geçenleri sadece belirli bilgilerle 'donatmakla' kalmaz, aynı zamanda onları *kötürümleştirir*. Kötürümleşmiş, her türlü üretici işe yabancılaşmış bu insanlar, artık kendilerine güveni de kaybettikleri için, egemen sınıf tarafından daha kolay kullanılır hale gelirler ki, bu da egemen sınıfın manipülasyon gücünü artırır.

Herhalde yukarda söylenenlerden, Osmanlı imparatorlarının, kadir-i mutlak 'varlıklar' oldukları gibi bir sonuç çıkarmak doğru olmaz. Zira hiçbir egemenlik, boşlukta durmaz. Bu konuda Hikmet Kıvılcımlı şunları yazıyor: "Osmanlı İmparatorluğu'nun devlet yapısına tepeden bakınca, her şeyin üstünde bir padişah görünür. Bu padişah, kadir-i mutlak gibidir. Ne zaman? Hareket, yani fütühat dinamizmini koruduğu sürece. Fütühat durduğu gün, padişah da bir haşmetlû oyuncağa döner. Aşağı yukarı her devlet başkanının başına gelen budur. Devlet demek, altında onu belirlendiren sosyal sınıflar demek olduğuna göre,

38 Niyazi Berkes, **Türkiye İktisat Tarihi I,** s.56-57.

devlet başkanının gücü, sosyal sınıfların statükosunu koruyabildiği ölçüde vardır; özellikle egemen üst sınıfları doyurup, gemlenen alt sınıfları ayaklanmaya götürecek duruma getirmediği ölçüde vardır, ya da yoktur".[39]

III. 'Üretim Tarzı' Veya Sosyal Formasyonun Niteliği

Osmanlı sosyal formasyonun 'niteliğinin' anlaşılmasında sorun yaratan birçok neden vardır. Bir kere, altı yüz yıllık bir 'sosyal varlık' söz konusu. İmparatorluğun niteliği hakkında kafa yoran biri, bu uzun tarihin neresine daha çok bakarsa, her yerinin öyle olduğu sanısına kapılabilir. Elbette başlardaki yapı, ortalarda önemli ölçüde değişime uğramış bulunuyordu. Aynı şekilde imparatorluğun son dönemleri de, ne başlardaki 'yapıya', ne de imparatorluğun "klasik dönemi" denilene benziyordu. İşte bilim adamı, bütün bu sürece damgasını vuran "belirleyici unsurları" kavrayıp bilince çıkarabildiği, kopuş-süreklilik diyalektiğini bilince çıkarabildiği zaman, gerçek bilim adamı sıfatını hakedebilir. Aksi halde tarihe dair 'yakıştırmalar' söz konusu olabilir; ve bu tür yakıştırmalar, gerçeğin anlaşılmasından çok, anlaşılmamasına hizmet edebilir. Tarihe dair *yakıştırmalar* insanların kendilerini kandırmalarına, egemenlerin iktidarını biraz uzatmaya yarasa da, gerçeğin kendi mecrasında yol almasını engelleyemez. Bu konuda Marx: "Profesörler tarih teorileri yaratıyorlardı. Oysa tarih, bu sayın profesörlerin tarihlerine aldırış etmeden, çılgınca koşusuna devam ediyordu"[40] derken, işin 'yakıştırmalara' müsait olmadığını söylemek istiyordu... Şimdilik şu kadarını söyleyebiliriz ki, Osmanlı tarihinin anlaşılması bakımından sorun yaratan şeylerden birincisi, başlarda mevcut olanın, devamlı olarak varolduğunun 'varsayılmasıdır'; ikincisi de, ortalarda mevcut olanın başlarda da varolduğunu sanmakla ilgilidir; nihayet sonlardaki durum, *yarı-sömürgeleşmeye* denk düştüğü halde, bunun 'yenileşme' olarak sunulup, sömürgeleşme sürecine 'olumlu bir içerik yükleme' gayretidir. Öyle sanıyorum

39 Hikmet Kıvılcımlı, **Osmanlı Tarihinin Maddesi I**, s.62.

40 Marx-Engels , **Düşünceler Aforizmalar,** Yeni Dünya Yay., 1975, s.26.

ki, bu tür yanlış anlamalara düşmemenin önkoşulu, 'bütünü kavrama' konusunda kullanılacak yöntem, bu konuda ortaya konacak özen ve duyarlılıktır. Aksi halde, kimi 'görüntülere' takılıp kalmak gibi bir açmaza düşme riski büyüktür. Bu konuda başvurabileceğimiz, önümüzü açacak kavram da 'üretim tarzı' kavramıdır ki, bu kavram, bizim Osmanlı sosyal formasyonunun 'derin çekirdeğini' bilince çıkarmamızda anahtar rol oynayacaktır.

Osmanlı İmparatorluğu gibi çok geniş bir alana yayılmış ve çok uzun bir tarihsel döneme damgasını vurmuş bir sosyal formasyon söz konusu olduğunda, böyle bir sosyal formasyonun 'işleyiş mantığını' kavramak' büyük önem taşır. Eğer, üretim tarzıyla ilgili olarak bir netleşme olmazsa, sosyal formasyonun kimi 'özellikleri, bazı işleyiş ve görüntüleri' ön plana çıkarılarak, gerçek durumun göz ardı edilmesine yol aralanabilir... Üç kıtaya yayılmış, genişlemenin sınırına ulaştığında '24 Milyon kilometre kare alanı kapsar hale gelmiş (Bu konuda nüanse edilmesi gereken bir şey şudur: Osmanlı, esas itibariyle Anadolu'nun ortası ve batısıyla, Avrupa'nın doğusunda fiilî ve kesin bir egemenlik kurabilmiştir. Kuzey Afrika, Mısır, Arap dünyası vb. deki egemenliği daha çok bir 'nüfuz bölgesi niteliği taşıyordu); ve kuruluş sürecinin başlangıcından yıkıldığı tarihe kadar altı yüz yılı aşkın bir zamanı geride bırakmış bir sosyal organizma söz konusu olduğunda, durumun çok daha 'nazik' bir hal alması işin doğası gereğidir... Böylesine devasa bir sorunu tahlil etme iddiasında olan birinin ortaya koyacağı 'başarı', onun yöntem konusundaki yeteneğine ve 'basiretine' bağlıdır. Bu da öncelikle 'basiretini bağlayıcı' nitelikteki yöntem zaaflarından uzak durmakla mümkündür. Elbette bunu söylerken, yöntemin *her şey* olduğunu ima ediyor değilim. Son tahlilde yöntem onu kullanana, sadece potansiyel bir 'üstünlük' sağlar. Potansiyel üstünlüğün realize olmasıysa, bu işe girişenin 'toplumsal organizmayı' belirleyen, yeniden üreten unsurların diyalektik bütünlüğünü kavrayacak yüksekliğe çıkabilme yeteneğine bağlıdır. Zira *doğru tarafta* olmak, gerçeği kavramanın garantisi değildir.

Eğer üretim tarzı (mode de production) kavramı, belirli bir tarihsel dönemde, belirli bir toplumda hakim üretim ilişkilerini ifade ediyorsa, o zaman işe öncelikle Osmanlı İmparatorluğu'nda *hakim üretim ilişkileri*nin ne olduğunu saptamakla başlamamız gerekir. Bir kere, hakim üretim ilişkileri saptandıktan sonra, üretim tarzının kendini nasıl yeniden ürettiği ve bunu sağlayan/engelleyen faktörlerin neler olduğu üzerinde durabiliriz. Fakat *hakim üretim ilişkileri* ikincil, üçüncül üretim ilişkileriyle bir *eklemlenme* halinde varolduğuna göre, ikinci olarak *eklemlenmenin* niteliğini saptamamız gerekecektir. Zira "üretim tarzı, soyut-biçimsel bir nesne olup 'katı anlamıyla' gerçekte mümkün değildir. Salt gerçek-somut nesnelerin, yani toplumsal formasyonların çözümlemesi için, temel bir araç olarak kullanılır. Gerçekten varolan tek şey, tarihsel olarak belirlenmiş *toplumsal formasyon*, yani en geniş anlamıyla tarihsel varoluşun herhangi bir momentindeki toplumsal bütünlüktür. Herhangi bir toplumsal formasyon,'bir dizi saf üretim tarzının özgül bir üst üste gelişinden oluşur".[41]

Öyleyse bir üretim tarzı, hangi unsurlardan oluşuyor veya ne tür bir *eklemlenme* veya *bütünlüktür* sorusuna açıklık getirmeliyiz. "Bir üretim tarzını: a) Üretim araçlarının mülkiyetinin belirli bir türünün; b) Ekonomik-artığın tasarrufunun belirli bir biçiminin; c) İşbölümünde belirli bir gelişme derecesinin; d) Üretici güçlerin belirli bir gelişme düzeyinin mantıksal ve karşılıklı eş-güdümlenmiş bir eklemlenmesi olarak tanımlıyoruz".[42] E. Laclau'dan yapılan alıntı şu unsurları içeriyor: Kural olarak temel üretim araçları üzerindeki mülkiyet 'nasıl bir biçime denk düşüyor. Elbette bu, istisnaları dışlamaz; ama bu tür istisnalar, sürecin niteliği ve işleyişi üzerinde dikkate değer bir 'belirleyiciliğe' sahip değildir. İlerde göreceğimiz gibi, Osmanlı sosyal formasyonunda, hakim tarz olan *miri toprak rejiminin* yanında, özel mülkiyet konusu topraklar ve onun bir

41 Harold Wolpe, *Üretim Tarzlarının Eklemlenmesine Giriş*, in **Üretim Tarzlarının Eklemlenmesi Üzerine**, Birey ve Toplum Yay., 1984, s.30.

42 E. Laclau'dan akt: Harold Wolpe **a.g.e.**, s 28.

versiyonu olan *vakıf toprakları* mevcuttu; ama bunlar *kural değil, istisna* idi ve istisnalar kaideyi bozmazdı. Fakat teorik tartışmalarda, genellikle yeteri kadar dikkate alınmayan bir kavram da temellüktür. Temellük (possesion), mülkiyet (propriété) kavramının bir versiyonudur; ve *sahiplenenin*, temellük edenin tasarruf yetkisi vardır; ama bu, tam bir *sahiplenme* değildir. Mülkiyet (propriété) ve temellük (possesion) kavramları arasındaki anlam sınırını ve bu anlamlar arasındaki enterseksiyon *alanının* boyutunu tespitte yanlışa düşmemek gerekir. Osmanlı İmparatorluğu'nda toprakta özel mülkiyet kural değil, istisna idi; ve asıl temel üretim aracı olan toprağın *sahiplenilme* tarzı, tekil bireylerin toprağı tasarruf etmesi değil, kolektif bir sahiplenme, yani *temellük* söz konusuydu.

Aslında bu söylediğimize, daha yakından örneklerle açıklık getirmek mümkündür. Bir işçi sendikası, işçilerden aidat toplar ve sendika yönetimi bu şekilde oluşan fonları (parayı) kullanır veya aynı anlama gelmek üzere tasarruf eder. Eğer bürokratlaşmış, yozlaşmış bir sendikal yapı söz konusuysa (ki, ekseri öyledir) sendika bürokrasisinin adamları bu kaynak kendi özel malları olmadığı, teorik olarak sendikanın kolektif malı olduğu halde, kendi çıkarları doğrultusunda kullanabilirler (nitekim kullanıyorlar). Bu durumda söz konusu kaynağın işçilerin 'ortak malı' olması durumu, fiilî bir durum olmaktan çıkar; ve *biçimle*, fiilî durum arasında bir *uyumsuzluk* ortaya çıkar. Benzer bir durum Sovyetler Birliği dönemi Rusya'sı için de geçerliydi. Üretim araçları, biçim olarak 'kolektif mülkiyet' konusuydu; ama işçi-emekçi, *dolaysız üretici* halk çoğunluğuna yabancılaşmış bir bürokrasi, 'kolektif olarak' üretim araçlarını tasarruf ediyor, yani *temellük* ediyordu. Sovyet sisteminde önemli olan *biçimsel* durum değil, *fiilî sahiplenme* durumuydu. Eğer bu durum görmezlikten gelinirse (ki, gelindi), üretim araçlarını fiilen kimin tasarruf ettiği; ve sosyal artığın kimler tarafından, nasıl kullanıldığı da kolaylıkla gözden kaçardı (ve kaçtı). Bu yüzden teorik tahlillerde, sadece mülkiyet kavramına takılıp kalmak, az-çok benzer bir *içerik ve anlam* yüklü olan temellük (possesion) kavramını dikkate almamak, büyük olum-

suzluklar ve sorunlar yaratabiliyor. Bu durumda önemli olan, biçimsel mülkiyetten çok, ekonomik artığın ('sosyal artık ürün' densin) kullanılış, tasarruf ediliş biçimidir.

Sınıfsal ayrışmaya uğramış tüm toplumlarda üretim tarzları değişse de değişmeyen temel ögeler (unsurlar) şunlardır: "a) emekçi; b) üretim araçları: (i) emeğin nesnesi (ii) emeğin araçları; c) emekçi-olmayan".[43] İşte her sosyal formasyon, bu ögelerin değişik eklemlenme biçimlerine göre farklı bir görüntü alır ve farklı bir üretim tarzı kategorisine dahil olur. Osmanlı sosyal formasyonu, uzunca bir tarihsel döneme damgasını vurmuş, ilkel komünden sınıflı topluma geçişin en yaygın versiyonu olan, *haraççı* (tribüter) veya *haraca dayalı* üretim tarzına (kadim Doğu formasyonları) mensuptu. Dolayısıyla, burada tartışmasına girmeyeceğimiz, haraççı tarzın periferisinde yer alan ve yaygın bir tarz da olmayan 'feodal üretim tarzı'ndan farklıydı. Bizde, ekseri bir üretim tarzı olan *feodalizm*le, Osmanlı tımar sisteminin anti-tezi olup, asla kendi başına bir varlığı olmayan 'derebeylik' birbirine karıştırılıyor. Derebeylik kavramı yerine feodalizm kavramı kullanılabiliyor... Haraca dayalı üretim tarzı, ancak sosyal artığı merkezileştirebildiği zaman varolabilir ve kendini yeniden üretebilir. Fakat daha önce de kısaca değindiğimiz gibi, Osmanlı İmparatorluğu türü sosyal formasyonlarda güçlü bir adem-i merkeziyetçi (merkez-kaç) eğilim mevcuttur. Bu güçlü eğilim, sürekli olarak merkeziyetçi yapıyı, dolayısıyla da sosyal artığın merkezileştirilmesini tehdit eder. Nasıl kapitalist üretim tarzının temel çelişkisi, işçi sınıfıyla kapitalist sınıf arasındaysa, haraca dayalı üretim tarzının temel çelişkisi de sosyal artığın merkezileşmesinde çıkarı olan *merkez*le, artığa merkezin denetimi dışında el koymakta çıkarı olan *çevre*dir. Eğer merkezi otorite zayıflar, sosyal artığı merkezileştirme yeteneğini kaybederse, yaşama şansını da kaybeder. "Devletin mülkiyet sahibi olması, elinde güç olmasından ileri gelir. Bu gücü kaybedince, mülkiyet hakkını da kimse dinlemiyor; ve o zaman, ilerde göreceğimiz "derebeylik"

43 Horald Wolpe, **Üretim Tarzlarının Eklemlenmesine Giriş**, s 28.

dediğimiz şey meydana geliyor".[44] 'Fakat 'merkez-kaç odaklar', baskın çıkıp merkezi yapıyı etkisizleştirdiğinde, onun yerini alanın daha 'ileri' bir üretim tarzına tekabül etmesi gerekmez. Az-çok benzer temeller üzerinde yeni bir yapılanma ortaya çıkar. Elbette bu tarihsel-toplumsal sürecin evrilmediği, hep yerinde saydığı anlamına da gelmiyor...

Avrupa-merkezli tarih ve toplum anlayışını vazedenler, 'kadim Doğu formasyonlarının' durağanlığa mahkûm olduğu tezini ortaya atmışlardı. Hiçbir bilimsel dayanağı olmayan böyle bir tez, Batı üstünlüğünü kanıtlamak üzere, tarihi tahrif etmekte çıkarı olanların bir kuruntusuydu. Zira daha önce de söylediğimiz gibi, tüm toplumlar hızlı veya yavaş, ama mutlak surette bir evrim içindeydiler. Başka türlü olması da zaten mümkün değildi. Elbette asıl önemli olan bu tezin saçmalığı değil, dünyanın geri kalan bölgelerinde de bu saçma tezin hegemonya kurmayı başarıp, o bölgelerin insanları tarafından *içselleştirilmesiydi*. Şimdilerde Üçüncü Dünya veya daha yaygın olarak Güney denilen ülkelerin 'aydın' sayılan diplomalı kesimleri, bu Avrupa-merkezli tarih ve toplum anlayışını 'içselleştirdiklerinden', sömürgecilik zafer kazanmış oluyordu... Bu bakımdan daha önce başka yerde yazdığımız gibi, sömürgecilik salt ekonomik bir kategori değildir. Sömürgeciliğin asıl *derin çekirdeğini* oluşturan, ideolojik-kültürel unsurlardır. Elbette buradan söz konusu 'kertelerin' bağımsız belirleyicilikler olduğunu söylüyor değiliz. Ama, bu vesileyle sömürgeciliğin derin çekirdeğinin salt *ekonomik kerteyle* sınırlı olmadığını hatırlamak gerekir.

Osmanlı sosyal formasyonunda artık ürünün (sosyal artığın) iki kaynağı vardı: Birincisi ve asıl belirleyici olanı, doğrudan üretici olan köylüden (reâyadan) alınan haraç; diğeri de fetihler yoluyla yapılan talan ve yağma sonucu elde edilen 'sosyal artıktı'. Bunlardan birincisine *iç haraç*, ikincisine de *dış haraç* demek mümkündür. Zira Osmanlı İmparatorluğu türü devlet yapılanmasında, savaş hali bir 'istisna' değildir. Kuruluş döne-

44 Niyazi Berkes, **Türkiye İktisat Tarihi I,** s.44.

minde *dış haraç*, ele geçirilen sosyal artığın önemli bir bölümünü oluştururken, imparatorluk yapısının oluşup, kökleştiği dönemde *iç haraç* önem kazanıyor veya iç haraca daha çok dayanmak zorunlu hale geliyordu. Dış haracın önemli bir büyüklüğe ulaştığı genişleme döneminde, artan harcamalar bu kaynak kesildiğinde devlette büyük gerilimler yaratmaktan geri kalmaz. Dış haraç olanaklarının daraldığı dönemde devlet harcamalarında da aynı oranda bir *daralma* sağlanamaz; aradaki açık, doğrudan üretici olan reâyaya daha çok yüklenilerek kapatılmaya çalışılır. Sömürü oranının artmasıyla, köylü isyanları, kaos ve kargaşa, mevcut yapının sürdürülmesini problematik hale getirir.

Osmanlı sosyal formasyonu, üretim tarzının mantığının da bir gereği olarak, sosyal artığı merkezileştirmek durumundadır. Bu da, temel üretim aracı olan toprakta özel mülkiyeti *dışlayan* bir sahiplenme biçimini zorunlu kılar. Elbette bu ifadeden, imparatorlukta geçerli yegane toprak rejiminin 'mirî topraklar' olduğu sonucunu çıkarmak uygun düşmez. Bir kere toprakta mülkiyet rejimi, tarihsel süreç içinde değişiklik göstermiştir; ikincisi de, her dönemde farklı mülkiyet biçimlerinin bir kombinasyonu geçerli olmuştur. Bununla, özel mülke tabî toprakların, merkezi yapıyı tehlikeye atmayacak düzeyi geçmemesi gerektiğini söylemek istiyoruz. Aksi halde sistem, haraca dayalı bir üretim tarzı olmaktan çıkardı. Zira haraca dayalı üretim tarzının mantığı, mutlaka sosyal artığın merkezileştirilmesini gerektirir. Kaldı ki sistem, özel mülkiyet sahiplerini bir siyasal güç olmaktan da çıkarıyor. "'Özel mülkiyet' sahibi olanlar siyasal güçten yoksunlaştırılarak ve bütün güçleri kaldırarak, tek devlet gücü altına sokuyorlar. Üretim araçlarının özel kişisel mülkiyeti, bir siyasal güç olma niteliğini böylece kaybediyor. O zaman o mülkiyet, tam anlamıyla mülkiyet hakkı olmak niteliğini de kaybediyor. Bundan ötürü, toprak üzerinde kişisel tasarruf hakkı olan reâyanın hiçbir siyasal gücü yoktur".[45]

Osmanlı sisteminin derin çekirdeğini oluşturan tımar, İran-

45 Niyazi Berkes, **Türkiye İktisat Tarihi I**, s.44.

Selçuklu-Bizans toprak tasarruf rejimlerinin bir *senteziydi*. Özellikle kökü İran'a varan Selçukluların ikta sistemiyle, Bizans'taki pronoianın melezlenmiş bir versiyonuydu. Daha önce de söylendiği gibi, bu sistemin hakim toprak rejimi haline gelmesini sağlayan, toprakta özel mülkiyeti 'yasaklayan' merkezi devletin gücüydü. Ama bu toprak rejimi, bugünden yarına yerleşmedi. Osmanlı devlet yapısı, henüz yeteri kadar güçlü ve merkeziyetçi yapının da 'olgunlaşmadığı' dönemde verilen tımarlar, adı konmasa da daha sonraki tımar sisteminden özde farklı değildi. Merkezi otoritenin, henüz kesin otorite kurmayı başaramadığı kuruluş döneminin ilk aşamasında verilen tımarların, 'mülkiyet benzeri' bir karakter taşıması doğaldı. Ama asıl cevaplandırılması gercken soru, hangi unsurların ve koşulların, tımar sisteminin *nihai tarz* olarak yerleşmesini mümkün kıldığıdır.

Osmanlılar, ilb (gazi) geleneğinin bir sonucu olarak, ilk kuruluş döneminde fethedilen toprakları, ne bugünkü anlamda özel mülkiyet konusu olacak şekilde bölüştürüyorlar, ne de daha sonra yerleşecek olan tımar sistemine uygun olarak yönetiyorlardı. Fethedilen bir bölge, gazilerden birinin yönetimine verildiğinde, bu bir çeşit vasallık ilişkisi biçimini alıyordu. Fakat her zaman gazilere de bırakılmıyordu. Âşıkpaşazâde, Leblebici Hisarı'nın fethedilmesini şöyle 'hikaye ediyor': "Kendisi hakka sığındı. Yürüdü. Doğru Leblebici Hisarı'na vardı. Tekfürü itaat ile karşı geldi. Onu yerinde bıraktı. O kâfirin bir oğlu vardı. Onu kendisiyle birlikte aldı. Doğru Lefke'ye vardılar. Çadırlı tekfürü ve Lefke tekfürü itaat ile karşı geldiler. Memleketlerini teslim ettiler. Kendileri Osman Gazi'nin yanında yarar *nökerler* oldular".[46] (Nöker, Moğolca bir kelime olup, hükümdar maiyetine girip ona hizmet eden, arkadaşı anlamına geliyor F.B.). Eğer Âşıkpaşazâde'nin yazdığına itibar edilirse, ele geçirilen topraklar öyle bir çok tarihçinin iddia ettiği gibi, fütûhata katılan aşiret mensupları arasında pay edilmiyor. Osman Bey'in tımarlar dağıttığı ve bunun 'toprağın tasarruf hakkından ziyade özel

46 Atsız, **Âşık Paşaoğlu Tarihi**, s.29.

mülkiyete yakın bir statüde...' oldukları tezi inandırıcı görünmüyor. Doğrudan doğruya Osman Bey'in nöker (vasal)'i olmayı kabul eden Bizans soylularına bırakılıyor. Dolayısıyla daha önce ileri sürdüğümüz gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşunda sadece *Osmanlı* denilen Türk-Moğol unsurların değil, Bizanslı unsurlarının da etkili olduğu; Bizans İmparatorluğu'nun, *çevrenin merkezi dönüştürerek, yeni bir sentezin ortaya çıktığı* görüşünü destekliyor... Osmanlı sosyal formasyonunun *özgünlüğü* ya da *kendine mahsus bir nizam* olduğuna dair tartışmayla ilgili olarak Taner Timur: "Aslında Osmanlıların 'kendisine mahsus bir nizam kurmaları', tarihi açıdan söz konusu değildir. Bizans merkezî devletinin feodal gelişmeler karşısında acze düşmesi ve çöküntüye uğramasıyla ortaya çıkan iktidar boşluğunun doldurulması durumuyla karşı karşıyayız,"[47] diyor.

Bu bakımdan, Tımar sisteminin yerleşmesi, ancak merkezi devlet gücünün kendini kanıtlamaya başladığı I. Murad zamanında, yani yaklaşık olarak 1368 yılından itibaren hakim tarz olmaya başlıyor. Elbette kolay fethedilen yerlerde, tımar sistemini yerleştirmek daha kolay oluyordu. "Özellikle Rumeli'de fethedilen topraklarda devlet mülkiyetinin kurulması daha kolay olmuş, buna karşılık Anadolu'da özel mülkiyet daha uzun bir süre direnebilmişti. Tımar düzeni, ancak bu mücadelenin merkezî devlet lehine gelişmesi sayesinde yaygınlaşabildi".[48] Ünlü Osmanlı tarihçisi Ömer Lütfü Barkan, İslâm Ansiklopedisi'ne yazdığı *Tımar* maddesinde tımarı şöyle tanımlıyor: "Osmanlı İmparatorluğu'nda geçimlerini veya hizmetlerine ait masrafları karşılamak üzere bir kısım asker ve memurlara, muayyen bölgelerden kendi nam ve hesaplarına tahsil salâhiyeti ile birlikte tahsis edilmiş olan vergi kaynaklarına ve bu arada bilhassa defter yazılarındaki senelik geliri 20 bin akçeye kadar olan askerî dirliklere verilen isimdir".[49]

---

47 Taner Timur, **Osmanlı Toplum Düzeni**, s.223.

48 Şevket Pamuk, **Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914**, s.45.

49 İslam Ansiklopedisi, c. 12, s.287. Akt: Mehmet Ali Kılıçbay, **Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı**, s.332.

Mehmet Ali Kılıçbay bu tanımı biraz daha genişleterek şöyle yazıyor: "Tımar, aslında topraktan doğan vergi gelirlerinin bir kimseye havale edilmesinin ötesinde, herhangi bir hazine gelirinin bir görev karşılığı verilmesi anlamını taşır. Örneğin Bursa Esir Pazarı'ndan toplanan vergilerin bir bölümü, 1484'te de Aydınoğlu Muhiddin'e 'tımar tarikiyle' verilmiştir. Aynı biçimde, Bursa kentinden alınan çeşitli ticari vergiler, bir dirlik halinde birleştirilerek, sancak beyi Mahmud'a 1513 yılında tımar olarak verilmiştir".[50]

İster Rumeli'de ister Anadolu'da olsun, Osmanlı kuruluş süreci yol alırken, karşısında yaygın bir feodalleşme-derebeyleşme süreci buldu. Bu yapıları dönüştürebilmesinin önkoşulu, söz konusu eğilimleri yadsıyan bir toprak tasarruf rejimini dayatmaktan geçiyordu. Asında 'barışla' ele geçirilen toprakların özel mülkiyet konusu olması, bu bağlamda önemli sorunlar yaratacak nitelikte değildi. Şerîata dayalı fıkhî hukuka tâbi bu topraklar, imparatorlukta önemsizdi. Fıkıh hukuku alanına giren mülk topraklar Müslümanlara aitse 'Arazî-i Öşriye' adı verilen bir haraç alınıyordu. Eğer mülk topraklar, gayrimüslim unsurlara (Hıristiyanlara) aitse onlara 'Arazî-i Haraciyye" denilen bir haraç ödemek durumundaydılar. Ama bu tür mülkiyet biçimi okyanusta bir ada kadardı. Zaten haraç, arazi sahibi öldüğünde 'miri arazi oluyor ve bir daha kimseye temlik olunmuyordu'. "Bütün istatistikler, Osmanlılıkta 'miri' denilen kamu mülkiyeti topraklar yanında, "memlûke" adlı kişi mülkiyetli toprakların çok az 'yer' tuttuğunu gösterir".[51] "Daha yakından bakacak olursak, ilk Osmanlı için asıl kamu mülkü toprak daha olağandır. Ona verdiği ad, mirî sözcüğü başlı başına bir güçtür. Mir Arapça komutan demektir. Miri toprak, komutancıl yer demektir. Memlûke ise, tam çevirisiyle mülkleştirilmiş anlamını taşır. Yani komutan lütfetmiş, birisine bir toprağı 'mülk etmiş'. Sonradan çıkma zıpçıktı bir kurumdur memlûke. Ama miri toprak 'Beytülmâl'i müslimin'in yerleridir.

---

50 **A.g.e.,** s.332.

51 Hikmet Kıvılcımlı, **Osmanlı Tarihinin Maddesi I,** s.75.

Müslümanların kılıçları hakkına ortak çabalarıyla alınmış, ortak mallarıdır".[52]

Tımar sistemi dışında kalan ve farklı bir rejime tâbi, Kürt aşiretlerinin yaşadığı bölgeler, Basra, Mısır, Lahza, Haber, Yemen, Trablusgarp, Tunus vb. gibi imparatorluğun uzak *nüfuz bölgeleri* dikkate alınmazsa, 16. yüzyılın başında toprakların %87'sinin mirî arazi olduğu tahmin ediliyor. Genel olarak tımar adı altında anılan 'dirlikler' büyüklüklerine göre üç gruba ayrılıyorlardı: Yıllık geliri 20 bin akçeye kadar olanlara *tımar*; 20 bin ile 100 bin akçe geliri olanlar *zeamet*; 100 bin akçeden büyük geliri olanlara da *has* denirdi. Has ve zeamet denilen tımarlar devlet bürokrasinin üst kademelerindeki *padişah kullarına* tahsis edilirdi ki bunların neredeyse tamamı devşirmelerden oluşuyordu. "Bir kere, tüm Osmanlı topraklarının %51'i padişah hası idi ki, buralarda toplanan vergiler, doğrudan merkez hazinesine girmekteydi. İkinci olarak vezir-i azam, vezir, defterdar gibi yüksek devlet görevlilerine büyük haslar verilmekte idi. Bu haslar tamamen görev ile ilgiliydiler. Yani bağlantıları kişiye değil göreve idi. Hasların yanında, hangi göreve tahsis edildiğini bildiren bir sıfatın olması ve her hasın hangi görevle ilişkisinin olduğunun belirtilmesi bunu kanıtlamaktadır. Örneğin hass-ı padişah, havass-ı hümâyun, hass-ı miralem gibi. Bunun yanında, aslında çoğu Ulûfeli, yani nakdi ücretli olan saray görevlileri ile merkez ordusunun elemanları da 'sancağa çıkmak' denilen usûle göre tımar alarak, merkez dışı görevlere atanırlardı".[53] Tımar, has ve zeametler miras yoluyla çocuklarına geçen bir mülkiyet hakkı kategorisi değildi. Ancak söz konusu görevler devam ettiği sürece o gelire sahip olabilirlerdi. Ancak hakim mülkiyet biçiminde bir sapma anlamına gelen vakıflar vb. yoluyla, gelirlerini çocuklarına miras bırakabilirlerdi. "Şerîatça vakıf, aslında kişi mülkü olan toprağın, kamu yararına kişi mülkiyetinden çıkarılması ilkesidir. Kişi

52 **A.g.e.,** s.89.

53 Mehmet Ali Kılıçbay, **Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı.,** s.342-343.

tekelini kaldırmaktır. Uygulamada iş, her şey gibi, tersine çevrilip işletilmiştir: Kamu mülkiyetinde bulunan mirî topraklar, üstü kapalıca kişi sömürüsüne doğru utanmazca kaydırılmıştır".[54]

Osmanlı sosyal formasyonu esas itibariyle tımar, has ve zeamet biçiminde ayrıştırılmış, tımarlı sipahilere dayanan ve sosyal artığa çeşitli adlar altına el koymaya dayalı bir devlet yapılanmasıydı. Sosyal artığa ekseri ayni olarak el konuyordu. İç ticaret önemli olmamakla beraber, *'uzak mesafe ticareti'* üretim tarzının karakterinin bir gereği olarak oldukça önemliydi. Doğrudan üreticiden alınan haraç: **1)** Çift resmi (çift, bir çift öküzle işlenebilen toprak miktarını ifade ediyordu) ki, coğrafi bölgelere göre *çift resminin* miktarı değişiyordu. Eğer köylünün işlediği toprak standardın altındaysa, 'yarım-çift' büyüklüğündeyse, ödenen çit resmi de normal olarak ödenmesi gerekenin yarısı kadar olurdu. Hiç toprağı olmayanlardan *bennak* denilen bir haraç alınırdı. Eğer çift resmi ödemekle yükümlü çiftçi ailesi gayrimüslim ise, haracın adı *ispençe* olurdu. Fakat gayrimüslimler, sipahiye ödedikleri ispençeden ayrı bir de merkeze *cizye* denilen bir başka haraç daha verirler, buna mukabil askerî yükümlülükten muaf tutulurlardı. Oysa, çift resmi ödeyen Müslüman reâya sefer anında cebelü askeri olarak savaşa katılmak zorundaydı... Bir haraç biçimi olan ve gayrimüslimlerden alınan cizye uygulaması, *Kur'ânı Kerim*'deki **Tevbe Suresinin** 29. ayetine dayandırılırdı: "Kendilerine kitâb verilenlerden Allâh ve âhiret gününe inanmayan, Allâh'ın ve Elçisinin haram kıldığını haram saymayan ve gerçek dini din edinmeyen kimselerle, küçül(üp boyun eğ)erek elleriyle cizye verecekleri zamâna kadar savaşın".[55]

Elbette reâya, sadece çift-resmi denilen haracı ödemekle kalmazdı. **2)** Bir de *öşür* denilen [Arapça anlamı onda bir demek olan ikinci bir haraç daha vermek zorundaydı. Fakat üretici, ekseri onda birlik haracı ödeyerek yakayı kurtaramazdı. Elbette

54 Hikmet Kıvılcımlı, **Osmanlı Tarihinin Maddesi.,** s.77.

55 **Kur'ânı Kerim ve Yüce Meâli**, Yeni Ufuklar Neşriyat, s.190.

oran belirlenirken, toprağın verimlilik durumu dikkate alınırdı (sulu tarım yapılan yerlerde ürünün dörtte birine kadar...)]; ama başka faktörler, bu oranın sürekli değişmesine neden olurdu. Hazinenin ihtiyaçları, savaş durumu vb. haraç oranını yükseltme nedenleriydi. **3)** Doğrudan üreticinin sömürülmesinin araçlarından biri olan *angarya* Osmanlı sisteminde yaygın değildi. Osmanlı sisteminde *angarya*, reâyanın yılda bir olmak üzere, öşürü sipahinin istediği yere taşıması, sipahinin ahırının inşası, bir de sipahi köye geldiğinde onu üç gün süreyle ağırlamaktan ibaretti. Bu uygulamanın istisnaları olsa da devlet, reâyaya ve tarımsal üretime dayanarak ayakta kalabildiği için angarya uygulamalarını olabildiğince engellemek durumundaydı. Angaryanın bir sömürü biçimi olarak yaygınlık kazanması, tımar sisteminin bozulması ve onunla birlikte, merkezi otoritenin zayıfladığı dönemden sonrasıdır. Bazı yazarlar, devlet tarafından sıklıkla *adaletnameler* yayınlamasını, Osmanlı yönetiminin 'adil düzen' konusundaki hassasiyetinin bir göstergesi sayma eğilimindedirler. Bunu tersinden okuyarak, pekala angaryanın belirli bir dönemden sonra yaygın hal aldığını ileri sürmek de mümkündür... **4)** Doğrudan üreticilere dayatılan haracın bir başka biçimi de, olağanüstü durumlarda alınandır. *Olağanüstü durumlarda* alınan ve *avarız* denilen bu haraç türü başta çok önemli değilken, merkezi yönetimin kaynak ihtiyacının arttığı dönemden sonra (kabaca 16. yüzyılın ikinci yarısı), doğrudan üretici üzerinde önemli bir yük haline geldi.

Avarızda herhangi bir oran söz konusu olmadığı için, merkez her sıkıştığında bu yola başvurarak zaman kazanma ve durumu kurtarma yolunu tuttu. Elbette bu, yönetimin iç işleyişi bakımından da sorunlar yaratan bir uygulamaydı. Zira bu tür haraç, doğrudan merkezi yönetim tarafından alındığı için ve sosyal artık miktarı da 'verili' olduğundan; merkeze daha çok kaynak transferi demek, sipahinin payının küçülmesi demekti. Sonuçta sipahinin yoksullaşması anlamına gelen *avarız*, devletin temel dayanağını oluşturan 'sipahilik kurumunun' aşınmasıyla sonuçlanabilirdi. Avrarızla birlikte merkezin aldığı iki haraç türü -gayrimüslimden alınan- *cizye* ile *koyun* vergisiydi; ve

doğrudan merkezi idarenin memurları tarafından, sipahinin yetki alanı dışında toplanırdı. Bu da sipahilerin, sadece siyasi bakımdan değil, ekonomik bakımdan da 'iğreti' bir statüde oldukları anlamına gelir. Zaten sipahinin yargılama yetkisi de yoktu. Sadece bu durum bile Osmanlı sistemindeki yapılanmanın Batı feodalitesinden ne kadar farklı olduğunu göstermeye yeter.

Osmanlı devlet ideolojisi ve merkeziyetçi yönetim mantığı, sadece doğrudan üretici toplum sınıflarını değil, bizzat devlet içi yönetim birimlerini de *iğdişleştiren* bir anlayışa denk düşer. "Bir yandan her sancakta bey ile kadıyı birbirinden bağımsız kılarak merkeze karşı daima bunlardan birini *müttefik* haline sokuyor, diğer yandan da bunları sık sık değiştirerek bulundukları yerlerde mahallî bir güç kazanmalarını önlüyordu".[56]

IV. 'İğdişleştirilmiş' Toplum Sınıfları

Sanki tarih egemenlerin yaşam öyküsü... Hangi kral ne yapmış; hangi hükümdar hangi ülkeyi nasıl fethetmiş; hangi hakan ne kadar zamanda ne kadar büyük yağma ve talan yapmış; nerenin şahı 'adaletiyle' ün yapmış; hangi padişah kardeşlerini nasıl katletmiş; hangi kral nasıl ihanete uğramış; yakışıklı prens dünya güzeli prensese nasıl aşık olmuş... Egemen sınıf ve onun adamları bütün bunları nasıl yapıyor? İnsanlık tarihi, sadece durumları ve 'maceraları' 'hikaye' edilenlerden mi ibarettir? Şu anlı şanlı kahramanlar gökten zembille mi iniyorlar... Ne yapmışlarsa bunu boşlukta mı yapmışlar? Tarih, gerçekten 'büyük adamların' hayat hikayesinden mi ibarettir? Büyük adam ne demektir? Kahramanlar ayrı bir 'kumaştan mı imal edilmişlerdir? Fetheden, bunu bir başına mı yapıyor? Zaferi kazanan tek başına komutan mıdır? *Fethedilenler*, Tanrı tarafından birileri gelip canlarını alsınlar, yurtlarını talan etsinler, geriye kalanı haraca bağlasınlar diye mi yaratılmıştır? Bu dünya, sadece 'avcılar' için mi kurgulanmıştır; ve 'aslanların', hiçbir kıymet-i harbiyesi yok mudur? Elbette neyin nasıl

56 Taner Timur, **Osmanlı Toplum Düzeni...,** s.250.

anlatıldığı, kimin neyi anlattığından bağımsız değildir. Osmanlı sarayına mensup, değilse varlığı hanedanın varlığı ve bekasıyla özdeş bir âlim kişinin, ya da 'modern bilimin timsali' anlı şanlı tarih profesörünün olup-bitenleri hikaye ederken neyi anlatmasını beklerdiniz? Elbette mevcut durumun 'meşruluğunu', mevcut olanın 'zorunluluğunu' ve 'gerekliliğini', değişmezliğini, anlatacaklar... ve olup biteni 'padişahımız, efendimizin', değilse, 'ulu önderimizin...' marifeti sayacaklar...

Hiç kuşkuya yer yoktur ki tarih, iktidardakiler (avcılar) tarafından ve kendileri için yazılagelmiştir. Aslanlar işe müdahale edip, kendi tarihlerini yazma iradesini ortaya koyana kadar da bu böyle devam edecektir. Maddi egemenlik araçlarının tekeline sahip olanların, entelektüel araçları da egemenliklerini meşrulaştırıp-sürdürmek için kullanmalarında şaşılacak bir yan yoktur. Elbette bunları söylerken, 'aslanlar' cephesinden hiç ses çıkmadı demek istemiyorum. Söylemek istediğim, aslanların iradesinin tarih sahnesindeki etkinliğinin oldum olası çok yetersiz kalmasıdır. Toplum sınıflara bölünmeye devam ettikçe, herkes için aynı anlama gelen ne bir tarih, ne de bir sosyal teori olabilir. Zira her tarihsel-toplumsal olayın 'anlamı', nereden, kimin tarafından bakıldığına göre farklı anlamlar taşımak zorundadır. Bu da demektir ki, sınıflı toplumda *ideolojik izlerden* arınmış bir 'bakış', tarafsız bir sosyal teori (toplum bilim densin) mümkün değildir.

Toplumsal sorun söz konusu olduğunda, ideolojik izlerden arınmış bir 'yaklaşım' mümkün değildir; ama retorik farklıdır. Egemen sınıf ve onun iktidarını meşrulaştırmaya 'memur edilmiş' *'aydınlar'*, *bilim cemaati* vb. ısrarla bilim adamının *tarafsız* olması gerektiğini söylerler. Elbette buraya kadar bir sorun yok; ama sorun, böyle bir şeyin 'mümkün' ve 'gerekli' olduğuna inanan iflah olmaz budalaların varlığıyla ilgilidir... Aslında bu, *aldatmaya memur edilmiş* olanların bizzat kendilerinin aldanmasıdır. Zihinsel-entelektüel bir çaba içine giren kişi için *tarafsızlık*, asla mümkün değildir. Toplum sınıflı toplum olarak kaldıkça, 'bilim adamı' da zorunlu olarak *taraflı* olarak kalacaktır. Kaldı ki, etik değerler karşısında da bir bilim veya

düşün adamının *tarafsızlığı* tasvip edilebilir bir şey değildir. Fakat bu, sadece bilimsel-entelektüel alan için de geçerli değildir. Bizzat pratik yaşamda da tarafsızlık imkânsızdır. Zira iki tarafın çatışması halinde 'tarafsız' kalmak, sonuçta taraflardan haksız olanı 'pasif' kalarak desteklemekten başka bir şey değildir. Tarih yazıcılığındaki sakatlık, bilimsel faaliyetin karakteri, bilim adamı ve aydın denilen kesimlerin 'konumu', toplumsal işlevi, tarihte bireyin rolü, tarihi gerçekten yapanın kim olduğu vb. önemli teorik açılımları gerektirmekle birlikte, biz burada bu sorunları tartışmaya girişmiyoruz. Sadece tarihi yazanların tarihi yapanlarla ilgili bir zaafını hatırlatmakla yetiniyoruz. Buraya kadar hep Osmanlı hanedanının hikayesiyle ilgili açıklamalar ve değerlendirmeler yaptık. Osmanlı egemenliğinin dayandığı 'asıl temel'le ilgili bir şey söylemedik. Elbette bu bizim bilinçli bir tercihimiz değil. Emekçi toplum sınıflarıyla ilgili yazılanlar son derece sınırlı. Kaldı ki, amacımız Osmanlı İmparatorluğu'nun mantığını kavramak ve bu mantık ve anlayıştan bugüne intikal edeni saptamakla sınırlıdır. Bu yüzden, Osmanlı sosyal formasyonunda emekçi toplum çoğunluğunun 'durumuyla' ilgili bazı kısa açıklamalar yapmakla yetineceğiz. Bazı yazarlar, milliyetçi-bağnaz önyargılarla, Osmanlıların Türklere karşı ayrımcı bir tavır takındıkları, onları diğer etnik-dini-kültürel unsurlardan daha çok sömürüp-ezdiklerini ileri sürmüşlerdir. Oysa Osmanlılarda olsun, benzer temeller üzerinde kurulmuş 'kadim devletlerde olsun, *ayrım* etnik aidiyetle değil, sınıfsal aidiyetle ilgiliydi. *Kutadgu Bilig* de şöyle deniyor: *Halk ve kul kara olur, bey (ise) ak/ Karalı aklı ayırdı bak (gör)...* Gerçekten "Ak budun (soylular) için kara budun (halk) bir hiçtir. *Kutadgu Bilig* onlardan bahsederken: İki yüzlüler, aç gözlüler, der. Onlara güvenmeyin der, karınları doyunca başkaldırırlar, der".[57] Osmanlı devlet anlayışı etnik temeldeki bir ayrımcılığa yabancıydı. Bir etnik unsur olarak Türklerin daha çok ezildiği bir vakıa ise, bu onların Türk kökenli olmalarından değil, güçlerinin onlara yetmesindendir.

---

57 Sencer Divitçioğlu, **Oğuzdan Selçukluya**, Eren Yay., s.114.

Bu konuda Niyazi Berkes'in yazdıkları gerçek durumu özetliyor: "Osmanlı Devleti'nin dayandığı toplum, ulus birimleri değil, Müslüman veya Hıristiyan 'reâya' denen 'güdülen insanlar' toplamıdır. Bunların Hıristiyan dininde olanlarının, ileride birer ulus birimi olma olanakları açısından durumları biraz daha iyi idi. Çünkü Osmanlı sistemi, bunların başındaki eski siyasal güçleri yok etmekle beraber, din ve dil ile ilişkili müesseselerini yok etmemiştir. Fakat İslâm dininden olanlar, Osmanlı devleti Müslüman bir devlet olduğu için, daha elverişli bir durumdaymış gibi gözükürse de bu halklarla devlet arasında başka organik varlıkların bulunmaması bunların aleyhine olmuştur. 19. yüzyıl Avrupa diplomasi dilinde 'reâya' ile Hıristiyanlar kastedilirdi. Gerçekte ise asıl reâya olanlar Müslüman halklardı. Bu yüzden, Osmanlı devleti çözülme dönemine geldiği zaman, Müslüman halklara kıyasla Hıristiyan halklar biraz daha kolaylıkla ulus birimleri olarak ortaya çıktılar".[58]

Osmanlı İmparatorluğu, doğası gereği, doğrudan üretici olan toplum sınıflarına yabancılaştığı, daha da ötede yabancılaşmak zorunda olduğu için, egemen sınıflar blokuyla emekçi halk arasında kesin bir ayrım ya da *kalın çizgi* söz konusudur. Tüm egemen blokun yegane odağı olan padişah, sadece sınıfsal egemenlik simgesi ya da hiyerarşinin tepesi değil, egemenliğin de kaynağıdır. Modern çağda moda olan; ama içi boşluktan da bir türlü kurtulamayan veya tam bir yalan olan, *hakimiyet kayıtsız şartsız milletindir* sloganı, Osmanlı sosyal formasyonu söz konusu olduğunda, *hakimiyet kayıtsız şartsız padişahındır* şeklinde ifade edilebilirdi. Elbette bu, padişahın her zaman her istediğini yapabildiği, sınırsız bir güç ve iktidara sahip olduğu anlamına gelmez. Padişahın ağzından çıkan her söz kanun, yönetim katındaki herkes onun emrindeydi. İmam sayıldığı için dini bürokrasi (ulemâ) üzerinde de otoriteye sahipti.

Teorik olarak mutlak ve sınırsız yetkilerle donatılmış olsa da padişah, aslında bir simgeydi. Dolayısıyla, uygulamada durum

58 Niyazi Berkes, **100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi II. Cilt,** s.65-66.

farklıydı. Osmanlı düzeninin doğası gereği, padişahın yetki ve gücü sanıldığından daha sınırlıydı. Toplumsal yapının örgütlenme tarzı, padişahı ve onun devletini bugünkü anlamda 'merkezi' devlet yapısından ayırmaktaydı. Zira uyruklar, ya 'millet' esasına, ya mesleki (loncalar) ya da dinî yapılar vb. olarak örgütlenmiş durumdaydılar. Sosyal formasyonun örgütleniş tarzı, 'devlet nüfusuna' bir 'özerklik alanı' tanıyordu. Bu yüzden *yatay* bir düzlemde ele alındığında Osmanlı sosyal formasyonu, 'milletler' ve çeşitli sosyal, kültürel, etnik, dinî *kimliklerden* oluşan bir çeşit *federasyonu* andırıyordu. "Rum ve Ermeni patrikhaneleri, Yahudi hahambaşılığı cemaatlerinin davranışlarından, voyvodalar, çeribaşılar hükümleri altında tuttukları halklardan, köylerden sorumlu idiler. Ayrıca devletin, askerî geri hizmetlerde görevlendirdiği çayır ve sefer voynukları, martolos ve cerahorlar da çoğunlukla Sırbistan, Bulgaristan, Trakya, Makedonya ve Teselya'daki Hıristiyanlar üzerinde devlet kontrolünü sağlayan örgütlerdi".[59] Osmanlı merkezî-siyasal yapısının çürüdüğü koşullarda "devlet nüfusunun" bu çürümeden pek etkilenmemiş olması bu durumla ilgiliydi. Aynı şekilde, söz konusu *yatay yapılanma* İmparatorluğun uzun ömürlü oluşunu açıklayan temel nedenlerden biri belki de başlıcasıydı. "Düzenin en sağlam bağlayıcı gücü, Tanrı ile birleşmede ortak bir amaç, ekonomik çıkar ve eylemlerde ortaklık sonucu Müslüman ve Müslüman olmayan halkı bir araya getiren toplumun *birleştirici altyapısıydı*. Yüzyıllar boyunca, Önasya'da halkın gereksinimlerini karşılamak üzere gelişen toplum ürünleri olan bu kurumlar, Osmanlı siyasal yapılarının hiçbir zaman yapamadığı ve yapmaya bile kalkışmadığı bir biçimde çatışan çıkarları uyuma kavuşturmuş bulunuyordu".[60] Bu niteliğinden ötürü de, uzaktan bakanların görmek istediğinin aksine, merkezi-otokratik bir devlet değildi. Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezi-otokratik nitelik kazanması için 19. yüzyılı beklemek gerekti; ve asıl Batı modeline

---

59 İsmet Parmaksızoğlu, **Türklerde Devlet Anlayışı** (İmparatorluk Devri 1299-1789).

60 Stanford Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, s.232.

uygun siyasi-bürokratik-toplumsal merkezileşme, Cumhuriyet döneminde sağlanabildi.

Bugünkü terimlerle ifade etmek istenirse, Osmanlı İmparatorluğu'nda egemen sınıf ittifakı, esas itibariyle Padişah, Yeniçeri ve Ulemâ üçlüsüne dayanıyordu. Elbette fiilî iktidar söz konusu olduğunda, bu unsurlardan her birinin önemi, ağırlığı ve bunların karşılıklı *belirleyicilikleri* tarihsel süreç içinde değişmiştir. Örneğin ilk kuruluş dönemlerinde padişahın tartışmasız bir etkinliği söz konusuyken, bu etkinlik 'ortalarda' ve 'sonlarda' iyice aşınmaya uğramışken, tasfiye edilmezden önceki dönemde yeniçeriler tartışmasız bir üstünlük sağlamış durumdaydılar. İktidar her dönemde bu *üçlüden* etkinlik sağlayan ikisinin elinde olmuştur. Eğer yeniçerilerle ve ulemânın ittifakı söz konusu olursa, yerine bir başkası gelmek kaydıyla padişah tasfiye edilebilirdi. Aynı şekilde padişah, yeniçerileri ulemânın desteğini alarak tasfiye edebilmiştir.

Ekseri Osmanlı İmparatorluğu'ndaki padişaha bağlı yönetici-bürokratik unsur olan kul, köle kavramıyla karıştırılmıştır. "*Köle*lerle *kullar* arasındaki temel fark, köleliğin sivil bir statü, kulluğun ise *siyasal* bir statü oluşundan ileri gelmektedir. Köleler sahiplerine bir eşya gibi ait olup, her türlü hukuki tasarruf hakkından yoksundurlar. Hatta sahipleri bunları cezalandırırken, istemeyerek öldürdükleri takdirde dahi en ufak bir sorumluluğa tâbi bulunmuyorlardı. Buna karşılık Osmanlı yönetici zümrelerini teşkil eden *kul*lar, kökenleri itibariyle köle olsalar bile, belli mevkiîlere gelirken azad ediliyorlar ve sivil statü itibariyle özgür oluyorlardı. Bunlar her türlü hukuki tasarrufa yetkiliydiler ve kendileri de bir sürü 'köle' sahibi olabiliyorlardı".[61] Kavramın gerçek anlamında *devletlû* idiler. Bu konuda Niyazi Berkes şu ilginç gözlemde bulunuyor: "Asıl önemli olan şey devlet değil, hükümdar ve onun adamlarıdır. Bunlar en yüksek güç yerine gelme talihine uğramış, başlarına *devlet kuşu* konmuş talihliler olduklarından kendilerini *devletli* sayarlardı. Devlet bir müessese değil, güç sahibinin bir sıfatıdır.

---

61 Taner Timur, **Osmanlı Toplum Düzeni,** s. 19.

Çiftçi nasıl çiftli çubuklu, zanaatkâr nasıl işyerili ve araçlı, tüccar nasıl paralı ise, baştakiler de devletlidir".[62] Aslında devletin, *güç sahibinin bir sıfatı* olması önemlidir; ve aşınmaya uğrasa da, Osmanlı döneminden bugüne taşınmış bir *bilinçtir*. Devletin yüksek çıkarı kavramıyla da örtüşük bir içerik yüklüdür. Aslında bu kitabın ilerki bölümlerinde üzerinde tekrar duracağımız gibi, devletin yüksek çıkarı son tahlilde *devletlû*'ların yüksek çıkarından başka bir şey değildir.

Egemen sınıf blokunda, padişahtan sonra Osmanlı hanedanının üyeleri gelir. Elbette hanedan üyelerinden tahta geçmesi muhtemel olanların her an katledilme olasılığının mevcut olması, bu durumu değiştirmez. Padişah kızları, onların eşleri ve çocukları ikinci gruba dahildir. Onları üçüncü sırada vezirler izler, vezirlerden sonra yüksek düzey memurlar, komutanlar gelir. Dördüncü sırada akıncı subayları ve çocukları yer alır. Anadolu beyleri, saray görevlileri ve devlette sorumluluk verilmiş şeyh ve dervişler bloku da dahil, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki egemen sınıfı oluştururdu. Daha önce de söylediğimiz gibi, Osmanlı 'türü' devlet modelinde egemen sınıfla politik yönetici sınıf özdeş veya aynı şeydir... Örneğin burjuva toplumunda olduğu gibi devlet, egemen sınıftan ayrı bir zatiyet değildir. Marx'la Engels'in ortak kaleme aldıkları Komünist Parti'nin Manifestosunda: "Çağdaş devletin hükümeti, tüm burjuvazinin ortak işlerini yürüten bir komiteden başka bir şey değildir" deniyor. Başka türlü ifade edersek, doğrudan bir üretici faaliyette bulunmadıkları halde, *konumları* üretim araçlarını temellük edebilmelerine ve sosyal artık ürüne el koymalarına imkân verir.

Osmanlı egemen sınıf blokuna, *çoğul* bir adlandırmayla *devlet sınıfları* da denmiştir. Bu konuda Hikmet Kıvılcımlı şunları yazıyor: "Bütün antika toplumların üretim temelleri gibi, Osmanlılığın üretim temeli de toprak ekonomisine dayanır. Toprak -sözde- devletin olunca, toprak ekonomisinde yaşayan insanlara 'devlet nüfusu' denir; toprak politikasında yaşayanlara

62 Niyazi Berkes, **Türkiye İktisat Tarihi I**, s.55.

da 'devlet sünufu (devlet sınıfları) adı verilir... Osmanlı devlet sınıfları dört bölümde toplanırlar: 1) İlmiye: Din (şerîat-Fıkıh) ve Hukuk adamları; 2) Seyfiye: Savaş adamları; 3) Mülkiye: Siyasi düzen adamları; 4) Kalemiye: Ekonomik düzen adamları".[63] Gerçekten egemen sınıf katına mensup olanlar, siyasi-bürokratik hiyerarşideki yerleri itibariyle olduğu gibi, işlevsel ayrıma göre de sınıflandırılabilirler. Elbette devlet sınıflarının tepesinde tüm siyasi-bürokratik aygıtın tâbi olduğu padişah bulunmak kaydıyla...

İşte yukarda işaret ettiğimiz egemen sınıf bloku ya da 'devlet sınıfları' bloku dışında kalanlar da toplum sınıflarını, ya da Kıvılcımlı'nın tabîriyle *devlet nüfusu*nu oluşturuyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nda temel üretici sınıf, toprağı işleyen *reâya*dır. Reâya Arapça bir kelime olup, *güdülenler* anlamına geliyor. Fakat belirli bir gelişmişlik düzeyine ulaşmış kapalı tarım ekonomisinin işleyebilmesi, kendini yeniden üretebilmesi, esnaf denilen ve köylünün kullandığı çalışma araçlarını üreten, sınırlı bir (sanayici) toplumsal 'katmanın' varlığını gerektirir. Fakat zanaatkâr bir toplumsal 'tabakanın' varlığı, sadece tarımsal üretimin gerçekleşmesi için bir zorunluluk değil, aynı zamanda 'savaş ve fetih'in önemli bir yer tuttuğu Osmanlı devleti için *olmazsa olmaz* bir şeydir. Dolayısıyla *basit yeniden üretim*e dayalı kapalı tarım ekonomisi, tamamlayıcı bir unsur olan zanaatkârlar kesimiyle eklemlenmiş olarak varolur. Reâya, toprağı ekip-biçen, 'çıplak mülkiyeti'(rakabesi) miriye ait olan bir toprağa tasarruf ediyor (kullanıyor), sipahi de bazı vergileri (haracı) toplamaya ve düzeni sağlamaya memur edilmiş durumdaydı. Böyle bir statü ve ilişkiler bütünü, doğrudan üretici olan reâyayı 'iğdişleştiriyordu'. Sipahinin statüsü de oldukça 'iğreti' bir statüydü. Güçlenip kökleşmesi ve güç kazanmasını engellemek üzere, dirlikler küçük tutuluyor, sipahinin görev yerleri sık sık değiştiriliyordu. Bu kural, *Nizamülmülk* tarafından devletin bekası için öneriliyordu. Dolayısıyla sipahinin statüsü de iğretiydi ve o da iğdişleştirilmiş durumdaydı. Reâyanın toprağı

63 Hikmet Kıvılcımlı, **Osmanlı Tarihinin Maddesi I**, s.68-69.

tasarruf hakkı mirasla babadan oğula geçerdi. Toprağı bu şekilde tasarruf etme karşılığında köylü (reâya), devlete daha önce sözünü ettiğimiz farklı adlar altındaki haracı ödemekle yükümlüydü. Devlet, doğrudan üretici olan köylünün (reâyanın) sosyal artık ürününe haraç biçiminde el koyuyordu. Devlet, bu şekilde haraç alma hakkını köylüye sağladığı 'korumaya' ve 'güvenliğe' dayandırıyordu. Reâya silah taşıyamaz, toprağı terk edemez ve hep reâya olarak kalırdı. Osmanlı yönetici sınıfının adamları bunu *'reâyâ oğlu reâyâdır'* biçiminde ifade ederlerdi. Köylü toprağın özel mülkiyetine sahip olmadığı için, 'basit yeniden üretim' aşamasının ötesine geçmesi mümkün değildi. Bu da geleneksel yapının yeniden üretimini ve devamlılığını sağlıyordu.

Osmanlı sisteminde köylü (reâya), Batı feodalitesindeki serfden farklı bir konum ve statüye sahipti. Bu statü, hem devlet bürokrasisinin veya yönetim aygıtının önemli bir unsuru olan *kul*dan hem de *serf*den farklıydı. Nasıl köle ile kul aynı şeyler değilse, Batı feodalitesinin *serf*iyle Osmanlı'nın *reâyâ*sı da birbirinden farklıydı. *Osmanlı kanunnâmeleri*nde dirlik sahibi olan *sipahi*ye, sahib-i arz deniyordu ve sahib-i arzın yetki ve sorumlulukları, köylüyle olan ilişkileri kanunla düzenlenmişti. Dirlik sahibinin bu statüsü, sürekli bir statü değildi. Dirlik, hizmet karşılığında bir padişah beratıyla verilirdi; ve gerekli görülürse elinden alınırdı. Dirlik sahibi olan tımarlı sipahinin statüsü bir çeşit memuriyeti andırıyordu. Nasıl dirlik sahibinin (sahib-i arz) dirlik üzerindeki yetki ve iktidarı kesin ve nihai bir duruma denk düşmüyorsa, toprağa fiilen tasarruf eden köylünün durumu da nihai ve kesin değildi.

Bazı yazarlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk kuruluş dönemlerinde, fethedilen yerlerin savaşçı-gazi komutanlar arasında paylaştırıldığını, dolayısıyla topraktaki mülkiyet rejiminin, daha çok özel mülkiyete yakın bir nitelik taşıdığını ileri sürmüşlerdir. Aslında bu tür bir iddia, Osmanlı İmparatorluğu'nun *mantığını* anlamamakla ilgilidir. Osmanlı İmparatorluğu'nda tımar, daha baştan itibaren özel mülkiyeti mirîye dönüştürmenin bir aracı olarak ortaya çıkmıştır. I. Murad'ın, Rumeli fati-

hi Evrenos Gazi'ye yazdığı ileri sürülen mektup, gerçek durumla ilgili fikir verecek niteliktedir: "Seni o vilayete (yani Rumeli'ye) emîr tayin ettim. Buyurdum ki, tüm mutasarrıf olasın. Ama sakın Rumeli vilâyetini kendi kılıcımla fethettim diye gurur gelmesin sana. Bunu kesin olarak bil ki, yer Ulu Tanrınındır; ondan sonraki Resulünündür; ondan da ulu tanrı emri ile, resulünden sonra halifesinindir".[64]

Eğer yükümlülüklerini yerine getirmezse, toprak dirlik sahibi tarafından elinden alınıp bir başkasına tapulanabilirdi. Asıl önemli olan husus da dirlik sahibinin reâya üzerindeki yetki ve otoritesinin de sınırlı oluşuydu. Nitekim, vergi gelirleri de elinden alınabilirdi. Aslında elinden alınmaması için bir neden de yoktu. Onu o mevkiîye getiren güç, aynı şekilde oradan götürebilirdi; ve bu uygulama, oldukça sık rastlanan bir durumdu. Haksızlığa uğrayan reâya, sipahisini şikayet edebilir ve 'hakkını arayabilirdi'... Reâyanın *ikili bağımlılık* içinde olması demek, sipahinin konumunun ve işlevinin 'iğdişleşmesi' demektir. Bir kere, vergilerin tamamını toplama yetkisi yok; kendi başına vergi koyamaz, vergi koyma yetkisi sadece Sultana mahsustur; ikincisi ve hepsinden önemlisi, devlet sipahiyi yargılayabilir. Bütün bunlar Osmanlı tımarlı sipahisini feodalizmin senyöründen ayırmaktadır.

Daha önce de kısaca değindiğimiz gibi, reâya tâbi olduğu sipahiyi köyüne geldiğinde, üç günü geçmemek kaydıyla ağırlamak; kendisiyle beraber getirdiği hayvanlarını beslemek; bu zaman zarfında (üç gün) sipahinin istediği hizmetleri yapmak; sipahinin uygun gördüğü yere ambar yapmak; sipahinin topladığı öşürleri pazar yerine veya bir günlük mesafeyi geçmeyen bir yere kadar taşımak; ve gerekirse pazar yerine ambar yapmakla sınırlıydı. Ve bütün bu yükümlülükler kanunlarda sayılmış ve tarif edilmişti. Elbette hepsi bu kadar değildi, reâya elde ettiği mahsulü sipahiden bağımsız, ondan izin almadan bir yere gönderemez, taşıyamazdı. Böyle bir durumda,

---

64 Niyazi Berkes, **Türkiye İktisat Tarihi I,** s.129.

söz konusu mahsul müsadere edilirdi. Bir de köylü kendi tasarrufundaki yerleri kiralamak, satmak vb. gibi haklara sahip değildi. Reâya ahır, samanlık damı, ambar vb. inşa edebilmek için sipahiden izin almak zorundaydı. Meyve ağaçlarını kesemezdi. Ağaç kesmeyi bir 'alışkanlık' haline getirenlere el kesme cezası verilebilirdi. Sipahiye ağır söz söylemenin (hakaret) ve sipahiyi dövmenin cezası dil kesmekti...

Köylü işlediği toprağın mülkiyetine değil, kullanma hakkına sahipti, asıl mülkiyet devlete ait veya toprağın *çıplak mülkiyeti* (rakabesi densin) devletindi. Fakat köylüye verilen 'geçici tapu belgesi', yükümlülüklerini yerine getirdiği sürece, devletle yapılmış bir çeşit kontrat niteliği taşıyordu; ve söz konusu araziyi kullanma hakkı, reâya öldüğünde yeni bir vergi (bennâk vergisi) ödemek kaydıyla oğullarına intikal ederdi. Çeşitli adlar altındaki haracı ödemek, kanunlarda öngörülen düzenlemelerin dışına çıkmamak, yükümlülükleri yerine getirmek, 'nizamı bozucu' faaliyetlerden uzak durmak kaydıyla reâya, statüsünü ve konumunu muhafaza ederdi. Kimin reâyası olduğu, zira reâyanın üzerinde yaşadığı, işlediği arazi vakıf arazisi; Havass-ı Hümayun' (hazine) arazisi veya doğrudan özel mülk arazilerin reâyası olabilirdi.

İşlerliği olup olmadığı ya da hangi dönemde ne kadar kıymet-i harbiyesi olduğu bir yana bırakılırsa, teorik olarak reâyanın sipahiyi şikayet hakkı vardı. Haksızlık yapan sipahi hakkında işlem yapılmasının ve cezalandırılmasının, sadece bir retorik olarak kaldığını ileri sürmek doğru değildir. Zira Osmanlı devlet ve egemenlik sisteminin temeli, doğrudan üretici olan reâyanın durumuna bağlıydı. Devlet, köylüyü hem kendi adamlarından ve 'tefeci-bezirgan' taifeden, hem de derebeyleşen veya derebeyleşme halindeki unsurlardan korumak zorundaydı. Zira reâya, birinin veya diğerinin aşırı sömürüsüne maruz kaldığı anda, sadece devletin el koyduğu haraç kaybedilmekle kalınmaz, asker kaynağı da kururdu... Eğer bunlar gerçekleşirse, *fitne ve fesada* uygun bir durum ortaya çıkar,

nizam-ı âleme ihtilâl musallat olurdu... Söylem düzeyinde bile kalsa, 'devlet korumasının'; özel mülk sahiplerinin, sipahilerin ve derebeylerinin sömürü ve zulmüne karşı bir güvence olarak görüldüğünü ve bunun köylü kitlesinin (reâya) bilincine kazındığı söylemek abartma olmaz. Zira mirî toprak rejiminin bozulması, özel mülkiyet konusu olması demek, reâyanın yaşam koşullarının kötüleşmesi, sömürü, baskı ve zulmün hiçbir kayda, şarta, kurala bağlı olmadan üretici sınıfı ezmesi demektir. Bu yüzden 'halk sahipsiz' dendiğinde, devletin eski düzeni koruyamadığı, korumadığı, korumak istemediğinden şikayet edilirdi... Osmanlı köylüsü, her şeye rağmen devleti bir *koruyucu* olarak algılıyordu. Köylülüğün, bugün bile devlete karşı sergilediği *geleneksel tavrın* bu durumla ilişkilendirilebilineceğini söylemek mümkündür.

*Memleket nüfusu*nun ikinci unsuru, loncalar örgütü altında toplanmış esnaf kitlesiydi. Bu toplum kesimi, mamul mallar üretimi ve ticaretiyle geçimini sağlardı. Bu kesimin önemi, kentleşmeye paralel bir artış göstermiştir. Elbette bu, nüfusun %90'ının (belki daha da fazlasının) geçimini tarımsal alanda sağladığı gerçeğiyle çelişmez. Zira pre-kapitalist toplumsal formasyon demek, esas itibariyle tarımsal üretime dayalı toplum demektir. Bir toplumda kentleşme oranı büyüdükçe, tarım-dışı faaliyetler alanı da genişler. Esnaf kelimesi etimolojik orijin olarak, sınıf kelimesinin çoğuludur. Nevîler, çeşitler, cinsler, zümreler, kategoriler vb. gibi anlamlara gelir. Osmanlılar için *esnaf* kelimesi, çok farklı kategorilere ayrılmış zanaatçılar anlamında kullanılırdı. Osmanlı 'sanayisi'nin temeli: Başta silah üretimi olmak üzere dokumacılık, dericilik, madencilik, mecevherat üretimi, vb.'den oluşuyordu.

Esnaf kitlesi, tarım sektörünün reâyasından farklı olarak daha 'bilinçli' ve daha büyük bir örgütlenme yeteneğine sahipti. Ve her zanaat dalının (geleneksel sanayiler densin) ayrı örgütü vardı. Başta reâya olmak üzere diğer toplum sınıflarına göre yüksek bir 'bilinç' ve örgütlenme yeteneğine sahip esnaf (*sınıflar*), devlet tarafından her zaman 'gözetim' ve 'denetim' altına alınmak istenmiştir. Böyle bir gözetim ve denetim, hem

bu *sınıfların* devlet ve ekonomi için gerekli ürünleri sağlamalarından, hem de örgütlü olmalarındandı. Zira her devirde egemen sınıflar, örgütlü olan 'sınıf' veya 'gruplardan' korkmuşlardır. Örgütlü esnaf kitlesinin dayanışmacı niteliği, devlete muhalif düşünce akımları ve şerîat baskısına karşı direnen *sapkın* unsurlar için bir *sığınak* haline gelmişti. Loncalar, sadece üretim alanına düzen ve güvence getirerek üyelerinin çıkarlarını savunmuyorlar, aynı zamanda oluşturdukları *yardımlaşma sandıkları* aracılığıyla kapsamlı bir etkinlik alanı da yaratabiliyorlardı. Özellikle tasavvuf ve Batınîlik, esnaf örgütleri içinde yaygın muhalif öğretilerdi. Bunlar kimi zaman açık, kimi zaman da yeraltında olmak üzere, Osmanlı *resmi ideolojisiyle* sürekli çatışma halindeydiler. Esnaf kitlesi belki de imparatorlukta örgütlü yegane ideolojik-siyasi muhalif unsurdu. Eğer Evliya Çelebi'nin yazdıklarına itibar edilirse, 17. yüzyılda İstanbul'da 260 bin insanı çatıları altında toplamış bin yüz kadar lonca bulunuyordu... Bu rakamlarla ilgili iki hatırlatma yapmak gerekir: Birincisi, gerçekten bu sayılar gerçekçi midir; ikincisi, eğer gerçekçi ise, bunlar gerçek loncalar mıdır? Devlet tarafından toplumu 'denetim ve gözetim' altında tutmak amacıyla oluşturulmuş olan 'sarı loncaların' oranı nedir?

Esnaf kitlesinin yoğun bir gözetim, denetim ve baskı altında tutulması, bu kesimin Batı Avrupa'da olduğu gibi gelişip, 'özerk' toplumsal zatiyetler oluşturmasını engellemiştir. Bilindiği gibi, Batı Avrupa'da merkezi otoritenin zayıflığı, iki iktidar odağı olan kırsal-soylu ve kilise dışındaki oluşumlar için görece daha uygun bir zemin yaratıyordu. Batıda burjuva toplumunun temelini, *komün* adı verilen kent yönetimleri oluşturuyordu ki, bu komünlerde zanaatkâr *sınıfların* ve onlarının örgütü olan loncaların tartışmasız bir etkinliği vardı. Bu loncaların, en azından başlarda, 'demokratik geleneğin' oluşması ve gelişmesinde de önemli bir rol oynadıkları ileri sürülebilir.

Bu vesileyle loncalarla ilgili durumu nüanse etmek gerekiyor. Eğer loncalar tekelci yapılarsa, üyelerini iç ve dış rekabete karşı koruyorlarsa, her lonca üyesinin neyi ne kadar üreteceği, toplam üretimdeki payı önceden belirleniyorsa, çalışma saat-

lerinden tutun da çalışacak insan sayısı vb. her şey sıkı kurallara ve denetime tâbi ise, bu yapılar 'ilerlemenin' önünde bir engel oluşturmazlar mı? Elbette oluştururlar; ama Batı Avrupa'da merkezi denetimin zayıflığı, zanaatların (kapitalizm öncesi sanayi densin) görece daha gelişkin olmasına imkân vermiştir. Belirli bir eşikten sonra bizzat loncalar, rekabeti sınırlayan tekelci yapılar olarak kapitalist gelişme için bir 'ayak bağı' durumuna geldiler. Bu yüzden kapitalist nitelikteki ilk işletmeler, lonca denetiminden kurtulabilen alanlarda gerçekleşti. Zaten belirli bir eşik aşılınca da loncalar yükselen kapitalist sınıfın çıkarlarının bir gereği olarak tasfiye edilecekti.

Osmanlı devlet sistemi, devlet-dışı unsurların gelişip-serpilmesine uygun bir zemin yaratmıyordu. Tam tersine, merkezin dışında her türlü 'özerk' oluşumu boğmayı, civcivi yumurtadayken ezmeyi kendi varlık nedeni sayıyordu. Devlet mantığı ve topluma bakış veri iken, bunda şaşılacak bir yan olmadığı gibi, kendi içinde de son derecede tutarlıydı. Amaç *nizam-ı âlemi* korumak olduğuna göre... Osmanlılar için esnaf örgütlerinin sıkı denetim altına alınmasını gerektiren ilave bir neden de, savaşın ve fetihlerin toplumun kendini yeniden üretebilmesindeki *kritik* önemiydi. *Savaş sektörü*nü doğrudan ilgilendiren *sanayi dallarının*, çok daha sıkı denetim altına alınması gereği, sistem için bir ölüm-kalım sorunuydu. Sanayi-savaş *eklemlenmesi*, imparatorluğun belirli bir döneminde en önemli savaş unsuru olan *Yeniçeriler*le esnaf arasında özel bir ilişkinin kurulmasını gerektirmişti. Bu durum, daha önce değindiğimiz 'kaygılarla' birleşince, loncaların denetimini, yönlendirilmesini, gemlenmesini ve sınırlandırılmasını daha da hayati bir zorunluluk haline getiriyordu.

Elbette Osmanlı devleti, loncalara sadece baskı ve yasak mantığıyla yaklaşmadı. Loncaların istekleri doğrultusunda önlemler de aldı. Nitekim devlet, loncalar dışında üretim yapılmasını yasakladı.

Osmanlı sosyal formasyonunda reâya ve esnaf kitlesinden sonra üçüncü toplum sınıfı (veya devlet nüfusu), tüccarlardı.

Osmanlı İmparatorluğu, esas itibariyle tarıma dayalı, 'kapalı bir tarım ekonomisiydi'. Bu niteliğinden ötürü de ticaret gelişmiş değildi. Köylü kitlesi daha çok *doyumluk ekonomi* koşullarında yaşıyordu. Esnafın sınırlı üretiminin satışı da bizzat kendisi tarafından yapıldığı için, geriye *'alınıp-satılacak'* pek bir şey kalmıyordu. Zaten Osmanlı İmparatorluğu gibi sosyal formasyonlarda, iç ticaretten çok, *uzak mesafe ticareti* denilen ticaret türü önemlidir; ve bu ticaret, daha çok egemen sınıf mensuplarının 'lüks tüketim' ihtiyaçlarını karşılama amacı taşır. Fakat Osmanlı egemen sınıfı, özellikle iç-ticareti ve taciri 'tehlikeli' sayardı. Bu da kendi mantığı açısından son derecede tutarlıydı. Zaten tüccarın sosyal statüsü 'reâya' idi. Kolay kazanç elde edip bunu tefecilikte kullanmak, ürün fiyatlarını belirlemek ve narh (resmi fiyat) dışı işlemler yapmak, Osmanlı nizamı için *uygun* sayılmazdı. Bu tür eğilimlerin güç kazanması, hem devletin, hem de devletin temel dayanağı olan reâyanın konumunun 'aşınması' anlamına gelirdi...

Bu yüzden 'tüccar sınıfı', merkezi otorite tarafından 'mutebar' bir kesim sayılmamıştır. Bu anlayışın geri planında İslâmiyet'in olduğu sanılır. Oysa gerçek durum, bunun tam tersidir. İslâmiyet tam bir tüccar dinidir. Bizzat Hz. Muhammed'in kendisi bir tacirdi; ve *rızkın onda dokuzu ticarettedir* dediği söylenir. Osmanlı toplumunda hem yönetim katında, hem de reâya ve esnaf safında tüccara pek 'hoş gözle bakılmazdı' Aslında Osmanlıların bu tavrı kendilerine özgü, orijinal bir şey değildi. Asıl yasaklanan ticaret değil, faizdi (tefecilik). Bunun nedeni tarımsal artığa dayalı üretim tarzında, faizin üretici temeli aşındırmasıdır. Bu yüzden, pre-kapitalist dönemin tarımsal artığa dayalı tüm sınıflı toplumlarında faizin yasaklanması, sistemin mantığının bir gereğiydi. Nitekim, Kur'an-ı Kerim'deki Rûm Suresinin 39. ayetinde: *"İnsanların mallarında artış olsun diye verdiğiniz herhangi bir faiz, Allah katında artmaz"* deniyor. Bununla faizciliğin, hiçbir değer üretmeden bir değere el koymak anlamına geldiği söylenmek isteniyor... Burada, doğrudan üreticinin korunması ilkesi söz konusudur. Kur'an-ı Kerim'de faiz (riba) yasaklanmıştır; ama ticaret

övülmüştür. Bakara Suresinin 275. ayetinde: *"Riba (faiz) yiyenler, ancak kendisini şeytan çarpmış olan kimsenin kalkması gibi (kabirden) kalkarlar. Onların bu şekil ceza almalarının sebebi, 'alım-satım da ancak faiz gibidir' dediklerinden ötürüdür. Halbuki Allah, alış-verişi helal, ribayı ise haram saymıştır"* deniyor. Hz. Muhammed'in kendisinin de ticareti övücü sözler söylediği biliniyor: *"Güvenilir, dürüst tüccar, kıyamet gününde şehitlerle beraber haşr olunur"* diyor. Hz. Muhammed başka bir vesileyle de: *"Bir insan, malına yapılan saldırıya karşı savunma yaparken öldürülürse, şehittir"* demiştir.[65] Arif Tekin, İslâm dininde mülk sahiplerinin servetini korumak için sayısız önlem ve ceza öngörüldüğü halde, alın terinin karşılığını almak için mücadele edenlerin 'unutulduğunu', bunun bir tesadüf değil, bilinçli bir tercih olduğunu ileri sürüyor.[66]

Söylem ve politik tercihlere rağmen, *tefeci-bezirgan sermaye* kesimi, zamanla gerçekten imparatorluğun dokusunu kemirir hale geldi. Osmanlı sisteminde reâya veya beraya denilen 'tüccar sınıfı', yönetici-egemen sınıf katında yer almadıkları için 'horlanmış' görünüyorsa da zamanla bunlar iktidar mücadelesi verebilecek, dolayısıyla imparatorluğun kaderini belirleyecek yüksekliğe çıkabilmişlerdir. "Bunlar (mültezimler, sarraflar ve tüccarlar) 'egemen sınıf' olma savaşı veren Bizans şehir aristokrasisinin devamı idiler. Etnik bakımdan karmaşık bir yapıdaydılar; ve aralarında Bizans'ı oluşturan etnik unsurlardan başka, İtalyanlar, özellikle Floransalılar da vardı. İlerde bunların arasından Osmanlı devlet yönetiminde son derece önemli roller oynayan kimseler çıkmıştı".[67]

Buraya kadar yaptığımız açıklamaları özetlemek için şu saptamaları yapabiliriz. Osmanlı İmparatorluğu, varolabilmek için artı-ürünün merkezileşmesini sağlamak zorundaydı. Bunun için de sürekli olarak merkezle merkez-kaç güçler arasında sürekli

---

65 Arif Tekin, *Kur'an'da Ticaret Meselesi*, yayınlanmamış makale, 29 Temmuz 1999.

66 **A.g.m.**

67 Taner Timur, **Osmanlı Toplum Düzeni**, s.45.

bir çatışma hali geçerli olmuştur. Fakat egemenlik mantığı, hep bir kesime karşı bir diğerini kullanmak 'ilkesine' dayanıyordu. Osmanlı egemenlik anlayışı toplumu homojenleştirmeyi değil, heterojenleştirmeyi gerektiriyordu. Bu durum, 'ulus-devletler' çağının tek tipleştirici bağnaz milliyetçi anlayışının karşıtı bir anlayıştı. Şimdilerde, özellikle İslâmî kesimde, Osmanlıların farklı etnik gruplara ve kimliklere hoşgörülü yaklaştığı ileri sürülüyor. Elbette Osmanlılar, dünyayı bizim bugün gördüğümüz gibi görmüyorlardı. Hıristiyanlara veya başkalarına, dinlerini değiştirmek için baskı yapmadıkları doğruydu; ama bunu 'demokrat'-'özgürlükçü', şimdilerde moda olmuş bir tabîrle 'çoğulcu' oldukları için yapmıyorlardı. Tam tersine bölünme ne kadar çok olursa, egemenliklerinin de o ölçüde güvence altında olacağını düşünüyorlardı. Tarihten 'miras aldıkları bölünmüşlüğü', olabildiğince kullanmayı bir iktidar sorunu olarak algılıyorlardı... Kaldı ki, başka dinlere mensup olmak ekstra haraç (cizye) almaya imkân veriyordu. Örneğin, derebeyleşme eğilimlerine karşı merkezdeki devşirmeleri/yeniçerileri kullanırken, "halka karşı beyleri, beylere karşı da halkı kullanıyorlardı. Bunun yarattığı çelişkileri önlemenin en etkin yöntemi ise savaş, yani yağma ve ganimettir".[68]

Osmanlı İmparatorluğu'nda önemli bir 'yönetim ilkesi' de iskan siyasetiyle 'devlet nüfusunun' kompozisyonu üzerinde sürekli oynayarak, devlete karşı bir muhalif gücün oluşmasını engellemektir. "...Çeşitli kavimlerin pasif kitleler halinde kalarak bir gün devlete başkaldırmalarına meydan vermemek üzere, daha küçük adacıklara bölünmelerini sağlamak".[69] Osmanlı yöneticileri (egemen sınıf bloku), dünyayı kendinden ibaret sayma eğilimindeydiler; ve kendi dışındakini 'öteki' olarak görürlerdi. Bu bakımdan Osmanlılar için reâya 'güdülen ötekiydi'. "Halkın isyanı o kadar kötü bir şeydir ki, İmam'ın zulmû halinde bile bu yola başvurmamak lâzımdır".[70] Bu nokta

68 **İbid**, s.256.

69 İsmet Parmaksızoğlu, **Türklerde Devlet Anlayışı** (İmparatorluk Devri 1299-1789), s.66.

70 Taner Timur, **Osmanlı Kimliği**, İmge Kitabevi, Ankara, 1998, s.71.

önemlidir ve Osmanlı imparatorluk mantığının önemli belirleyici unsurlarından biridir. Fakat bütün bunların ötesinde, Osmanlı yönetim anlayışının temelinde, toplum sınıflarını 'iğdişleştirmek' yatıyordu.

"Osmanlı buyuran sınıfının bağrına yerleşen din uluları ve tımarlı sipahiler, toplumdaki dinî ve askerî işlevleri üzerlerine almış olduklarından, her iki işlev devletin tasarrufuna girmiş olur. Üstelik bu zümreler, ellerindeki tımarlar ve vakıflar sayesinde, iktisadi işlev üzerinde karar verme yetkisine de sahiptirler. Böylece, üçüncü işlev de devletin tasarruflarına dahil olur. Sonuçta devlet, üç işlevi birlikte kapsayan, bir çeşit *derneşik* (cemiyetli) *devlet işlevini* üstlenir; tabii ki, Osmanlı Beyi'nin iradesi çerçevesinde. Böylece Bey-Devlet, bu derneşik devlet işlevi üzerinde biricik karar birimi olur. Bu, işlevleri yerine getirmekle sorumlu zümrelerden kopmuş, adeta onların içini boşaltmış bir devlettir. Aşkın bir üst varlıktır; ve vargısal olarak kendine özgü bir özerkliği vardır. Devletin 'derneşik devlet işlevi' içinde bütün işlevleri üzerine alması toplumu, zümreleri, sınıfları ve devleti karmakarışık (*promiscuous*) bir analize tâbi tutmak demektir. Bu yol bizi, ister istemez, devletin dinî, askerî (siyasi) ve iktisadî alanları kapsayan bir şebekeyi, belli bir ideolojiyle örgütlemesine götürür."[71]

"İfade ettiğim gibi bu durum 'derneşik devlet fonksiyonu'nun bir sonucudur. Toplumsal işlevler, sahipleri olan zümrelerden alınıp, *clientler* aracılığıyla ya da doğrudan sultana (devlete) mâl edilince, halk kendi içindeki iletişimi, tekeşliği ve örgütlenmeyi yitirdiği gibi, devletle olan karşılıklı bağlarını da koparır. Bundan böyle, sosyal erk kendisinden sıyrılmış, *devlete devrolmuştur*. Zaten, bütüncül devletin tanımı da budur: *O tek-başlı bir devlettir.*"[72]

Sencer Divitçioğlu'ndan yapılan yukarıdaki iki alıntı, Osmanlı İmparatorluğu'nun *kapsayıcılığını*, tüm toplumsal işlevleri bünyesinde toplayarak, toplumsal sınıfları ve *aktörleri*

71 Sencer Divitçioğlu, **Osmanlı Beyliğinin Kuruluşu**, s.89.

72 **A.g.e.**, s.106 (abç.).

nasıl işlevsizleştirip-iğdişleştirdiğini yeterince özetliyor. Öyleyse, daha sonraki dönemlerde 'modernleşme, çağdaşlaşma' vb. denilenlerin gerçek anlamda modernleşme-çağdaşlaşma olabilmesi, bu tür mantığın ve işleyişin aşılmasına, toplumsal aktörlerin *derneşik* devlet yapısını ve işleyişini kırmasına, velhasıl *iğdiş zatiyetler*, kimlikler, aktörler olmaktan çıkmasına bağlıydı. İşte ilerki sayfalarda tartışma konusu yapacağımız temel sorun budur. Osmanlı sosyal formasyonu 'klasik' yapısı aşınıp, yaşamını sürdürmek için 'yeni' arayışlara girdiğinde, söz konusu *derneşik (holist) devlet işlevi* nasıl bir 'evrim' geçirdi? Öze, esasa ait gerçek bir değişim söz konusu oldu mu? Ya da değişimin 'tarihsel anlamı' ne idi...

IV. BÖLÜM

KLASİK YAPININ AŞINMASI: ÇÖZÜMÜ "ESKİDE" ARAMAK

Düşünür, siyasal mücadele içinde hakikatin değeri ile bizzat ilişki kurmazsa, yaşanan deneyimlerin bütününü sorumlu bir biçimde ele alamaz...

C. Wright Mills

Osmanlı İmparatorluğu da bütün öteki imparatorluklar gibi kuruluş, genişleme ve yıkılış kuralına uygun bir rota izlemekten kurtulamayacaktı. Kendi iç çelişkileri ve *dış faktörlerin* diyalektiği, imparatorluğun kaçınılmaz sonunu getirecekti. Tüm kadim 'Doğu Devletleri' gibi, Osmanlı İmparatorluğu da *tarihsel yazgıya* boyun eğecekti. Genel kuralın Osmanlı İmparatorluğu için de geçerliliği tartışma götürmezse de, Osmanlı sosyal formasyonunu etkileyen 'dış faktörlerin' bir özelliği vardı. Zira önceki dönemlerin sosyal formasyonları, hep az-çok benzer bir tarihsel-toplumsal kontekste doğup, büyüyüp, ölüyorlardı. Oysa Osmanlı'nın tarih sahnesine çıkıp, bir sosyal varlık olarak kendini dayattığı dönemde, az-çok onunla eşzamanlı olarak, yeni bir uygarlık da filizleniyor, her şeyi altüst eden dinamikleriyle eskiye ait ne varsa, hepsine meydan okuyordu. O zamana kadar insanlığın tanımadığı yeni bir üretim tarzı olan kapitalizm, tarih

sahnesinde boy gösteriyordu. Bu bakımdan, Osmanlı İmparatorluğu'nu etkileyen 'dış faktörler' farklı bir nitelik ve karaktere sahipti.

Nasıl, herhangi biyolojik bir varlık iç ve dış faktörlerin ve belirleyiciliklerin diyalektik bir 'bütünlüğü' olarak varoluyorsa, sosyal formasyonlar da son tahlilide *belirli iç ve dış faktörlerin diyalektiği* sonucunda varolabiliyorlar. Osmanlı İmparatorluğu kendi *yazgısına* uygun bir rota izlerken, daha sonra kapitalizm denilecek olan; ve kendi türündeki sosyal formasyonlardan farklı işleyiş ve dinamiklere sahip, hasım bir üretim tarzıyla yüz yüze gelecekti. İşte bu farklı iki üretim tarzının aynı tarihsel döneme rastlaması, Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihsel ömrünü belirleyecek, paradoksal olarak hem onu 'kendisi' olmaktan çıkaracak, dolayısıyla maddi varoluş temellerini aşındıracak, hem de beklenmedik bir tarzda 'ömrünü uzatacaktı'... Bu bakımdan Osmanlı İmparatorluğu'nun son iki yüz yılı, kapitalizme rağmen 'varolma mücadelesinin' de tarihidir. Fakat bu varoluş, çelişik bir karakter de taşıyordu: Bir taraftan kapitalizmin yayılma, genişleme, kendi dışındaki sosyal formasyonları dönüştürme dinamiği, imparatorluğun içini boşaltıyor, dayandığı temelleri aşındırıyor; diğer taraftan da büyük kapitalist devletlerarası çelişkiler, imparatorluğun çöküşünü geciktiriyordu. İmparatorluğu klasik şemaya uygun olarak yıkıp-dönüştürecek pre-kapitalist dönemin barbar akınları dönemi de kapanmış olduğuna göre... Osmanlı İmparatorluğu, artık kendine özgü temeller üzerinde duran ve kendi mantığına uygun bir varlık olmaktan çıkıyor; dış dinamiklerin etkisi altına daha fazla girerek, geleneksel yapı ve işleyişlere, başka bir ifade ile kendi varoluş koşullarına *yabancılaşıyordu*.

Osmanlı türü toplumsal formasyonların bir özelliği, içten içe çürüyüp yozlaşsalar da kendi iç çelişkileri sonunda dönüşüme uğrayıp-yıkılmazlar; ancak bir dış faktör, yani barbar istilaları sonucu yıkılırlardı. Osmanlı İmparatorluğu da kendi iç çelişkileri sonucu dönüşüp tarih sahnesinden çekilmeyecekti. Zira içkarşıt güçler veya unsurlar, yıkmak istediklerinden, tarihsel olarak daha *ileride değillerdi*. Tarihsel olarak ileri *sınıfsal güç-*

leri temsil etmiyorlardı. Herhalde kimse sistemi aşındıran 'karşı güçlerden biri olan eşkıyaların, görece eşkıyalıktan daha 'etkin' derebeyliğin, merkezi Osmanlı sistemine üstünlüğü olduğunu ileri süremez. Onca köylü isyanının sistemi dönüştürmede etkili olamaması da bu durumla ilgilidir. Zira köylülük, doğası gereği bir siyasal-ideolojik önderlik oluşturamaz. Eski çağların 'yıkıcı' unsuru olan 'çöl barbarının' istilası dönemi de kapandığına göre, Osmanlı İmparatorluğu'nu 'dönüştürecek' dış unsur kapitalizm olacaktı...

Bizim bu kitabımızın asıl temasını oluşturan süreklilik-kopuş problematiği bakımından kritik sorun, iddia edildiği gibi, 'kopuşun' 1923'te değil, çok daha gerilerde gerçekleştiğidir; ama bu radikal bir kopuş değildi. Klasik yapı kendi iç çelişkileri sonucunda değil, kapitalizmin Osmanlı sosyal formasyonunu 'biçimlendirip-biçimsizleştirilmesi (sömürgeleştirilmesi olarak okuyunuz) sonucu gerçekleşti. Zira kendi iç-dinamiğiyle kapitalizme geçemeyen Osmanlı sosyal formasyonu, kapitalizmin etki alanına girerek sömürgeleşmişti. Elbette bu, bir *doğrudan sömürge* durumu değildi. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu, hiçbir zaman dünyanın dört bir yanındaki birçok sömürge ülkesi gibi, Batı Avrupalı 'kapitalist'-sömürgeci-emperyalist güçlerin 'doğrudan sömürgesi' olmadı. Her zaman siyasal planda 'bağımsız' bir devlet olarak kaldı.

Öyleyse burada iki önemli hatırlatma yapmamız gerekiyor: Birincisi, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki asıl *değişim* kapitalist yayılmanın, tabîri caizse, dış dinamiğin sonucuydu; bunun anlamı, Osmanlı İmparatorluğu'nda kapitalizme geçişin, kendi iç dinamiğiyle değil, dış dinamiğin zorlaması sonucu olduğuydu (ki, kendi öz-dinamiğiyle kapitalizme geçememek demek, kaçınılmaz olarak sömürgeleşmek demektir); ikincisi de, dış dinamiğin *belirleyiciliğinin* sürekliliğiydi. Başka türlü ifade etmek istersek, İmparatorluktan Cumhuriyet'e geçiş, öze ait bir *değişiklik* anlamına gelmiyordu. Fakat kapitalist dünya sisteminin içinde bulunduğu durum, eski olanın sanki *yeniymiş gibi* algılanmasına imkân veriyordu. İmparatorluktan 'ulus-devlete' geçildiğinde, Batıdaki anlamda ulus devletin maddi (ekonomik)

temelleri de çoktan yok olmuş bulunuyordu. 'Genç Türkiye'nin dünya sistemi içindeki konumunun da, Osmanlı İmparatorluğu'nun konumundan (son iki yüz yıldaki) farklı olması artık mümkün değildi.

Retoriğe rağmen, 'genç Türkiye' diye bir şey hiçbir zaman olmadı. Dolayısıyla imparatorluğun, ulus-devlete dönüşmesi öze ait değil, biçimle ilgili bir sorundu. Türkiye Cumhuriyeti'nin emperyalist hiyerarşideki yeri ve konumuyla; Osmanlı İmparatorluğu'nun yeri ve konumu arasında kayda değer bir fark yoktu. Zira söz konusu olan, kendine özgü dinamikleri ve işleyişiyle, yeni bir tarihsel-toplumsal varlığın tarih sahnesine çıkması değildi. İmparatorluğun iyice budanıp, isim değiştirerek, ama öze ait kayda değer bir 'değişiklik' ve 'yenilik' de söz konusu olmadan yoluna devam etmesiydi... Bu tartışmaya ilerki sayfalarda daha geniş olarak dönmek üzere, burada imparatorluğun 'klasik yapısının' nasıl aşındığı, Osmanlı egemen sınıfının adamlarının bu aşınmayı nasıl algılayıp, ne tür önlemlerle 'kötü gidişi' tersine çevirmeye çalıştıklarının hikayesine geçebiliriz.

I. Büyüme Paradoksu veya "Aşınmanın" İç ve Dış Nedenleri

Kendi türünün tüm öteki 'kadim imparatorlukları' gibi, Osmanlı İmparatorluğu da haraca dayalı sınıflı bir siyasal-sosyal formasyondu. Bu tür sosyal formasyonlar, esas itibariyle iç ve dış haraçla, kendilerini yeniden üretebilirlerdi. Fakat *iç haraç*, hiçbir zaman 'yeterli' olmadığı için, *dış haraç* arayışı bir *kural* ya da *zorunluluk* olarak kendini dayatırdı. Burada şöyle bir paradoks ya da *nedensellik* ilişkisi söz konusudur: Daha çok dış haraç, daha çok yayılmayı; daha geniş alanlara yayılmak ve o alanları denetim altında tutmak da, merkezi yönetimin daha çok sosyal artığı tasarruf etmesini (harcama) gerektirir. Dolayısıyla gelir artışı, masraf artışını davet eder... Fakat sorunun bir de *siyasal kerteyi* ilgilendiren yanı vardır: genişlemeye paralel olarak imparatorluktaki adem-i merkeziyetçi (merkezkaç) eğilimler de güç kazanır. Belirli bir eşikten sonra da

'çevre', 'merkeze' artık ürün transfer eden bir unsur olmaktan çıkar. Değilse çevreden merkeze sosyal artık transferi problemli hale gelir.

Artık 'merkez', 'çevreyle' başedebilmek için daha çok sosyal artığa (harcama) gereksinme duyar; ve bu ilave artığı da ancak denetleyebildiği, baskı kurmayı başardığı doğrudan üreticilerin sömürüsünü derinleştirerek (reâyadan) elde edebilir. Bu sefer de merkez-kaç unsurların yarattığı sorunlar, merkezi aygıt içinde gerilimlere neden olur... Belirle bir eşikten sonra da sadece çevre-merkez çelişkisi değil, bizzat 'merkez-içi' çelişki ve çatışmalar da gündeme gelir. Artık bu aşamadan sonra, genel bir anarşi, kaos, isyanlar, entrikalar ve katliamlar tablosu ortaya çıkar... Bütün bunların sonucunda devlet, dış saldırıya açık hale gelir... Başka bir ifade ile daha önce fetih yapanlar, başkaları tarafından fethedilir duruma gelirler... Sonuç, çöküşün bir zorunluluk olarak kendini dayatmasıdır. Elbette çöküşün seyri, her siyasal-sosyal formasyonun (imparatorluğun) 'özel durumuna' göre farklı bir seyir takip etmiştir. Bazılarının yıkılışı çok uzun zamana yayılarak bir *dekadans* sonucunda gerçekleşmiş (Roma İmparatorluğu gibi) başka bazılarıysa, hızlı bir çöküşle tarih sahnesinden çekilmişlerdir (Cengiz ve Timur İmparatorlukları gibi...). Basit yeniden üretime (reproduction simple) dayalı sosyal formasyonlar, yukarıdaki şemaya uygun olarak tarih sahnesine çıkıp, kendi iç çelişkileriyle zayıflayıp, genişleme, yayılma ve dış haraç sağlama yeteneklerini kaybettikten sonra, bu tür yeteneklere sahip başkaları tarafından yıkılırlar; ve kuruluşlar, yıkılışlar, sonlar ve başlangıçlar silsilesi böylece sürüp giderdi...

Osmanlı İmparatorluğu varlığını sürdürebilmek için büyümek, genişlemek zorundaydı; ama büyüyüp genişledikçe zaafları artıyor, içten içe çürüyordu. İmparatorluk, 'genişlemesinin sınırına' ulaştığında -16. yüzyılın ortaları-, yaklaşık olarak 24 milyon kilometre kare alanı kapsar hale gelmişti (nüfuz bölgeleriyle birlikte). Bir kere, 16. yüzyılda İran, doğuda Hindistan ve Orta Asya içlerine doğru yayılmasının önünü keserken, Batıda durum iyiden iyiye aleyhine dönmüştü. Batıda

ise genişlemek bir yana, sistematik bir kuşatma söz konusuydu. Avrupalıların denizcilik alanında sağladıkları ilerleme, Osmanlıları denizlerde de sıkıştırmaya imkân veriyordu. "Osmanlılar Doğu sularında Portekizlilerin büyük ve sağlam gemileriyle karşılaştılar. Yapıcıları ve denizcileri Atlantik'in güçlüklerine karşı koymak üzere yetişmiş bu gemiler, Osmanlıların sakin su gemilerinden daha üstündü. Osmanlıların çemberi kırmak için birbiri peşine yaptıkları teşebbüsleri yenilgiye uğratan ve Müslüman gemiciliğini Hint Okyanusu sularında silen şey, bu daha güçlü gemiler, daha fazla top ve daha iyi denizcilik idi".[1] Gerçekten Batıda denizcilik alanında kaydedilen gelişmeler, Osmanlı İmparatorluğu için önemli bir gelir kaynağı olan 'uzak mesafe ticaretinin' önemini azaltacaktı. Böylece baharat ve ipek yollarının stratejik önemi azalacaktı. Kervanlarla taşınan mallardan alınan haraç, Osmanlı hazinesi için önemli bir gelir kalemiydi. Transit ticaretinin zayıflaması, doğal olarak transit ticaret yolları üzerindeki ekonomik-ticari yaşamı da olumsuz yönde etkilemişti.

Daha 1605'te Ömer Talib, Osmanlı İmparatorluğu'nun transit ticaretten sağladığı geliri kaybetmekte oluşunu şöyle dile getiriyor: "Şimdi Avrupalılar bütün dünyayı tanımayı öğrendiler; gemilerini her yere gönderiyorlar ve önemli limanları ele geçiriyorlar. Eskiden Hindistan, İndüs ve Çin malları Süveyş'e gelir ve Müslümanlar tarafından bütün dünyaya dağıtılırdı. Fakat şimdi bu mallar Portekiz, Felemenk ve İngiliz gemileriyle Frengistan'a taşınıyor ve oradan bütün dünyaya dağılıyor? Kendilerinin ihtiyaç duymadıkları şeyleri İstanbul'a ve diğer İslâm ülkelerine getiriyorlar ve fiyatlarının beş katına satıp çok para kazanıyorlar. Bu nedenle İslâm ülkelerinde altın ve gümüş azalmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu, Yemen kıyılarını ve oradan geçen ticareti ele geçirmelidir; aksi halde çok geçmeden, Avrupalılar İslâm ülkelerine hükmedeceklerdir.[2]

---

1 Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, 1996, s.24.

2 A. Zeki Velidi Togan, **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi I,** 1947. s.127'den akt: Bernard Lewis , **Modern Türkiye'nin Doğuşu,** a.g.e., s.28.

Elbette 'dış engeller ve tehlike', sadece Doğudan ve Batıdan gelmiyordu. Osmanlı İmparatorluğu, kuzey sınırlarında da hızla güçlenen komşusu Rusya ile cebelleşmek zorunda kalacaktı. Nihayet, "Afrika'da çöl, dağ ve iklim aşılması için hiçbir sâikin bulunmadığı engeller teşkil etti. Akdeniz'de ise, arada kısa bir devreden sonra, deniz üstünlüğünü Batının denizci ülkelerine kaptırdı".[3]

Osmanlı İmparatorluğu'nda 'bozulma' bir bakıma genişlemenin durması anlamına da geliyordu. Nitekim imparatorluk yapısı ve mantığı veri iken, genişleme yeteneğini kaybetmiş bir imparatorluk demek, artık kendi kendini yeniden üretemez hale gelmiş bir imparatorluk demektir. Osmanlı İmparatorluğu'nda 'bozulma' söz konusu olduğunda, bir dizi neden sıralamak âdet olmuştur.

Belirli bir tarihten sonra, kuruluş dönemlerindeki gibi 'yetenekli' padişahların tahta geçmeyişi, kötü gidişin başlıca nedenleri arasında sayılır. Gerçekten Osmanlı İmparatorluğu gibi, padişahın son derecede merkezi rol oynadığı bir devlette, padişahın performansı, elbette önemlidir; ama bozulmada padişahların yeteneksizliğinin 'başat rol oynadığını' ileri sürmek, idealist bir dünya görüşü olup, tarihte bireyin rolüyle ilgili yanlış anlamanın ürünüdür. Avrupa ırkçılığı, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki 'bozulmayı' daha önce yönetimden uzak tutulan Müslüman-Türk unsurların işe karıştırılmasına bağlayarak 'açıklamıştı...' Önceki dönemdeki başarıları, Türk ve Müslüman olmayan (Hıristiyan-Avrupalı) unsurların yönetimdeki önemiyle açıklayan bu görüş, iki bakımdan sakattır. Bir kere başlarda 'devşirmeler' henüz ortada yokken, ya da etkinlikleri sınırlıyken, Osmanlı yayılması hızla yol alıyordu; ikincisi kölelerin (devşirmeler) asıl etkili olduğu dönem, bozulma dönemine rastlamaktadır. Fakat bunlardan daha önemli olan, bir toplumsal formasyonunun evrimini, sadece liderlerin yeteneğiyle açıklamaktır. Liderin yeteneği önemsiz değildir;

---

3 **A.g.e.,** s.25.

ama lideri yaratan, lideri ortaya çıkaran, sosyo-ekonomik-tarihsel konteks asıl belirleyici olandır. Aksi halde, belirli bir dönemde sürekli olarak 'yetenekli' padişahlar çıktığı halde, neden başka bir dönemde sahneye çıkanların hep 'yeteneksiz' şahsiyetler oluşunu açıklamak mümkün değildir. Bir kere Osmanlı sosyal formasyonu iç ve dış belirleyiciliklerin ve olumsuzlukların diyalektiği sonucu, aşınma sürecine girince, hiçbir 'yetenekli' padişahın da bu süreci tersine çevirmesi, artık mümkün değildi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun 'klasik yapısı'nın aşınmasında, iki grup faktörün rol oynadığını söylemek âdet olmuştur. Bu faktörleri esas itibariyle, a) 'iç-faktörler' veya 'belirleyicilikler'; b) aşınmayı derinleştiren 'dış faktörler' veya 'belirleyicilikler' olarak ele alınıyor. Bu tür ayrımlar sorunun kavranmasını kolaylaştırıyor gibi görünse de, her zaman nedensellik ilişkisinin niteliği, *belirleyiciliğin yönün*ü kavramada 'verimli' bir ayrım değildir. Zira değişimi yaratan, bütün bu faktörlerin 'diyalektik' bütünlüğü ve birinin diğerini; ve her bir faktörün karşılıklı *belirleme-belirlenme* ilişkisidir. Böyle bir 'entelektüel zaafın' farkında olmakla birlikte, biz de sorunu sergilerken, yine de 'klasik nedensellik' sıralamasına sadık kalacağız. Sorunun nasıl karmaşık bir karakter taşıdığını ortaya koymak için, Osmanlı tımar sistemindeki bozulma önemli bir örnektir. Bilindiği gibi, daha önce kısaca üzerinde durduğumuz tımar sistemi, Osmanlı sosyal formasyonunun en belirleyici 'yapıcı unsuruydu'. Zira tımar sistemi, imparatorluktaki adem-i merkeziyetçi (merkez-kaç) eğilimlerin 'inkârı' (yadsınması) anlamına geliyordu. Başka bir deyişle tımar, sosyal artığın merkezileşmesini, aynı zamanda fetihleri için gerekli askerî gücü ve donanımı sağlamının bir aracıydı. Dolayısıyla tımar sisteminin ortadan kalkması, sistemin dayandığı temelin de aşınması demektir. Öyleyse Osmanlı tımar sistemi, sadece sosyal formasyonun kendi iç sorunlarının ve çelişkilerinin bir sonucu olarak mı aşınmaya uğramıştır? Bu aşınmada 'dış faktörlerin' veya 'belirleyiciliklerin' rolü nedir? Örneğin, Batı Avrupa'da ortaya çıkan 'fiyat devrimi' denilenin, tımar sistemi üzerinde etkisi nedir? Aynı şekilde Osmanlı askerî

gücünde ortaya çıkan zaaf, sadece mesleki standartlardaki bozulmadan mı ileri geliyordu? Bu soruları çoğaltmak mümkündür.

Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetim mantığı devletin, toplumun, velhasıl dünyanın değişmezliği, 'değişmemesi' gerektiği' temel anlayışına dayanıyordu. Ömer Lütfü Barkan, bu mantıkla ilgili olarak şunları yazıyor: "Bahis mevzuu iktisadî politikanın muvaffakiyetle tatbik edilebilmesi için asırlar boyunca teessüs etmiş ve âdeta organik bir şekil almış olan muvazenenin devlet nizamları ile kontrol edilebilecek bir uysallıkta bulunması icap etmekte idi. Bu bakımdan uzun müddet her şey, iktisadi kuvvetlerin devletin kontrolden aciz kalacağı bir şiddetle boşanarak mevcut cemiyet nizamını tahrip etmesi tehlikesine mâni olacak şekilde, her türlü yenilikten kaçınmak ve mevcudu muhafaza etmek için 'dondurmak' gayesiyle idare edildi. Bu yüzden devrin ekonomik nizamı, iktisadî kuvvetleri daimî bir baskı altında tutan, teknik terakkilere mâni, inhisarlar yaratıcı ve muhafazakâr bir karakter kazanarak serbest teşebbüs prensiplerine cephe aldı; ve mevcut içtimaî ve siyasî nizamı (ne pahasına olursa olsun) muhafaza gayesiyle aldığı tedbirlerle memleket için teknik ve iktisadî sahada ihtilâlci denilebilecek âni bünye değişikliklerinin meydana çıkmasına mâni olabildi".[4] Oysa hiçbir şey durağan, değişmez değildir; ve Osmanlı yönetici sınıfının adamlarının gönlünde öyle yatıyor diye öyle olması da gerekmiyordu. Toplumu yasal-bürokratik bir kalıba sokabilirsiniz; ama bu yasal-bürokratik yapıyı uzun vadede sürdüremezsiniz. Zira sosyal organizma, kendi iç çelişkilerini ve değişim dinamiklerini bünyesinde barındırmaktadır. Osmanlı sistemi, en başta sistemi dönüştürecek feodalleşme dinamiğini (derebeyleşme biçiminde tezahür ediyordu) bünyesinde barındırıyordu. Sistemin kendi kendini yeniden üretmesine meydan okuyan bir dinamikti. "İki noktayı unutmamalıyız: a) 'Düzen, durma, değişmeme' prensiplerinin vidalarını istediğiniz

4 Ö.L. Barkan, **XVI. asrın ikinci yarısında Türkiye'nin geçirdiği iktisadi buhranların sosyal yapı üzerindeki tesirleri**, s.19.

kadar sıkıştırın, toplum ve devlet yapıları yine de laçka olurlar, tarih aşımına uğrarlar. Onun için bir düzen hiçbir yerde tam anlamıyla ve uzun süreli olarak gerçekleşmiş olmaz; b) Toplum ve devlet düzenleri birtakım ölçülere göre ne kadar kalıplaşmış, ne kadar dondurulmuş olurlarsa olsunlar, yine de içlerinde canlılık olan varlıklardır. İçin için, kımıl kımıl kımıldarlar. Bu kımıldamaların en önemlisi, kendi içlerinde daima bulunan çelişkilerden doğanlardır."[5]

Osmanlı devlet, toplum ve yönetim anlayışı, 'düzenin değişmezliği' temeline dayanıyordu. Dolayısıyla mevcut yapıdan 'her sapma' veya 'değişim'; ihtilâl, fesatlık ya da çürüme sayılıyordu. Oysa bizzat düzen denilip, yüceltilenin kendisi, ihtilâl ve fesada teşneydi ve onu zorunlu olarak üretiyordu. Üretmek durumundaydı. Geri kalansa yönetici egemen sınıfın adamlarının kuruntusundan, vehminden başka bir şey değildi. "Toplum yaşayan bir uzviyettir, despotik devlet ise bir makine. Bu makine yıpranır, aşınır, eskir. Toplumun üstünde oturdukça onun evrimini, tabii evrimini önler ve durdurur. Toplum içinde o makineyi düzeltecek bir kuvvet bırakılmaz. Makine ise kendi kendini tamir edemez. Doğu tarih felsefesinde İbn-i Haldun'un gösterdiği gibi, çok kez siyasal gücün değişmesi, ancak taze bir siyasal gücün gelip bunamış gücü silip süpürmesi, onun yerine kendisinin bir düzen kurmasıdır. Bu böyle gelir böyle giderdi. 17. yüzyıla kadar böyle geldi; fakat ondan sonra öyle gitmedi: Osmanlı dinasti devletini yıkıp, yerine geçecek başka bir güç çıkmadı".[6]

Osmanlı sosyal formasyonundaki *aşınmayı*: 1) Sosyal formasyonun ekonomik-sosyal temelini sarsan 'dış faktörler', özellikle de *fiyat devrimi*; 2) Ekonomik ve toplumsal yapıyı etkileyen olgular ve 'düzenlemeler' başlığı altında kısaca özetlemek mümkündür.

1) Kristof Kolomb'un macerasıyla başlayan dönemde, Amerika'dan Avrupa'ya hızlı bir altın ve gümüş akışı başladı.

5 Niyazi Berkes, **Türkiye İktisat Tarihi I,** s.139.

6 Niyazi Berkes. **Türkiye İktisat Tarihi I,** s.147.

Resmi verilere göre, 1521 ile 1660 arasında Amerika'dan İspanya'ya 18 bin ton gümüş ve 200 ton altın taşındığı ileri sürülüyor. Başka tahminlerde, transferin bunun iki katı olduğu ileri sürülüyor... İspanyol kolonilerinden taşınan altın, özellikle de gümüş, Avrupa'nın madeni para stokunu büyüttü. 16. yüzyılda, Avrupa'daki madeni para stokunun üçe katlandığı tahmin ediliyor.[7] Amerika'dan İberya Yarımadası'na taşınan bu değerli madenler, çeşitli yollarla Avrupa ve Akdeniz havzası ülkelerine yayıldı. 16. yüzyılın sonunda fiyatlar, yüzyılın başına oranla üç ila dört kat artmış bulunuyordu.

Fiyatlar genel seviyesi üçe dörde katlandı; ama her zaman olduğu gibi, her şeyin fiyatı aynı şekilde artmadı. Nakdî ücret artışları, malların fiyat artışının altında kaldı. Ya da bugünkü kavramlarla ifade etmek gerekirse, reel ücretler genel fiyat artışının oldukça altında kaldı. Avrupa'daki 'enflasyon' Amerika'dan transfer edilen altın ve gümüş miktarının tedavüldeki para stokunu artırmasıyla açıklansa da, yegane nedenin bu olmadığı da ileri sürülmüştür. Bir kere, Orta Avrupa'da 15. yüzyıl sonlarında gümüş üretiminin arttığı ileri sürülüyor. İkinci olarak da Portekiz tarafından Afrika'dan ithal edilen altının da para stokunu büyüttüğü, dolayısıyla fiyat artışlarına neden olduğu iddia ediliyor. Fiyatlardaki 'önemli' artış, elbette bir vakıa idi; ama bu olay, sadece para stokundaki artışla açıklanabilir miydi? Gerçekten İtalya'da 16. yüzyılda fiyatlar ikiye katlanmıştı. Aynı dönemde (1500-1600) İngiltere'de fiyatlar beş kat artış gösterdi. Bu rakamlar o zamanlar için çok önemliydi; ama bugün bizim alışık olduğumuz oranlar ve rakamlar karşısında son derecede düşüktü. Zira İtalya'da yüzyıllık dönemin yıllık ortalama fiyat artış oranı %1, İngiltere'nin de 150 yıllık dönemdeki ortalama yıllık artış %1,5 civarındaydı.

*Fiyat devrimi*nin, sadece para stokundaki artışla açıklanamayacağını ileri sürenler de vardı. "Her şeyden önce, fiyatlarda-

7 Bu konuda bkz. Rondo Cameron, **A Concise Economic History of the World,** From Paleolithic Times to the Present. Oxford University Press, 1989. s.10.

ki artışın Yeni Dünya'dan altın ve gümüş akışından önce başladığını, buna karşılık 17. yüzyılda altın ve gümüş akışı sürdüğü halde, fiyatlardaki artışın durduğunu biliyoruz. İkinci olarak, fiyatlar, yalnızca dolaşımdaki para miktarına bağlı olarak artsaydı, tüm fiyatların hemen hemen aynı hızla yükselmesi gerekirdi. Oysa, 16. yüzyıl boyunca Avrupa ve Asya'nın hemen her yerinde, buğday gibi gıda maddelerinin fiyatları, yünlü kumaş gibi mamul malların fiyatlarından çok daha hızlı artmıştır. Buna karşılık ücretlerdeki artış, genel fiyat artışlarının gerisinde kalmış, bir başka deyişle reel ücretler gerilemiştir. Örneğin 16. yüzyılda, duvarcı ustalarının gerçek ücretlerinde %50'ye varan bir düşüş görülmektedir."[8]

Elbette burada, Avrupa'da ortaya çıkan *fiyat devrimiyle* ilgili teorik bir tartışmaya girişmek gibi bir niyetimiz yok. Buradaki sınırlı amacımız, söz konusu fiyat devriminin Osmanlı sosyal formasyonuna nasıl yansıdığı, onu ne yönde ve nasıl etkilediğine kısaca değinmektir. Batıdaki 'para bolluğu' ve enflasyon ve ekonomik canlanma, hammadde talebini artırmıştı. Bu talebin Osmanlı ülkesinden karşılanması, hem hammadde fiyatlarının yükselmesine, hem de önemli miktarda hammaddenin ihraç edilmesine ve hammadde darlığına neden olmuştu. Dışarıya hammadde kaçışını engellemek üzere alınan önlemler de işe yaramıyordu. Sonuç, hammadde yetersizliği, pahalılık ve yiyecek sıkıntısının baş göstermesiydi. Bu konuda Mustafa Akdağ şu rakamları veriyor: "İyi kalitede bir metre pamuklu bezin fiyatı 1460'ta 5-6 akçe iken, çok ağır giden bir artış ile yüzyıl sonra, yani 1560'ta %50 bir pahalılaşma göstererek ancak 7-9 akçeye çıkabildi. Elimizde bulunan keten, astarlık bez, sof ve benzeri yerli dokumaların sözünü ettiğimiz yüzyıllardaki fiyatlarını gösteren pek çok rakamların incelenmesi de buna benzer sonuçlar verecektir".[9]

---

8 Şevket Pamuk, **Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914**, s.110.

9 Mustafa Akdağ, **Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi II. 1453-1559**, Cem Yay., İstanbul, s.437.

Zanaatkârların kullandığı hammaddeler daha yüksek fiyatla Avrupa'ya satılınca/kaçırılınca, önemli bir darboğaz ortaya çıkmıştı. Dolayısıyla hem buğday, diğer gıda maddeleri ve canlı hayvanlar; hem de deri, balmumu, pamuk, yün, ipek, zift, bakır gibi malların fiyatları yükselmiş, hammadde darlığı ortaya çıkmış, esnaf zor duruma düşmüştü. Bu durumu şu anektod özetliyor: "1567'de hükümet, Ege dokumacılarına 150 bin kadar yelken bezi sipariş ettiği zaman, ipliklerin Avrupalı tüccara satılması yüzünden esnaf, bu kadar bezi veremeyeceklerini bildirmekte gecikmemiştir".[10] Elbette bu durum hemen tüm esnaf kitlesi için az-çok aynı anlama geliyordu. "Meselâ 1568 sıralarında dört-beş yüz İranlı tacir, Kastamonu'daki Küre bakır madenlerinden 'ziyade paha ile' çok miktarda bakır alıp gitmişler; ve bunun üzerine, yerli bakırcılar bakır bulamaz olmuşlardı. Bu vaziyet karşısında hükümet, bakırın kaçırılmasına iyice mani olmak için, yerli bakırcılara bulundukları bölgenin kadılarından ihtiyaçları kadar bakır verilmek üzere vesika (mühürlü temersük) almaya mecbur etti".[11]

Osmanlı dış ticaretiyle ilgili olarak Prof. Ö.L. Barkan: "Gerçekten bu devirde dış ticaretimizin mahiyeti bir hayli değişmiştir. O zamana kadar, yalnız mahdud bir zümrenin lüks ihtiyaçlarına cevap veren, hacmi ve mahiyeti itibariyle de yerli sanayiye rakip olacak bir ehemmiyet arzetmeyen mâmul eşya ithâlatı, bu defa müstemleke ticareti için kapitalist metodlarla büyük çapta organize edilmiş olmanın temin ettiği yeni teknik ve ticari terakkilerle tehlikeli bir rakip haline gelmişti. Yeni şekilleriyle ithal malları, geniş halk kitlelerinin ihtiyacına cevap verecek (harc-âlem) ucuz, gözalıcı yeni moda kumaşlarla Avrupa'da yine bu devirde büyük terakkiler kaydetmiş olan madenî eşya ve silah gibi, gün geçtikçe daha fazla ihtiyacımız olacak şeyler idi... Gerçekten, eskiden Bursa'dan kadife ve ipekli kumaş satın alan Avrupalılar bu defa ipek ipliği almakla

10 Mustafa Akdağ, **Celâli İsyanları (1550-1603)**, DTCF Yay., Ankara, 1963, s.14.

11 **A.g.e.,** s.16.

yetiniyorlardı. Bir müddet sonra ise, yalnız ipek almaya başlayacaklar ve hatta hesaplı buldukları yerlerde ipek böceğini de kendileri besleyecek şekilde tertibat alacaklardı... Milletlerarası ticarî münasebetlerde bu istikametlerde vukua gelen inkişafların, buhar-makinesinin üstün bir enerji kaynağı olarak sanayiye tatbik edilmesi ile başlayan meşhur Sanayi İnkılâbı devrinden çok evvel, Türkiye yerli san'atları (böyle bir ticarî ve sınaî inkılâplar devrinin Avrupalı milletlere temin ettiği üstünlüklerin tesiri altında) gerilemeye ve soysuzlaşmaya maruz kalmıştır".[12]

Akdağ ve Barkan'dan yapılan alıntılar, daha 16. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'nın ekonomik-ticari etkinlik alanına girdiğini ve 'eşitsiz' ekonomik ilişkilerin, imparatorluğun ekonomik temelini sarsarak, bir dizi siyasal ve sosyal soruna kaynaklık ettiğini ortaya koyuyor.

Avrupalı tüccarların, İmparatorlukta geçerli iç-fiyatların çok üstünde fiyatlarla mal ve hayvan talebi, sadece kaçakçılığı derinleştirip, kıtlık yaratmakla kalmıyor, aynı zamanda fiyatları da sürekli tırmandırıyordu. "Bütün Rumeli ve Anadolu sahillerindeki limanlardan Avrupa gemilerine kaçak hububat yüklenmesi devam etmekte iken", ülkede kıtlık boy gösteriyordu; "Çeşme'den yollanan bir arzda, halkın büyük çoğunluğunun 'ot otladığı' bildirilmekteydi.[13]

Osmanlı ekonomisi ve maliyesi için önemli bir gelir kaynağı olan transit ticaretin yön değiştirmesiyle ortaya çıkan 'kayıp'; Avrupa'daki para bolluğunun ve enflasyonun yarattığı pahalılık, kaçakçılık ve mal darlığı; fetihlerin sınırına ulaşılmasıyla 'dış haracın' azalması; buna karşılık imparatorluğun uzak bölgelerini korumanın bindirdiği malî yük; gelirler sürekli azalırken harcamaların da sürekli artması (yeniçeri maaşlarındaki artış vb.); Osmanlı sosyal formasyonunun kendi kendini yeniden üretebilmesini *problematik* hale getiriyordu. İ.H. Uzunçarşılı'nın

12 Ö.L. Barkan, **XVI. asrın ikinci yarısında Türkiye'nin geçirdiği İktisadi...,** s.24.

13 Mustafa Akdağ., **Celâli İsyanları...**, s.58.

naklettiği bir anektot, İmparatorluğun ilerki yıllarda nasıl bir malî darboğaza sürüklendiğini göstermek bakımından mânidardır. "Hazinenin bu boşluğu sebebiyle pâdişah ve devlet erkânı hayret içinde kalmışlardı; hattâ I. Abdülhamid, Serdar-ı Ekrem'in para istemek hususundaki arîzasına karşı: 'Akçe hususunda müzayekanız ma'lûm-ı hümâyunum olmuştur; tez elden üç dört bin kese akçe istemişsiniz; mevcud olsa alimallah kendi harçlığımı gönderir idim; bu vakitte diriğ olunur mu?"[14] Dış kaynaklı faktörler ve belirleyicilikler imparatorluğu sarsarken, asıl temel de hızlı bir aşınmaya uğruyordu, toprak sisteminin ve *iç-haracın* asıl kaynağı ve dayanağı olan tımar sistemi çökertiliyordu...

2) Pre-kapitalist bir sosyal formasyon olan Osmanlı İmparatorluğu, tarıma ve esas itibariyle de tarımdan alınan haraca (iç-haraç) dayanıyordu. Tarımsal üretim de tımar sistemine dayalıydı. Fakat daha önce de belirttiğimiz gibi tımar sistemi, sadece devletin ihtiyacı olan sosyal artığı (iç-haraç) sağlamanın bir aracı değil, aynı zamanda devletin merkezi yapısını koruyan bir *temeldi*. Adem-i merkeziyetçi (merkez-kaç) güçlerin anti-teziydi. Başka bir ifade ile, varlığı sosyal artığın merkezileştirilmesine bağlı olan imparatorluğun *temeliydi*. Daha da ötede dış fetihlerin, dolayısıyla dış-haracın gerçekleşmesi de tımar sisteminin 'performansına' bağlıydı. Zira tımar sistemi, sadece ekonomik-malî bir sistem değil, aynı zamanda askerî yanı da olan bir örgütlenmeye denk düşüyordu. Militer sistemin başarısı da (fetihler) son tahlilde, tımar sisteminin işlerliğine bağlıydı. Tımarlı sipahi, sadece reâyayı *güden*, tarımsal üretimi *yöneten* değil, aynı zamanda fetihler için askerî gücün ve donanımın da başlıca kaynağıydı. Öyleyse tımar sisteminin aşınması durumunda, imparatorluğun dayandığı temelin aşınması da kaçınılmazdı.

Osmanlı İmparatorluğu'nda sosyal-artık kapitalizmde olduğu gibi, genişletilmiş yeniden üretime kanalize edilmez, yönetsel-siyasal işlerliğin sağlanması (normal tüketim) ve

14 İ. H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi IV/I,** s.596-597.

yönetici (egemen) sınıfın lüks harcamaları yoluyla tüketilirdi. "Bir ülkenin ekonomisinde halk kitlelerinin sömürülmesinden doğan servetler, yeniden üretim yatırımına konamaz, bu servetler güç sahiplerinin süs ve güç gösterme fonları olarak istif edilirse, o ülkede toplumun ekonomik durgunluğu normal bir hal alır. Tarihin çeşitli dönemlerinde, bu servetlerin yattığı hazineleri tâlân etmek, güç şeflerinin başlıca amacı idi".[15] Berkes'in isabetli bir şekilde belirttiği gibi, pre-kapitalist dönemde sosyal artığın iki kaynağından biri daha önceden birikmiş hazinelere, servetlere, varlıklara, tek kelimeyle önceden üretilmiş zenginliğe el koymaktı.

Ama bu, asıl artığı oluşturmazdı. Asıl artık veya iç-haraç, doğrudan üreticilerin 'canlı emeğine' dayanırdı. "Fetih ve istilâlar, istiflenmiş servetleri ortaya yayınca, toplumun ekonomisine bir ferahlık getirir, bir süre yeni bir canlanış dönemi açılırdı. Örneğin Büyük İskender'in İran hazinelerini, Arapların Endülüs hazinelerini, Osmanlıların Mısır, Bizans ve Orta Avrupa hazinelerini zaptetmeleri bir süre için piyasaların canlanmasına yol açmıştır".[16] Burada daha önce değindiğimiz bir noktayı tekrar hatırlatmak gerekiyor. Osmanlı İmparatorluğu, doğası gereği *basit yeniden üretime* dayandığı için, *genişletilmiş yeniden üretime* dayalı kapitalist sistemde olduğu gibi, bir sömürü ve sömürgecilik sistemi değildi. Bu yüzden Osmanlı İmparatorluğu'nun, kapitalizm çağının imparatorlukları gibi, sömürgeci bir niteliği yoktu. Elbette, Osmanlı sistemi de *kendine özg*ü bir 'yayılma ve genişleme dinamiğine sahipti'; ama bu artık ürünü, genişletilmiş yeniden üretim amacıyla kullanmaya dayalı bir sistem değildi. Zaten pre-kapitalist dönemin sosyal formasyonlarında belirleyici kerte kapitalizmde olduğu gibi *ekonomik değil, siyasaldır*. Osmanlı fetihçiydi; ama asla *sömürgeci* değildi. Fetihler, birikmiş artığa el koymak ve yeni artık ürün elde etmek amacıyla yapılırdı; ama her iki kaynaktan sağlanan 'sosyal-artık', genişletilmiş yeniden üretim amacıyla

15 Niyazi Berkes, **Türkiye İktisat Tarihi I,** s.155.
16 **İbid**, s.155.

kullanılmazdı. Bu niteliğinden ötürü, fetihlerle sağlanan sosyal-artığın önemlice bir bölümü, bizzat fethedilen yerlerin imarı, savunması, yönetimi vb. için kullanılırdı. Üstelik çevre-merkez arasında bir ayrım yapmak, Osmanlı yöneticilerinin aklının köşesinden bile geçmezdi.

İç ve dış faktörlerin diyalektiği, İmparatorluğun temellerini aşındırmaktaydı. Batı Avrupa'da feodalizmden kapitalizme geçiş sürecinin hızlanması ve bunun İmparatorlukta ortaya çıkardığı siyasal-ekonomik-malî ve sosyal sarsıntı, sistemin yapısını ve işleyişini tehdit edip aşındırıyordu. Elbette 'klasik yapının' aşınmasının yegane nedeni, 'dış belirleyicilikler' değildi. İmparatorluk, İbn-i Haldun'un şemasına uygun olarak, 'tarihi ömrünü' tamamlama aşamasına da gelmişti. İşte bu 'bozulma' veya 'aşınma' sürecinde toprak rejimi olan tımar sisteminin bozulması, başat rol oynayacaktı. 16. yüzyılın ikinci yarısından sonraki dönemde, 'sürdürülemezlik' emareleri şematik olarak şöyleydi: Ticaret yollarının değişmesinin neden olduğu kaynak daralması; fethedilen uzak bölgelerin 'gelir yaratan' değil, 'gelir yutan' bölgeler haline gelmesi; devletin bazı mallara piyasa fiyatının altında bir fiyattan zorla el koyma girişimlerinin ekonomik alanda yarattığı olumsuzluklar; fetihlerin durduğu bir dönemde Yeniçeri Ocağı'nın giderlerinin artması; kaçakçılığın bir istisna değil, kural haline gelmesi; para değerindeki düşüşün ortaya çıkardığı sorunlar; Batıdaki teknolojik gelişme karşısında Osmanlı sisteminin göreli üstünlük kaybı vb... 16. yüzyılın sonunda devletin 'normal gelirlerinin' üçte birine gerilediğini ileri sürülmüştür; ki bu, bir abartma değildir. Böylesi bir dar boğazdan çıkmak için 'günü' kurtarma kaygısı, başka her türlü kaygının önüne geçiyordu. Bu amaçla sistemin dayandığı temel, bizzat egemen sınıf tarafından dinamitleniyordu. Başka bir ifade ile tımar sistemi tasfiye edilip, tımarlı sipahilerin yerini *mültezimler taifesi* alıyordu.

Bazıları savaş teknikleri alanındaki gelişmelerin, tımarlı sipahi ordusunun savaş yeteneğini aşındırmasının, bu sistemin tasfiye edilmesinin 'gerekli' kıldığını ileri sürmüşlerdir. Bu iddia da bir gerçeklik payı olsa da, buradaki sorun bakımından

önemli değildir. Osmanlı egemen sınıfı, savaş yeteneğini takviye etmek için değil, artan harcamalara kolay ve çabuk kaynak bulmak için tımar sistemini tasfiye etmek zorunda kaldı. Elbette tımarlı sipahinin yerini mültezimlerin alması, biçimsel olarak bir 'mülkiyet değişimi' anlamına gelmiyordu. Toprağın 'çıplak mülkiyeti' ya da 'rakabesi' devlette kalmaya devam ettiği gibi, köylü de eskiden olduğu gibi, toprağı tasarruf etmeye devam ediyordu. Değişen şey, devletle reâya arasındaki unsurdu. Devlet aygıtının bir unsuru olan ve idari-bürokratik bir bağımlılık içinde bulunan sipahi, aradan çekiliyor, onun yerini 'sivil' bir unsur olan mültezim alıyordu.

Haraç (vergi) toplama işini üstlenen mültezimler, devlete ödemek zorunda oldukları miktarın üstünde bir gelir elde etmek, bu işten kâr etmek durumundadırlar; ki bu, doğrudan üretici olan reâya üzerindeki 'devlet korumasının' ortadan kalkması ve sınırsız sömürüye açık hale gelmesi demekti. Fakat Osmanlı egemen sınıfı, tımar sistemini tasfiye etmeye girişmeden önce, ideolojik bir meşruluk zemini oluşturacaktı. Aslında şimdilerde özelleştirme konusunda yapılanların bir benzerini, daha 16. yüzyılın ikinci yarısında yapmışlardı. Nasıl şimdilerde özelleştirme lehinde ileri sürülen bir dizi *uydurma* gerekçeyle, özelleştirmeler ideolojik olarak 'meşrulaştırılmaya' çalışılıyorsa, o dönemde de tam bir 'özelleştirme' olan iltizam usûlüne geçiş için 'ısmarlama gerekçeler' uydurulmuştu. İltizam usûlüne geçiş *ifraz* uygulamasıyla başladı. Nasıl şimdilerde KİT'lerin neden zarar ettikleri, etmeleri gerektiği 'kanıtlanmaya' çalışılıyor ve bu amaçla ısmarlama gerekçeler oluşturuluyorsa, o zaman da tımarlı sipahilerin ellerindeki tımarlara elkoymak için ve iltizam usûlüne geçişin koşullarını yaratmak için, tımarlı sipahilerin deklare edilenden, ya da o günün terminolojisiyle ifade etmek gerekirse, deftere kayıtlı gelirden daha fazlasını elde ettikleri kanıtlanmaya çalışılıyordu.

İşte bu amaçla *ifraz* uygulamasını devreye soktular. *İfraz* Arapça bir kelime olup, *bir bütünden bir parça ayırma; ayrılma* demektir. Kanunî Sultan Süleyman'ın iktidarının son yıllarında devlet gelirlerini artırmak amacıyla, sipahi tımarlarının deftere

kayıtlı olandan daha fazla gelir elde ettiğini kanıtlamak (tevsik etmek) üzere merkezden memurlar gönderiliyordu. İstanbul'dan giden memurlar (bugünkü deyimle uzmanlar) inceleme yapıyor ve *gelir fazlasını* tespit ediyorlardı. Fakat bunlar, *fazla bulmak* üzere memur edildiklerinden, *mutlaka fazla buluyorlardı*... Mekanizma aşağı-yukarı şöyle işliyordu: Farzedelim ki bir tımarın, defterde 30 bin akçe geliri olduğu yazılıysa, bunun aslında 40 bin akçe gelir getirdiği tespiti yapıldığında, aradaki fark sipahiden koparılıyor ve tımarlar parçalanarak iltizama veriliyor ve böylelikle ilave bir gelir merkeze aktarılıyordu. Bizim verdiğimiz örnek söz konusu olduğunda, tımarın dörtte biri sipahinin elinden alınıyor, *padişah hassı* statüsüne geçirilerek, iltizama veriliyordu.

Mustafa Akdağ, 1566 yılına dair uygulamalarla ilgili olarak şunları yazıyor: "Taharri memuru **Bostan İspir**, Bayburt ve Tercan kazalarında 1 milyon akçe ifraz bulmuş ve Hass-ı Hümayun'a katmıştı. Diyarbekir muharriri de pek çok ifraz bulmuştu. Muharrirlere itiraz dinlememeleri emrolunuyordu".[17] Bu uygulamayı daha sonra doğrudan iltizama verme dönemi izliyordu. İran seferi sırasında, 20 bin sipahinin tımarının ellerinden alındığı tahmin ediliyor. Böylece boşalan toprak birimleri iltizama veriliyordu. Şimdilerde toplanan tüm vergilerin faiz olarak rantiyelere transfer edilmesi gibi, reâyanın ödediği haracın büyük bir bölümü 'tefeci-bezirgan' kesimin eline geçiyordu. Nasıl bugün sanayici, müteahhit, ithalatçı-ihracatçı vb. asıl kendi uğraş alanlarından kâr etmek yerine, devlete borç vererek ülke zenginliğini hortumluyorlarsa, o dönemde de yüksek düzey devlet adamları, sarraflar, tacirler, faizcilik yapacak kadar palazlanmış askerler, yeniçeri ağaları vb. bu alandan büyük kazançlar sağlıyorlardı. Böylesi bir ortamda, doğrudan üretici olan köylünün nasıl bir sömürüye maruz kaldığını tahmin etmek zor değildir. "....ekonomik darlık, hükümet kadar ve belki ondan da fazla olarak halkı sarsmıştır. Daha Kanunî devrinde geçen pek

17 Mustafa Akdağ, Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası **Celali İsyanları**, Barış Yay., 1999, s.55.

çok hadiselere bakarak diyebiliriz ki, reâya mevcut vergiyi vermek hususunda bile büyük müşkülât çekiyor ve itirazlarda bulunuyordu".[18] Köylüler %300'e varan faizle borçlanarak vergi borçlarını ödemek zorunda kalıyorlardı...

İltizam usûlü, tarımsal üretimin azalması, köylünün yoksullaşması, tımarlı sipahilerin 'proleterleşmesi', tefeciliğin başını alıp gitmesi, toprakta devlet mülkiyetinin (mirî arazi statüsünün) bir biçim haline gelip, içinin boşalması vb. biçiminde sonuçlar doğurdu. Belirli bir eşikten sonra devlete borç verenler, devleti rehin almış olurlar. Aslında bugün de az-çok 17. yüzyıldakine benzer bir durum söz konusu. Şimdilerde rantiyeler, devlete borç vermek için, nasıl her seferinde daha yüksek faizi ve yeni 'ayrıcalıkları' ve 'muafiyetleri' dayatıyorlarsa, o dönemin borç veren tefeci-bezirganları, tüccarları, sarrafları, velhasıl 'para babaları' devletin zaafından çıkar sağlamak için hiçbir fırsatı kaçırmıyorlardı. "Örneğin 17. yüzyılda parasızlıktan bunalan devlet, bir sonraki yılın iltizam bedelini de peşin almak isteyince, mültezim olarak taliplerin azalması üzerine, yeni bir çare bulunmuştu: Topraklar, defterde belirtilen verginin çapına göre değerlendirilerek, bulundukları vilayetin zenginlerine *kayd-ı hayat şartıyla* iltizama verilmiş, bu durumda hem vergi toplamak hakkı bir çeşit intifa hakkına dönüşmüş, hem de zengin âyan ve mütegalibe zümrelerinin, bey ve ağaların oluşması hızlandırılmıştı. Ancak daha önce belirtildiği gibi, Osmanlı düzeninin yıkılması için toprak mülkiyetinin bu sonraki gelişimini beklemeye lüzum kalmamış, topraktaki vergi gelirinin memur askerlerden alınıp zenginlere satılması, düzeni çökertmeye yetmiştir."[19]

İşte Osmanlı sosyal formasyonu, bir taraftan 'büyüme paradoksundan' kaynaklanan sorunlar ve imparatorluğun 'doğal ömrünün' sınırlarına ulaşması, diğer yandan imparatorluğun varlık temelini aşındıran 'dış faktörlerin' etkisiyle, bir çöküş

18 **A.g.e.**, s.52.

19 İsmail Cem, **Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi**, Cem Yay., 1971, s.152.

sürecine girdi. Fakat iç ve dış faktörlerin diyalektiği olarak tezahür eden bu çöküş süreci, yine aynı iç ve dış faktörler sayesinde bir *dekadans* biçimini aldı; ve çöküş, uzunca bir zamana yayıldı. Elbette imparatorluğun bir *dekadans* sürecine girmesinde tımar sisteminin tasfiyesi başat bir rol oynadı; ama bir dizi nedenin ortaya çıkardığı *sonuçlar*, ilerki aşamada, bizzat *nedenler* biçimini alabiliyordu. Osmanlı İmparatorluğu, büyüme paradoksu ve iç çelişkilerinin bir sonucu olarak daha genişlemenin sınırına varmadan, içten içe çürümekte ve bir dizi zaafiyet devletin temelini aşındırmaktaydı. Bu yüzden en ihtişamlı dönemler sayılan Yavuz Sultan Selim ve Kanunî Sultan Süleyman zamanında, çürüme ve aşınma bir vakıa idi...

Tımar sisteminin bozulması ve Avrupa'daki 'fiyat devriminin' etkisiyle köylünün yoksulluğa sürüklenmesi, 'çevredeki' merkez-kaç güçlerin yoksullaşmış-proleterleşmiş köylü kitlesini merkeze karşı kullanmasına uygun hale getirdi. Belirli bir eşikten sonda köylü isyanları bir istisna değil, *kural* haline geldi. Ve bir zamanların büyük fetihler devleti, artık sürekli bir *iç-savaş rejimine* dönüşecekti. Artık "...bir zamanlar Avrupa'ya dehşet salan Osmanlı orduları, bizzat kendi hükümdarlarından ve sivil halkından başka kimseyi korkutamaz hale geldi ve bir zamanlar küçük görülen düşmanların elinde uzun bir yenilgiler dizisine uğradı".[20] Osmanlı hanedanı, iktidarını koruyabilmek için, artık her türlü Bizans oyununa başvuracak ve Bizans'ın mirasçısı olduğunu her seferinde kanıtlayacaktı. Merkezde Padişah-yeniçeri-ulemâ üçlüsü arasındaki 'sınıf ittifakı', genel olarak merkez-kaç güçleri etkisizleştirebildiği sürece devam etti. Ama belirli bir tarihten sonra merkezi ittifak çatladı. Padişah-ulemâ ikilisi merkez-kaç güçlere dayanarak yeniçerileri tasfiye etti. Elbette bu merkez-kaç unsurlarla (âyan-eşraf-derebeyi) kalıcı bir ittifak anlamına gelmiyordu. Merkez, ilk fırsatta merkez-kaç güçleri etkisizleştirmek isteyecekti; ama artık bu alanda kalıcı bir başarı sağlamanın koşulları ortadan kalkmış bulunuyordu. Merkez-kaç güçler, devleti kemirmeye, aşındırmaya devam

20 Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, s.24.

etseler de tarihsel olarak *ileri* bir toplumsal sınıf olmadıkları için, Osmanlı merkezi idaresinden daha *ileri* bir misyon yüklenmeleri, onu dönüştürüp, aşmaları mümkün değildi.

İmparatorluktaki 'aşınma' bir vakıa olduğuna göre, yönetici egemen sınıfın adamları bu aşınmayı nasıl *algılıyorlardı*? 'Kötü gidişi' durdurmak, süreci tersine çevirmek için neler öneriyorlardı? Başka bir ifade ile 'durum' *içerden* nasıl görünüyordu? İşte gelecek alt-bölüm, kısaca bu sorulara açıklık getirmeyi amaçlıyor.

II. Çözümü "Eskide" Aramak!

Osmanlı devlet ve yönetim anlayışı, 'düzenin değişmezliği' ve bu amaçla 'herkesi bulunduğu yerde tutma' ilkesi üzerine kurulmuştu. Bu da reâya, reâya olarak kalacak demekti. Yönetici sınıfa (üst-sınıflara) alt-sınıflardan sızmalar ister *yatay*, ister *dikey* olsun, her türlü 'geçişleri' engellemeyi gerektiriyordu. Osmanlı sistemindeki 'bozulmaya' ilk dikkati çekenlerden ve çözüm önerileri önerenlerden biri olan Gelibolulu Mustafa Âli, Osmanlı düzenine musallat olan bozulmanın başta gelen nedenlerinden birinin 'aşağı kimselerin (edâni), yüksek mevkîlere getirilmesi olduğunu ileri sürüyordu'.[21]

Herkesi 'yerinde tutmak' da ancak *nizam* ile mümkün olurdu. Nizamı da padişah sağlardı. Osmanlı *Nasihatname* yazarlarından biri olan Veysî Üveys b. Mehmet, padişahı dünyanın kalbi olarak görüyor ve kalpteki bir bozulma, nasıl bünyeyi bozarsa, padişahlardaki bozulmanın da ülkelerindeki düzeni bozacağını, padişah eğer reâyaya adil davranmazsa, işlerin kötüye gitmesinin mukadder olduğunu ileri sürüyordu. Demek ki, askerîler ulemâ ve reayâ vb. yerli yerinde kalırsa, *nizam-ı âlem* de bâki kalabilirdi... Herkesi bulunduğu yerde tutmak için *nizam* gerekliyse, *nizam* da ancak *adaletle* mümkün olurdu. Elbette *adaletin* ne olduğuna da *koruyucu* olan hükümdar (padişah), karar vermek kaydıyla... Devlet ve hükümranlık

21 Bkz. Mehmet Öz, **Osmanlı'da "Çözülme" ve Gelenekçi Yorumları**, Dergah Yay., 1997, s.55.

anlayışının 'nedensellik' silsilesi şöyleydi: "Hükümdar, askersiz kuvvet sahibi olamaz; parasız asker olamaz; tebaanın refahı olmadan para olmaz ve adâlet olmadan halk müreffeh olamaz".[22] Bu tür bir anlayış, sadece Osmanlılara özgü bir anlayış değildi elbette. Söz konusu yönetim ve hükümranlık anlayışı pre-kapitalist çağın 'kadim Doğu Devletlerinin' ortak ilkesiydi. "Osmanlı devlet anlayışı, temelde toplum nizamının devamı için bir padişahın gerekliliği ve bu padişahın ülkeyi adaletle yönetmesi fikrine dayanır. Yine *nizamın* devamı için toplum tabakalarının kendi işleriyle meşgul olması ve tabakalar arasında kanun ve kurallara aykırı geçişlerin olmaması şarttı".[23]

Osmanlı sistemindeki 'bozulmanın' nedenleri konusunda kafa yorup, "nasihatlerde bulunan, ıslahatlar öneren ulemâ üyeleri (o dönemin 'aydınları'), dünyayı Osmanlı İmparatorluğu'ndan ibaret saydıkları için, söz konusu 'bozulma'da 'dış faktörlerin' rolünü dikkate almamışlardır. Bu konudaki yegane istisna, kendi dışlarında yeni silahlarda meydana gelen gelişmeye dikkat çeken Hasan Kâfi'dir. Dönemin Osmanlı ıslahat ve nasihat yazarları, geçmişte bir 'altın çağın' yaşandığını, bunun 'ideal bir düzen' olduğu düşüncesinden hareket ediyorlardı. Belki bu konuda farklı bir yaklaşım sergileyen, Kadı Veysî idi. Nitekim Veysî: "'Bozulma' ve 'fesadın' yeni bir şey olmadığını ileri sürüyordu. Ona göre dünya ne bir pâdişâh zamanında her giz mâmur ve âbâdan olmuştur ve ne halk-ı âlem anın şerrinden aman olmuştur".[24]

Esasen kriz dönemlerinde geçmişi yüceltme ve geçmişte bir 'sığınak' arama düşüncesi çok eskilere dayanır; ve toplum psikolojisiyle ilgili bir şeydir. İslâm tarihinde bir *'asr'ı- saadet'* devri yaşandığına inanıldığı gibi, Osmanlılar da *'selâtin-i mâziye'* denilen bir altın çağın varlığına inanılırdı... Elbette

22 Halil İnalcık, *The Nature of Traditional Society*, **Political Modernization in Japan and Turkey,** ed. R. E. Ward-D, Rustow, Princeton 1964, s.43'den akt: Mehmet Öz, **Osmanlı'da "Çözülme" ve Gelenekçi Yorumcuları**, s.51.

23 **A.g.e.**, s.53.

24 **A.g.e.**, s.68.

burada önemli olan, ister 'asr-ı saadet' ister, 'selâtin-i mâziye' olsun bunların gerçekten yaşanmış birer gerçeklik olmalarından çok, insanların öyle dönemlerin yaşanmış olduğuna inanmış olmalarıdır. Aslında burada söz konusu olan durum, efsanelerin durumuna benzer. Efsaneler, çoğunlukla yaşanmış bir *gerçeklik* olmaktan çok, zihinsel bir fabrikasyondur. Gerçekte varolmadıkları, yaşanmadıkları gibi, mantıkî bir 'iç-tutarlılığa' sahip olmaları da gerekmez. Geçmişte yaşanmış 'altın çağ', Hülefayı Raşidin vb., aslında geriye dönük olarak uydurulmuş efsanelerden, zihinsel fabrikasyonlardan başka bir şey değildirler...

Bunlar ekseri daha sonraki dönemlerde, ex-post olarak uydurulmuş hayali geçmişlerdir... Osmanlı altın çağı olarak özlenen-yüceltilen de, 'devlet-i Alîyye'nin ihtişam ve Şevket' devri sayılan, Yavuz Sultan Selim ve Kanunî Sultan Süleyman devirleridir. Elbette bu devrin *tarihsel anlamı* herkes için aynı değildi. Sadece *Kızılbaş* oldukları için Yavuz Sultan Selim tarafından katledilen 40 binden fazla Anadolu ve Rumeli insanı tarafından bakıldığında da bir *'altın çağ'* söz konusu muydu? "Kızılbaş lekesi olanlar hapis ile iktifa edilmemeli, bu gibiler isabetli tedbirlerle elde edilerek habis vücutları ortadan kaldırılmalıdır" diyen Kanunî Sultan Süleyman döneminin 'altın çağ' olduğuna kim, neye göre karar veriyor? Ali Yıldırım, 'altın çağ' retoriğiyle ilgili olarak şunları yazıyor: "Osmanlı hanedanının bu 'parlak devri', 'Muhteşem Süleyman'ın' bu dönemi, yoksul Anadolu insanı için ne anlama gelir, neyi ifade eder? Resmi tarihlerde bu sorunun yanıtı yoktur. Zaten resmi tarihçi hiçbir zaman kamerasını halka çevirmez. Görüntünün halk yanı hep kapalı, hep karanlıktır".[25] Genel olarak Yavuz ve Kanunî devirleri 'içerden yazılmış' tarih tarafından 'altın çağ' sayılsa da Koçi Beğ, Kanunî'nin saltanatının ortalarından sonra 'işe kadınların karıştırılması, damadı Rüstem Paşa'nın etkisiyle oğlu Mustafa'yı öldürtmesi, Rüstem Paşa'nın 'uygun olmayan' icraatları yüzünden 'kötü gidişin' hüküm sürdüğüne dikkat çekiyor:

25 Ali Yıldırım, **Osmanlı Engizisyonu**, Öteki Yay., 1996, s.93.

"Zaptu rapt âlemden kalktı. Ulûfeli kul dünyayı tuttu ve sipahi güruhunu bastırdı ve namdarları vükelâya tâbi olup ne kadar fitne fesat zuhûr etti ise bu makulelerden oldu. Hünkâr dirliğine mutasarrıf olanlar vükelâ kapısında neyler. Kul kul gerektir. Vükelâ kulu abdi müşteralar idi. Yine öyle olmak gerektir ve haremi humayuna hilâfı kanun Türk ve Yürük ve Çingene ve Yahudi ve bîdinü bîmezhep nice kallaş ve ayyaş şehir oğlanları girer oldu. Bundan böyle bir tedarik görülmezse ve ziamet ve timar, erbabına verilmezse, bu derme çatma askerle din ve devlete lâyık bir hizmet görülmez".[26]

Bütün Osmanlı nasihat-ıslahat yazarları (Gelibolulu Mustafa Âli, Hasan Kâfi, Kadı Veysî, Koçi Beğ, Aziz Efendi, Kâtip Çelebi, Hazerfen Hüseyin Efendi, Defterdar Sarı Mehmet Paşa...), 'bozulmanın' nedenleri olarak: Kanun-i Kadîm'den uzaklaşma; devlet yöneticilerinin şerîata ve kanunlara riayet etmemesi; Kullar (devşirmeler) arasına yabancı unsurların (devşirme olmayanların) karıştırılması, Kul sayısının artması; rüşvetin ve adam kayırmanın istisna değil, kural haline gelmesi; tımar sisteminin ve tımarlı sipahilerin ihmal edilmesi, tımar ve zeametlerin 'ekabir sepetine' girmesi; iltizam usûlünün haraç toplamanın asıl unsuru haline getirilmesi; *Kanûn-i Âli Osman*'dan uzaklaşılması; bilgili-basiretli vezir-i âzamların işbaşına getirilmemesi; reâya ve esnafın 'kul taifesine karışması'; Padişahın ülke yönetimiyle bizzat ilgilenmemesi, dîvan-ı hümayun toplantılarına katılıp başkanlık etmemesi; ehil olmayanların yönetim kademelerine getirilmesi; yeniçeri sayısındaki büyük artış (III. Murad zamanında yeniçeri sayısının yaklaşık 100 bin düzeyine yükseldiği ileri sürülüyor); ilim ehline gereken değerin verilmemesi; Kürt Beyleri(Ekrâd Beyleri)'nin özerkliğine müdahale edilmesi, üretici sınıfla (reâya) kısır sınıf (devlet aygıtının adamları veya 'devlet sınıfları') arasındaki dengenin üreticiler aleyhine olarak bozulmasını görüyorlardı...

---

26 Bkz. Koçi Bey Lâyihası, Ebüzziya basması, 1303'den akt: Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, *Tanzimatta İçtimaî Hayat*, **Tanzimat,** c. I , s.623-624.

"Bütün bunlar, Osmanlı nasihatnâmecilerinin 'çözülme'yi idarî, iktisadî, sosyal, askerî ve ahlâkî boyutlarıyla ele aldıklarını göstermektedir. Çözülmenin temel sebebi, idarî yozlaşma ve *kanun-i kadîm*in ihmal edilmesiydi. Özetle adalette ihmâl ve zulüm, rüşvet, iltimas, müşaverede ihmâl, mansıpların ehil olmayanlara verilmesi, kadın ve muhasip sözüyle iş görme *ihtilâl-i nizâm-ı âlem*in başlıca sebepleriydi".[27] Osmanlı egemen sınıfının adamları (yönetici ve ulemâ), 'değişmez' saydıkları düzenin tam bir anarşi ve kaosa sürüklendiğini bal gibi biliyorlardı. Fakat bozulmanın temel nedenlerinden birinin, bir yerlerde 'mayalanmakta' olan yeni bir uygarlık (kapitalizm) olduğunu kavramaktan acizdiler... Ve bu anlaşılır bir şeydi; zira Osmanlı egemen sınıfının adamları için dünya, kendi düzenlerinden, *nizâm-ı âlem*den ibaretti... Bu yüzden çözümü 'gerilerde' arıyorlardı. Sorunun, Tanrıyı küstürmekten kaynaklandığını düşünenleri bile vardı... *Kur'an-ı Kerim*'deki: "Bir kavim kendi hâlet-i ruhiyesini değiştirmedikçe Allah onların hâlini değiştirip bozmaz" ayeti, bu yüzden sık sık hatırlanıyordu... Örneğin Kara Çelebizâde Abdülâziz, gelirler sürekli azalırken giderlerin de sürekli artması acaba Tanrının bir 'muradı mıdır?' diye soruyordu...

Osmanlı İmparatorluğu'nun adamlarının, 'hastalık' ve tedaviye yaklaşımlarını, Katip Çelebi'den yaptığımız aşağıdaki uzun alıntı özetler niteliktedir. Katip Çelebi, döneminin 'en parlak' *aydınlarından* biriydi. Onun görüşleri, Osmanlı yönetici sınıfının adamları tarafından dünyanın, toplumun, bozulmanın nasıl algılandığı ve 'kötü gidişi' tersine çevirmek için neler yapılması gerektiği gibi konularda fikir verecek, dolayısıyla döneminin ideolojik-siyasal iklimini yansıtacak niteliktedir. Katip Çelebi, 1652 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun karşı karşıya olduğu sorunlar ve çözüm önerilerine ilişkin olarak kaleme aldığı **ünlü raporunda şunları yazıyordu**: "Mülk ve saltanat anlamına gelen devlet, insan toplumunun belirli bir düzen üzere olmasıdır. Eşyanın tabiatının sırlarını bilen, teorik

27 Mehmet Öz, **Osmanlı'da "Çözülme" ve Gelenekçi Yorumcuları,** s.108.

ve pratik felsefenin inceliklerinden anlayan düşünürlerin dediği gibi, insanların toplum hali tek kişilerin haline benzer. Birçok işlerde birbirlerine denktirler.

Her şeyden önce insanın tabiî ömründe üç çağ vardır: Büyüme çağı, duraklama çağı, çökme çağı. Bu üç dönemin zamanları kişilerin hayatında belirlidir. Fakat, kuvvetle zaafın birleşim şekilleri farklı olur. Zayıf kişinin çökme yaşı, kuvvetli yapılı kişinin çökme yaşından önce başlar.

Bunun gibi, insanın devlet şeklindeki topluluğu da üç dönem gösterir: Büyüme dönemi, duraklama dönemi, çökme dönemi. Bu üç dönem de farklılıklar gösterir. Bu yüzden geçmişte bazı toplumlar kısa süre içinde çökme dönemine girmişlerdir. Bir çoğu kötü tedbirler alma yüzünden, kazaya uğrayan yiğit kişiler gibi, duraklama çağında çöktü. Bazıları bizim büyük devletimiz gibi, yapısı kuvvetli, büyükleri tecrübeli kişiler olduğu için, ömürleri duraklama çağını aşmıştır.

Bu üç çağın gerek kişilerde, gerek toplumda kendini gösteren bazı alâmetleri vardır. Toplumun işlerini görme ile görevli olan tedbir adamlarının bunları bilerek, devlet mizacının düzeltilmesinde ve diğer çarelere baş vurulmasında ona göre davranmaları gerekir. Örneğin beden ve ruh hekimliğinde genel bir kaide vardır ki, ona uyulmazsa kötü tedbir alınmış olur: Yaşlı bir adama verilecek ilâç, bir çocuğa verilemez. Bunun tersinin de faydası olmaz. Burada toplum aşamalarının zamanlarının ve alâmetlerini anlatmaya lüzum görmüyorum; bu raporu okuyanlara bunu kendiliklerinden çıkarmayı bırakıyorum. Giriş bu kadar.

1) Reâyanın Durumu

Her şeyden önce reâya ile berâya, Tanrı yanından sultanlara ve büyüklere emanet olarak verilmiştir. Bundan başka: *Devlet için asker gerek,/Asker için silah,/silah için hazine gerek,/Hazine için reâya/Ve reâya için adalet gerek*, sözleri herkesin bildiği prensiplerdir. Anlatımlarına lüzum olmayacak kadar açıktır. Ancak kişi ve toplum benzerliği açısından olan yanlarını kısaca açıklayayım.

İnsan bedeni dört unsurdan yapılmadır. Duyguların ve güçlerin aracılığıyla bunların kullanılması ve bakımı insan ruhunun yetkisine bırakılmıştır. Bunun gibi, insan toplumları da dört sınıftan (rükün) yapılmadır. Vücuttaki duygu ve güçlerin karşılığı olan devlet büyüklerinin aracılığı ile bunların kullanılması ve bakımı, kişinin düşünen benliği olan yüksek ünlü sultanın yetkisine bırakılmıştır.

Dört sınıf dediğimiz ulemâ, asker, tüccar ve reâyadır. Yüksek ulemâ zümresi vücuttaki kana benzer. Hayvanî ruhun kaynağı kalptir. Hayvanî ruh ise hafif bir cevherdir ki, çok hafif oluşu yüzünden vücutta kendiliğinden dolaşamaz. İşte kan bunu taşır, damarlar yolu ile en derin yanlara kadar götürür, vücudun bütün uzuvlarına ve kenarlarına kadar ulaştırır. Beden bu sayede yaşar ve faydalanır. İşte bunun gibi, şerîatın ve gerçeğin bilginleri olan ulemâ da hayvanî ruh karşılığı olan kutsal bilgiyi kaynağından ya doğrudan doğruya, ya da dolaylı olarak taşıyarak vücudun kenar yanları yerinde olan okumamışlara ve avam halka ulaştırırlar. Vücudun hayvanî ruhtan faydalanışı gibi, bunlar da ulemâdan faydalanırlar. Hayvanî ruh, vücudun sağlığını nasıl sağlıyorsa, bilim de toplumun sağlığını ve devamını sağlar.

Asker ise, vücuttaki lenf sıvısı (balgam) karşılığıdır. Tüccar vücuttaki safra, reâya ise, sevda karşılığıdır; çünkü onun niteliği, toprakta ve aşağıda olmaktır. Bu dört unsur birbirlerini etkileme yolu ile birbirlerinden faydalanırlar; vücudun mizacı sıhhatte olur. Bunun gibi, dört sınıf da tabiatça uygar olmak itibariyle birbirlerinden faydalanırlar. Toplum düzeni ve devletin mizacı böylece sağlanır.

Vücudun sağlık üzere olması için bu dört unsurun denge üzere olması gerekir. Eğer nitelik ve nicelik açısından bunlardan biri kötüler, bozulur veya ötekilere üstün hale gelirse, onun çıkarılması ve teskin edilmesi gerekir. Tıpta ve anatomide bilindiği gibi, yiyeceklerin hazmından sonra bir zaman mideye gıda gelmez. O zaman dalak bir miktar sevda dökerek midenin boş kalmamasına, mide bozulmasına yol açılmamasına yarar. İşte bunun gibi, midenin karşılığı olan devlet hazinesine, yiye-

cek karşılığı olan gelirler gelmeyip de hazine boş kaldığı zaman, reâya fukarası mal (yani vergi) dökerek hazinenin boş kalmamasına bakarlar.

Ama reâya ezilmiş, kırılmış olur da işinden ve kazancından kalırsa bu işi göremez. Bundan ötürüdür ki, geçmişin sultanları reâyayı zalimlere karşı himaye etmeye, adalete ve onların halini düzeltmeye çok dikkat gösterirlerdi. Adaletten sapıtan zalimlere yüz vermezlerdi. Devlet bölgelerinin birinin bile harap olmasına müsaade etmezlerdi.

Sonraları duraklama dönemi geçip, Celâlîlerin çıkması ile reâya zayıfladı. Yerlerini, köylerini bırakıp şehirlere kaçtılar. Bugün İstanbul'un kenarları bile bunlarla doludur! Bu satırların yazarı, 1635 tarihine kadar on iki yıl devlet ülkelerini dolaştım, birçok köyleri harap gördüm.

Yirmi yıla yakın bir zamandır ki taşraların büsbütün berbat olduğu, artık herkesin ağzındadır. Bu sarsılışın nedenlerinin biri, vergilerin yıpratıcı ve iki kat olmasıdır. En büyük nedeni ise mev-kiîlerin, ehline verilmesi gerektiği ve ehliyetsizlerle gaddarların hakkından gelinmesi gerektiği halde, en çok artırana satılan bir şey haline gelmesidir. Mevkiî satın alan melunlar verdikleri parayı hemen çıkarma gayretiyle zaruret olduğunu ileri sürerek bir başkasına satıyorlar, o da oraya vardığında sömürü büsbütün artıyor.

Reâya fukarası, iki kat olan ağır vergileri veremez hale gelince, zalimlerin zulmüne dayanacak güçleri kalmaması yüzünden her tarafın harap olduğuna şüphe yoktur. Eskiden rüşvet alma suçu ile nice kişi azledilir, gözden düşerdi; hattâ bu yüzden nice devlet adamı öldürülmüştür. Öyle olduğu halde, bugün bütün akıllı ve yürekli kişilerce muzır ve kötü olan bu eylem, devlet işlerinin bir aracı haline getirilirse, o devletin ve hazinesinin halinin ne olacağını kestirebilirsiniz. Bu pis eylem, kâfir hükümdarları arasında bile yasak ve kötüdür. Hakkın çiğnenmesine, kötünün yürütülmesine sebep olduğundan adalete de akla da aykırıdır.

Rüşvetin şerîatta haram olduğuna hiç şüphe olmadığı halde

ve başka bir ad altında eskiden gizli olarak alındığı halde, şimdi açıkça 'bunun hazineye faydası vardır' deniyor. İşte Tanrı buna razı olmayarak, hazineden bereketi aldı götürdü. Askerlerin yüreğine korkuyu saldı. Eskiden kâfirler Müslümanlardan kaçarlarken şimdi iş tersine döndü.

Halktan iki kere vergi alma gibi bir sömürüden, mevkiîleri para ile satmak gibi ters bir eylemden vazgeçerek adalete dönmek suretiyle, ziyan edilenler yerine konmaz, tövbe edilmezse isyan felâketinin, zulüm ve düşmanlığın her yeri mahvedeceği muhakkaktır.

2) Ordunun Durumu

Vücudun dört unsurdan yapılma olduğunu, toplumdaki sınıfların da bunlar gibi olduğunu, ordunun vücuttaki lenf (balgam) karşılığı olduğunu söylemiştim. Vücutta lenfin lüzumu, faydası çok oluşunun, taşmasının zararı ne ise, toplumda ordu da böyledir. Vücudun dayanıklılığı bu unsurlar ve güçlerle nasıl sağlanıyorsa devletin sağlığı da bu dört sınıfla olur. Vücudun sağlığı nasıl dört unsurun denge üzere oluşuna bağlı ise, toplum düzeni de bu sınıfların denge üzere olmasına bağlıdır.

Gerçi, gerek kişide ve gerek toplumda tüm denge düşünülemez. Fakat bütünü yapan unsurların birbirlerine üstünlüğü veya aşağılığı bir sınırdan öteye gitmemelidir. Bir kişi, duraklama çağını geçtiği zaman, soğukluk ve rutubet yaşlılık gereği olduğundan onda lenf (balgam şeklinde) üstünlük kazanır. Her defasında balgam çıkar, teskin edilir; fakat tabiat, onu yeniden yaratır. Diğer unsurlar da ona benzeme eğilimindedirler.

İşte bu yaştaki bir kişinin, balgamı tüm yenerek, onu yenmiş halde tutmaya çalışması abes olur. Bu âdeta ak sakallı bir ihtiyarın, sakalını siyaha boyayarak bundan sonra sakalının hiç ağarmamasını istemesi gibi bir şeydir. Bu durumda olan kişiye yaraşan, balgamı zararsız olacak dereceye getirmeye razı olmaktır.

Şimdi, bu görüşü topluma uygularsak, delillerimiz şunlar olacaktır: Evvelce Kara Mustafa Paşa, Kanunî Süleyman zamanının defterlerine göre kul sayısını azaltmıştı. Çok geçme-

den yine eski haline geldi, hattâ daha da arttı. Süleyman zamanında (1562'de) maaşlı askerlerin sayısı 41.479 idi. Yıllık maaşlarının tutarı 1.223 yük akçe idi. 1566'da asker sayısı 48.316, maaş tutarı 1.264 yük oldu. Üçüncü Murad zamanında (1588'de) asker 64.425, yıllık ulûfe, 1.782 yük oldu. 1595'te bunlar 81.875 ve 2.512; 1609'da 91.200 ve 3.800 oldular. Osman (1618-1622) ve Mustafa (1617-1618) zamanında 100 bin kadar oldu. IV. Murad'ın son yıllarında (Mehmet, Bayram ve Kara Mustafa Paşaların çabalarıyla) sayı yarı yarıya indirildi. 1640 sonlarında en az 59.257 oldu. Yıllık maaşlar tutarı da 2.631 yüke indi. Fakat çok geçmeden tekrar eski kararı buldular, belki de arttılar.

Gerçi kulları azaltarak, Süleyman zamanındaki kararda durmanın mümkün olmadığı meydandadır. Bugün sipahi zümresini 20 binden, yeniçerileri 30 binden aşağı indirmeyip diğer sınıfların da ona göre zararsız bir çokluğuna razı olmak gerektir. Er fazlalığının o kadar zararı yoktur. Asıl iş, çoğalan maaş giderlerini, eski kanuna uyarak, iyi tedbirlerle azaltmaktır. Karşılıklı uzlaşma ile iki tarafa elverişli, kanuna uygun çok iş yapılabilir. Bu işleri yapıp, bilmeyenlerin itirazlarına yer vermeyerek azar azar gitmekle az zamanda çok fayda sağlanabilir. Tecrübe ile ne kadar fark ortaya çıkacağı görülecektir.

3) Hazine Durumu

Kişide ruhun sultana, aklın vezirlere, bilginin ulemâya ve dört unsurun diğer toplum sınıflarına karşılık geldiğini söylemiştim. Hazine vücuttaki mide gibidir. Sarraflarla tartı işlerini yapanlar tat alma gücüne; muhassıllar çekme gücüne; hazine görevlileri tutma gücüne; defterdarlar, kâtipler ve diğer memurlar hazım gücüne benzerler. Nasıl mideye gelen gıdalar bu güçlerin aracılığı ile hazmediliyorlarsa, hazineye gelen gelirler de dediğimiz kişilerle yerlerine giderler ve bölünürler. Demek ki, bütün sınıflar doğrudan doğruya veya dolaylı olarak hazineden faydalanıp geçinirler. Sevda yok edilirse mide boş kalır. Bu güçler dengeli halde olmazsa, yerine düşkünlük gelir, vücudun sağlığı bozulur.

Tıpkı bunun gibi, reâya ezilirse hazine boş kalır. Adı geçen zümreler hıyanet ve bozulma halinde olursa devletin sağlığına düşkünlük ve yorgunluk gelir. Bunun böyle olduğu kesin bir şeydir. Duraklama yaşının sonlarına kadar bu güçlerin sağlam kalabildiği bilinen bir şeydir. Fakat sonraları yavaş yavaş yorulma başlar. Hazım işine aksaklıklar görülür. Yine bu yaşta iken ağarma alâmetleri de görülür; saçı sakalı ağarmış kişilerde olduğu gibi, toplumda da lüks başlar. Büyükler ad ve sanlarını büyütme isteğine düşerler. Zamanla orta kişiler de giyimde kuşamda hükümdarlara benzemeye başlarlar. Bireyleşme ve toplumlaşma gittikçe masraflı iş olmaya başlar.

Bu görüşün delili şudur: 1564'te devlet hazinesinin geliri 1.830 yük, gideri 1.896 yüktü. 1591'de ise gelir 2.934, gider 3.604 yüke çıktı. Beş yıl sonra biraz fark ederek 1597'de Âli'nin sayımına göre gelir 3.000 yük, gider 9.000 yüke çıktı. Yani, evvelce biriktirilen hazineler harcandı. IV. Murad zamanına gelindiğinde toplam harcamalar 6.000 yükten fazla iken 1643 sonlarında 5.500 yüke indirilerek cülûstan sonra gelirler yılda 3.618, giderler 5.500 yük olarak yazıldı. 1650'de çıkarılan yeni vergilerle gelirler 5.329, giderler 6.872 yüke vardı. Şimdi ise giderler, gelirlerden 1.600 yük akçe fazladır. Demek ki, giderler boyuna yükselmektedir. Artık bundan sonra, gelirler artırılarak ve giderler azaltılarak bir denge sağlayıp orada kalmak çok güç bir iştir. Bunun imkân içinde olmadığı tecrübeli kişilerce bilinmektedir. İşin sonunda bu azaltma ve indirmeleri birinin zorla yaptırması lâzımdır. Bu kararlılığa varılamazsa da, devlet vücudunun düzeltilmesi için hiç olmazsa bir nefes alma imkânı sağlanmalıdır.

4) Sonuç: Devlet Yapısının Bozulması, Çokluk ve Darlığın Yarattığı Derdin Çaresi

Devlet sağlığının bozukluğuna, kimi mümkün olan kimi mümkün olmayan, bir kaç çare vardı. Her şeyden önce herkesi doğruluğa uymaya zorlayacak bir kılıç adamının varlığı gerek. Bir de devlet büyüklerinin gerçek padişahın, hükümdarların hükümdarı olan Tanrı olduğunu bilmeleri gerek. Hazine, asker,

reâya gerçek onundur. Onun yerini tutan padişah ise onun sadece vekilidir. Uyanık böyle bir padişah karşısında ne kadar doğruluk yönünde gidilirse gaiplerin en bilgilisinin kulluğunu yapmış oluruz diyerek doğruluk ve adalet yolunda tek gönül ve tek yön ile gidip doğru yoldan ayrılanı sektirip devlet işlerini düzenlemeye başlamalı, devleti ayağa kaldırmalıdırlar.

Bundan başka, askerin başlıca iş görmüşleri doğruluk yolunda birleşerek gölgesinde mutlu oldukları devletin yanını tutarak hıyanet ve bozulma erbabının kökünü kazımakla, geçmişte defalarca din ve devlete yaptıkları hizmetleri şimdi de yapmaktan geri kalmamalıdırlar. Devlet vekilleri de doğruluk üzere birleşmeye çalışarak, israfları hafifletmeye askeri âlet ederek ezici asker gücü ile iş görmemelidirler.

Bunlar, bugün erişilemez ihtimaller cinsinden olanlar. Çünkü devleti tutan, doğruluğa uyan çok az kişi var. Tanrı yaratıklarının çoğu sapıklık yanındadır, benliğin hazlarının peşinde koşarlar. Onun için, bu hale ancak bir kılıç adamı son verebilir.

Bugün için hazine darlığı, asker çokluğu, masraf bolluğu, reâya düşkünlüğü hallerinin mümkün olduğu kadar giderilmesinin ilâcı şudur: Reâyanın, artık hazine sağlamaya mecali kalmadığından padişah bir yıllık geliri bir yoldan sağlamalı, hazinenin açığını kapatarak geleceğe ait giderlerden azar azar ödenmek şartıyla güvendiği bir kulunu bırakmalıdır. Hazinede bir yıllık gelirin bulunması kalbe büyük bir kuvvettir. Her işe sermaye olur. Askerin çoğalması derdi de, önce dediğim gibi, iyi tedbirlerle azaltma yolu ile giderilebilir. Hazineye faydası olan işle ilgili vergiler, askerin çok oluşu işini çözümleyebilir, az zamanda maaş tutarını azaltır. Masrafların çokluğunu gidermenin de ilâcı, emanetlerdeki israflar hafifletildikten sonra her birinde hazinenin direği olan birkaç dairede bilgili, dinli, tutumlu kişiler kullanılmasıdır. Bir iki yıl içinde masraf çokluğu derdi böylece kalkar.

Reâyanın düşkünlüğünün ilacına gelince. Yüklendikleri vergilerin bazılarını birer miktar azalttıktan sonra, mansıpları para ile vermeyip denenmiş, doğru kişileri mansıplarında uzun

süre tutmalıdır. Zulmedenlerin hakkından gelinirse, bir iki yıl içinde reâya güçlenir, devlet ülkeleri eskisi gibi mamur olur.

Devlet büyüklerinin bildiği gibi, bu büyük devletin yapısında çarpıklık ilk defa olmuş bir şey değildir. Geçmişte de bazen saltanat kavgaları, bir zamanlar Timur'un ortalığı karıştırması, sonra da Celâlîlerin çıkışı devletin yapısına çok kereler anarşi getirmiş, fakat iyi tedbirler alınınca Tanrının yardımı ile tekrar düzen sağlanmıştır. Bu raporda sözü edilen meseleler bunların hepsinden de korkunçtur diye korkuya düşmek, vehme kapılmak, tedbirden vazgeçmek din ve devlete yakışır bir şey değildir, hamiyete uymaz. Dünya sığınağı padişahın talihi kuvvet ve saadet üzeredir. Yeter ki, onun vekilleri din ve devlete hizmette birleşsinler; şerîatı ölçü ve tartı edinsinler. O zaman Tanrının yardımı ile düşmanlara galip gelir. Zulmü kaldırır, şerîat ve akıl kurallarına göre iyi idare kurar ise bu büyük devleti kanuna iletmiş olur. Tanrı kolaylaştırsın, âmin".[28]

Katip Çelebi, Osmanlı sosyal formasyonunun karşı karşıya olduğu sorunları ve olası çözüm yollarını böyle görüyor. Osmanlı dışındaki dünyada olup-bitenler ve dış etkenlerin 'bozulmadaki' payı ve muhtemel sonuçlarına, raporda tek bir cümleyle bile yer verilmiyor. Elbette bu yaklaşım, sadece Katip Çelebi'ye özgü bir şey değildi. Dönemin sorunları hakkında kafa yoran bütün devlet adamları (devlet aydınları densin), sorunu hemen hemen aynı biçimde görüyorlar ve benzer 'çözüm önerileri' ortaya atıyorlardı. Katip Çelebi, tam bir İbn-i Halduncu devlet ve toplum anlayışından hareketle, imparatorluğun 'doğal ömrünü' doldurduğunu açıkça olmasa da kabul ediyor. Fakat diğerlerinden farklı olarak, yaklaşık iki yüzyıl sonra moda olacak olan toplumsal organizmayı canlı organizmaya indirgeyen 'biyolojist' sosyolojinin, sanki öncüsü sayılacak bir yaklaşım ortaya koyuyor...

Ne var ki, Osmanlı yöneticileri 'bozulma'nın nedenlerini *eskide ve içerde* arama yaklaşımını uzun süre devam ettire-

28 Katip Çelebi'den sadeleştirip bugünkü dile çevirerek aktaran, Niyazi Berkes, **100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi II,** s.170-181.

meyeceklerdi. Kapitalizmin baskısı, onların öznel bilincine galebe çalacak ve *istemeye istemeye* de olsa, *kadim* yöntemlerden azar azar uzaklaşacaklardı. Artık eski yaklaşımların, eski yöntem ve araçların bir işe yaramadığı düşüncesi, zamanla Osmanlı egemen sınıfının adamlarının bilincine kazınacaktı. Ama ne yaparlarsa *kerhen* yapacaklar ve yapılanlar da son tahlilde sömürgeleşmenin yolunu açmaktan başka bir işe yaramayacaktı. Başka türlü ifade etmek istersek, Osmanlı yönetici-egemen sınıfı, çelişik olarak 'iktidarını' ancak *sömürgeleşerek* koruyabilecekti. Öyleyse *'nizam-ı cedid, yenilik, ıslahat, tanzimat, meşrutiyet, cumhuriyet vb.* denilenlerin tarihsel anlamının tahliline geçebiliriz...

V. BÖLÜM

SÖMÜRGELEŞMENİN HİZMETİNDEKİ YENİLİK VE 'REFORMLAR'

Dinî bir kisve altında siyasi protesto,
gelişmelerinin belli bir aşamasında
bütün halklara özgü bir olaydır.
V. İ. Lenin*

İster tarihçiler, isterse Osmanlı geçmişine az-çok ilgi duyan insanlar olsun, Osmanlı İmparatorluğu'nun nasıl olup da bu kadar uzun süre (625 yıl) yaşayabildiğine şaşkınlıkla karışık bir hayranlık duyuyorlar. Bu 'şaşkınlık' ve 'hayranlık' yaşamın uzunluğuyla ilgili. Bu uzun ömrün *sırrını* ve *anlamını*, uzun ömrün ne pahasına, nasıl mümkün olabildiğini merak edenlerin sayısıysa daha az... Uzun ömür nasıl bir şeydi? Örneğin son iki yüzyıldaki 'yaşamın anlamı' ne idi? Bir insanın normal ömrünün üçte birini yatalak olarak geçirmesi bir anlam ifade eder mi? Fakat resmi tarih, bu tür soruları kafadan silip atmanın ve rahatlamanın yolunu bulmuştu... Bu dönem *sömürgeleşme* kavramıyla değil de, Nizam-ı Cedid, Tanzimat, Islahat, Meşrutiyet vb. gibi kavramlarla ifade edilince, *yaşananın* anlamı da tartışılır olmaktan çıkıyordu... Marx, Friedrich

---

* V.I. Lenin., Alliance de la Classe Ouvrière et de la Paysannerie, Editions de Progrès, s.46.

Bolte'ye yazdığı 23 Kasım 1871 tarihli mektubun bir yerinde: "Eski vecheler yeni biçimler ve görüntüler altında kendilerini yepyeni bir şeymiş gibi sunarlar"[1] diyor. Ünlü İngiliz İktisatçısı Susan Strange de: "Bir şeyin bütünüyle yeni olmadığına bakarak, onda yeni hiçbir şey olmadığını sanmak yanıltıcıdır[2] diyor. Osmanlı'nın sömürgeleşmesini anlamak için yukarıdaki iki alıntıyı sürekli olarak akılda tutmak gerektiğini düşünüyorum. Gerçekten 'yenilikler ne kadar *yeni* idi. Eski olan ne kadar *eski* olarak kaldı sorularının cevabı aranırken, ifratla tefrit arasında bir uçtan ötekine savrulmamak için, durumun nüanse edilmeye ihtiyacı var.

Osmanlı'nın sömürgeleşme süreci *modernleşme* sayıldı. İnsanlar buna inandırıldılar; ama herkesi inandırmak da hiçbir zaman mümkün olmadı. Yönetici sınıfın adamları istedikleri kadar, modernleşmeden, sekülerleşmeden söz etsinler, yaptıklarının ve yapmakta olduklarının 'ilerici' düzenlemeler olduğunu söylemeye devam etsinler, emekçi halk çoğunluğu aynı fikirde değildi. Halk kitleleri *yenilik, nizâm-ı cedid, tanzimat, ıslahat, meşrutiyet vb.* denilenlerin sömürgeleşme olduğunu yaşayarak öğrenmişti; ve kendi kavram ve yöntemleriyle sömürgeleşmeye her karşı çıktığında da, egemen sınıfın adamları tarafından *gericilik* damgasıyla damgalanmıştı. Bugün de resmi tarih tarafından kafaları bulandırılmış, beyinleri dağlanmış oldukça geniş bir kesim, olup-bitenlere, resmi tarihten bağımsız bir kavrayışa ulaşmış değildir. Zira resmi ideoloji ve resmi tarih üreticileri, tarihi tahrif etmek, yalan üretmek konusunda işin ucunu bırakmış değiller.

Herhangi bir söylemin veya düzenlemenin tarihsel anlamı, o söylemin veya düzenlemelerin gerisindekilerin, yapıp-ettikleri hakkındaki *kendi* görüşlerinden, kendi söylediklerinden hareket-

---

1 İn Marx-Engels., **Selected Correspondance**, Progress Publisher, 1975, s.253.

2 Samir Amin, La mondialisation économique et l' üniversalisme démocratique. Une contradiction majeure de notre épopoque. Yazarın bize yolladığı teksir (1999).

le ortaya konamaz. Marx, "Günlük hayatta hiçbir bakkala rastlayamazsınız ki, bir insanın kendi hakkında söyledikleri ile hakiki şahsiyeti arasında fark gözetmesini bilmesin. Ama bizim tarihçilerimiz, henüz bu basit düşünce tarzına bile ulaşamamışlardır" derken, tam da bunu ifade etmek istiyordu. Fakat bizim tarihçilerimizin özrü, sadece 'belirli bir düzeye gelememekle' ilgili değil. Bizim tarihçilerimizin büyük çoğunluğu, oldum olası bilinçli bir tahrifatın 'memurlarıdır' ve bu sefil durumdan uzaklaşmak için, asgari bir çaba bile göstermezler. Neden göstermedikleri de bizim için bir sır değil... Zira bir adam kendisine tarihçi dedi diye, başkaları da onu öyle sanıyor diye tarihçi olunmuyor... En iyi koşullarda vakanüvis olabiliyor ve vakanüvis, adı üstünde resmi devlet tarihçisi demektir. Sultanın katibini herhalde gerçek anlamda 'tarihçi' saymak uygun düşmez... Bu yüzden bunların özürleri kabahatlerinden büyüktür. Bir yerde bir kavramın kullanılıyor olması, orada o kavrama uygun düşen, o kavramla *özde*ş bir *gerçeklik* olduğu anlamına gelmediğine göre...

Modernite, modernleşme, kavramlarına karşılık olarak Türkçe'de *çağdaşlık* ve *çağdaşlaşma* kavramları kullanılıyor ki, bu uygun bir çeviri değildir. Aslında 'çağdaş' kavramının, Latin kökenli dillerdeki karşılığının *contemporain* olması gerekiyor; ve yaşıt anlamında, aynı yaş diliminde olmak, aynı tarihsel döneme ait olmak anlamındadır. Bizde, *öz-türkçe*cilik adı altında kavramların ve kelimelerin içerikleri boşaltılıyor. Bu iş de ilericilik, *çağdaşlık* Türkçe'yi, yabancı dillerin *tahakkümünden* kurtarma adına yapılıyor. Ve bu işi yapanlar muteber insanlar sayılıp düzen tarafından ödüllendiriliyor. Oysa *modernizm* ve *modernite* kavramları, derin anlamlarla yüklü kavramlardır; ve bunların *contempo-rain, contemporainéité* kavramıyla bir akrabalığı yoktur. Bu kısa açıklamadan, kavramların ekseri sanıldığı gibi, *realiteyi* açıklamaktan çok, tahrif etme amacıyla kullanıldıkları sonucunu çıkarabilirsiniz...

Bizde, birçok kavram gibi *modernite* ve *modernizm* kavramları da asıl içeriklerinden arındırılmış biçimleriyle kullanılıyor. Sanılıyor ki *modernite,* dün İngiliz kumaşından elbise giymek,

bugün *coca-cola* içip, belediye otobüsünde cep telefonuyla konuşmaktır... Modernite; *Tanzimat Fermanı* yayınlamak, *Kanun-i Esasî* ilan etmek, dağa taşa 'burası *Cumhuriyettir*' yazmaktan, *uluslararası tahkim yasaları çıkarmaktan* öte bir şeydir. Bütün bunlar görüntüyle ilgili şeylerdir; dolayısıyla gerçek durumu, sorunun özünü angaje etmeleri gerekmiyor. Modernite, kapitalizm öncesi çağlarda geçerli *metafizik ideolojiden* kopuştur. Moder-nizm öncesi (pre-modern) dönemlerde, evrende insanlara ve topluma dayatılan bir düzenin egemen olduğu ve bu *düzen*in insan iradesinden ve toplum istencinden *bağımsız* olduğu anlayışına dayanırdı. Başka türlü ifade etmek istersek, insan iradesinin ve insanın bilinçli eyleminin bir *kıymet-i harbiyesinin* olmadığı anlayışına dayalı bir ideolojinin egemenliği söz konusuydu. İnsanların neyi nasıl yapmaları, neleri neden yapmamaları vb. onlara Tanrının elçisi olan peygamberler tarafından iletildiği, her şeyin önceden *belirlenmiş* olduğu görüşüne dayalı bir hakim ideoloji geçerliydi. İşte *modernite*, geçmişten önceki çağların geçerli ideolojisi olan metafizikten, felsefi bir kopuş demektir.

Başka türlü söylersek, *modernite* geleneksek kutsallığın aşılması, ötesine geçilmesidir. Bunun anlamı, 'insanın tarihini yapabildiği, yapması gerektiğidir'. Eğer insan kendi tarihini yapabiliyorsa, bu dünyada olup biten şeylerin seyrini etkileyebiliyorsa, bu onun muhtemel olasılıklar arasında *seçim yapabilme* yeteneğine de sahip olduğu anlamına gelir. *Modernite*, insanın özgürlük *alanına* girmesi ve kaderinin *'dışardan'* değil, pekâlâ kendisi tarafından da *belirlenebileceği, değiştirilebileceği* demektir; ki insanlık tarihinde, büyük bir ileri atılımdır. Eğer moderniteye bir önem atfediliyorsa, kavrama *ilericilik* içeriği yükleniliyorsa, doğrudan bu durumla ilgilidir. Elbette ne pre-modern dönemde *metafiziğin*, ne de kapitalizm çağında felsefenin egemenliği bir tesadüftü. Pre-kapitalist-pre-modern çağlardaki üretici güçlerin gelişmişlik düzeyi, ancak metafizik 'yaratabilir' ve kendini de ancak öyle bir temel üzerinde yeniden üretilebilirdi. Ama kapitalizm çağında, metafiziğin artık işlevsel olması mümkün değildi. Bunları söylerken,

kestirme ve kesin bir tarzda eski çağların metafiziğinin bütünüyle tarih sahnesini terkettiği sonucunu çıkarmak yanıltıcı olur. Samir Amin'in veciz bir biçimde ifade ettiği gibi, insan son tahlilde *metafizik bir hayvandır*.[3] İnsan, eninde sonunda öleceğini bilerek yaşayan bir canlı olmaktan ötürü, metafizikten kopuş, her zaman bir *problematik* olarak kalacaktır. Öte yandan, moderniteyi de olmuş-bitmiş bir şey olarak değil, önü açık, içeriği sürekli olarak zenginleştirilmek durumunda olan bir *süreç* olarak anlamak gerekiyor.

I. "Nizâm-ı Âlem'den Nizâm-ı Cedid'e"

Bir taraftan kendi iç-çelişkileri, diğer yandan kapitalizmin, imparatorluğun temelini aşındırması sonucu bir 'meydan okumayla' karşı karşıya gelen Osmanlı yönetici sınıfı, önce 'eskiye' dönerek meydan okumayı göğüslemeye çalıştı. Oysa bu dünyada, bugüne ait sorunların düne ait yöntemlerle çözülmesi mümkün değildir. İmparatorluğun temeli aşındıkça, dış baskıya daha da açık hale geldi. Bazı 'yeni kurumlar', mekanizmalar ve düzenlemelerle varlığını sürdürmeye çalıştı. Fakat bu serüvene, 'yeni şeyler' yapmak için gerekli olan hemen her şeyden yoksun olarak başlanmıştı. Osmanlı 'yenilikçiliğinin' temel bir açmazı ve çelişkisi, yenilik denen şeylerin (tanzimat-ıslahat vb.) yeni şeyler yapmaktan ziyade, *eskiyi* korumak için gündeme gelmiş olmasıydı. Bir bakıma yenilik ve 'reformlar', 'eskiyi' korumanın hizmetine koşulmuş durumdaydılar. Bu temel sorun yeterince dikkate alınmayınca, olup-bitenlerle ilgili bir dizi yanlış anlama ve değerlendirme kaçınılmazdı.

Geçmişin ipoteği, günü belirlemeye devam ediyordu. Marx, *Louis Bonaparte'ın 18. Brumaire*'i adlı ünlü eserinde: "İnsanlar tarihlerini kendileri yaparlar; ama kendi keyiflerine göre, kendi seçtikleri koşullar içinde yapmazlar, doğrudan belirli olan ve geçmişten gelen koşullar içinde yaparlar. Bütün ölmüş kuşakların geleneği, büyük bir ağırlıkla, yaşayanların beyinleri üze-

3 Samir Amin, La mondialisation économique et l' üniversalisme démocratique. Une contradiction majeure de notre épopoque. Yazarın bize yolladığı teksir (1999).

rine çöker. Ve onlar, kendilerini ve şeyleri, bir başka biçime dönüştürmekle tamamıyla yepyeni bir şey yaratmakla uğraşır göründüklerinde bile, geçmişteki ruhları kafalarında canlandırırlar, tarihin yeni sahnesinde o saygıdeğer eğreti kılıkla ve başkasından alınma ağızla ortaya çıkmak üzere, onların adlarını, sloganlarını alırlar",[4] diyor... Sonuç, gerçek durumla görüntü arasındaki bariz uyumsuzluktu. Kapitalizmin baskısı toplumsal temeli aşındırıp 'değişimi' zorlarken, yönetici sınıf bu maddi değişime 'manevi' bir dirençle karşı koymaya çalışıyordu.

Bu aşamada Osmanlı sosyal formasyonunun niteliğiyle ilgili bir hatırlatma yapmak uygun düşüyor. Gerek milliyetçi-kemalist, gerekse İslâmcı kesim, Osmanlı Devleti'nin bir *şerîat devleti* olduğunda birleşiyorlar. Birinciler, *laiklikle* birlikte şerîat devletinin aşıldığını ve bunun büyük bir *ilerleme* olduğunu kanıtlamak için, böyle bir ideolojik manipülasyondan medet umuyorlar; ikinciler de, Osmanlı toplum düzeninin şerîata dayandığı için *ideal* bir düzen olduğuna 'inanmak' ve onu 'ihya etme arzusu taşıdıklarından' böyle bir yaklaşım ortaya koyuyorlar. Bu tür yanlış anlamalar ve değerlendirmeler, din-ideoloji, ideoloji-siyaset, siyaset-iktidar (egemenlik) ilişkisinin yanlış veya bilimsel olmayan bir 'kavranışından' (kavranamayışından) kaynaklanıyor. Eğer şerîata dayalı bir rejimden, bütünüyle kutsal, değişmez, semavî 'yasalara' uygun olarak işleyen bir toplum düzeni kastediliyorsa, böyle bir şey sadece imkânsız ve mantıksız değil, aynı zamanda eşyanın tabiatına de aykırıdır. Varolabilmek, varlığını sürdürebilmek için sürekli olarak 'gelişmek-değişmek' durumunda olan bir sosyal formasyon, 'değişmeyen' hep aynı kalan, 'donmuş' yasalar, kurallar ve kalıplara göre yönetilebilir mi? Eğer yönetilmeye kalkılırsa ne olur? Bir süre değişimi frenlemek, sosyal dinamiği bastırmak mümkün olabilir; ama böyle bir 'zorlama', toplumsal çürüme yaratma potansiyeli yanında, ilerde mutlaka gündeme gelecek olan 'çatlamayı' veya 'kopuşu' daha da şiddetlendirmekten

4 Karl Marx, **Louis Bonaparte'ın 18. Brumaire'i**, Sol Yay, Ankara, 1990, s.13-14.

başka bir işe yaramaz. Zira toplumsal dinamik, her zaman ve kaçınılmaz olarak, onu baskı altına alıp, bir kalıp içine hapseden *hukuki-bürokratik-ideolojik-siyasal, kurumsal* çerçeveyi kırma-çatlatma istidadına (vocation) sahiptir. Zorlamayla süreç geciktirilebilir veya yavaşlatılabilirse de, ne sosyal evrim durdurabilir, ne de evriminin yönü değiştirilebilir... Bu yüzden değişen, değişmek zorunda olan toplumu, *değişmeyen* hep aynı kalan yasalara-kurallara-kurumlara, ideolojik kabullere dayanarak sürdürmek mümkün değildir. Aksi halde, toplumsal organizma esneme yeteneğini kaybeder. Esneme yeteneği olmayan bir toplum uzun vadede mümkün değildir. Osmanlı'da İslâmiyet, daha çok bireysel alanı angaje ediyordu. Siyasal-toplumsal alandaysa örfî, yani padişahın (yönetimin) iradesi esastı... Aslında yakından bakıldığında Osmanlı sisteminde asıl geçerli olan: *Sezar(Padişah)'ın hakkı Sezar(Padişah)'a, Allah'ın hakkı Allah'a* ilkesiydi...

Osmanlı İmparatorluğu'nda egemen ideoloji dine dayanıyordu. Başka bir ifade ile siyasal iktidarın *meşrulaşma-meşrulaştırma* temeli, İslâmiyet'e dayanıyordu; ama sonuçta din, ideolojik bir işlev görmek durumundaydı. Zaten başka türlü olması da mümkün değildi. İslâmîyet ve onun Hanefî yorumu, siyasi iktidarı meşrulaştırmaya, toplum sınıflarını da mevcut yapı ve işleyişi 'kabullendirmeye' yarıyordu. Dolayısıyla din, siyasi iktidara tâbi idi; ve kendi başına, *özerk* bir varlığı yoktu. Bir kere, en yüksek dinî otorite olan şeyhülislâm, padişaha (siyasal iktidara) tâbi idi. Şimdilerde moda bir tabîrle dinî otoritenin şefinin ve dinî bir kurum olan şeyhülislâmlığın 'göreli özerkliği' bile yoktu. Başlarda müftüler, daha sonraki dönemde şeyhülislâm, padişahın maaşlı memuruydu. Şehyülislâm, siyasi yapının ve hiyerarşinin bir unsuruydu. Siyasi otoritenin (padişahın) eylem ve işlemlerinin dine dayalı bir meşruiyete dayandığı, şerîata uygunluğu konusunda fetvalar vermeye memur edilmişti. Aslında Osmanlı sistemindeki şeyhülislâmın durumuyla Cumhuriyet rejimindeki Diyanet İşleri Başkanı'nın durumları arasında bir özdeşlik söz konusudur. Bu bakımdan, Osmanlı düzeninde şeyhülislâmın durumu ve işlevini anlamak için,

bugünün Diyanet İşleri Başkanı'nın durumuna bakmak yeterlidir. Nasıl, Diyanet İşleri Başkanı siyasal otoritenin istekleri doğrultusunda görüş beyan etmeye memur edilmişse, *dini devletleştirmenin* bir aracıysa, şeyhülislâm da padişahın istekleri doğrultusunda fetvalar vermek durumundaydı.

Şeyhülislâm, başlarda Osmanlı devlet hiyerarşisinin önemli bir 'organı' olan Dîvan-ı Hümâyûn üyesi bile değildi. Şaşırtıcı gelebilir; ama şeyhülislâmların Dîvan üyesi olduğu ve yetkilerinin arttığı dönem Tanzimat sonrasındadır... Devletin bir memuru olan Diyanet İşleri Başkanı'nın bugüne kadar siyasi otoritenin istekleri dışında herhangi bir sorunla ilgili 'aykırı' veya 'bağımsız' görüş belirttiği görülmüş müdür? Örneğin TC'nin ilgili kurumunun başkanının, işkenceyi mahkûm eden, düşünce ve örgütlenme özgürlüğünün sağlanması, özgürlükler alanının genişletilmesi yönünde yarım ağızla bile olsa, bir 'çıkışı' olmuş mudur? Olabilir miydi? *Memurin Muhakematı Kanunu* statüsü ona kendi başına konuşmayı yasaklar. Fakat hepsi bu kadar da değildir, bizzat memur olmak 'özgün', 'bağımsız' bir görüş sahibi olma yeteneğinden yoksun olmak demektir. Memurların ne zaman, ne söyleyeceğine *siyasiler* karar verdiğine göre...

Osmanlı devlet yapısında da benzer bir durum vardı. Zaten Diyanet İşleri Başkanlığı, Osmanlı sistemindeki şeyhülislâmlığın isim değişikliğiyle devamından başka bir şey değildir. Türkiye'nin laikliği, bu isim değişikliğinden ibarettir; ama bu ülkede isim değişikliğini önemseyen, 'isme meraklı' geniş bir 'aydın' kitle olduğu için, gerçek durumu 'merak' edenler her zaman sınırlı kalmıştır... Nasıl Cumhuriyet rejiminde Diyânet İşleri Başkanlığı, siyasi iktidarın bir egemenlik aracıysa, Osmanlı sistemindeki şeyhülislâmlık kurumu da padişahlık rejiminin bir egemenlik aracıydı. Şeyhülislâmın, bazen Padişahın iradesine karşı geldiği de olmuştur; ama bu onun *'ilkenin, şerîatın densin, gereğini'* yaptığı anlamına gelmiyordu. Yeniçerilerin siyasi iktidar üzerindeki etkinliklerinin arttığı bir dönemde, Şeyhülislâm Esat Efendi, dönemin padişahı Genç Osman'ın Hacca gitme isteğine karşı çıkmıştı. Gerekçesi de

şuydu: *Padişahların hacca gitmesi farz değildir, adalet üzre ahalinin ahvalin görmek evladır*... Aslında fetvayı veren Esat Efendi'ydi, ama fetvanın gerisinde Yeniçeriler, yani (gerçek) siyasi güç vardı. Esat Efendi'nin fetvasını dinlemeyen padişah Genç Osman, yeniçeriler tarafından katledildi. Dikkat edilirse, İslâmın beş temel şartından birini yerine getirmek isteyen bir padişaha bile, bunun 'şerîata uygun olmadığı' söylenebiliyordu... Aynı şekilde şerîatın açıkça yasakladığı faizcilik de Şeyhülislam Ebussuud Efendi tarafından *caiz* görülmüştü... Fatih Sultan Mehmet, *şer-î esaslara* göre 'kutsal', dolayısıyla da 'dokunulmaz' olan Vakıf arazilerini 'kamulaştırıp' tımar sistemine dahil etmişti. Bütün bunlar, bizim yukarda ifade ettiğimiz din-ideoloji, ideoloji-iktidar ilişkisinin yönü hakkında bir fikir veriyor. Şeyhülislâmların siyaseten katilleri yasak olduğu halde, IV. Murad, Ahizâde Hüseyin Efendi'yi, III. Mehmet de Hocazâde Mesut Efendiyle, Seyyid Feyzullah Efendiyi siyaseten katletmesi, Şeyhülislâmlık kurumunun konumu ve işlevi ve Osmanlı Devleti'nin bir şerîat devleti olup-olmadığı tartışmasına açıklık getirecek niteliktedir.

İkincisi, Osmanlı sisteminde şerî esaslara uygun olmayan sayısız uygulama vardı. Şerîatın yasak saydığı birçok uygulama söz konusuydu. En başta faizcilik yasaklanmamıştı. Köylüyü toprağa bağlamak da şerî bir uygulama değildi. Hırsızlık, cinayet, zina gibi suçlarda para cezası uygulanması da şerîat esaslarına ters düşen uygulamalardı... Aynı şekilde 'kardeş katli' de İslâmiyet esaslarına ters bir uygulamaydı... Aslında burada şaşılacak bir şey yoktur. Önemli olan 'ilâhî' olduğu varsayılan şu veya bu ilkeler-kurallar değil, egemenliğin 'ihtiyaçları ve korunması gereğidir. Öyleyse her şey egemenliğin ihtiyaçlarına uydurulacak, istendiği zaman istendiği gibi eğilip-bükülecekti. Ekseri sanılanın ve genel kanının aksine, Osmanlı sosyal formasyonu, şerîat esasları üzerine oturan bir düzen değildi. Örfî hukuk önemli bir yer tutuyordu, üstelik bunlar ekseri şerî hukuk mantığıyla da açıkça çelişiyordu. O kadar ki, görüntünün ötesine geçildiğinde, Osmanlı sisteminde asıl hukuk düzeninin *şer*-î değil *örfî* olduğu görülür. Özellikle Fatih Sultan Mehmet'le bir-

likte gerçek bir *örfî-divânî* hukuk alanı oluşmuş bulunuyordu. Netice itibariyle Osmanlı Devleti, bir şerîat devleti değildi. Şerîat devleti değildi demek, laik bir devlet olduğu anlamına da gelmezdi.

Bir dönemde devleti güçlendirmek üzere yapılanlar 'normal' bir şey sayılırken ve önemine vurgu yapılıp abartılmazken, başka bir dönemde yapılan düzenlemeler ve oluşturulan kurumlara değişik anlamlar, içerikler ve misyonlar yüklenebiliyor. Her halükârda devleti 'güçlendirmek' demek, emekçi halk çoğunluğu üzerindeki gözetim ve denetimi takviye etmek demektir. Osmanlı egemen sınıfı tarafından 'belirli bir tarihten sonra' yapılanlara hep 'özel anlamlar ve içerikler' yüklendi. Yeniçeri Ocağı'nın I. Murad tarafından kurulması 'olağan' bir şey sayılıyor da, aynı ocağın II. Mahmut tarafından tasfiye edilmesi önemli bir olay, müthiş bir yenilik veya dönemin 'yenilikçilerinin' tabîriyle *Vakâyı Hayriye* (hayırlı olay) sayılıyor. Yeniçeri ocağının lağvedilip, *Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye*'nin (yeni askerî teşkilat) 'ileri' bir kurum sayılması ne anlama geliyor? Demek ki söylem ya da retorik, sorunların sunuluşu, algılanışı ve 'kavranışı' bakımından büyük önem taşıyor... Oysa ister I. Murad, isterse II. Mahmut olsun, yapmak istedikleri şey hep aynı idi: Devleti, yani iktidarlarını güçlendirmek... Biri Osmanlı savaş gücünü, dolayısıyla iktidarını kuvvetlendirmek için *yeniçerilik* denilen yeni bir askerî teşkilat kuruyor, diğeri aynı teşkilatı kendi iktidarı için tehlikeli sayıp acımasızca tasfiye ediyor ve yerine yenisini kuruyor! Öyleyse yeniçeriliğin tasfiyesinin *hayırlı olay* olduğuna kim karar veriyor? Böyle bir soruya ne hacet! Elbette tasfiyeyi yapanlar karar veriyor...

Nizam-ı Cedît Devri olarak bilinen dönemde yapılanlar, aslında 16. ve 17. yüzyıl kafasıyla 18. ve 19. yüzyılın sorunlarını 'çözme' girişiminden başka bir şey değildi. Yapılanlar *eskiyi ihya etme* girişimleriydi. Bu bakımdan daha önce de söylediğimiz gibi, *yenilikler* yeninin hizmetinde değil, eskiyi korumanın hizmetindeydi. Ve eskiyi korumanın maddi koşulları çoktan ortadan kalkmış bulunuyordu... Kapitalizm ve onun

imparatorluk üzerinde yarattığı baskı, aşınma ve şartlandırma, *sanayi devrimiyle* oluşan yeni uluslararası güç dengeleri ve sonuçları, *Nizam-ı Cedît*çilerin ilgi alanına girmiyordu. Hâlâ, sorunların şiddet kullanılarak çözülebileceği temel düşüncesine dayanan bir anlayış hakimdi. Başka bir ifade ile imparatorluğa musallat olan, anarşi-kaos-isyanlar-dış yenilgiler-toprak kayıpları şeklinde tezahür eden *çök*üşü, şiddet ve baskıyla durdurmak! Bu yüzden en muteber ve muktedir sayılan vezir-î azâmlar ve paşalar en baskıcı, en çok katliam yapanlar oluyordu. Aslında bu tür bir anlayışla yapılanlar, en iyi koşullarda sorunları bastırıp-ertelemeye yarıyordu. Sorunları baskı ve şiddet yoluyla çözmeyi uman çok sayıda vezir-î âzam geldi, geçti; ama bir fikir vermek için 17. yüzyılın başında Canbuladoğlu ve Kalenderoğlu isyancılarını bastıran Kuyucu Murad Paşa'yla ilgili bir anektodu nakletmek uygun düşüyor.

Bir Hırvat devşirmesi olan Murad Paşa: "Öldürdüğü Celâlileri kazdırdığı derin kuyulara attırdığı için Kuyucu lakabını almıştır. Celâlilerden otuz binden fazla adam öldürmüş, *Anadolu*'yu temizleyerek tehlikeli vaziyetin önünü almağa muvaffak olmuştur.

Bir gün Celâlileri takip ile elde ettiklerini, çadırı önünde katlettirerek kazdırdığı çukurlara attırırken, orduya mensup olan bir sipahinin atının terkisinde bir çocukla geçtiğini görüp çocuğu attan indirterek yanına çağırmış, kim olduğunu sormuş, çocuk kıtlık sebebiyle babasıyla birlikte boğazı tokluğuna Celâlilere katıldığını ve babasının şeştar (altı telli saz) çaldığını söylemiş.

Bunun üzerine Murad Paşa gülüp, baban Celâlileri şevke getirdi diyerek çocuğun öldürülmesini emretmiş; fakat gerek cellatlar ve gerek yeniçeriler ve paşanın maiyyeti öldürmek istememişler, bunun üzerine ihtiyar vezir-î âzam arkasından kürkünü çıkarıp çocuğu hendek kenarına götürüp işini bitirerek çukura atmış, sonra yerine gelip otururak etrafındakilere ve yeniçerilere: *Kalenderoğlu ve Kara Said* gibi eşkiya analarından at ve mızrak ile doğmadılar, hep böyle sabi idiler; sonra

büyüyüp âlemi fesada verdiler, nice bin insanı öldürüp mallarını mubah saydılar; bu oğlan bunlarla gezip bunların terbiyesiyle yetişmiştir; büyüyünce bu fesadın lezzeti dimağından gitmez, akıbet bu da bir belâ olur; fesadın kökünü kesmek bu gibilerin yok edilmesiyle mümkündür," demiştir.[5] Dikkat edilirse, dönemin 'genel anlayışını' temsil eden Kuyucu Murad Paşa, *hırsızlığı ortadan kaldırmak için hırsızın ortadan kaldırılması* gerektiğini düşünüyor... Oysa, Celalî İsyanlarının temelinde mülksüzleşme, yoksullaşma biçiminde tezahür eden ekonomik nedenler yatıyordu. Üstelik mülksüzleşip 'proleterleşen' sadece reâya (köylü) değil, tımarını kaybeden sipahiler, kapitalizmin baskısı ve rekabeti sonucu işinden, gelirinden olan esnaf da aynı kervana katılmıştı. Osmanlı tarihçileri tarafından, Kuyucu Murad Paşa'nın 70 ile 100 bin yoksul köylüyü katlettiği tahmin ediliyor. Bir kırıma varan bu durum, dönemin yönetici eliti ve ulemâsı tarafından övgüyle karşılanmıştı... Ünlü Osmanlı tarihçisi Naima, Kuyucu Murad için: "Bütün büyüklükleri nefsinde toplamış" bir "merdi meydan ve pehlivanı devran' diyordu.[6] Köylülüğün bir siyasi önderlik oluşturamaması yüzünden isyanlar, mevcut yapıyı dönüştürecek durumda değildi. Bu yüzden isyancılar, başkaları tarafından (dereboylaşan unsurlar, eski sipahiler ve bazı asi yeniçeriler vb.) kullanılmışlardır.

"Murat Paşa Anadolu ayaklanmalarını bastırmaya başlayınca, bazı başkaldırmış liderler kendisine katılmak istemişlerdi? Bunlardan Saraçzâde Ahmed, Konya'da kendisine baş eğmiş ve kuvvetleriyle Murat Paşa'ya iltihak etmek istemişti. Kuyucu Murat'ın 'kaç kişiyle bana yardım edebilirsin?' sorusuna 30 bin kişiyle' cevabını veren Saraçzâde derhal öldürülmüştür. Çünkü 30 bin kişiye hükmeden biri, Murat Paşa'ya göre çok tehlikeliydi. Aydın civarında ayaklanan Yusuf Paşa ise Osmanlı yönetimi için ayrı bir tehditti. Anadolu'daki birçok liderler gibi Türkmen asıllı olan Yusuf Paşa, Naima tarihinde 'Türk-i bed liva (çirkin suratlı Türk!) olarak tanıtılır. O da sözde kendisine Karaman

---

5 Naima'dan akt: İ. H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi III/2,** s.364-365.

6 Akt: Taner Timur, **Osmanlı Toplum Düzeni**, s.59.

Beylerbeyliği verilerek İstanbul'a davet edilmiş; ve orada tuzağa düşürülerek öldürülmüştür. Bu gibi tuzakların dışında, Murat Paşa'nın sistemli bir şekilde kullandığı yöntem kırım yöntemiydi. Sadece ayaklanma halindeki halkı değil, ayaklanma potansiyeli sezdiği herkesi Paşa acımasızca katletmiştir".[7]

Osmanlı egemen sınıfında Batıya ilk gerçek ilgi, 18. yüzyılın ilk yarısında *Lâle Devri'yle* başladı. Aslında söz konusu ilginin *anlamını*, dönemin önde gelen *Dîvan* şairlerinden Nedim'in şu mısrası özetliyordu: "Gülelim, oynayalım, kâm alalım dünyadan...". Aslında *Lâle Devri*; ideolojik, siyasal ve kültürel plandaki sömürgeleşmenin ve kompradorlaşmanın başlangıcıydı. Elbette *Lâle Devri*, sadece Osmanlı egemen sınıfının Batının 'lüks yaşamına' özenmesi, ona hayranlık duyması, Batıyı tüketim ve 'yaşam tarzı' olarak taklit etmesinden ibaret değildi. Bu devir aynı zamanda Batılıların da sömürgeci-emperyalist emellerle Osmanlı ülkesine *akbabalar gibi* üşüştükleri bir dönemdi. Karşılıklı ilgi 'halk karşıtı' bir garip ittifakın (veya koalisyonun) da başlangıcıydı. Bir tarafta *uygarlaşmak* isteyenler, diğer tarafta *uygarlaştıranlar*, bu ikisinin karşısında da 'gerici' bir halk... *Lâle Devri*'nden beri bu ikilik ve karşıtlık sık sık kılık değiştirip, değişik görüntüler alsa da, özünde bir değişime uğramadan sürüp gitti...

Batıdaki kapitalist gelişmenin, imparatorluğun üretici temelini aşındırması ve insanları mülksüzlüğe, işsizliğe, açlığa mahkûm etmesi yetmiyormuş gibi, bir de egemen sınıfın *alafranga* yaşama özenip lüks ve sefahat içindeki yaşamaya başlaması, yoksullaşan halk tarafından, haklı olarak kendileriyle 'alay edildiği' biçiminde algılandı. "Gülüp, oynayan, hayattan kâm alanlara' ilk tepki Patrona Halil İsyanı'yla geldi. Aslında isyanı başlatanlar yeniçeriler olsa da, isyanın bir yeniçeri isyanı olduğunu söylemek bir resmi tarih kategorisidir. İsyan, tarihsel olarak *ileri* bir liderliğe sahip olmadığı için, elbette başarılı olması mümkün değildi; ama halk kitlesinin, isyana destek ver-

---

7 Hammer ve Naima'dan akt: Taner Timur, **Osmanlı Çalışmaları. İlkel Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine,** V Yay., 1989, s.55.

mesi, bunun sıradan bir *coup d 'état girişimi* olmadığını gösterir. Aslında Osmanlı İmparatorluğu'nda iki türlü 'isyan geleneği' oluşmuştu. Köylü isyanlarına genel bir tanım olarak *Celâlî İsyanları* denirdi. Bunlar başkentin uzağında ortaya çıktıklarından, merkezî otorite için çok büyük bir tehdit sayılmazlardı. Kaldı ki nasıl isyan edenler safında bir 'isyan geleneği' oluşmuşsa, devlet katında da bir 'isyan bastırma geleneği' oluşmuştu... Dolayısıyla isyan da isyanı bastırma da neredeyse *vaka-i âdiye*'den olaylar halini almıştı. Oysa, genel olarak 'yeniçeri isyanları' olarak bilinen isyanlar birer 'kent isyanıydı', başkentte imparatorluğun kalbinde ortaya çıktıkları için, merkezi yönetim için büyük bir tehlike oluştururlardı. Zira 'kent isyanları', çoğunlukla üst-yönetim katında değişikliklere neden olabiliyordu.

Daha I. Mahmut, III. Mustafa, I. Abdülhamid döneminde de Batıya ve Batı kurumlarına sınırlı da olsa bir ilgi başlamıştı. Yabancı 'uzmanların', özellikle ordunun ıslahı için göreve çağrılması, Batı modeline uygun kimi askerî amaçlı eğitim kurumları (Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyun, Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyûn vb.) oluşturma girişimleri söz konusu olsa da, *Batılılaşma tercihi* asıl Sultan III. Selim ve II. Mahmut tarafından yapılmıştı. Nitekim 1756-1774 tarihleri arasında padişahlık yapmış olan III. Mustafa, Prusya kralı Frederik'in, hasımları karşısındaki askerî zaferlerine imrenerek, ondan bu işin sırrını öğrenmek için üç müneccim göndermesini istemiş, bu amaçla Ahmet Resmî Efendi'yi elçi olarak yollamıştı... Prusya Kralı, Sultanın elçisine cevaben: "İyi bir orduya sahip olmak, barış zamanında harbe hemen girebilecek bir şekilde onu talim ettirmek, hazineyi dolu tutmak, işte benim üç müneccimim; başka müneccim yoktur. Dostumuz padişaha böylece bildirmenizi rica ederim"[8] demişti...

Sultan III. Selim'in Avrupa'ya ilgisi daha tahta geçmeden başlamıştı. Fransız elçisiyle dostluk kurmuş, onun aracılığıyla da İshak Bey'i Paris'e göndermiş, özellikle Avrupa devletleri

8 Ziya Enver Karal, **Osmanlı Tarihi V,** TTK Yay., 1995, s.59.

arasındaki ilişkilerin mahiyeti, kara ve deniz savaşı yöntemleri, tersaneler, ticari işletmeler, sanayi imalathaneleri, hakkında bilgi edinmesini öğütlemişti. I. Abdülhamid'in ölümü üzerine tahta geçince, ilk iş olarak, *Nizam-ı Cedit* projesini hayata geçirmek istedi. Ziya Enver Karal, *Nizam-ı Cedit* kavramının daha önce Fazıl Mustafa Paşa tarafından *iç düzeni sağlama* anlamında kullanıldığını yazıyor.[9] Sultan Selim zamanında Avrupa'daki rejimler, genellikle nizam-ı cedit olarak adlandırılıyordu. Örneğin *Büyük Devrim* sonrası Fransa'daki rejime, Osmanlı yöneticileri *Fransa Nizam-ı Cedidi* diyorlardı. Belli ki, bu kavramla Osmanlı sisteminde yenilik yapma isteklerini dile getirmiş oluyorlardı. Fakat, *Nizam-ı Cedit*, biri dar anlamda, Batı usûllerine göre yetiştirilmiş talimli asker, diğeri de "III. Selim'in yeniçerileri kaldırmak, ulemânın nüfuzunu kırmak, Osmanlı devletini Avrupa'nın ilim, sanat, ziraat, ticaret ve medeniyete yaptığı ilerlemelere ortak yapmak için girişiği yenilik hareketlerinin bütünüdür".[10]

Sultan III. Selim, yapılması gereken ıslahatlar (nizam-ı cedit) hakkında raporlar hazırlanmasını bir fermanla emretti. Bunun üzerine çoğu üst düzey devlet görevlisi olan 22 kişi hazırladıkları raporları padişaha sundu. Hazırlanan raporlarda en çok öne çıkan önlem önerisi, askerî yapının ıslahına ilişkindi. Askeri alandaki yeniliğin nasıl yapılması konusunda başlıca üç farklı öneri söz konusuydu: "1) Yeniçeri ocağı ve diğer asker ocakları, Kanunî Sultan Süleyman devrindeki kanunnamelere göre düzenlenmelidir; 2) Yeniçeri Ocağı ile diğer ocaklara, Kanunî Sultan Süleyman kanunnameleri icaplarındandır diyerek, Frenk eğitim ve öğretim usûlleri ve silâhları kabul ettirilmelidir; 3) Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması veya ıslah edilmesi mümkün olmayacağından, bu ocak bir kenara bırakılarak, yanında Frenk esaslarına göre yeni bir ordu kurulmalıdır".[11] Nizam-ı Cedit'in tarihsel-sosyolojik anlamını ilerki sayfalarda tartışacağız, ama

9 **A.g.e.,** s 61.

10 **İbid.**

11 İbid

Nizam- Cedidçilerin, daha önce söylediğimiz gibi 16 ve 17. yüzyıl kafasıyla 18 ve 19. yüzyılın sorunlarını 'çözmeye' giriştikleri muhakkaktı...

Nitekim, sorunun çözümünü 'eski'de arayanların 'durumu' algılayışı şöyleydi: "Kanunî Sultan Süleyman devrine gelinceye kadar bizim askerlerimizde kudret ve kuvvet ve komutanlarımızda harp sanatına dair esaslı bilgi vardır. Bu sebepledir ki, bu kadar memleketler aldık. O zamanlar Frenk askeri harp bilmezdi. Kanun ve nizamları yoktu. Frenk kralları bunları bizden öğrendiler. Şu halde biz, eski kanunlarımızı yürürlüğe koyarak ordumuzu düzene sokabiliriz". Bu görüşe katılmakla birlikte Tatarcık Abdullah Molla, şöyle diyordu: "Yeniçeri Ocağı, Kanunî Sultan Süleyman döneminde olduğu gibi itibar görmeli ve eski kanunlarına saygı gösterilmelidir. Bu sağlandıktan sonra Kanunî Sultan Süleyman kanunnamesidir diye Hıristiyan devletlerinin harp san'atında kabul etmiş oldukları usûller alınmalıdır" 'Radikaller' ise sorunu şöyle görüyorlardı: "Devletin kanunnameleri zamanla bozulmuş ve ortaya birçok fesatlar çıkmıştır. Bu fesatların kaldırılması devlet kuvvetiyle olabilir. Halbuki eski kanunnameleri canlandırmak devlet için bir kuvvet değildir. Şu halde yeni esaslara dayanan yeni tedbirler düşünmek gerekir".[12]

Bir durum değerlendirmesi sonucunda şu karara varıldı: a) Mevcut olan askerî yapının korunması, ama yeni bir düzenlemeye tâbî tutulması; b) Avrupa modeline uygun yeni bir askerî teşkilat (Nizam-ı Cedit) kurulması; c) savaş araç-gereç, yöntem ve tekniklerinin yeniden düzenlenmesi ve ıslahı. Osmanlı yönetici sınıfı 17. yüzyıldan beri yeniçerilerden kurtulmak istiyordu ve bunun için 'koşulların oluşmasını' bekliyordu. Yeniçerilerden korkulduğu için, Nizam-ı Cedit bağımsız bir örgüt olarak değil de "Bostancı Ocağına bağlı, *Bostancı tüfenkçisi Oca*ğı şeklinde kuruldu". Askeri alan dışında, özellikle eğitimde de benzer bir yol tutuldu. Mevcut eğitim kurumları

12 Ziya Enver Karal, **Osmanlı Tarihi V**, s.63.

olan medreselere dokunmadan, yine başta askerî amaçlar için daha önce açılmış olan Mühendishane-i Bahrî-i Hümayun'a ilave olarak bir Kumbarahane (1792) ile Mühendishane-i Berrrî Hümayun'u (Topçu Okulu) (1794) kuruldu. Bu okullar için Batı Avrupa ülkelerinden uzmanlar getirtildi. Bir kütüphane oluşturuldu. Ordu ve donanmanın ihtiyaçları dikkate alınarak çeviri ve yayın faaliyeti başlatıldı. Bütün bu düzenlemelerin 'finansmanı' için gerekli kaynak için yeni bir hazine, *İrad-ı Cedit Hazinesi* kuruldu ve bu amaçla yeni vergiler ihdas edildi. "200 bin kese değerinde olması kararlaştırılan bu hazinenin gelir kaynakları şunlardır: Faizi on kese olan mirî mukataalardan mahlûl olanlar, tütünden, rakıdan, şaraptan, kahveden istafilina tâbir olunan Mora üzümünden, yünden, baş hayvanlarından, her sene yenilenen ferman ve beratlardan bir miktar özel resim alınması".[13] Aslında III. Selim'in, Nizam- Cedit'i finanse etmek için başvurduğu yöntemle, 28 Şubatın 55. hükümeti dönemindeki 'sekiz yıllık eğitimin' finansmanı için başvurulan yöntemler arasında büyük benzerlikler vardı... Bu arada Nizam-ı Cedit kapsamında sivil yönetim, ekonomi-ticaret ve diplomasi alanlarında da bazı girişimler söz konusuydu...

II. "Yenilikçi" Osmanlı Eliti "İrticayı" Keşfediyor...

Avrupa-merkezli ideolojiyi *içselleştirmiş*, dolayısıyla *kompradorlaşmış* Osmanlı-Cumhuriyet yönetici-egemen elitiyle, beyinleri aynı ideoloji tarafından dağlanmış *münevver memur* veya *memur aydın* taifesi, kendilerini *ilerici-devrimci;* son analizde sömürgeleşmenin araçları olan 'yeniliklerin' yıkıcı sonuçlarına karşı çıkan halkı da *gerici-yobaz-yenilik düşmanı* olarak damgalamayı bir gelenek haline getirmiştir. Öyleyse kompradorlaşmış 'yönetici-aydın' taifesi, buradan kendine bir misyon çıkarabilirdi: ***Gerici-yenilik* düşmanı** halkı ***ilerici*** yapmak... İdeolojilerin bir işlevi de bir sınıfın, bir grubun veya birilerinin çıkarını, herkesin, tüm toplumun çıkarıymış gibi göstermek ve kabullendirmektir. İkinci önemli sorun da şudur:

---

13 **A.g.e.,** s.70.

"Her çağın hâkim fikirleri, o çağın hâkim sınıfının fikirleridir. Yani toplumun hâkim (yönetici) **maddi** kuvveti olan sınıf, aynı zamanda, onun hâkim (yönetici) **manevi** (fikrî) kuvvetidir. Maddî (ekonomik) üretimin araçlarına (vasıtalarına) sahip olan sınıf, aynı zamanda, zihnî (fikrî, manevî) üretimin araçları üzerinde de kontrol sahibidir. Ve bundan ötürü, genel olarak fikrî üretim araçlarından yoksun olanların düşünceleri ve fikirleri, bu hâkim sınıfın etkisi altındadır (ona tâbidir). Hâkim fikirler, hâkim olan maddî ilişkilerin fikrî bir şekilde dile gelişinden (ifade edilmesinden) başka bir şey değildir. Hâkim fikirler, fikir şeklinde kavranmış olan bu hâkim maddi ilişkilerden ibarettir. Ve bundan ötürü, bir sınıfı hâkim sınıf yapan ilişkilerin ifadesidirler. Başka bir deyişle hâkim fikirler, hâkim sınıfın hâkimiyetinin fikirleridir (onun hâkimiyetinin gerekli kıldığı fikirler, düşünceler ve görüşlerdir)".[14]

Burada nüanse edilmesi gereken bir husus var: 'Hakim fikirler, elbette hakim sınıfların fikirleridir'; ama 19. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı, daha sonra Cumhuriyet dönemlerinde 'hakim olacak fikirler', Osmanlı-Türk egemen sınıfının *kendi fikirleri* değildi. Önceleri Yenilikçi-Osmanlı, daha sonra komprador-Türk egemen sınıfı, artık bir egemen ideoloji üretip, topluma empoze etme yeteneğini çoktan kaybetmiş bulunuyordu. Osmanlı-Türk egemen sınıfının ve onun 'aydınlarının' topluma dayattığı ideoloji, kapitalist kültürün sömürge statüsündeki ülkelere 'ihraç edilen versiyonuydu'. Nasıl, ekonomik-ticari planda çıkarları sömürgeci-emperyalist ülkelerdeki egemen sınıfların çıkarlarıyla 'ortak', komprador bir ekonomik-ticari sınıf oluşmuşsa, egemen Batı ideolojisini ülkeye ithal ederek *modernlik, alafrangalık, çağdaşlık* taslayan komprador bir 'aydın' kesimi de oluşmuştu. Dünyada olup-bitenlerin tarihsel anlamını kavrayıp-bilince çıkarmaktan aciz, eleştirel düşünce yoksunu bu komprador aydın, fikir düzeyinde emperyalist Batının Osmanlı ülkesindeki 'taşeronuydu'. Bu aşa-

---

14 K. Marx-F. Engels, **Alman İdeolojisi**, S. Hilav (çev), Sosyal Yay., 1968, s.83-84.

madan sonra, kapitalist kültürün 'taşeronu' Osmanlı münevveri, daha sonra Türk aydını, kendini *gerici halk* retoriğiyle yeniden üretecek, böylece *taşeronluk işlevini* sürdürecekti.

Osmanlı İmparatorluğu'nda irtica kavramının ilk defa ne zaman telaffuz edildiği ve bu kavramın hangi tarihte 'yenilikçi elitin' *anahtar kavramı* haline geldiği konusunda kesin bir şey bilinmemekle birlikte, Sultan III. Selim'in *Nizam-ı Cedit* projesine karşı Kabakçı Mustafa önderliğindeki Yeniçeri isyanından sonra kullanılmaya başlandığını tahmin edebiliriz. İsyan sonucu Sultan III. Selim tahttan indirildi. Yerine Sultan IV. Mustafa tahta *geçirildi*. İster Osmanlı, isterse Cumhuriyet döneminin resmi tarihçileri, Kabakçı Mustafa önderliğindeki isyanı, *irtica* olarak niteledıler; ve isyanın, sadece Yeniçerilerin rakip bir askerî teşkilat kurulmasını engellemek için giriştiklerini ileri sürdüler. Bunu yaparken, Yeniçeriliğin 19. yüzyılın başında sadece bir askerî teşkilat olmadığını, Başkent halkının önemli bir bölüğünü oluşturduğunu, bir askerî yapı olmaktan çok, bugünün kavramlarıyla ifade edilirse, en örgütlü 'sivil toplum' kesimini oluşturduğunu dikkate almamak konusunda bağnaz bir inkârcılık sergiliyorlar. Dikkate almadıkları bir husus da, Nizam-ı Cedit'in ek vergiler içermesi ve zaten tam bir talan halini alan vergi yükünün daha da ağırlaşmasıdır. Nizam-ı Cedit'i hayata geçirmek üzere oluşturulan İrad-ı Cedit için alınan ek vergiler, Osmanlı yönetici sınıfının adamlarının bir bölüğü tarafından villalar ve yalılar inşa ettirilip, lüks ve safahatı, *alafranga* yaşamı finanse etmek için kullanıldığı herkesin malumuydu. Yoksulluğun ve sefaletin bunalttığı halkın bu duruma tepkisini 'gericilik' saymak, resmi tarihçilerin ve devlet aydınlarının bir kuruntusudur. Yönetici Osmanlı kliklerinden birinden yana, diğerine karşı olmanın ilericilik-gericilik kavramlarıyla bir ilgisi olabilir miydi?

Aslında olup bitenleri *ilericilik-irtica* ikilemi olarak görmek, bir egemen ideoloji kategorisidir, dolayısıyla gerçek duruma uygun düşmüyor. Bir kere, III. Selim'in *ilericiliği söylemi*, tam bir egemen-resmi ideoloji kategorisidir. Asıl sorun, sömürgeci Avrupa için iştah kabartan Osmanlı ülkesini Batı etkinliğine

sokmaktı. Bu yüzden III. Selim'le başlayan döneme uygun düşen durum, *sömürgeleşmenin önünün açılmasıdır*. Sömürgeciliğin önündeki en büyük engel de yeniçerilikti. Dolayısıyla halk direncinin bir çeşit kalesi durumundaki yeniçeriliğin tasfiyesiyle, emperyalizmin ve sömürgeciliğin önü açılmış oluyordu. Profesör Tarık Zafer Tunaya yeniçeriliğin tasfiyesiyle ilgili olarak şöyle yazıyor: "Bu hareketin işaret edildiği gibi, önemi büyüktür ve bir ıslahat engelini ortadan kaldırmıştır... Batılılaşmanın en önemli adımı da böylece atılmıştır".[15] Aslında Tunaya, yapılanları 'ıslahat' sayıyor, dolayısıyla yapılanlara ilerici-olumlu bir içerik yüklüyor. Oysa Tunaya'nın söylediği nüanse edildiğinde, olup-bitenleri *sömürgeleşmenin önündeki engelin aşılması* olarak ifade etmek gerçeğe daha uygun düşer... Yeniçeriliğin tasfiyesi sıradan bir 'iç-hesaplaşmadan öteye bir şeydi. Sultan III. Selim'in kendi iktidarını güçlendirip güvence altına almak için Yeniçerileri ve Ulemanın bir bölüğünü tasfiye etmekte çıkarı vardı, Yeniçerilerin tasfiye edilmesinde çıkarı olan bir başka unsur da sömürgeci-emperyalist Batı idi... Tehlikeyi sezen Yeniçeriler, *tasfiye olmamak için* erken davranarak, *tasfiye etme* girişiminde bulunuyorlardı... Bu isyanın 'ilginç' bir yanı da isyancıların bu eyleminden dolayı ilerde soruşturma ve takibata maruz kalmayacaklarına dair yeni padişaha resmi bir belge (hüccet) imzalatmalarıydı (1807). Fakat hüccetin işe yaramadığı, bir yıl kadar sonra Alemdâr Mustafa Paşa tarafından, Kabakçı ve adamlarının (1808'de) kafalarının koparılmalarıyla ortaya çıkmıştı. Aslında isyancıların, daha sonraki dönemde de darbecilerin 'tâkibata uğramamayı' güvence altına alma girişimleri Osmanlı-Türk sisteminin bir özelliğidir. Nitekim 12 Eylül Cuntası'nın amerikancı generalleri de, cunta yönetimi zamanında yaptıklarının soruşturma ve kovuşturma konusu yapılamayacağına dair, kendi yaptıkları 1982 Anayasası'na *ünlü* geçici 15. maddeyi koymuşlardı... Aradan geçen 17 yıla rağmen, cuntacıların anayasaya

---

15 Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri**, İstanbul, 1960, s.27.

koydukları bu maddenin yürürlükte kalmaya devam etmesi, Türkiye'deki rejimin ve oynanan 'demokrasicilik' oyununun *çapı* hakkında bir fikir verecek durumdadır...

Sultan III. Selim tahttan indirilmişti, ama hesaplaşma bitmemişti. Sultan III. Selimi tahttan indirenler yeni Sultan IV. Mustafa'yı da bezdirmişlerdi. Ve IV. Mustafa kendini tahta çıkaran Kabakçı'dan kurtulmak için, Alemdâr Mustafa Paşa'yı ordusuyla beraber İstanbul'a çağırdı. Önce Kabakçı'yı temizleyen Alemdâr Mustafa Paşa, 28 Temmuz 1808'de Bâb-ı Âli'yi bastı, Sadrazam Mührünü alıp, Topkapı Sarayı'na yöneldi. Öldürülüp, yerine III. Selim'in getirileceğini anlayan Sultan IV. Mustafa, tahtta rakipsiz kalmak için III. Selim'le, Şehzâde Mahmud'un öldürülmelerini istiyor. III. Selim öldürülüyor, ama Şehzâde Mahmut, cariye ve hizmetkârların da gayretiyle Sarayın damına çıkarılıp kurtarılıyor. Damdan indirilip padişah ilan ediliyor. Alemdâr Mustafa Paşa, II. Mahmud'a tahtı, II. Mahmut da Alemdâra sadrazamlık mührünü veriyor...

III. Selim'in yapamadığını Sultan II. Mahmut yapıyor ve I. Murad zamanından beri uzunca bir süre varlığını koruyan Yeniçeriliği tasfiye ediyor. Resmi tarih, bu tasfiyeyi Vak'ayı Hayriyye (Hayırlı Olay) olarak yazdı. Aslında Yeniçeriliğin bir savaş aygıtı olarak işlevini yitirdiği, dolayısıyla rejim bakımından bir zamanlar *Yaya ve Müsellemler*'in başına geldiği gibi, tasfiye edilmesi (onların da yaya bırakılması) zamanı gelip çatmıştı. Mevcut yapısıyla Osmanlı egemen sınıfının ihtiyacına cevap veremez bir 'yapı' haline gelmişti. Bunu bazı üst-düzey 'Yeniçeriler' de dile getiriyordu. Aslında bazı üst düzey Yeniçeri ağalarının, Yeniçeri Ocağı'nın tasfiyesinden yana olmasıyla 1990'lı yıllarda KİT genel müdürlerinin 'özelleştirme partizanı' kesilmeleri arasında tam bir benzerlik vardır... Burada söz konusu edilen husus, Yeniçeriliğin tasfiyesini *ilericilik-gericilik* bağlamında ele almanın yanlışlığıdır. Eğer resmi tarih anlayışından uzaklaşılırsa, Yeniçeriliğin tasfiyesini, *ilericilik-gericilik* ikileminden ziyade, imparatorluğun sömürgeleşmesinin önündeki önemli bir engelin ortadan kaldırılması olarak anlamak gerekir. Zira yukarda da değindiğimiz gibi

Yeniçerilik, sadece bir savaş aygıtı değildi. Geleneksel yapının bir çeşit 'bekçiliğini' yapan etkili ve geniş bir topluluk, tabîr mazur görülürse, bir çeşit *partiydi*. Bu yüzden Yeniçeriliğin tasfiyesi, Lamartine'in 'Osmanlı esprisi' dediği şeyin tasfiyesi anlamına geliyordu... Bu konuda Taner Timur şu yerinde tespiti yapıyor: "Aslında Yeniçeri Ocağı, 17. yüzyıldan itibaren geçirdiği evrim içinde salt bir ordu kurumunu çok aşan toplumsal ve iktisadi özellikler gösteriyordu. 19. yüzyıl başlarında yeniçerilik, toplumsal bir sınıflaşma evrimi içinde olan ve kendi bünyesinde silahlı bir grubu da barındıran geniş ve amorf bir kitle halini almıştı. Bu dönemde yeniçerilikle ilgili yapılabilecek -ve sık sık yapılan- en büyük hata, bu kurumu 15 ve 16. yüzyılların klişeleri içinde homojen bir yapı olarak görmekti".[16] *Yeniçeri* kavramıyla ifade edilen toplumsal kesim, kapitalizmin imparatorluğu etkisi altına alıp, kendi mantığına göre *biçimlendirip-biçimsizleştirmesinin* önündeki başlıca engeldi. Dolayısıyla söz konusu tasfiyenin 'kimin için hayırlı olduğu' sorusuna verilecek cevap, soruyu kimin sorduğuna, soruna nereden bakıldığına göre değişecektir. Eğer öyleyse, Yeniçeriliğin tasfiye edilip, onun yerine yeni bir askerî teşkilat olan, Asakir-î Mansure-i Muhammediye'nin kurulmasının ilericilik/gericilik kavramları çerçevesinde tartışmanın bir âlemi yoktur...

Türkiye'de kendilerine 'aydın' denen mektepli-diplomalı taife, hep devlet içinde ve onun bir parçası olarak varolduğu için, bu dünyada olup-bitenleri de 'devletin gözüyle-gözlüğüyle görmekten kurtulması mümkün değildi. Zaten Osmanlı döneminde ulemâ 'devlet sınıflarından' biriydi. Dolayısıyla varlığı devletin varlığına bağlı (özdeş) olan, devlet dışında da hiçbir varlık şansı olmayan bu 'sınıfın' adamlarının, devleti kutsamasından, devlet katında ve devlet adına yapılan her şeyde bir *keramet* arayıp-bulmasından doğal bir şey olabilir miydi? Garip olan, bu adamların 'garip görüşleri ve yaklaşımları değil, bunların *aydın* sayılmalarıdır. Bu yüzden bir kavram kargaşasına

16 Taner Timur, **Osmanlı Çalışmaları İlkel Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine**, V. Yay., 1989, s.118-119.

meydan vermemek ve gerçek aydını 'devlet ve sermayenin memurları olan 'mektepli-diplomalılardan ayırmak için, şahsen *entelektüel* kavramanı kullanmayı tercih ediyorum. Türkiye'de devlet memurlarının ve mekteplilerin 'aydın' sayılmaları, sadece yaygın bir anlayış değil, aynı zamanda rahatsız edici bir gelenektir. Bu ülkede, bir padişahın, bir vezir-î âzamın, bir paşanın vb. 'ilerici' hatta 'devrimci' olabileceğine inanan geniş bir mektepli-diplomalı kitle var... Rahatsız edici olan bir başka husus da, onca okullu-diplomalı arasından ender de olsa, *Bizans artığı Osmanlı Saraylarında ilericilerin, devrimcilerin ne işi var*? sorusunu soranının pek çıkmamasıdır... Oysa siz, kavramlara istediğiniz zaman, istediğiniz anlamları yükleyemezsiniz. Kavramları istediğiniz gibi eğip-bükemezsiniz. Zira kavramlar, bir ideolojik manipülasyon aracı olarak kullanıldıklarında içleri boşalıp, işlevsizleşirler.

Herhalde bu alanda, yani padişahların, vezirlerin, paşaların 'ilerici', 'devrimci' , 'özgürlük timsâli olduğunu büyük bir rahatlıkla ileri süren Yalçın Küçük'le kimse yarışamaz. Yalçın Küçük, *Aydın Üzerine Tezler 1830-1980*, başlığını taşıyan kitabında: "Üçüncü Selim'i, bir Türk aydını sayıyorum ve saygıyla anıyorum. Aydın, aklıyla mücadele eden adamdır. Üçüncü Selim aklıyla mücadele etmiştir?"[17] "Üçüncü Selim, yenilgi öğretmenden en soyut dersi çıkaran, bir büyük aydın ve ilk ciddi yenilikçi oldu. Selim yeniliklerin önündeki barajı sezdi: Ordu. Buradan son derece geçerli ve gerçekçi bir ders çıkardı: Yeni Ordu. Buna el attı".[18] "Vak'anüvislerin 'yardımsever, ikramı bol, güzel yüzlü, iyi huylu, güzel tâlik yazar, musiki bahsinde hatırı sayılır, ilhamî mahlası ile şiirler yazar' diyerek tarihe bıraktıkları Üçüncü Selim, Türkiye'de yenilik hareketinin ilk büyük ismi oluyor. Çok çeşitli ve kapsamlı yeniliklere el atıyor; ancak Nizam-ı Cedit ile anılıyor. Üçüncü Selim'in Yeni Düzen hareketi ise, Nizam-ı Cedit sosyetesinin oluşmasına yol açıyor; Türkiye'ye, artık Fransa ile anlam bağı kopmuş bir de-

17 Yalçın Küçük, **Aydın Üzerine Tezler 1830-1980**, Tekin Yay. s.116.
18 **A.g.e.,** s.26.

yişlc, alafranga yaşam özlemi Nizam-ı Cedid ile birlikte geliyor",[19] diyor. Yeniçeri katliamını dönemin resmi tarihçilerine (vakanüvislerine) özenerek alkışlayan Yalçın Küçük, dönemin İngiliz Büyükelçisinin "Marmara denizi ölülerle beneklendi." (...) "Sarayın methaline rastlayan bölümde Padişahın penceresinin önünde deniz, cesetlerle doluydu." (...) "Kurbanların yalvarıp yakarması hep boşunaydı. Kimi Sultanın top atcşi altında biçilmiş bu insanlar, çoluk çocuk sahibi kimselerdi. (...) Nasılsa o arbededen canını kurtarmış olanların çilesi daha hafif olmadı. Şehrin dört bir yanına yayılmış arama bölükleri, saklandıkları delikten tüm yeniçerileri çıkarttı. Acele bir mahkeme kuruldu. Her yeniçeri kadının önünden geçip kendini celladın kucağında buldu. Halk bu içler acısı durumu görmemek için sokağa çıkmaz oldu. Marmara Denizi ölülerle beneklendi"

İngiliz elçi Lord Statford'dan yukarıdaki alıntıyı yapan Yalçın Küçük, resmi Osmanlı tarihçisi Ahmet Cevdet Paşa'dan da şu alıntıyı yapmayı ihmal etmiyor: "Kısacası İstanbul, yeniden fetholunmuş bir memlekete döndü. Sultanahmet Camii'nin sol cephesinde yer yer yakalanıp getirilen yeniçeriler soruşturulmadan boğuluyor, leşleri çınar altına atılıyordu". Bu alıntıları yaptıktan sonra; Küçük, şöyle devam ediyor: *"Türk aydını yenilikçi hareketinin başında halkla karşı karşıya geldi"*.[20]

Öyle bir 'yenilik' ki, halk korkudan ve iğrenç katliam manzaralarını görmemek için sokağa çıkamaz oluyor... Öyle bir 'hayırlı olay' ki, İstanbul'un *yeniden fethi* anlamına geliyor! Yalçın Küçük, yeniliğin halka karşı yapıldığını yazdığına göre, öyleyse kimin için yapıldı sorusunu sormak gerekmiyor muydu? İşte yenilikçi-Batıcı Osmanlı-Türk aydınının ilericilik-yenilik-reform-devrim vb.'den anladığı budur... Halkla karşı karşıya gelinerek yapılan bir *yenilik* veya *'reform'* olabilir mi? En azından yapılan yeniliğe, 'ilerici-olumlu' bir içerik yüklenebilir mi? Eğer yapılan yenilik halka karşı ise, öyleyse kimin içindir?

---

19 **A.g.e.,** s.32.

20 Yalçın Küçük, **Aydın Üzerine Tezler (1830-1980)**, s.183-184-185 (abç.).

Yenilikçilerin işi yeni fetihler yapmak mıdır? Fethedilen ne, fetheden kimdir? Halka karşı yapılan bu büyük katliamı 'irtica', 'gericilik', 'yenilikçilik' retoriğinin arkasına gizlenerek, savunup-meşrulaştırmaya çalışmanın, kesinlikle *ilericilik* kavramının içerdiği anlamla bir ilgisi yoktur. Bu tür hezeyanlar, kendi yapıp-ettiklerine kendileri ad koyanların kuruntuları-hezeyanları-yakıştırmalarından başka bir şey değildir ki, tarihsel bir perspektiftc ve bilimsel kriterler karşısında hiçbir kıymet-i harbiyesinin olması da gerekmiyor...

'Nizamı-ı Cedit' reformu, neden cılkı çıkan bir deney oldu? sorusuna cevap olarak, Niyazi Berkes, şunları yazıyor: "Gerçekte ise, Nizam-ı Cedid'in ne yeni bir düzen kurma amacı vardı, ne de Batılılaşma amacı. Padişahın asıl aklına takılan şey, güvenilecek bir ordu kurmaktı... Padişahta, gerçi bir Avrupa ilgisi vardı; ama bu, Avrupa'dan sadece iki şeyi alınakla ilgili idi: 1. Borç para; 2. Askerlik usûlleri... 'Nizam-ı Cedit'in ilk önemli modernleşme ve Batılılaşma çabası olduğu kafalarımızda yaşayan bir yargı olduğu için, onun hakkında böyle terimler kullanmam belki okuyucuları ürkütecektir. Bizim genel inancımıza göre III. Selim, Batılılaşma sevdası ile gece gündüz uyumaz, dinlenmez halde bu işe kalkışmış. Devleti modernleştirmeye, Avrupa usûllerini getirmeye azmetmiş. Türk Tarih Kurumu'nun Prof. Enver Z. Karal gibi sathî tarihçilere yazdırdığı kitapların etkisi ile Cumhuriyet kuşakları da bunu böyle bellemişlerdir. Gençlere, kendilerine böyle belletildikten sonra, bu işin neden bir sabun köpüğü gibi söndüğünü de bu çeşit tarihçiler anlatamaz. Bermutat, yine cahillerin, gericilerin, rezil ayak takımlarının işidir diye mesele örtbas edilir".[21]

Yeniçeri Ocağı'nın tasfiye edilmesiyle ilgili olarak Cumhuriyet Dönemi resmi tarihçilerinden, Berkes'in *sathî tarihçi* dediği, Enver Ziya Karal'ın değerlendirmesi şöyle: "Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından bir müddet sonra Bektaşî tarikatı da yasak edildi. Bektaşîlik ile Yeniçeri Ocağı arasında

---

21 Niyazi Berkes, **100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi II,** s.359-360.

yakınlık, ocağın kuruluşunda Hacı Bektaşî Velî tarafından takdis edilmesiyle başlar. Bektaşîler, yeniçeriler gibi, her türlü yeniliğe düşmandılar. Bu itibarla, yeniçeri isyanlarında her zaman onlarla fikir ve işbirliği yaparlardı. Bektaşîler halkın aşağı tabakaları ile temasta oldukları için, yeniçeri ocağının kaldırılmasını bu sınıflar arasında kötü gösterebilirlerdi. Dine aykırı tören yapmakla suçlu tutularak takip edildiler. Tarikatları yasak edildi. Altmış yıldan önce yapılmış tekkeler bırakılarak gerisi yıktırıldı. Bektaşî kodamanlarından birkaçı İstanbul'da idam edilerek diğerleri Anadolu'nun türlü yerlerine sürüldüler.

Bu tedbirler, Yeniçeri Ocağı'nın hortlaması ihtimallerini çok azaltıyordu. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması, Osmanlı tarihinde gerçekten hayırlı bir olaydır. Çünkü bu ocak, kuruluş ve gelişmesinden, kanunnamelere dayanan durumunu kaybederek çıkardan başka değer tanımayan bir politika partisi haline gelmişti. Eski yeniçeri ocağı ile bu ocak arasında bazı âdetlerle, isim benzerliğinden başka benzerlik kalmamıştı. Ocak, her türlü düzene düşman olmasından dolayı, bir çok düzen değişiklikleri kan içinde boğulmuştu. II. Mahmut'un bundan sonra görülecek düzen çalışmalarının gerçek garantisini Yeniçeri Ocağı'nın yıkılmasında görmek doğrudur".[22] Dikkat edilirse Cumhuriyet Dönemi'nin resmi tarihçisinin değerlendirmesiyle, Osmanlı vakanüvislerinin değerlendirmeleri arasında tam bir paralellik var. Her ikisi de olaya devlet tarafından baktıklarına göre...

İlericilik-gericilik retoriğini tartışmayı ilerki sayfalara bırakarak şunu söyleyebiliriz; halka karşı yapılan 'yenilikler': Birincisi; kapitalist yayılmada çıkarı olan Avrupa kapitalizmi; ikincisi de, her ne surette ve koşulda olursa olsun iktidarını sürdürmekten başka hiçbir kaygısı olamayan, bunun için yapamayacağı melanet olmayan Osmanlı Saray oligarşisi ve çevresinin çıkarlarını gerçekleştirmenin araçlarıydı... Osmanlı yöneticilerinin, sadece yeniçerileri kırdırmak için savaşlar bile çıkardığı hatırlanırsa... Fakat uzun vadede Osmanlı padişahları, kapitalist devletlerin bir çeşit tutsağı durumuna geldiği için,

22 Ziya Enver Karal, **Osmanlı Tarihi V,** s.150.

nihaî tahlilde 'yenilik' denilenlerin, sömürgeleşmenin hizmetinde 'düzenlemeler' olduğunu söylemek gerçeğe daha uygundur. Yenilik-tanzimat-ıslahat vb. kötü gidişi tersine çevirmek, aşınan toplumsal yapıyı restore etmek için yapılmaz mı? Osmanlı İmparatorluğu'nda yapılan 'yenilik ve reformlar' sömürgeleşmeyi hızlandırdığına göre, yapılanlara tarihsel bir *ilericilik*, olumlu bir *içerik* atfetmenin bir âlemi var mıdır? Öyle bir 'yenilikçilik' ki, yeniliklerle birlikte sömürgeleşme derinleşip, emekçi halkın yaşam koşulları daha da kötüleşiyor... Resmi tarihçiler ve resmi ideoloji üreticileri, kavramlara istedikleri içerikleri yüklemeyi marifet sayıyorlar. Oysa kavramlar, tarihsel-toplumsal bir gerçekliğe denk düşmedikleri zaman içi boş laf kalabalığı haline gelirler.

Eğer resmi tarihin ürettiği safsatalar bir yana bırakılırsa, Yeniçeri katliamının tarihsel anlamı gerçekten nedir? Yeniçeriliğin tasfiyesi lehinde ileri sürülen 'argümanların' ne gibi bir kıymet-i harbiyesi vardır? Ya da olup-bitenler, kimin için neyi ifade ediyordu? Bu aşamada bu sorular üzerinde kısaca durmamız gerekecek.

Yeniçeri katliamı, sadece bir kurumu ya da bir toplum kesimini imha etmekten ibaret değildi. Yeniçeriliğin tasfiyesi 'tartışılırken', sorunun Bektaşîlik *bağlamı*, ya bilinçli olarak gözden kaçırılıyor ya da yarım ağızla geçiştirilerek, sorunun anlaşılması engelleniyor. Yeniçerilik kavramıyla ifade edilen 'toplumsal kesim', eğer 19. yüzyılın başına gelindiğinde klasik Osmanlı düzeninin 'özünü-ruhunu' temsil eden yegane odak idiyse, Bektaşîlik de o gücün ideolojik temelini oluşturuyordu. Dolayısıyla yeniçeriliğin tasfiyesinin, Bektaşîliğe yönelik saldırıya eşlik etmesi bir tesadüf değildi. İşte resmi söylemin açmaza düştüğü yer de burasıdır. Osmanlı 'yenilikçi' kliği, yeniçerileri tasfiyeye yönelmekteki asıl amacı, başta yeniçeri 'sınıfı' olmak üzere, halkın gözünde sömürgeleşmek-kimliksizleşmek, yoksullaşmak anlamına gelen 'yeniliklere' karşı koyabilecek odakları etkisizleştirmekti. Etkisizleştirmek için de örgütsüzleştirmek-atomize etmek gerekiyordu.

Dönemin 'yeniçeri toplumunun' örgütlülük bağını oluşturan tutkal olan Bektaşîlik, etkisizleştirilmeden de Yeniçerilik ruhunu yok etmek imkânsızdı... Bu yüzden, bir ideolojik-toplumsal kurum olarak Bektaşîlik tasfiye edilecekti. Fakat insanların tamamını yok etmeden, bir ideolojiyi bütünüyle yok edip etkisizleştirmek mümkün olmadığı için, Bektaşîliğin yarattığı 'örgütsel yapıyı' olabildiğince dağıtmayı amaçlamışlardı. Yeniçeriliği bir 'gericilik', 'yobazlık', 'irtica' odağı olarak suçlayan Osmanlı 'yenilikçilerinin', Bektaşîliği de 'dinsizlik' sayıp mahkum etmesi nasıl açıklanacak? Herhalde İslâm tarikatları arasında 'en hoşgörülüsü' ya da 'en az bağnaz olanı' Bektaşîlik olduğuna göre? Bektaşîler Osmanlı yönetici sınıfı tarafından 'zındık' sayılmıyorlar mıydı? Osmanlı Padişahı tarafından Yeniçeri katliamının öyküsünü yazmakla görevlendirilen Esat Efendi de Bektaşîlerden, 'imansızlar' diye söz etmiyor muydu? Esat Efendi'nin hem Yeniçerileri dini ilkelerden sapmakla suçlaması, yapılanları Kur'an ve şerîat esaslarına dayanarak savunup, meşrulaştırmaya çalışması, yapılan 'yeniliği' de çağının askerî kural ve tekniklerinden çok, Kadim Yunanlılar, Romalılar ve İranlılara gönderme yaparak savunuyor olması bir çelişki oluşturmuyor mu?

Yalçın Küçük, Yeniçerilerin 'gericiliğini' şöyle açıklıyor: "Sermaye gericidir. 1826 yılında lâğvedilen Yeniçeri Ocağı, tarihsel kanıtlarıyla gösterilecek, bir salt ve saf Silâhlı Kuvvetler örgütlenmesi değildir. Disiplinsiz bir esnaf güruhudur. Osmanlı Türkiye'sinde sermaye ile iç içedir; ayrılması mümkün değil. Bunun için gerici".[23] Buradaki mantık şöyle, Yeniçeriler esnaflaştıkları için disiplinsiz, dolayısıyla gerici... öyleyse Yeniçerileri tasfiye eden de 'ilerici'... Yeniçerilerin Bektaşî veya Bektaşîliğe bulaştığı için tasfiye edilmesi 'ilericiliğin' bir gereği... İstanbul'daki 15 bin kadar kahvehanenin kapatılması da 'ilericiliğin' bir gereği miydi? Asıl amaç merkezi otoriteyi güçlendirmek, bu amaçla da o dönemin Osmanlı toplumunda, bu projenin önünde engel sayılan odakları etkisizleştirmek, işte

---

23 Yalçın Küçük, **Aydın Üzerine Tezler (1830-1980),** s.18.

'yenilikçiğin' asıl anlamı bu idi... Fakat hepsi bu kadar değildi elbette. Yeniçeriliğin tasfiyesi, sömürgeleşme karşısında bir direnç oluşturan son unsurun da tasfiyesi demekti... Yabancı sermayedarların, Avrupalı kapitalistlerin rahatça at oynatabilecekleri, *Levanten-komprador* unsurların imparatorluğun zenginliğini hiçbir kısıtlama ve engelle karşılaşmadan hortumlamasının önündeki engelin ortadan kalkmasıydı. Bu yüzden, kendi mutlak iktidarlarını sürdürmede Yeniçerileri bir engel olarak gören Osmanlı padişahlarının çıkarıyla, Osmanlı ülkesini önce sömürgeleştirip, sonra da paylaşmak isteyen *devel-i muazzama*nın çıkarları örtüşüyordu... İşte yenilik retoriğiyle sunulanın tarihsel anlamı bu idi...

Toplumsal bir 'katman' (couche) olarak, Yeniçeriliğin 19. yüzyılın başındaki niteliği ve 'yenilikçi' Osmanlı elitinin söz konusu toplumsal katmanı tasfiye etmekteki asıl amacı, bugüne kadar resmi tarih dışında eleştirel bir inceleme konusu yapılmamıştır. Bizim bilebildiğimiz kadarıyla, bu konudaki yegane istisna Taner Timur'un, *Osmanlı Çalışmaları* kitabındaki: *Geleneksel Osmanlı Düzeninin Çöküşü: Yeniçeri Kırımı* başlığını taşıyan incelemesidir. Yeniçeri katliamı üzerindeki 'sis perdesinin' kaldırılması, özellikle son iki yüzyılda olup-bitenlerin anlaşılması bakımından *kritik* bir öneme sahiptir. Bu yüzden ayrıca ele alınması gereken önemli bir sorundur. Bu konuda bizim yaklaşımımızı şöyle özetlemek mümkündür:

1) Geleneksel Osmanlı sosyal formasyonunun *asıl kırılma noktası*, Yeniçeri katliamıyla başlayan döneme rastlamaktadır. Geleneksel yapının *dönüşümü*, sosyal formasyonun kendi olağan evriminin ve iç çelişkilerinin diyalektiği ve sıçraması sonucunda ortaya çıkmamıştır. Geleneksel yapı, kendi dinamiğiyle bir üst-aşamaya geçmek yerine, Avrupa'nın Batısında ortaya çıkan kapitalist üretim tarzının imparatorluğu etkisi altına almasının sonucunda dönüşüme uğramıştır ki, bu süreci tanımlamaya uygun düşen kavram *yenileşmek değil, sömürgeleşmektir*. Resmi tarihin (sol versiyonu da dahil) yenilik ve reform olarak sunup, göklere çıkardığı düzenlemeler (Tanzimat-Islahat-Meşrutiyet, Cumhuriyet vb.) sömürgeleş-

menin önünü açmak üzere sömürgeci devletlerin de baskısıyla yapılmış 'düzenlemelerdir.' Bu 'düzenlemeler', bir taraftan İmparatorluk ülkesinde kapitalizmin yayılmasının önünü açarken, emperyalistlerarası bir dizi çıkar çatışmasının çelişik sonucu olarak, Osmanlı yönetici elitinin iktidarda kalma ömrünü uzatmaya da imkân vermiştir...

Bu yüzden Osmanlı sisteminden kopuş, resmi tarih ve resmi ideolojinin iddia ettiğinin aksine 1923'te değil, Yeniçeriliğin tasfiyesiyle başlayan dönem sonrasına rastlamaktadır. Elbette *kopuşun,* Osmanlı sisteminin kendi iç çelişkilerinin dönüşümü ve ileriye doğru sıçramasının sonucu değil de, sömürgeleşme sonucu, bir dış 'etkenin' baskısı sonucu ortaya çıkmış olması önemlidir. Zira, sadece bir militer kurum olmaktan öteye bir şey olan Yeniçerilik, sömürgeleşmenin önünde ayakbağı durumundaydı... Dolayısıyla 1923'te herhangi bir 'kopuş', söz konusu değildi. Tarihsel süreklilik bağlamında 1923'te ilan edilen Cumhuriyetin 1839'daki *Tanzimat*, 1856'daki *Islahat*, 1876 ve 1908'deki I. ve II. *Meşrutiyet*, çizgisinin devamı olan bir düzenlemeydi. Bu yüzden Cumhuriyet rejimi denilen, önemi abartılmış bir hükümet darbesinden (Coup d'État) başka bir şey değildir. *Sömürgeleşmek* anlamına gelen kapitalist yayılmanın önündeki engeller, bizzat 'Yenilikçi' denilen Osmanlı yönetici oligarşisi tarafından ortadan kaldırıldığı için, söz konusu süreç bir bakıma bir *otokolonizasyon* (kendi kendini sömürgeleştirme) süreciydi.

2) Yeniçeriliğin tasfiyesi, sadece Yeniçerileri ilgilendiren bir şey değildi. Yeniçerilikle birlikte Bektaşîlik tarikatı da tasfiye edilmek istenmiştir. Merkez-kaç unsurlara (derebeylere) yönelik saldırı, bazı Ermeni ve Yahudi sarrafın idam edilmesi, sayıları binleri bulan Katolik Ermeni'nin sürgün edilmesi, kahvehanelerin kapatılması vb. her türlü özerk yapının, fiilî veya potansiyel muhalefet odağının tasfiyesi anlamına geliyordu. Elbette yeni yönelişin başlıca hedefinin Yeniçeriler olması anlaşılır bir şeydir. Zira Yeniçeriler, militer-sosyal-ideolojik bir sosyal yapı olarak, iktidarın kimi aşırılıklarını dengeleme-sınırlama gücüne sahip yegane odaktı.

3) Yeniçerilerin her türlü ilerlemenin önünü kesen bir 'dinî gericilik yuvası' olduğuna dair *görüşler*, ısmarlama üzerine üretilmiş; ve gerçek durumla pek ilgisi olmayan bir resmi ideoloji ve resmi tarih kategorisidir. Fakat, mutlaka bir bağnazlık kıyaslaması yapılacak olursa, Yeniçerilerin onları tarihte eşi az görülmüş bir şiddet, gaddarlık ve acımasızlıkla katleden, işi mezarlıklardaki yeniçeri başlıklarını tahrip etmeye kadar vardıran Osmanlı komprador yöneticilerinden daha az bağnaz olduklarını söylemek, gerçek duruma daha uygun düşüyor.

4) Yeniçeri katliamını izleyen dönemdeki 'yenilik ve reformlar', olumlu içerikler yüklenmeye uygun düzenlemeler değildi. Yenilik ve reformun arkasından, yenilik ve reform öncesi döneme göre 'olumlu', pozitif bir durumun ortaya çıkması gerekir. Oysa, yapılan her 'yenilik' veya 'reformdan' sonra, imparatorluğun temeli daha çok aşınmış, emekçi halkın yaşam koşulları daha da kötüleşmiş, dolayısıyla çöküş süreci hızlanmıştır. Burjuva dünyasında çöküşü hızlandıran bir takım düzenlemelerin *yenilik, modernleşme* vb. sayılması, sadece Türkiye'nin komprador yönetici elitinin ve komprador 'aydınlarının' bir kuruntusu değildir elbette... Sömürgeciler de sömürgeleşmenin, kimliksizleşmenin, yoksulluk ve sefalet girdabına sürüklenmenin *modernleşmek* olduğunu söyleyegeldiler. Bunu aynı zamanda 'modern bilimin' bir gereği olarak da sundular... Şimdilerde yapılanlara *Küreselleşme*ye uyum sağlamak deniyor... Değişen pek bir şey yok... Dün sömürgeleşmenin hizmetindeki 'yenilik ve reformları' öve öve bitiremeyen emperyalist akıl hocaları, şimdilerde yapılanlara da övgüler düzmekle meşguller. Elbette yerli *taşeronlarıyla* birlikte...

5) Yeniçeriliğin tasfiyesi, resmi söylemin ileri sürdüğünün aksine, Osmanlı savaş ve savunma yeteneğinin zaafa uğraması sonucunu doğurmuş ve sadece İmparatorluğun toprak kaybını hızlandırmakla kalmamış, aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu üzerinde Batılı güçlerin (düvel-i muazzama) sömürgeci emellerini gerçekleştirmelerini kolaylaştırmıştır. Osmanlı 'yenilikçilik' hareketinde bizzat aktif görevler üstlenmiş olan Baron Moltke, Yeniçeri katliamıyla ilgili olarak: "Garip şey! Halkın

yarısının, kendi yönetimine gizli veya açık ayaklanma halinde olduğu ve korkunç bir komşunun ordularının Asya'da ve Avrupa'da imparatorluğun sınırlarını aşmak üzere olduğu bir sırada, Osmanlı sultanı kendi ordusunu yok etmekten mutlu oluyordu,"[24] diye yazmıştı. Gerçekten Yeniçeriliğin tasfiye edildiği dönemde Rusya, çoktan Osmanlı İmparatorluğu için bir tehdit unsuru haline gelmiş bulunuyordu. Yeniçeriliğin yerini almak üzere oluşturulan Asâkir-i Mansure-i Muhammediye, tasfiye edilenden daha 'etkin' bir kurum değildi...

6) Yeniçeriliğin tasfiye edilmesinin ikincil öneme sahip nedenlerinden biri de, bu 'ocağa' harcanan kaynağa el koyma arzusuydu. Başka bir yabancı gözlemci, Osmanlı ülkesinde uzun yıllar diplomat olarak görev yapmış olan David Urquhart'ın, Yeniçeriliğin tasfiyesiyle ilgili şu gözlemi olup-bitenlerin anlam ve önemi hakkında bir fikir verecek niteliktedir: "Yeniçerilerin yok edilmeleri, bu büyük gövdenin uzuvlarını birbirine bağlayan bağları çözmüş, onun üzerindeki baskıyı kaldırmış ve aynı zamanda çok uzun zamandan beri kendisini meydana getiren uyumsuz unsurların istikrarını sağlayan yayları kırmıştır."[25]

7) Yeniçeriliğin tasfiyesi, 'geleneksel yapının' da tasfiyesi, en azından tasfiyenin derinleşmesi anlamına geliyordu. Fakat yenilik ve reform olarak sunulanlar, üretici güçlerin gelişmesine ivme kazandırarak, daha ileri, daha dinamik, kendi ayakları üzerinde durabilen, daha müreffeh bir toplumsal yapının oluşmasına, emekçi sınıfların yaşam koşullarının iyileşmesine hizmet etmekten çok, sömürgeleşmeyi hızlandıran 'düzenlemelerdi.' Bu yüzden, resmi tarih tarafından yenilikçi-reformcu-devrimci sayılıp göklere çıkartılan III. Selim ve II. Mahmut gibi Osmanlı padişahlarının, vezir ve paşalarının, ilericiğin-yeniliğin mimarları mı, yoksa asıl gericiliğin timsali, sömürgeleşmenin

---

24 Taner Timur, **Osmanlı Çalışmaları** İlkel Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine, V Yay., 1989, Ankara, s.151.

25 David Urquhart, **La Turquie et ses Ressources;** Paris, 1836, Cilt II, s.1'den akt: Taner Timur, **Osmanlı Çalışmaları...**, s.145.

önündeki barajları yıkan despotlar mı oldukları tartışmaya açık bir sorundur...

8) Yeniçeriliğin tasfiyesiyle ilgili olarak 'İslâmî' retoriğe bağlı yazarlar ve tarihçiler de 'resmi söylemden' farklı bir yaklaşım ortaya koyamıyorlar. Bu kesimin, Osmanlı vakanüvislerinin ürettiği 'resmi görüşü' tekrarlamanın ötesine geçememeleri iki nedenle açıklanabilir: Birincisi, bu yazarların ve tarihçilerin, bilimsel yöntemleri özümlemek ve bilimsel tahlillerde, söz konusu yöntemleri kullanmak konusunda önemli bir handikapları var; ikincisi de, Yeniçeriliğin Bektaşîlik bağlantısıyla ilgili... Osmanlı resmi ideolojisi, İslâmiyet'in Sünnî yorumuna dayanıyordu; ve belirli bir tarihten sonra, başta Bektaşîlik olmak üzere, Sünnîlik (resmi ideoloji) dışı akımlar (tarikatlar) 'bölücü ve yıkıcı' sayılmıştı. Yeniçerilerin 'Bektaşîlik bağlantısı', söz konusu kesimin soruna yaklaşımını büyük ölçüde belirlemiştir.

III. Hastalığı Azdıran İlaçlar...

19. yüzyılda Osmanlı egemen sınıfının iktidarını korumak amacıyla yaptığı düzenlemelere 'olumlu' içerikler yüklemek âdet olmuştur. Aslında Osmanlı egemen sınıfı, bu düzenlemeleri sadece kendi *tercihi* olarak da yapmış değildi. Dönemin büyük devletlerinin (düvel-i muazzama) baskısının da önemli bir rolü olmuştu. 'Yenilikler'in gerçek anlamda *yenilik* sayılabilmesi için, yeniliklerin yeni bir sınıfın eseri olmaları gerekirdi. Başka bir ifade ile, yenilik olarak sunulanların, bu düzenlemelerden çıkarı olan yeni bir sosyal sınıfın ya da öznenin eseri olması gerekirdi. 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda gündeme gelen *yeniliklerin* arkasında tarihsel olarak ömrünü çoktan tamamlamış Osmanlı egemen sınıfıyla, sömürgeci-emperyalist devletler bulunuyordu. Öyleyse yenilik veya 'reform' denilenler, iki şeyi güvence altına almak için gündeme gelmişti: Birincisi, bu 'reformlar', Batılı devletleri de tatmin ettiği sürece, Osmanlı egemen sınıfının iktidarını korumasını sağlıyordu; ikincisi, yapılanlar, 'yenilik'-'modernlik' vb. cilası kazındığında, sömürgeleşmenin-azgelişmiş-leşmenin-kompradorlaşmanın

hizmetindeki düzenlemelerdi. Sorun bu terimlerle ifade edilmeyince, kavram kargaşasının kafa karışıklığı yaratması kaçınılmazdı...

Bu alt-bölümde 19. yüzyılda gündeme gelen 'yenilik' ve 'reformların' eleştirel bir değerlendirmesi yapılacak. Böylece söylemle gerçek ya da retorikle realite arasındaki uyumsuzluğu açığa çıkarmayı deneyeceğiz. Aslında, 19. yüzyılda yapılanlarla 1923 sonrasında yapılanlar, aynı anlayışın ürünü olan ve kaçınılmaz olarak benzer sonuçlar doğurmak zorunda olan düzenlemelerdi. Bu yüzden Tanzimat-Islâhat-Meşrutiyet geleneğinin eleştirel bir değerlendirmesi yapıldığında, bu çizginin doğrudan devamı olan *Cumhuriyet* dönemi *İnkılâplar*ının tarihsel anlamını bilince çıkarmak da kolaylaşacaktır. Zira 19. yüzyıldaki 'yeniliklerin' arkasındaki güç, Osmanlı egemen sınıfıydı. *Cumhuriyet* dönemindeki *İnkılâplar*ın arkasındaki güç de (Padişah eksilmiş, topraklar iyice küçülmüş olarak), Osmanlı yönetici sınıfının adamlarıydı. İster 19. yüzyıl boyunca yapılanların, isterse de 20. yüzyılda yapılanların (özellikle 1923 sonrasında) arkasında aynı güçlerin olması, yapılanların *tarihsel anlamını* olduğu kadar, *sürekliliği* de açıklamaktadır. Olup-bitenleri eleştirel bir değerlendirmeye tâbi tutup bilince çıkaracak yeni bir toplumsal sınıfın ve o sınıfın Gramsci anlamında *organik aydınlarının* yokluğunda, kafaları bulandırmak kolaylaşmıştır. Yapılanların ne anlama geldiğine o işin 'mimarları' karar verdiğinde, söylemle *gerçek durum* arasında bariz bir uyumsuzluğun ortaya çıkması kaçınılmazdır... Mercimeğin ve soğanın ne olduğunu bilmeyen birine, soğanı mercimek niyetine yedirebilirsiniz, ama bunun pek bir kıymet-i harbiyesi yoktur...

Öyleyse 19. yüzyıl Osmanlı 'yenilikçiliğinin' tarihsel anlamının tahliline girişebiliriz. Bu amaçla dönemin tüm düzenlemelerinin detaylı bir sergilenmesine ve eleştirel tahliline girişmiyoruz. Burada, yapılanların *anlamını* bilince çıkarmaya imkân verecek bazı düzenlemeleri, özellikle tahlile tâbi tutacağız. Bu çerçevede Sened-i İttifak, Tanzimat ve Islahat Fermanlarıyla, 1876 Kunun-i Esasi'si (ilk anayasa) değerlendirilmesi yeterli olacaktır.

III.1) Sened-i İttifak'ın 'Tarihsel Anlamı' Ne idi?

Osmanlı İmparatorluğu kaçınılmaz olarak, kendi antitezi olan merkez-kaç unsurları da üretiyordu. Merkez-kaç unsurların (a'yân, hanedan, derebeyi, eşraf vb.) güç kazanması sistemin varlık nedeni olan sosyal artığın merkezileştirilmesini sorunsal hale getiriyordu. 19. yüzyılın başında adem-i merkeziyetçi unsurlar önemli bir güç haline gelmişlerdi. Dolayısıyla merkezî sistem önemli bir aşınmaya uğramış bulunuyordu. Sultan IV. Mustafa'yı tahttan indirip, yerine Sultan II.Mahmud'u tahta çıkaran da bir a'yân olan Alemdar (Bayraktar) Mustafa Paşa idi. Fakat merkez-kaç unsurlar (adem-i merkeziyetçi güçler), tarihsel olarak *geri* unsurlar oldukları için, mevcut yapıya alternatif oluşturup, onu aşacak durumda değillerdi. Tarihsel olarak 'daha geri' olanın, mevcut durumu 'ileriye doğru' dönüşüme uğratması eşyanın tabiatına aykırı olduğuna göre... Aslında bunlar 'bozulma-çürüme' alâmetiydiler.

Sadrazam Alemdar Mustafa Paşa, merkezi otoriteyi güçlendirecek düzenlemeleri yapmak, bu amaçla a'yân ve derebeylerinin desteğini almak, yeniçerilerin gücünü dengelemek üzere, Anadolu ve Rumeli a'yân, derebeyi, ve hanedanlarını toplantıya çağırdı (*Meşveret-i âmme*). Merkezi otoritenin adamlarının da katıldığı Meşveret-i âmme, Alemdar Mustafa Paşa'nın konuşmasıyla çalışmalarına başladı. Aslında kendisi de bir a'yân olan Alemdar aracılığıyla a'yânların etkinliğini 'dengeleme' düşüncesi, Osmanlı yönetim anlayışına yabancı değildi... Herhalde büyük bir güce ulaşmış, her biri kendi başına birer 'iktidar odağı' haline gelmiş taşranın bu güçlü unsurlarını Alemdar'dan başkası İstanbul'a getiremezdi... Başta ordunun yeniden düzenlenmesi olmak üzere, merkezi güçlendirecek düzenlemeleri yapmak, ancak merkez-kaç unsurların karşı koymamaları, değilse zorluk çıkarmamaları durumunda mümkün olabilirdi. A'yân ve hanedanları itaat altına almanın karşılığı da onlara bazı ödünler vermek, güvenceler sağlamakla mümkündü. Toplantıya a'yânların önemli bir bölümü katılmadı. Bulgar a'yânları ve Kavalalı Mehmet Ali Paşa, toplantıya katılmayı reddettiler. Birçok Anadolu ve Arap bölgesi a'yânları da aynı

şekilde toplantıya icabet etmediler. Kuzey Yunanistan ve Arnavutluk bölgesinin güçlü a'yân'ı olan Tepedelenli Ali Paşa da toplantıya sadece bir temsilci yollamakla yetindi.

Meşveret-i âmme'ye, a'yân ve hanedanların çoğu katılmadı. Katılanların hepsi de kendi ordularıyla İstanbul'a geldiler... Katılanların da sadece dördü, *Sened- i İttifak*'a mühür bastı. Diğerleriyse böyle bir düzenlemenin, kendi 'iktidarlarının sınırlandırılması' anlamına geleceği kaygısını taşıyorlardı. Elbette *Sened-i İttifak* az da olsa, padişahın iktidarını da sınırlayıcı bir belge olduğundan, bizzat Padişah da kerhen onay vermişti. Ünlü Osmanlı resmi tarihçisi Cevdet Paşa'nın yazdığına göre, dönemin ileri gelenlerinden Ömer Ağa, II. Mahmud'un ikircikli tavrı karşısında: "Bu senet sizin istiklâl-i saltanatınıza dokunur. Lâkin reddi dahi kâbil değildir. Şimdilik çaresiz tasdik olunup sonra bunun fesih ve ilgası çaresine bakılmalıdır,"[26] dediğini yazıyor. Bir kere toplantıya katılanların kompozisyonu, tarafların ağırlığı, bir 'uzlaşma' için uygun değildi. Zira toplantıya katılanların çoğunluğu, merkezî otoritenin adamlarıydı. İkincisi, padişah gönülsüz onay vermişti. Buna rağmen *Sened-i İttifak,* 7 Ekim 1808'de imzalandı.

İmzalanıp 'yürürlüğe giren' *Sened-i İttifak*'ın içeriği şöyleydi: "İmza koyan a'yân ve eyalet valileri, padişaha bağlılıklarını belirtiyorlar. Sadrazamı padişahın mutlak temsilcisi olduğunu kabul ediyorlar, vergi sisteminin imparatorluğun her yerinde aynı biçimde uygulanacağını, padişaha ait vergilere (gelirlere) elkonulmayacağını, bunun karşılığında Padişahın da adil ve eşit vergiler koymaya özen göstereceğini, a'yânların ordu toplama konusunda yardımcı olacağını, ordunun da 'yeni düzene uygun' olacağını, a'yânın kendi bölgesinde adil bir yönetim sağlayacağını, vergilerin ezici olmamasına özen göstereceğini, her biri diğerinin 'toprak bütünlüğüne ve özerkliğine' saygılı olacağını, yapılan taahhütlere uyumun birlikte sağlanacağını, merkezi otoritenin 'yenilik ve reform' girişimlerine karşı bir muhalefet

---

26 **Tarih-i Cevdet**, cilt V, s.2243.

ortaya çıkarsa merkezî hükümeti destekleyeceklerini, Padişaha karşı bir ayaklanma durumunda kendiliklerinden, padişahtan izin almadan İstanbul'a yürüyeceklerini vb. içeriyordu... Bu arada, mevcut askerî yapıda iyileştirme yapmaya yönelik bazı önlem önerileri de söz konusuydu."[27]

Ziya Enver Karal: "Sened-i ittifak, Osmanlı tarihinde örneği bulunmayan bir vesikadır. Rumeli'de ve Anadolu'da kendi kendilerine sivrilmiş âyanların varlığını devlet bu senetle kabul ettikten başka, onlara ve çocuklarına bazı haklar da tanımış oluyordu. Bu aşağı yukarı derebeylik sistemi idi. Sultan Mahmut ve yakınları, sened-ı ittifakı pâdişahlığın hak ve salahiyetlerine aykırı gördüler ve onu hazırladığı için sadrazama kin bağladılar. Alemdar ise, âyanları sindirecek bir orduya malik bulunmayan devlet için bu sendi mevcut şartların içinde realist bir düşüncenin neticesi olarak kabul etti. İşin gerçeği de zaten bu idi"[28] diyor. İşin gerçeği' Osmanlı merkezî yönetimi acz içindeydi. O kadar acz içindeydi ki, bizzat *devlet içinde devlet* olanlarla uzlaşıp, zaman kazanmak istiyordu... Bu yüzden *Sened-i İttifak*'ın ömrü, sadece beş hafta sürecekti... 7 Ekim 1808'de imzalanmıştı. 15 Kasım 1808'de Alemdar Mustafa Paşa'nın bir ayaklanma sonucu öldürülmesiyle ömrünü tamamlamıştı bile... Aslında *Sened-i İttifak*'ın bu kadar kısa ömürlü olması onun ölü doğmuş bir metin, değilse iğreti bir 'taktik uzlaşma metni olmak dışında bir değer taşımadığını gösterir.

Esasen, sömürgeleşmekten başka bir şey olmayan Osmanlı 'yeniliklerinde' sürekli olarak bir kerâmet arayan bazı tarihçi ve yazarlar, Alemdar Mustafa Paşa'nın eseri olan söz konusu belgeyi, İngiliz anayasacılığının anası sayılan *Magna Carta Libertatum*'la karşılaştırma eğilimindedirler. Bir kere, her iki

---

27 Suna Kili-A. Şeref Gözübüyük, **Türk Anayasa Metinleri 'Senedi İttifaktan Günümüze'**, Türkiye İş Bankası Yay., 1985, s.3-7.

28 Z.E. Karal, **Osmanlı Tarihi V,** s.93.[27] Bkz. Suna Kili-A. Şeref Gözübüyük, **Türk Anayasa Metinleri 'Senedi İttifaktan Günümüze'**, Türkiye İş Bankası Yay., 1985, s.3-7.

durum arasında önemli farklar var. 1215'te İngiliz feodalleri, kralın bir daveti üzerine Londra'ya gelmemişlerdi. Krala baskı yaparak şartlarını ona kabul ettirmişlerdi. Bu yüzden *Magna Carta Libertatum* kalıcı bir belge olmuştur. Oysa, *sened- i ittifak* siyasi krizi aşmak, bu amaçla da zaman kazanmaya yönelik taktik bir 'uzlaşma' niteliğindeydi. Bir çeşit geçici konsensüsten öteye bir şey değildi. Dolayısıyla *sened-i ittifak*ta ilerici, demokratik bazı nitelikler aramak boşunadır. Esasen feodalizmin tarihe karışıp, kapitalizmin egemen üretim tarzı haline geldiği 19. yüzyıl başlarında, derebeylerinin de kısmen müdahil olduğu, merkezi otoritenin bir manipülasyonu olan söz konusu belgeyi bir çeşit Osmanlı *Magna Carta*'sı saymak, olaylara uzaktan bakanların bir marifetidir. Zira, herhangi bir 'düzenlemenin' ilerici bir nitelik taşıyıp taşımaması, onun hangi dönemde ortaya çıktığından bağımsız değildir.

Bazıları da *sened-i ittifak*ı, merkezi otoritenin kendi dışındaki unsurlarla ilk defa bir 'uzlaşma' arayışına girmesi sayıp önemsiyorlar. Bir kere, tarihsel olarak geri iki unsur arasında sağlanan geçici bir 'uzlaşmanın', ilerici-demokratik bir öze sahip olması mümkün değildir; ikincisi, benzer taktik uzlaşma girişimleri Osmanlı sisteminde ilk defa görülen bir şey de değildi. 16. yüzyılın ikinci yarısında ayaklanan medrese talebeleriyle (suhteler), merkezi hükümet arasında benzer bir 'konsensüs' sağlanmış, bu konsensüs sonucu Talebe taifesine bazı haklar tanınmıştı. Dönemin hükümeti ile on iki suhte temsilcisi (nakib) arasında varılan on maddelik bir 'anlaşmayla', hükümet bazı ödünler vermek durumunda kalmıştı. Örneğin, 'yönetici ve kadıların suhtelerin işlerine karışmaması', davalara medrese talebe temsilcilerinin bakması vb...[29] 16. yüzyılda medrese talebeleriyle sağlanan 'uzlaşma metni' ne kadar anayasal bir metin sayılabilirse, *sened-i ittifak* da o kadar anayasacılığın başlangıcı sayılabilirdi. Kaldı ki II. Mahmut, ilk fırsatta derebeyleri ve

29 Mustafa Akdağ, **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası...**, s.263 ve 275.

a'yânlar aleyhine harekete geçmekte gecikmeyecekti. Herhangi bir düzenlemenin kalıcı olabilmesi ve tarihsel bir değer taşıyabilmesi için, karşılıklı güç dengelerinin eseri olması, tarihsel olarak da 'ileri' bir nitelik taşıması gerekir. Taraflardan birinin tarihsel olarak 'ileri' taleplerle ortaya çıkması gerekir. Oysa, *sened-i ittifak* yukarda da ifade ittiğimiz gibi, daha çok merkezi otoriteye zaman kazandırma kaygısının ürünüydü.

III.2) Tanzimat Neyi *Tanzim* Etti?

Osmanlı sosyal formasyonu, gelişen ve fıtrî (intrinsèque) bir genişleme ve yayılma dinamiğine sahip olan, kapitalist üretim tarzının mantığına uygun olarak biçimlendirilip-biçimsizleştirildikçe, oluşan yeni *ekonomik-sosyal temele* uygun siyasal-ideolojik-hukukî bir *üst-yapıya* da kavuşturulması gerekiyordu. Elbette sosyal süreç her zaman karmaşık bir gelişme seyri takip eder; ve hiçbir zaman, zihinsel soyutlamanın netliğine sahip değildir. Bununla, ilkel solun her zaman sandığı gibi, ekonomik temelle siyasal-ideolojik-hukukî yapılar arasında birinciden ikinciye doğru tek yönlü bir belirleyicilik olduğunu söylüyor değiliz. Zira *belirleyicilik* karşılıklıdır. Sosyal varlık veya süreç her zaman farklı unsurların ve kertelerin *diyalektik bir bütünüdür*. Onun için, ekonomik temel oluştukça, ex-post olarak siyasal-ideolojik-hukukî formlar da oluşur diye bir kural yoktur. Bu yüzden, siyasi müdahale (siyasi kertenin devreye girmesi) ekonomik temelin pekiştirilmesini sağladığı gibi, pekâlâ onu hızlandırabilir, ya da yavaşlatabilir de... Zaten toplumsal süreç ekonomik-siyasal-ideolojik-etik-hukukî kertelerin (instances) diyalektik bütününden başka bir şey değildir.

İşte, kapitalizmin egemen üretim tarzı haline geldiği 'sanayi devrimi' sonrasında, Osmanlı sosyal formasyonundaki 'yeniliklerin' *tarihsel anlamını*, bu kavramlar çerçevesinde ele almak ve bu bütünlük içinde kavramak gerekir. İkincisi; halk arasında da oldukça yaygın bir kanı olan, *yeni olan iyidir* kabulünü reddetmek gerekir. Zira yeni olanın ne anlama geldiği sorusunu, *yeni olan kimin için ne anlama* geliyor, sorusundan bağımsız olarak

ele almanın bir kıymet-i harbiyesi yoktur. Bir ülkenin, başka bir ülke tarafından sömürgeleştirilmesi yeni bir durumdur; ama sömürgeleşmenin, yoksullaşmanın, kimliksizleşmenin, tarihsizleşmenin velhasıl köleleşmenin sonuçlarına katlanan geniş halk kitleleri için yeninin anlamı başka, o ülkeyi sömürgeleştirenlerle, sömürgeleşmeden çıkar sağlayan *yerli* unsurlar için başka anlamlar taşıması doğaldır... Bu durumda yaşananların, olup-bitenlerin *tarihsel anlamı* da, bunları *hikaye edenlerin* ağzına bakarak anlaşılamaz. Yeniliklerin gerisindeki emperyalist odaklar ve *yenilikçi-Batıcı* Osmanlı eliti için *yeniliklerin* değeriyle, yoksullaşıp-kimliksizleşen geniş emekçi halk yığınları için ifade ettiği değer farklı olmak durumundaydı. Bizde yapıp-edenlerle, hikaye edenler hep aynı kesimler olduğu için, bu retoriği teşhir etmek maalesef kolay olmadı. Oysa yenilik, reform, modernleşme vb. denilenler sömürgeleşme demek için, ya da sömürgeleşme kavramını ikame etmek amacıyla kullanılan, dolayısıyla içerikleri boşaltılmış kavramlardı.

Elbette kafa karıştıran, zihinsel bulanıklık yaratan bir şey daha vardı: Osmanlı İmparatorluğu'nun sömürgeleşmesi, diğer yerlerdeki 'doğrudan sömürgecilikten' farklıydı. Osmanlı İmparatorluğu'nun sömürgeleşmesi, muhtevası ve ortaya çıkardığı sonuçlar itibariyle, *doğrudan sömürgelerden* özde farklı olmamakla birlikte, siyasi *bağımsızlığın* tam olarak ortadan kalkmamış olması (içi iyice boşaltılmış olsa da) zihinleri bulandırıyordu. Oysa görüntüyle gerçek, retorikle realite arasında ayrım yapma basiretine sahip olanlar için durum tamı tamına şöyleydi: Sömürgeci-emperyalist devletler, sömürgeleştirdikleri başka ülkeleri (doğrudan sömürgeler) kendi genel valileri, siyasi yüksek komiserleri vb. aracılığıyla 'doğrudan kendileri yönetirken', Osmanlı İmparatorluğu'nda bu işi *yerli unsurlara* (yenilikçi padişahlar, *alafranga* sadrazam ve paşalar, dışişleri bakanları, velhasıl kompradorlaşmış yerli unsurlar.) yaptırdılar. Tarihi de kendi adamları yazdığı sürece, gerçek durumun bilince çıkarılması, dolayısıyla yaşananların resmi tarih ve Avrupa-merkezli ideoloji dışı bir kavranışı zorlaşmıştı.

Batı Avrupa'da feodalizmden kapitalizme geçişin tamam-

landığı anlamına gelen 'sanayi devrimi'nden sonra, Osmanlı toplumsal temelinin ve geleneksel sanayinin aşınmaya uğraması kaçınılmazdı. Nitekim aşınma daha önceden, 'merkantilist' denilen dönemde başlamıştı. Özellikle geleneksel Osmanlı sanayii, 19. yüzyıl başında hızlı bir çöküş sürecine girmişti. "Herhalde 1825-30 yıllarında sanayimizin büyük bir buhran içinde bulunduğu görülmektedir. Osmanlı sanayiinin belkemiğini teşkil eden pamuklu imalatı, Manchester fabrikalarının ezici rekabetine maruzdur. Memleketimizi bu tarihlerde gezmiş olan Urquhart'ın kitabında bu buhranın birçok canlı misallerini bulabiliriz: 'Ambelakya imalathaneleri, kısmen müdürler arasında çıkan ihtilâflar yüzünden, bilhassa Avrupa'da vaki olan sanayi inkılâbının tesirleriyle tamamıyla âtıldır; şehir on seneden beri bomboştur. Memleketin pamuk mamulatı ihracatı durmuş, buna mukabil mühim bir ithalat başlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun İngiltere'den ithal ettiği pamuklu maddelerin kıymeti 1828'de 465 bin İngiliz lirasından 1831'de 1 milyon 40 bin liraya çıkmıştır. Bu ithalât meyanında, iplikten başka tam mamuller, yani mensucat da vardır. İngiliz pamuklu mensucatı ithalatının bu senelerde ne kadar çabuk tezayüt ettiğini aşağıdaki adetlerden anlayabiliriz: İngiltere'den Türkiye'ye pamuklu mensucat ihracatı (İngiliz lirası) 1828'de 10.834, 1829'da 39.920, 1830'da 95.355, 1831'de 105. 615".[30]

Bir başka yazar, Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu da aynı konuda: "Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki arazisini çok iyi tanıyan bir İngiliz müellifi 1810'dan evvel, mesela İşkodra'da müslin imali ile meşgul tezgahların 600 iken 1810'dan sonra birden 40'a indiğini, keza Tırnova'da 1800'den evvel 2 bin dokumacı tezgahı varken, 1830'da aynı sayının 200'e tenezzül ettiğini söylüyor ve ilave ediyor: "İngiliz mamulâtı ticaret serbestisi neticesi olarak şarka girince Türkiye'nin yerli sanayii inhitât etti. Buna mukabil fazla olarak İngiltere, Türk köylüsünün göndereceği zirai maddelere tahdidat koydu...

---

30 Ömer Celal Sarç, *Tanzimat ve Sanayimiz*, **Tanzimat C. I,** s.425.

Muhakkak olan, İngiliz ihracatının seneden seneye artmasıdır?",[31] diyor.

Elbette, İngiliz ihracatı seneden seneye arttıkça, geleneksel Osmanlı sanayii ve onunla birlikte Osmanlı ekonomik temeli seneden seneye çökecekti. Fakat İngilizler, olayların 'olağan seyrinde' yol almasıyla yetinmek istemiyorlardı. Bu yüzden 'yenilikçi' Osmanlı yöneticilerine 'eşit olmayan' ve imparatorluğu hızla çöküşe sürükleyen "ikili ticari anlaşmalar' dayatıyorlardı... Bu vesileyle bir hususu nüanse etmek gerekir. Genellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik temelinin aşınmasına gerekçe olarak, İngiltere'yle Osmanlı İmparatorluğu arasında imzalanan ünlü ticaret antlaşması gösterilir. Oysa İmparatorluğun ekonomik temeli, zaten aşınıyordu ve hızla yükselen kapitalizm karşısında ayakta kalması mümkün değildi. Dönemin Osmanlı yönetici sınıfının sürece müdahale etme konusunda basireti çoktan bağlanmış durumdaydı. Oysa kapitalizmin, henüz emperyalist aşamaya ulaşmadığı bir dönemde, olayları bilince çıkarıp, gerekli siyasi irade ortaya konabilseydi, İmparatorluğun sömürgeleşmesi engellenebilir ve süreç tersine çevrilebilirdi. İngilizlerle yapılan ikili ticari antlaşma, sadece süreci hızlandırıcı rol oynamıştır.

İngilizlerin böyle bir antlaşmadan amaçladıkları: Osmanlı ülkesinde İngiliz kapitalizminin yerleşmesine engel olan, değilse yayılmasını zorlaştıran 'geleneksel yapı, işleyiş ve kurumların' tasfiye edilmesiydi... Amaç kapitalizmin âzamî kâr peşinde koşma mantığıyla çelişen geleneksel yapının tasfiyesiydi. Bir ülkenin sömürgeleşmesinden başka hiçbir anlama gelmeyen düzenlemelerin 'kimin için *ileri, ilerici vb.* olduğunu tartışmak gerekmez miydi? Bir zaman geldi, Batı kapitalizminin İmparatorluğu sömürgeleştirmesinin ne kadar araç ve yöntemi varsa *yenilikçilik, ilericilik, modernlik vb.* sayıldı. Yaşam için gerekli araçlardan mahrum edilip, yoksullaşan, işsizliğe, açlığa, sefalete maruz kalan halk çoğunluğunun da bu *yenilikleri* batıcı

31 Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, *Tanzimatta İçtimai Hayat*, **Tanzimat C. I**, s.624.

Osmanlı yönetici eliti ve onların Avrupalı 'dostları' gibi algılayıp alkışlaması mı beklenmeliydi? Halkın bu saldırı karşısındaki tepkisini *gericilik, irtica, medeniyet düşmanlığı* olarak mı tanımlamak gerekirdi? Sorun bu bütünlük içinde ele alındığında 16 Ağustos 1838 tarihli ticaret antlaşmasıyla, 3 Kasım 1839'da ilan edilen *Tanzimat Fermanı* arasındaki *tamamlayıcılık ilişkisi* üzerinde durmak önemlidir. Zira ticaret anlaşması, doğrudan kapitalizmin önünü açmayı hedeflerken, *Tanzimat* da onun siyasal-ideolojik-kurumsal çerçevesini oluşturmak üzere gündeme getirilmişti...

Burada söz konusu antlaşmanın geniş bir değerlendirmesini yapmamız gerekmiyor. Kısaca neleri içerdiğine değindikten sonra, asıl konumuz olan *Tanzimat Fermanı*'nın tahliline geçebiliriz. Aslında 16 Ağustos 1838 tarihli İngiliz Ticaret Anlaşması'yla İngilizler, daha sonra da diğer büyük kapitalist devletler: "Söylediğimi yap, yaptığımı yapma" kuralını dayatmışlardı... Kendileri kıskançlıkla ulusal sanayilerini korurlarken, Osmanlı yöneticilerine 'liberalizmin meziyetlerinden', korumacılığın melânetlerinden söz ediyorlar; ve onları korumacılığın 'kötülükleri', 'serbest piyasa ekonomisinin' erdemleri konusunda ikna etmeyi başarıyorlardı. Zaten hızla kompradorlaşan Osmanlı egemen eliti, her türlü 'iknaya açık' hale gelmişti. İlerde 'kendi kendini düzenleyen (serbest) piyasa ekonomisi' retoriği üzerinde duracağız. Ama yeri gelmişken, bu dünyada 'kendi kendini düzenleyen bir piyasa ekonomisinin' hiçbir zaman mevcut olmadığını, olmasının da mümkün olmadığını, bunun burjuva ideologlarının bir yakıştırması olduğunu, serbest pazar ekonomisi söyleminin ideolojik bir manipülasyon aracı olduğunu hatırlatmakla yetinelim.

İngilizlerle yapılan Ticaret Antlaşması özetle şu hükümleri içiriyordu: "Kapitülasyonlar eskiden olduğu gibi devam edecek, İngilizler Osmanlı ülkesinde her türlü alış-veriş (ticaret) işinde (toprak edinme de dahil) özgür olacak, Osmanlılara 'kayırılan ülke' statüsü tanınacak, (...) Osmanlı sisteminde geçerli tekel usûlü (yed-i vahit) ve iltizam usûlü kaldırılıp, karantina usûlü

kabul edilecek, yabancıların mal alım-satımında ve taşınmasında geçerli 'tezkere' istenmesinden vazgeçilecek, yaptıkları ticari işlemler için vergi ödenmeyecek, iç gümrük resimleri kaldırılacak, her türlü mal ithalatı serbest olacak ve imparatorluğun her yerinde serbestçe satılabilecek, Boğazlardan geçirilen mallara vergi uygulanmayacak... Aslında İngiliz Ticaret Anlaşması, Mısır'da hızlı bir sanayileşme-kalkınma hamlesi başlatan Mehmet Ali Paşa'nın bu girişiminin önünü kesmek ve Osmanlı geleneksel sanayiini çökerterek, İngiliz modern sanayi ürünlerine pazar açmak gibi ikili amaç taşıyordu; ve bu amaçlar gerçekleşecekti...

Dönemin İngiltere Dışişleri Bakanı Palmerston, söz konusu antlaşma için *'bir şaheser'* derken, ne dediğini çok iyi biliyordu. Fakat bu antlaşma, sadece İngilizlerle sınırlı kalmadı. Diğer kapitalist güçler tarafından da aynı içerikte antlaşmalar dayatıldı. Bir bakıma İngiliz Ticaret Antlaşması, diğer kapitalist güçler için 'emsal' teşkil etmişti. Nitekim aynı yılın, aynı ayının 25'inde Fransa ile benzer bir antlaşma imzalanmıştı... Aslında kavramlar, kelimeler çoğu zaman birer 'alışkanlık' unsuru olarak kullanılıyor. İngilizlerle, daha sonra Fransızlarla yapılan, kelimenin gerçek anlamında 'antlaşma' mıdır? Antlaşma, karşılıklı ödünler içeren bir metin değil midir? Öyleyse İngilizlerle, Fransızlarla vb. yapılan antlaşmalarda Osmanlı yöneticileri nelere karşılık onca tavizler vermişler, imparatorluğun kayıtsız şartsız sömürgeleşmesi anlamına gelen böyle bir antlaşmanın altına imza atmışlardır? Aslında kesin olan şu idi ki, 'reformcu-yenilikçi Reşit Paşa'nın liderliğini yaptığı komprador elit, ülkeyi kurtarma retoriği altında devleti, yani kendi iktidarını kurtarmaya çalışıyordu. Aslında yönetici kesime hakim olan anlayış, 'benden sonra tufan' anlayışıydı. Mustafa Reşit Paşa'nın öğrencisi olan ve Mustafa Reşit Paşa'dan sonra sadrazam olan Âlî Paşa: *"Bütün yapabildiğimiz günden güne yaşamak. Gelecek Allah'ındır"*[32] derken, amacın günü kurtar-

32 Roderik H. Davison, **Osmanlı İmparatorluğunda Reform 1856-1876 I**, s.105.

mak olduğunu söylemiş oluyordu; ve Batıcı-yenilikçi elit iktidarını koruyabildiği sürece, gerisi önemli değildi. Özetle söylemek gerekirse, 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı komprador elitinin çıkarıyla İngiltere'nin çıkarları 'uyum' halindeydi. İngiltere'nin ekonomik, ticari çıkarları, içi boşaltılmış bir Osmanlı Devleti'nin 'bütünlüğünün' korunmasını gerektiriyordu...

İngilizlerle yapılan ticaret antlaşmasından bir yıl sonra, Mustafa Reşit Paşa tarafından *Tanzimat Fermanı*'nın ilan edilmesi, başlıca iki amaca hizmet etmek üzere gündeme gelmişti: Osmanlı yönetimi açısından Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'yı durdurmak, bu amaçla İngiliz desteğini sağlamak; İngiltere bakımından da bir yıl önce imzalanan Ticaret Antlaşması için *uygun* bir siyasal-hukuki-ideolojik çerçeve oluşturmak... "'Tanzimat-ı Hayriye' bir hatt-ı hümâyun şeklinde ilan edildi. Hatt-ı hümâyunu, Mustafa Reşit Paşa yüksek bir kürsüden okudu. Dinleyenler arasında padişah, bütün bakanlar, ulemâ, devletin asker ve sivil büyük memurları, Rum ve Ermeni patrikleri, Yahudi hahamı, esnaf teşkilâtı temsilcileri ve elçiler vardı".[33]

3 Kasım 1839'da Gülhane Parkı'nda ilan edilen, bu yüzden Gülhane Hatt-ı Hümâyunu da denilen ferman, şu cümleyle başlıyordu: "Herkesin bildiği gibi, Devlet-i Aliyye'mizin kuruluşundan beri, Kur'ânın yüce hükümlerine ve şer'î kanunlara kemaliyle uyulduğundan, yüce saltanatımızın kuvvet ve şerefi, bütün teb'anın refah ve ma'muriyeti, zirveye ulaşmıştı. 150 sene vardı ki, birbirini takibeden gâileler ve çeşitli sebeplerle mebni ne şer'i şerife ve ne de kanunlara uyulmamış ve bu sebeple de evvelki kuvvet ve ma'muriyet tam tersine çevrilerek, zayıflığa ve fakirliğe yerini bırakmıştır. Halbuki şer-i kanunlar altında idare olunmayan memleketlerin payidar olmayacağı çok açık gerçeklerdendir. Tahta çıktığımızdan beri ülke ve halkın kalkınması için yollar aradık... Bu yönde gerekenler yapılırsa beş on sene zarfında, Allah'ın inâyetiyle işlerin istenen şekle gele-

33 Ziya Enver Karal, **Osmanlı Tarihi V,** s.170.

ceğinde kuşku yoktur". Hatt-ı Hümâyunun ilerki bölümlerinde bu amaçla çıkarılacak kanunlar ve düzenlemelerden söz ediliyor ve yeni kanun ve düzenlemelerin dayandırılacağı esaslar dile getiriliyor. Bir de Padişah, çıkarılacak yasalara uyacağını taahhüt ediyor: "Bu şer'î kanunlar, sadece ve sadece din ü devlet ve mülk ü milleti ihyâ için va'z edildiğinden, tarafımızdan hilâfına hareket vuku' bulmayacağına ahd ü misâk olunacak; Hırka-i Şerîf Odası'nda âlimler ve vekillere de yemin teklif kılınacaktır".[34]

Dikkate değer bir husus da, yabancı devletlere duyurulacağı ifadesinin Fermanda yer almasıdır. Şöyle deniyor: "İzah edilen hususlar, eski usûlü bütün bütün değiştirmek ve yenilemek demek olacağından, iş bu irade-i seniyyemiz, Dersa'âdet ve bütün memleket ahalisine ilan edilecektir. Dost devletler de, bu usûlün, inşâllah ilel-ebed bekâsına şâhit olmak üzere, Dersa'âdet'te ikâmet eden büyük elçiliklere resmen bildirilecektir".[35] Bu ifadeden, düvel-i muazzama'ya güvence verildiği sonucunu çıkarmak mümkündür. Başka terimlerle ifade etmek gerekirse, düvel-i muazzamanın dayatmasına bir cevap ve taahhüt niteliği taşıdığını rahatlıkla ifade edebiliriz.

Kullanılan dil, ifade tarzı ve içerik olarak dikkate alındığında, Tanzimat Fermanı denilen belgenin Osmanlı sosyal formasyonunda *melez* ekonomik-sosyal yapıyı yansıttığı gibi, başta İngiltere ve Fransa olmak üzere Batının kapitalist devletlerini tatmin etme kaygısıyla kaleme alındığı, dolayısıyla *melez* bir kafanın eseri olduğu söylenebilir. Zira Ferman, bozulmanın ve kötü gidişin 'şerîata uymamaktan' kaynaklandığını ifade ediyor; ama söz konusu bozulmadan ve kötüye gidişten kurtulmanın yolunu da *kavanin-i cedide*'de (yeni yasalarda) görüyor... Eğer bozulma şerîat kurallarından uzaklaşmaktan kaynaklanıyorsa, çözümün de eski kuralların uygulanmasında aranması gerekmez mi? Burada söz konusu olan, sadece bir *kafa karışıklığından mı*

---

34 Hatt-ı Hümâyunun tam metni için bkz. Suna Kili-Şeref Gözübüyük, **Türk Anayasa Metinleri, Sened-i İttifaktan Günümüze**, s 11-13.

35 **A.g.e.,** s.13.

ibarettir? Bu sorulara şöyle cevap verilebilir: Dönemin Osmanlı yöneticilerinin gönlünde *Nizam-ı âlemi* ihya etmek yatıyor; lâkin bunun artık mümkün olmadığını açıkça ifade etmeseler de 'seziyorlar', bu amaçla da 'esası koruyarak' kimi rötuşlar ve tamiratlarla ve bazı 'yeni kural ve kurumların' devreye sokulmasıyla makinanın tekrar çalışacağını düşünüyorlar. Bu arada, Osmanlı yöneticilerini bu tür düzenlemeler yapmaya zorlayan sömürgeci devletlerin baskısını da dikkate almak gerekir. Zira belirli bir eşikten sonra "Osmanlı devleti sanki Fransız, İngiliz, Felemenk devletlerinin vekili. Onların işini, yani merkantilist siyasetlerini, Osmanlı devlet adamları tamamlıyorlar".[36]

Yukarda sorduğumuz soruyla ilgili olarak Mehmet Ali Kılıçbay şu ilginç tespiti yapıyor: "Osmanlı ıslahatına iyi bakıldığında, yeniçerilerin yerine nizam-ı cedid askerinin geçmesi, humbaracı ocağının yerine mühendishane kurulması, kapıkulu-devşirme Osmanlı ricalinin yerine Babıâli bürokratının geçmesi, tımar sisteminin yerine iltizam sisteminin ikâme edilmesi, Osmanlıların topluma, ekonomiye, insanlara bakışında bir değişim meydana getirmiş midir? Memalik-i mahrusa *Res Publica* haline gelmiş midir? Hayır. Öyleyse, ıslahat (veya tanzimat) nizam-ı âlemi ihya çabasından başka bir şey değildir. Aktörler değişse de, aynı oyun sergilenmektedir".[37] "Tanzimatçılar, Batı dillerinden, yalnızca Osmanlı olan düşüncelerini yabancı bir dilden ifade etmek üzere yararlanmışlardır. Aslında bir fark görüyorlardı, ama bunun Batının kendi sistemine sadık kalmasından, Osmanlının da kalmamasından kaynaklandığını düşünmekteydiler".[38]

Resmi tarihçiler ve Osmanlı geçmişinde mutlaka bir 'ilericilik' arayıp-bulmaya koşullanmış akademi taifesi, istedikleri kadar Tanzimatı çağdaş anayasacılığın başlangıcı saysınlar, söz konusu olan Padişahın tebaasına bir lütufta bulunması ve

---

36 Niyazi Berkes, **100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi**, s.108.

37 Mehmet Ali Kılıçbay, **Benim Polemiklerim**, İmge Kitabevi, Ankara, 1995, s.128.

38 **A.g.e.**, s.103.

'aksaklıkları' da İslâm hukuku esasları dahilinde yeniden 'tanzim edilmesini' emretmesinden ibarettir. Fakat Tanzimatta derin kerâmetler bulan sadece resmi tarihçiler ve kimi anayasa profesörleri değil. *Aydın Üzerine Tezler* de Yalçın Küçük şunları yazıyor: "... şimdi Aydın Üzerine Tezler'in, Türk aydınının kendisiyle ilgili düşüncelerini kökten değiştirmesi gereken, tezlerinden birincisini yazıyorum: *Tanzimat, gericilerin başından beri karşı çıktığı ve ilerici aydının emperyalizmin bir senaryosu sanarak son yirmi yıldır kustuğu Tanzimat bir önemli ileri atılımdır. Saltanatı koruma endişesinden doğdu; en azından başında, Batılılar tarafından empoze edilmedi; Tanzimat aydınları tarafından batılılara kabul ettirildi*".[39] Öyle bir *tanzimat* ki saltanatı koruma endişesinden doğmuş, Batılılara kabul ettirilmiş...

Daha önce de yazdık, birilerinin gönlünden öyle geçiyor diye herhangi bir 'bürokratik düzenleme' *ilerici* olmaz. Padişah fermanlarında, bürokratik düzenlemelerde 'ilerici' bir öz aramak; *ilericilik, devrimcilik* kavramları konusunda Avrupa-merkezli ideolojik saplantıdan yakayı kurtaramayanların bir kuruntusudur. Birincisi, herhangi bir düzenlemenin *niteliğini* belirleyen, o düzenlemenin arkasında hangi toplumsal gücün bulunduğudur. İkincisi, söz konusu düzenlemenin hangi tarihsel dönemde ortaya çıktığıyla ilgilidir. Büyük Fransız Devrimi sonrasında *ilericiliğin* asgari kriteri, Fransız Devrimi'nin gerisinde kalmamayı gerektirir. Yalçın Küçük, *ilericiyi* yanlış yerde arıyor, üstelik bir de bulduğunu sanıyor... İlericilik kala kala dekadans halindeki Osmanlı padişahlarıyla onların baş vezirlerine ve memurlarına mı kaldı! Yakup Kadri Karaosmanoğlu'na atfen, "Allah'tan sonra en çok, düvel-i muazzamadan (büyük devletlerden) korktu" dediği unsurlar nasıl oluyor da 'Batılılara Tanzimatı kabul ettiriyor? 'Türk halkı gericidir. Türk aydını bu gerici halkı ilerici yapma savaşı veriyor' diyen Yalçın Küçük, kitabının bir yerinde: " Türk yenilik hareketinin başlarında ve

39 Yalçın Küçük, **Aydın Üzerine Tezler (1830-1980),** s.196 (abç.).

uzunca bir süre halk, yenilikçilerin en belli başlı düşmanıdır"[40] diyor...

Bir halk gerici olabilir mi? Bizans artığı Osmanlı sarayının adamları ilerici olabilir mi? Dünyada, saraylarda ilerici olabileceğine inanan başka 'aydınlar' da var mıdır? Bazı halklar fıtreten gerici, bazıları da Allah tarafından ilerici olarak mı yaratılıyor? Eğer dünyayı sömürgeci-emperyalist akıl hocalarının gözüyle görmeye alışıksanız, saraylarda ilericiler, devrimciler, aydınlar bulmanız şaşırtıcı değildir. Bu dünyada hiçbir halk için *ilerici-gerici* kavramları kullanılamaz. *İlerici, gerici* gibi kavramlar halk çoğunluğu için kullanılamaz; ama gerici kavramını egemen sınıflar için kullanmakta hiçbir sakınca yoktur. Halkı gerici sayıp suçlamak, bilimsel bir tutum değildir; ama resmi tarih ve resmi ideoloji tarafından *yenilikçi-reformcu* sayılıp yüceltilen Osmanlı padişahlarını, onların sadrazamlarını, paşalarını gerici saymakta da bir sakınca yoktur. Hiçbir halk kendi refahını artırıcı, özgürlüğünü geliştirici önlem ve düzenlemelere karşı gelmez. Böyle bir şey eşyanın tabiatına da aykırıdır. Bu yüzden halkın Osmanlı 'yeniliklerine' tepkisi, gerçekleşen *Tanzimat ve Islahatın* **ilerici** oldukları için değil, yeterince *ilerici* olmayışına, yeterince yeni olmayışınaydı...

Yapılan tanzimatlar-ıslahatlar halk çoğunluğuna ne teklif ediyordu da halk bunları reddetmişti? Yapılanlar halk çoğunluğunun daha da yoksullaşması, sömürgeleşmenin derinleşmesi, anlamına gelmiyor muydu? Halktan korkarak 'reform' yapılabilir miydi? Böyle bir düzenleme reform sayılabilir miydi? Bu konuyla ilgili olarak, Taner Timur şunları yazıyor: "Halk ise yapılanların niteliğinden çok, yapılış şekline ve sonuçlarına bakarak, Tanzimatçılardan bütün bütün soğumuştu. Gerçekten Osmanlı "ıslahatçıları, halk nezdinde ne kadar az itibara sahip olduklarını kendileri de çok iyi biliyorlardı. Mustafa Reşit Paşa'nın Gülhane Hatt-ı Hümâyunu'nu okumadan hemen önce 'akşama sağ çıkacağımdan ümidim yoktur' dediği meşhurdur. Âlî ve Fuad Paşalar gibi diğer önemli Osmanlı 'reformcu'ları da

---

40 **A.g.e.,** s 112.

devamlı olarak bir halk ayaklanmasında öldürülme korkusu içinde yaşamışlardır? (...) İşin acı tarafı, bu siyaset adamları yapmak zorunda kaldıkları 'reform'lara bizzat kendileri de inanmıyorlardı. Bu inançsızlık, bugün o döneme yönelik düşündüğümüz veya tahmin ettiğimiz bir yakıştırma değildir".[41]

İşte Yalçın Küçük'ün: *Bir önemli ileri atılım* dediği budur... Halk yapılanlara isyan etme potansiyeli taşıyor, reformcular da yaptıkları reformlara inanmıyor! Öyleyse sorun ne idi? "Başka bir deyişle, Osmanlı değişim sürecinin niteliğini tayin eden unsur 'reform' arzusu ve eylemi değil, Batının kolektif kontrolüdür. Bu kontrolde, Osmanlı Devleti'yle ilgili ilke, onun 'zayıf tutularak bütünlüğünün korunması şeklinde konmuştur. Örneğin, Osmanlı bütünlüğünü garanti eden 1844 gizli İngiliz-Rus Antlaşması'nın iki temel ilkesi, *zayıf bir Türk imparatorluğunun mümkün olduğu kadar uzun süre devamı ve sonunda paylaşılması için diğer Avrupa devletleriyle işbirliği* biçimindedir. Bunu hisseden yönetici zümre, halktan da gelen baskıyla, bu programı çok hevessiz bir şekilde yürütmüştü. Bizde sık sık Tanzimatçılığın 'taklitçilik' olduğu ileri sürülür. Oysa, aslında Tanzimatçılık, baskıya karşı gizli bir direnç ve ortalama yollar arama iradesidir".[42]

Fransız Devlet adamı ve tarihçisi F. Guizot, Mustafa Reşit Paşa hakkında şunları yazıyor: "Reşit Paşa, ülkesinde giriştiği hareketin başarıya ulaşması için en gerekli niteliklerden birinden yoksundu. Türkiye'de güçlü bir reformcu olmayacak kadar az Türk'tü. Büyük Petro, Rusya'yı Avrupa uygarlığına sokma girişiminde derin bir şekilde Rus'tu ve Rus kaldı. (...) Genç yaşlarından itibaren Türkiye ile Avrupa ilişkileri içinde yetişmiş ve bu konularda angaje olan Reşit Paşa, özellikle bir Avrupa diplomatı oldu. (...) Türk hükümetinin Avrupa hükümetleri içinde bir çeşit özümlenmesini, ülkesinin ve Sultanı'nın Avrupa politikası içinde yerini ve ağırlığını koruyabilmesi için, tek çare olarak görüyordu. Türkiye'yi Avrupa'da tutabilmek

41 Taner Timur, **Osmanlı Çalışmaları...**, s 87-88.
42 Taner Timur, **Osmanlı Çalışmaları...**, s.94.

için, Avrupa'yı Türkiye'de tatmin etmek: Devamlı hakim düşüncesi bu oldu".[43] Taner Timur, Guizot'dan yukarıdaki alıntıyı yaptıktan sonra şu yorumu yapıyor: "Öyle sanıyorum ki, bu görüşler tüm Avrupa devlet adamlarının görüşlerini yansıtıyordu ve bütün Tanzimatçılar için geçerliydiler. Oportünist nedenlerle her zaman bu kadar açıkça ifade edilmemişlerdir ve bizzat Guizot da bunları hatıralarında yazmıştır. Ancak, dönemin bütün boyutları içinde incelenmesi, Osmanlı reformizminin ve bunun uygulayıcılarının objektif konumunu ortaya koymaktadır. Bunlar, *Avrupa politikasının Osmanlı Devleti'nde uygulanması programının müteahhitleri olmuşlar ve aslında Osmanlı Devleti'ni değiştirmeye değil, ellerinden geldiği kadar değiştirmemeye çalışmışlardır*".[44]

Dönemin hegemonik gücü olan İngiltere'nin tarihsel çıkarı, Osmanlı İmparatorluğu'nun bölünüp-parçalanmamasını gerektiriyordu. Üst düzey bir İngiliz yetkilisi olan Chatman: *"Osmanlı Devleti'nin yaşamakta devam etmesinin, İngiltere için hayati bir zaruret olduğunu kabul etmeyen kimse ile ben konuşmam*"[45] derken, İngiliz siyasi-ekonomik çıkarları açısından Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünün korunmasının önemine dikkat çekmişti. Aynı şekilde Kırım Savaşı öncesinde Whit da: *"Eğer İstanbul ve boğazlar başka bir devletin eline geçerse, Britanya menfaatleri bundan büyük zarar görecektir. Bu takdirde, yalnız bizim ticaretimiz sekteye uğramış ve yakın doğuda bizim siyasi nüfuzumuz gömülmüş olmakla kalmayacak, üstelik donanma için yapmakta olduğumuz masraflar da önemli ölçüde artacaktır. Çünkü biz deniz kuvvetlerimizi şimdi İstanbul Boğazı'nda duran tarafsız donanma seviyesine çıkarmak zorunda kalacağız*"[46] demişti.

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, Avrupalılar Osmanlı ülkelerini sömürgeleştirmek istiyor; kompradorlaşmış Osmanlı egemen sınıfı, iktidarını (devletini) korumak istiyor; hızla yok-

43 Akt: Taner Timur, **Osmanlı Çalışmaları...**, s.92-93.
44 **İbid**, s.93 (abç.).
45 Akt: Enver Z. Karal, **Osmanlı Tarihi V**, s.17.
46 **İbid**.

sullaşıp-kimliksizleşen halk çoğunluğu, bu sürece tepki gösteriyor, tepkisini geleneksel-dinî kavramlarla dile getiriyor ve Avrupalılarla *yenilikçi-reformcu* komprador Osmanlı eliti tarafından gericilikle suçlanıyor... Sanıyorum, son iki yüzyılın *hikayesi* bu bütünlük dikkate alınmadan anlaşılamaz...

III.3) 'Islahat Fermanı' veya Kompradorlaşma'da İkinci ve Son Perde...

Tanzimat Fermanı'nın ilanından 17 yıl sonra, 1856'da Islahat Fermanı ilan edildi. Her ne kadar *Ferman Padişah*ın olsa da *içeriği İngiliz ve Fransızlara aitti*. Bir bakıma söz konusu belge, Batı diplomasisinin *nezaketinin* eseriydi. Zira Düvel-i muazzama, Paris Antlaşması'nda yer almasını istedikleri hükümleri, Osmanlı Padişahının eseriymiş gibi göstermek için, bir padişah fermanı olarak yayınlanmasını kararlaştırmışlardı... Sonra da antlaşmanın 9. maddesinde Fermana atıfta bulunarak işin içinden çıktılar...

Paris Antlaşması'nın 9. maddesinde Islahat Fermanı'ndan şöyle söz ediliyordu:

"Padişah Hazretleri, tebaalarının refahı için sarfetmekte oldukları devamlı himmetleri yolunda din ve ırk farkı gözetilmeyerek, cümlesinin durumunu ıslah edici olmakla beraber İmparatorluğun Hıristiyan halkı hakkında inayetkâr niyetlerini teyit eden bir yüksek ferman ihsan buyurmuş olduklarından ve bu hususta olan asil düşüncelerine bir delil göstermek istediklerinden müstakil iradelerinden sadır olmuş olan işbu yüksek fermanın Paris Antlaşması Devletlerine tebliğini tensip buyurmuşlardır."

"Paris Antlaşması Devletleri, bu tebliğin yüksek değerini ispat ve teyit ederler, şurası kesin olarak kararlaştırılmıştır ki, bu tebliği Padişah Hazretlerinin ne kendi tebaasıyla olan hükümdarlık işlerine ve ne de Devletlerinin iç işlerine ayrı veya birlikte olarak müdahale etmek için hiçbir halde Paris Muahedesi Devletlerine bir hak ve salahiyet vermeyecektir".[47]

---

47 Akt: Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi VI** , s.6.

Böylece, Düvel-i muazzamanın istekleri bir 'dış baskı' sonucu değil de, bizzat padişahın iradesinin eseri olduğu izlenimi yaratılmak istendi. Aslında bu tipik bir sömürgeci-komprador ortak üslubudur ve halkın bu tür manipülasyonları 'yutacağı' anlayışının eseridir... Doğrusu 'modern Batı diplomasisine' de böylesi yakışırdı... Nasıl Tanzimat Fermanı, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'yla yapılan savaş koşullarında gündeme gelmiş ve bu savaşta İngiliz ve Fransızların desteğini sağlama amacı taşıyorduysa, Islahat Fermanı da Ruslarla yapılan Kırım Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin safında yer alan aynı devletlerin isteklerini karşılamak amacıyla gündeme gelmişti. Nasıl Tanzimat Fermanı, Mustafa Reşit Paşa'nın başta İngiliz Dışişleri Bakanı Palmerston olmak üzere, İngiliz devlet yetkilileri ile 'özel görüşmeleri' sonunda ilan edilmişse, Islahat Fermanı da dönemin sadrazamı Âlî Paşa ile İstanbul'daki Fransız ve İngiliz elçileri arasındaki 'özel görüşmeler' sonunda kararlaştırılmıştı...

Roderic H. Davison'un yazdığı gibi: "...bu belge birçok bakımdan Lord Stratford'un şaheseriydi, Lord Stratford 1856 Ocak ayı boyunca, Bab-ı Âli'deki Fransız Büyükelçisi Thounevel ve Avusturya Büyükelçisi Prokesch ile görüşmekteydi. O sırada Sadrazam ve Hariciye Nazırlığı görevini de üstlenen Âlî Paşa ile Fuad Paşa ve bir Osmanlı Rum'u olan Prens Kallimaki, kendi projelerini tartışmak üzere üç büyükelçiyle bir araya geldiler. Yani üç devlet, Türkleri Paris'teki barış konferansı başlamadan fermanı tamamlayıp resmen ilan etmeye zorluyorlardı; böylece Rusya Türklerin reformlarına karışmış olmayacak, dolayısıyla ferman bir oldubitti şeklinde sunulacaktı".[48] Davison, 1856 Islahat Fermanı'yla 1839 tarihli Gülhane Hatt-ı Hümâyunu'nu karşılaştırarak şunları yazıyor: "Gelgelelim önemli farklar da vardı. 1856 Fermanı yapılacak değişiklikleri sayarken öncekinden daha titizdi: 1839'da bulunulan vaatlerin yinelenmesiyle başlıyor, ama daha da ileri

48 Roderic H. Davison, **Osmanlı İmparatorluğunda Reform 1856-1876 I,** s.69.

gidiyordu. Üstelik 1856 Fermanı, 1839'daki örneğinden farklı olarak, çelişkili bir nitelik taşımıyordu. O günlerin Osmanlı belgelerinde alışılmadık derecede açık ve öz bir dil kullanılması nedeniyle daha modern ve daha Batılı bir görüntü sunmakla kalmıyor, ayrıca dinî hukuka, Kur'an'a, ya da eski kanunlarla imparatorluğun parlak devirlerine tek bir kelimeyle dahi değinilmiyordu. Bu durum psikolojik açıdan tehlikeliydi. Yalnız ferman bütün olarak ileriye bakıyordu, geriye değil..."[49] Aslında iki ferman arasındaki *'dil farkı'*, birincisinin, İngiltere Dışişleri Bakanı Palmerston ve Lord Stratford de Redcliffe unvanını taşıyan İngiliz Büyükelçisi Stradford Canning'in damgasını taşısa da Mustafa Reşit Paşa tarafından 'iç kamuoyu' da dikkate alınarak kaleme alınmış olması; ikincisindeyse metin yazarları doğrudan Avrupalı Büyükelçiler olduğu için, dile 'yeterince özen gösterilmemesiyle' ilgiliydi. "Yine de 1856 Hatt-ı Hümâyunu, 1839 Hatt-ı Şerif'inin tersine, esasen Avrupa'da yapılmış oldu ve sadece biçimi yerliydi".[50] Bu tür yorumlar yapıladursun, halk kitleleri tarafından bu 'reformların nasıl göründüğünü o dönemde İstanbul'da yaşayan bir Ermeni şöyle dile getiriyordu: "Yabancılar Türk hükümetini nefret edilir hale getirdikten sonra şimdi de rezil etmeye çalışıyorlar".[51]

Islahat Fermanı, esas itibariyle İmparatorluk sınırları içinde yaşayan Hıristiyan unsurları hedef alıyordu; ve Müslüman olmayan unsurlarla Müslümanları *eşit statüye* getirme kaygısının ürünüydü. Ferman şöyle başlıyordu:

"Aşağıdaki hususların icrâsına îrâde-i Seniyyem Sadır Olmuştur.

Gülhâne'de okunan Hatt-ı Hümâyun ile ve yapılan Tanzimât gereğince, her türlü din ve mezhebde bulunan bütün teb'am hakkında, hiçbir istisna söz konusu olmaksızın can, mal ve namus emniyeti te'kit edilmiştir. Va'dlerin fiile çıkarılması için gerekli tedbirler alınacaktır.

---

49 Roderic H. Davison, **Osmanlı İmparatorluğunda Reform...**, s.70.

50 **İbid.**

51 **A.g.e.**, s.84.

Osmanlı diyârında bulunan Hıristiyan ve diğer gayrı müslim cemâ'atlerine, dedelerim tarafından verilen bütün imtiyâzlar ve muâfiyetler ikbâ edilecektir. Ancak her bir cemâ'at, belli bir zaman dilimi içinde mevcut imtiyâz ve muafiyetlerini tesbit ederek yapılacak islâhât iradelerini tarafımıza arz edecekler; nezâretimizin emri altında ve hususan Patrikhânelerde kurulacak komisyonlarla bu tesbit işlemi yapılacaktır.

Patriklerin seçim usûlleri tesbit ve icrâ edilecek; Osmanlı devleti ile cemaatlerin ruhâni liderleri arasında yapılacak görüşmeler sonucunda alınacak kararlarla, bunların yemin merâsimleri belli esaslara bağlanacak; bu zamana kadar patriklere ve cemaat başlarına verilen hediyeler kaldırılarak, bunun yerine patriklere ve cemaat başlarına belli gelirler tahsis edilecek; diğer papazlara ve görevlilere de rütbelerine göre maaşlar verilecek; ancak Hıristiyan papazlarının menkul ve gayrimenkul mallarına asla dokunulmayacaktır".[52]

Bundan başka Ferman, Osmanlı tebaasının hangi *millete* mensup olduğuna bakılmaksızın devlet hizmetine ve memurluklara alınacakları; seçimle gelinen yerlere (eyalet ve liva meclislerine) herkesin katılımının sağlanacağı; her cemaatin liderleriyle, hükümet tarafından bu cemaatlerden seçilecek bir memur, tebaanın tamamını ilgilendiren işlerin yürütülmesinde Meclis-i Vâlâ'da bulunmak üzere Sadrazam tarafından davet edileceği; mezhep, ırk ve dil farklılığı nedeniyle bir kesimi diğeri karşısında küçültücü ayrım ve sözlerden vazgeçilmesini vb. hükümler içeriyordu... Ama emekçi halk çoğunluğunu ilgilendiren asıl sorun olan: Ezen-ezilen, sömüren-sömürülen ilişkisine tek bir kelimeyle bile gönderme yapmıyordu...

Aslında Ferman kayda değer bir yenilik getirmiyordu. Dolayısıyla içeriği itibariyle hiçbir orijinallik de taşımıyordu. Özetle Ferman: "1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile tanınan can, mal, namus, şeref dokunulmazlıklarının ve Müslüman olmayan cemaatlerin öteden beri sahip oldukları ruhâni ayrı-

52 Sadeleştirerek alan A. Akgündüz-S. Öztürk, **Bilinmeyen Osmanlı**, OSAV, 1999, s.254.

calıkların bir kez daha güvence altına alınması, bu yolla somut önlemlere başvurma sözünün verilmesi, kiliselerin topladığı vergilerin kalkması, Rum Patriğinin ömür boyu seçilmesi, dinsel toplulukların kendilerini yönetmeleri için cemaat meclislerini oluşturabilmeleri, ibadet yeri ve okul açabilmeleri, din, vicdan ve ibadet özgürlüklerinin kesin olarak korunması, din ve mezhebi yüzünden aşağılanmama, din değiştirmeye zorlanmama, İslâmdan çıkmanın idamla cezalandırılmaması, Hıristiyanların da eyalet meclislerine, Meclis-i Vâlâyı Ahkâm-ı Adliye'ye, bütün okullara, hattâ askerî hizmete girebilmeleri, mahkemelerde tanıklıkların eşdeğerde sayılması, Müslüman ve Müslüman olmayan kişiler arasındaki davalara karma mahkemelerde bakılması, yargılamaların açık olması, yeni ceza yasaları yapılması, işkencenin kaldırılması, ceza uygulamalarının insanileştirilmesi, maliyede yeniliklere gidilmesi, vergide eşitlik, iltizamın kaldırılması, yabancı uyruklulara 'tasarruf-u emlâk' izni verilmesi, banka, ticaret ve tarım sermayesine olanak sağlanması, sermaye-i Avrupa'dan istifadeye bakılması".[53]

Öyleyse, Islahat Fermanı'nın *tarihsel anlamı* nedir? Bir kere metinde kullanılan dil ve üslup, tipik sömürgeci bir zihniyeti yansıtıyor. Dolayısıyla 'uygarlaştırma misyonu' retoriğine uygun bir yaklaşımın ürünüdür. Avusturya Büyükelçisi Prokesh sözünü sakınmayanlardandı: *"Kendilerini bizim uygarlaştırıp ilerlememizin gizlerini öğreteceğimiz Türkler dışında, en azından görünüşte, başka saygıya değer bir halk yoktur"*.[54] Asıl amaç afişe edilenden farklıydı. Asıl amaç, imparatorluğun tüm doğal ve insan kaynaklarını Batı kapitalizminin sömürüsüne sonuna kadar açmaktı. "Özellikle Kırım Savaşı sırasında ve savaştan hemen sonra, imparatorluğun belli başlı sahil kentleri, genellikle kuşkulu, hatta suçlu tiplerden oluşan bu kalabalıkla

53 Bkz. Bülent Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasa Gelişmeleri,** Cogito, 1999, s.96.

54 Roderic H. Davison, **Osmanlı İmparatorluğunda Reform 1856-1876 I**, s.86.

doldurulmuştu. Bunların pek çoğu, Batı Avrupa ülkelerinin gerçek vatandaşlarıyla birlikte, yine kapitülasyonlar kalkanından yararlanarak imtiyaz koparma işine atılmışlardı. Görünüşte Türklerin ekonomik kaynaklarını (madenler, tarım ürünleri ya da ulaşım araçları) geliştirmek amacıyla imtiyaz almaya çalışıyorlardı. Oysa asıl amaçları komisyonlar, garantiler, Avrupa borsalarındaki işlemler ya da Bab-ı Âli aleyhine açılan davalarla çabuk yoldan kâr elde etmekti".[55]

Yegane kaygıları kâr etmek, sömürmek, yağma ve talan olanların, gerçekten insanî(hümaniter)-özgürlükçü-demokratik kaygıları olabilir miydi? Amaç gerçekten *inanç özgürlüğün*ü gerçekleştirmek miydi, yoksa Osmanlı ülkesinde Hıristiyan misyonerlerin istedikleri gibi at oynatmasının koşullarını yaratmak mıydı? Bir İngiliz Konsolosluk mahkemesi yargıcının: "Neredeyse adi suçlulardan sonra, dünyada uğraşılacak en sorunlu insanlar", dediği Fransa, İngiltere, Almanya, İtalya ve Amerika'dan gelen, gerek Katolik, gerekse Protestan misyonerler imparatorluğun her tarafına yayılmışlardı".[56] 1870'li yıllarda Amerikan Protestan misyoner okullarının sayısı 205, bu okullarda eğitim gören öğrenci sayısı da 5.500 iken, 1913'te bu sayılar sırasıyla 430 ve 23.500 idi. 1914 yılında İmparatorluktaki Fransız mekteplerinde okuyan öğrenci sayısı 90 bine yaklaşıyordu... 19. yüzyılın ikinci yarısında ve 20. yüzyılın ilk on yıllarında imparatorlukta Hıristiyanlığı, değilse 'Batı uygarlığını' yayma söylemiyle emperyalist çıkarları gerçekleştirmeye çalışan misyonerlerin işlevini, 20. yüzyılın ikinci yarısında kapitalist kültürü yaymak üzere yabancı dilde eğitim veren okullar ve üniversiteler üstlenecekti... Ama artık devir değişmişti... Kimse bunların misyonunu ve işlevini tartışma konusu yapmayacaktı... Tam tersine bunlar 'evrensel bilimi' üretip yayan kurumlar sayılıp yüceltilecekti...

Islahat Fermanı'nın ilanını izleyen dönemde Osmanlı

---

55 **İbid.**
56 **İbidem.**

İmparatorluğunu kıskaca alan sömürgeleşme-kompradorlaşma süreci, artık tamamlanmış bulunuyordu. İmparatorluğun yönetimi bütünüyle düvel-i muazzamanın eline geçmiş bulunuyordu. Sömürgeci devletler, Paris Antlaşması'nın 9. maddesine dayanarak, istedikleri zaman, istedikleri şekilde, ekseri imparatorluk dahilindeki Hıristiyan tebaanın durumunu bahane ederek, İmparatorluğun içişlerine müdahale ediyorlardı. Zaten imparatorluğun bilinen anlamda *'içişleri'* diye bir şey de kalmamıştı. Neyin *içişleri*, neyin *dışişleri* olduğu artık belirsizdi... Avrupalı büyük güçlerin genel yaklaşımı şöyleydi: Avrupa'da barışın sağlanması Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hıristiyan tebaanın refah içinde olmasına bağlıdır... Bu söylendikten hemen sonra bir yolu bulunup Hıristiyan tebaa tahrik ediliyordu... Süleyman Paşa: "Her bölgenin konsolosları bağımsız hükümetler haline geldiler"[57] diyordu. Bizzat *Islahat Fermanı*'nın mimarı değilse de hazırlanışına katılan dönemin sadrazamı Âli Paşa, İngiliz Büyükelçisi Lord Stradford'dan şöyle şikayet ediyordu: "Her şeyde ve her tarafta hüküm-ferma olmak arzuy-ı şedidinde bulunması saikiyle kendini mülk sahibi kıyasına kadar ileri gitmiş ve bizzat kendisi hükümet-i merkeziyede hemen aşikâr bir surette vasilik mevkiine geçtiği gibi, vilâyetlerde valiler nezdinde vasiler (konsoloslar) kaim etmiştir.

"Kendilerine verilmiş olan vazifeleri ifa suretiyle bunların hoşuna gitmemek bedbahtlığında bulunan bir vilâyet valisi mahv-olmuş demektir. Heyet-i hükümeti teşkil eden nazırlar daha iyi bir muameleye mazhar değildir. Vükelâsını nasp ve azleden artık padişah değildir".

Dış münasebetlerimiz aynı müşkülâta düçar olmaktadır. Sair devlet elçilerinden birisinin siyah demesi, Lord Stratford'un beyaz demesi için kâfidir. Velhasıl ne diyeyim; umur-i hariciye, idare-i dahiliye, patrikhane her şey bu adamın kontrolüne tâbidir".[58]

---

57 **A.g.e.**, s.85.

58 Hayrettin, **Vesaik-i tarihiye ve siyasiye, K, 2**, s.5'den akt: E.Z. Karal, **VI**, s.21.

Hatt-ı Hümâyun, Müslüman halka hiçbir şey vaat etmediği gibi, bir dizi yük getiriyordu. Ferman beş yıllık zorunlu askerlik yükümlülüğü getirmişti; ama bedelli askerliği de hükme bağlamıştı. Gerçi Müslüman olmayan tebaaya sağlanan bedelli askerlik imkanı, Müslüman tebaaya da sağlanmıştı; lâkin Müslüman olmayanlar, askerlikten küçük bir bedel ödeyerek muaf olabiliyorlardı. Dolayısıyla kaldırılan cizyenin yerini *bedel-i askerî* alıyor, sonuçta hiçbir şey değişmiyordu. Buna karşılık, Müslümanlar, askerlikten muaf olabilmek için Hıristiyan veya diğer tebaa mensuplarından daha büyük bir bedel ödemek zorundaydılar...

"Nizam-ı Cedit", "Tanzimat", "Islahat" "Yenilikçilik" retoriği altında, İmparatorluk hızla sömürgeleşip-kompradorlaşmıştı. Bu süreçle birlikte, kendi gerçekliğine bütünüyle yabancılaşmış, çıkarları sömürgecilerin çıkarlarıyla özdeş komprador bir 'aydın sınıfı' oluştu. Avrupa-merkezli ideolojiyi içselleştirdiği oranda kendi realitesine yabancılaşan bu 'sınıf', sömürgeciliğin hizmetinde ve sömürgeleşmeden çıkar sağlayan bir kesimdi. Aslında bu kesimin konumu ve işlevi, *levantenler*inkine benziyordu; ama ülkenin *yerlisi* olmak gibi bir *farkları* da vardı elbette. Bunların Batıda veya Batı eğitimi görmüş olanlarına önce 'münevver', daha sonra da 'aydın' dendi.

Herhalde bu dünyada bu unsurlar kadar *aydın* kavramının inkârı olan başka bir insan grubu olamazdı... Jean Paul Sartre, Franz Fanon'un ünlü eseri, *Yeryüzünün Lânetlileri*'ne yazdığı önsözde, sözünü ettiğimiz 'kesimle' ilgili olarak şunları yazmıştı: "Avrupalı seçkinler yerlilerden seçkin bir tabaka oluşturma işini üstlendiler. Umut vaat eden gençleri seçtiler; kızgın demirle onları Batı kültürünün ilkeleriyle dağladılar; ağızlarını tumturaklı, parlak sözcüklerle tıkadılar. Anavatanda kısa bir süre kaldıktan sonra tümüyle değişmiş olarak ülkelerine yolladılar. Bu iki ayaklı yalanların kardeşlerine söyleyecek hiçbir şeyi kalmamıştı; yalnız yankılardan ibarettiler. Paris'ten, Londra'dan, Amsterdam'dan, 'Parthenon! Kardeşlik' sözcükleri edildikçe Afrika'nın ya da Asya'nın herhangi bir yerinde dudaklar '...thenon ...deşlik' demek için aralanıyordu. Altın çağdı

bu".[59] Yurt dışında eğitim görmüş Osmanlı yenilikçileri kuşağından, lâkabını Edinburgh'da eğitim görmesine borçlu bir subay olan İngiliz Mehmet Said Paşa, daha sonraları şöyle demişti: "Kendimi yetiştirdiğimi hayal edene kadar yurt dışında kaldım ve ülkeme geri geldiğim zaman kendimde sadece hayvanca arzularla duygular buldum".[60]

Kompradorlaşmış, kendine, ait olduğu topluma, velhasıl dünyaya yabancılaşmış Osmanlı bürokrat-münevver taifesinin hal-i pür melâlini anlatan sayısız örnek vermek mümkündür. "İlk defa 1854'te olmak üzere iki kere sadrazamlık yapan Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa, Fransa'da tahsil yapan ilk Türklerdendir. Paşa, Hüsrev Paşa'nın gönderdiği talebelerdendir. Fransız Harp Okulu'nu bitirdikten sonra, bir Fransız birliğinde staj yapıyordu. Bu sırada Fransız Kralı, yanında Türk elçisi A. Fethi Paşa olduğu halde birliği ziyarete geldi. Wanda'nın naklettiğine göre, Fransız Kralı konuşmasında Türklerin ilerlemelerine subay, teknik adam ve öğretmen göndererek katkıda bulunmaya hazır olduğunu ifade etmiştir. Kıbrıslı cevabi bir konuşma yaparak şöyle der: "Haşmetmeâp... Bu yapacağınız hiçbir işe yaramaz; bu adamlar bizi sıkacaklar, Fransa'dan da Avrupa sivilizasyonundan da bizi soğutacaklardır. Majesteleri onların yerine bize birkaç bin güzel, akıllı ve afacan yosma gönderecek olursa, onlar bizi daha kesinlikle 'civilisé' edeceklerdir; hatta Fransızlaşırız bile".[61]

Bugün Türkiye de dahil Üçüncü Dünya ülkelerini yöneten işte bu *komprador sınıf*tır. Üstelik bu komprador sınıfın çıkarı tüm toplumun çıkarı sayılıyor... Kompradorlaştırıcı politikaların uygulayıcılarına bir de 'milliyetçi' deniyor veya 'milliyetçiler'

---

59 Franz Fanon, **Yeryüzünün Lânetlileri** (çev: Şen Süer Kaya), Sosyalist Yay., 1994, s.7.

60 Akt: Roderic H. Davison, **Osmanlı İmparatorluğunda Reform 1856-1876 I,** s.83-84.

61 Akt: Tuncer Baykara, *Mustafa Reşit Paşa'nın Medeniyet Anlayışı*, in **Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri, Bildiriler. 13-14 Mart 1985**, TTK Yay., 1994, s.51-52.

komprador oluyor... Velhasıl, Türkiye'nin tüm orta dereceli okullarında ve üniversitelerin ilgili fakültelerinde 'ilericiliğin', 'reformculuğun', 'çağdaşlaşmanın', 'batılılaşmanın' bir *aşaması* olarak anlatılan *Islahat Fermanı*'nın tarihsel *anlamı* ve *işlevi* işte bu idi; sömürgeleşmeyi ve kompradorlaşmayı hızlandırıp derinleştirmek...

III.4) Kanun-i Esasi veya Komprador Elit'in 'Meşrutiyet' Oyunu...

Sultan II. Abdülhamid ilk meşrutiyet meclisini (Heyet-i âyan ve heyet-i meb'usan) açış konuşmasında: *"Binaenaleyh bizce dahi esbab-ı terakkinin (ilerleme nedenlerinin) o yolda aranılmasını ve kavanin-i memleketin (ülke kanunlarının) âray-i umumiyyeye (genel oya) istinadını elzem gördüm ve kanun-i esasîyi ilan eyledim"*[62] diyor. 1876 Kanun-i Esasî'nin 113. maddesi de şöyle: *"Mülkün bir cihetinde ihtilâl zuhur edeceğini müeyyid asar ve emarat görüldüğü halde hükûmeti seniyenin o mahalle mahsus olmak üzere muvakkaten (idarei örfiye) ilânına hakkı vardır. (İdarei örfiye) kavanin ve nizamatı mülkiyenin muvakkaten tatilinden ibaret olup (idarei örfiye) tahtında bulunan mahallin sureti idaresi nizamı mahsus ile tâyin olunacaktır. Hükûmetin emniyetini ihlâl ettikleri idarei zabıtanın tahkikatı mevsukası üzerine sabit olanları memâliki mahrusai şahaneden ihraç ve teb'id etmek münhasıran zatı hazireti padişahinin yedi iktidarındadır..."*.[63] Sadece yukarıdaki iki alıntı bile, ilk meşrutiyet anayasası sayılan Kanun-i Esasi'nin ne menem bir şey olduğu hakkında bir fikir veriyor. Kanun-i Esasi'nin *tarihsel anlamını* tartışmaya geçmeden önce, onun hangi ortamda, ne tür güç ilişkilerinin ve beklentilerin sonucu olarak ilan edildiğine değinmek gerekiyor.

1875 yılı, ekonominin derin bir krize sürüklendiği, dış borçları ödemenin problematik hale geldiği, dolayısıyla yeni dış borç bulmanın zorlaştığı bir yıldı. Yıl ortalarına doğru

---

62 Suna Kili-Şeref Gözübüyük, **Türk Anayasa Metinleri,** s.47.
63 **A.g.e.**, s.43.

ekonomik iflas, açıkça telaffuz edilmese de artık gizlenemez durumdaydı. Dolayısıyla 1875 yılı, içerde mevcut durumu sürdürmenin zorlaştığı bir yıldı. Ama imparatorluk yönetimini uğraştıran sorun, sadece ekonominin iflasın eşiğine gelmesi değildi. Dış sorunlar ve baskılar da yönetim düzeyinde gerilim yaratıyordu. Gerçekten, Bosna-Hersek'te köylüler ayaklanmıştı. Onu Bulgaristan'ın Zagor bölgesindeki isyan izledi. Sırbistan ve Karadağ'ın bağımsızlık, değilse özerklik talebiyle ortaya çıkması, Rusya'nın *panislavist* girişimlerini artırması, düvel-i muazzamanın müdahalesine uygun koşulların ortaya çıktığı anlamına geliyordu... *Şark Meselesi*'ni halletmek, Osmanlı ülkesindeki Hıristiyan halklar için yapılması gereken reformları görüşmek üzere, Aralık 1876'da İstanbul'da bir uluslararası konferans toplanması kararlaştırılmıştı. Zaten Kanun-i Esasi'nin, yangından mal kaçırır gibi, alelacele hazırlanıp yürürlüğe konması, bu konferansı 'gereksiz' kılmak içindi... Kanun-i Esasi, ünlü *Tersane Konferansı*'nın başladığı güne yetişmişti, ama konferans engellenememişti...

Başka türlü ifade etmek gerekirse, iç ve dış sorunların imparatorluk yönetimi üzerinde yarattığı basınç, yönetim düzeyinde bir alt-üst oluşu veya *manipülasyonu* dayatıyordu. Böyle bir manipülasyon için de Padişah Abdülaziz'in Rusya'ya meyletmesi gerekçe yapılacaktı... Harbiye öğrencilerinin başı çektiği, Medrese öğrencilerinin de onlara katıldığı bir isyan sonucu padişah katledildi ve yerine V. Murad getirildi. Eskiden iktidar değişikliklerinde yeniçerilerin oynadığı rol, artık *Nizam-ı Cedit* döneminin 'modern ordusu' tarafından *devralınmış* bulunuyordu... Ama bundan sonraki ayaklanmaların aslî unsuru olan 'modern ordu' için kimse *mürteci, yobaz, gerici vb.* kavramları kullanmayacaktı. Artık 20. yüzyılın sonuna kadar, modern ordu (zinde kuvvetler densin) gerektiğinde *durumdan vazife çıkararak*, ***ilericilik*** *adına* iktidara ya doğrudan el koyacak ya da 28 Şubatta vb. olduğu gibi kuliste kalarak sahneyi düzenlemeyi yeğleyecekti... Herhalde şöyle düşünüyor olmalıydılar: Modern çağda yapılan darbeler *ilericidir*... Birileri çıkıp da ilerici darbe olamayacağını, darbelerin doğası gereği her

zaman gerici ve gericiliğin hizmetinde olduğunu, *ilerici* darbe kavramının eşyanın tabiatına aykırı olduğunu söylemediğine (söyleyemediğine) göre... Tabii gereği de yapılmayınca, yüzyılların geleneği sürüp gidecekti...

V. Murad'ın padişahlığı sadece üç ay sürdü. Binbaşı Çerkez Hasan'ın Girit sorununu görüşmek üzere toplanan bakanlar kurulunu basıp, Serasker Hüseyin Avni Paşa, Hariciye Nâzırı Râşit Paşa'yı ve başka bazı görevlileri öldürmesi üzerine, arkasından Padişahın aklî dengesinin bozulduğu ileri sürüldü. Hekim raporuna dayanan bir fetva ile tahttan indirildi. Mithat Paşa'ya meşrutiyet ilân etme sözü veren I. Abdülmecid'in oğlu Abdülhamid tahta çıkarıldı. Mithat Paşa da Rüşdi Paşa'nın yerine sadrazamlığa getirildi. Ama Mithat Paşa'nın sadrazamlığı, Sultan V. Murad'ın padişahlığı kadar bile sürmeyecek, *yenilikçi* sadrazam, sadece 49 gün sadarette kalabilecekti... Mithat Paşa, *yenilikçilik* retoriğiyle iktidarı ele geçirmek istiyor. Padişah olmak isteyen Abdülhamid de Mithat'ın etkinliğinden yararlanmak istiyor ve Mithat Paşa tarafından daha önceden hazırlanmış Kanun-i Cedid'i benimser görünüyor. Aslında Padişah ve yakın çevresinin Mithat Paşa'ya yaklaşımı tipik bir Bizans-Osmanlı üslubuna denk düşüyordu ve kabaca: "Onu önce sadrazam yapalım sonra şansını kaybetsin"[64] demeye geliyordu...

Sadrazamla padişah arasında böylesi bir *uzlaşma* mümkün olsa da, uzlaşmanın kalıcı olması mümkün değildi. Zira meşruti bir yönetim demek, ne kadar güdük de olsa, padişahın iktidarını sınırlamayı gerektirirdi. Bunu çok iyi bilen II. Abdülhamid, ilk fırsatta Mithat Paşa'dan kurtulmak isteyecekti. Bu tavır Paşa tarafından hazırlanan taslağı kabul etmeyip, yeni bir taslak hazırlamak üzere bir komisyon kurulması emrini vererek ortaya koymuştu. Bunun üzerine 28 kişiden oluşan bir komisyon, taslak hazırlamak üzere çalışmalara başladı. Komisyonda ikisi asker, on altısı sivil toplam on sekiz bürokrat, üçü Hıristiyan tebaaya mensup olmak üzere, ulemâdan on kişi atanmıştı.

---

64 Bkz. Roderic H. Davison, **Osmanlı İmparatorluğunda Reform... II**, s.160.

Hazırlanan taslak Heyet-i Vükelâ'da (Bakanlar Kurulu) görüşüldükten sonra padişah tarafından onaylanarak yürürlüğe girdi (23 Aralık, 1876). Kanun-i Esasi'nin kabul edildiği gün düvel-i muazzamanın ünlü Tersane Konferansı da başlamış, Kanun-i Esasi'nin ilanı, konferansı engelleyememişti.

Biçim olarak bakıldığında, ortaya çıkan metin, anayasadan çok, tipik bir *Fermana* benziyordu... Hazırlanış tarzı itibariyle hükümdarın iradesi dışında bir iradenin *temsil edilmesi ve etkinliği* söz konusu değildi. Padişah tarafından tayin edilen bir komisyon, aynı şekilde padişah tarafından atanmış bir bakanlar kurulunca görüşülüp, bizzat padişahın onayıyla ortaya çıkan bir metin söz konusuydu. Herhangi bir yasal düzenlemenin *değeri ve önemi*, onun içerdiği hükümler kadar, yapılış tarzıyla da doğrudan ilgilidir. Yasa denilen son tahlilde toplumsal güç dengelerinin kağıda geçirilmesi olduğuna göre... "Birinci olarak, padişahın elinde geniş yetkiler vardı. Yetkilerin bir bölümü özel olarak belirtilmişti gerçi, ama özel olarak tanınmayan hiçbir yetki de yoktu. Nazırları, senato üyelerini atıyor, parlamentoyu toplantıya çağırıp bir emirle tatil ediyordu. Yasama otoritesi sadece atama yetkisine değil, aynı zamanda tasarıların kanunlaşmasından önce onun iradesinin gerekli olmasına dayanıyordu. Nazırların eylemlerini padişah onaylıyordu. Devlet için tehlikeli olduğu düşünülen kişileri ülkeden kovmakta biricik otoritedeydi. Padişahın halife olduğu, hareketlerinden dolayı sorumlu tutulamayacağı ve kişiliğinin kutsal olacağı da belirtiliyordu. Kısacası egemenlik hâlâ padişahtaydı".[65]

Elbette Kanun-i Esasi, sadece dış baskıları *etkisizleştirmek* amacı taşımıyordu; ama daha önceki düzenlemelerde (Tanzimat, Islahat) olduğu gibi ve garip bir *tesadüf eseri* olarak, bir *dış sorun*la ilgili olarak da gündeme gelmişti ki, bu dikkate alınması gereken bir husustur. Bu yüzden, Meşrutiyet Anayasası denilene kabaca göz atan biri kolaylıkla, asıl amacın padişahın yetkilerini kısıtlamaktan çok, güvence altına almayı amaçlayan bir manipülasyon olduğunu görecektir. Tevfik Çavdar'ın yazdığı

---

65 **A.g.e.,** s.165.

gibi: "Birinci Anayasa, içerdiği hükümler ve kurumların da açıkça gösterdiği gibi, egemen sınıfın egemenliğini sınırlayıcı bir yasal çerçeveyi oluşturmaktan çok, o egemenliği pekiştirici bir belge niteliğine bürünmüştür. Gerek Yeni Osmanlıların düşünsel doğrultusu, gerekse Mithat Paşa ve arkadaşlarının çabaları bu yönde olmasa bile, koşullar Abdülhamid'in haklarını pekiştiren bir anayasanın kabulünü doğurmuştur".[66]

Örneğin Kanun-i Esasi'nin 64. maddesinde, yasalar din buyruklarına (umuru diniyye) aykırı olamaz deniliyor. Umuru diniy-yeye aykırı yasalar yapamayan meclis bir, *yenilik* unsuru olabilir mi? Böyle bir yaklaşım, kanun-i kadime sadık kalınacağı anlamına geldiğine göre... Daha önemli bir husus da, söz konusu metnin 46. maddesinde Meclisi Umumi üyelerinin, padişaha bağlılık yemini etmesi hükmünü getirmesidir. Bilindiği gibi ilk Osmanlı Meclisi Umumi'si iki meclisten oluşuyordu, Bunlardan Mecli-i Âyân, sayıları diğer meclisin toplam sayısının üçte birini geçmemek kaydıyla 40 yaşın üstündeki seçkin zevat (Âyân) arasından, bizzat padişah tarafından ömür boyu görev yapmak üzere atananlardan oluşuyordu. Meclisi Mebusan üyeleriyse, her elli bin erkek nüfus başına bir temsilci esasına göre dört yıllığına seçimle göreve geliyorlardı. Kanun-i Esasi'nin ilgili 46. maddesi şöyleydi: "Meclisi Umumi âzalığına intihap veya nasbolunan zevat meclisin yevmi küşadında sadrazam huzurunda ve o gün hazır bulunmayan olur ise mensup olduğu heyet müctemi olduğu halde reisleri huzurunda zatı hazireti padişahiye ve vatanına sadakat ve Kanun-i Esasi ahkâmına ve uhdesine tevdi olunan vazifeye riayetle hilâfından mücanebet eyliyeceğine tahlif edilür".[67] Üçte biri zaten doğrudan padişah tarafından atanan, geri kalanı da pek sağlıklı olmayan bir seçim sistemiyle belirlenen, üstelik bir de padişaha bağlılık yemini ederek göreve başlayan bir meclis, gerçekten *meşruti meclis* sayılabilir miydi?

---

66 Tevfik Çavdar, **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)**, İmge, 1995, s.44.

67 Suna Kili-Şeref Gözübüyük, **Türk Anayasa Metinleri...**, s.36.

Yakından bakıldığında, 1876 Kanun-i Esasi'sinin 46. maddesi ile 1982 Anayasası'nın and içmeye ilişkin 81. maddesi arasında benzerlik, dolayısıyla süreklilik olduğu görülecektir... Zira Kanun-i Esasi'nin meclis üyelerinin göreve başlayabilmeleri için şart koştuğu, padişaha bağlılık yeminiyle, 1982 Anayasası'nın ilgili maddesindeki *'Atatürk ilke ve inkılâplarına bağlı kal*ınacağına dair ibare, özde farklı değildir. İki durumda da kişiye bağlılık yemini edilmektedir. Her ne kadar ikincisinde gönderme yapılan kişinin adının önüne ne olduğu belirsiz sözcükleri (*ilke ve inkılâplar*...) gelse de... Zira anayasa hukuku ve kişi özgürlükleri bağlamında padişaha *bağlılığın* ortaya çıkarabileceği mahzurlar, içeriği her zaman duruma, yoruma (kişiye) göre *doldurulabilecek*, kendinden menkul ilke ve inkılâpların yorumu sonucu ortaya çıkabilecek durumdan daha az değildir...

Öyleyse söz konusu yasal düzenleme, ne anlama geliyordu? Kim, neden bu tür bir düzenlemeden yana; kimler hangi gerekçelerle böylesi düzenlemelere karşıydı? Hiç şüphe yoktur ki, Osmanlı egemen sınıfı içinde dar bir *yenilikçi* kanadın bu tür düzenlemelerden çıkarı vardı. Zira yenilikçilik retoriğiyle (aslında ortada gerçek anlamda bir yenilik olmasa da, aslolan sömürgeleşme-kompradorlaşma olsa da) ortaya çıkanlar, düveli muazzamanın şu veya bu ülkesi (veya ülkelerine) dayanarak iktidara gelebiliyorlardı. Onlar için iktidar demek zenginlik ve servet demekti. Bir çok *yenilikçi* Osmanlı sadrazam ve paşasının efsanevi serveti dillere destandı... Batılı devletlerin, söz konusu *yenilikçi* kanadı desteklemesinin nedeniyse, bu kesim tarafından gerçekleştirilen 'yenilik' ve 'reformların' sömürgeci-emperyalist amaçlara hizmet ediyor olmasıydı. Oysa, Avrupa-merkezli kapitalist kültürün etkisinden kurutulamayan, esasen kurtulmak için de hiçbir asgari çaba harcamayan oldukça geniş bir kesimde (özellikle de eğitimden geçmiş kesimde), şöyle bir anlayış egemendir: Batının *Uygar* devletleri Osmanlı ülkesinde (daha sonra Türkiye'de) sürekli olarak *yenilikler, reformlar*... yapılmasını, özgürlükler ve demokrasi alanının genişletilmesini istiyor! Buna karşılık, gerici-bağnaz (yenilikçi olmayan) Osmanlı yönetici-

leriyle yobaz halk bunlara karşı çıkıyor... Asıl can sıkıcı olan husus, emperyalizmin (ve oryantalizmin) bir fabrikasyonu olan bu *anlayışın*, daha sonraki dönemde bu ülkenin insanları tarafından, özellikle de eğitim görmüş, diplomalı taife tarafından da *içselleştirilmiş* olmasıdır...

Oysa gerçek durum, bunun tam tersidir. Eğer yapılan 'yenilikler', 'reformlar', *ilerici* denilen düzenlemeler vb. gerçekten imparatorluğun maddi temelini güçlendiriyor, ekonomik-sosyal temeli takviye ediyor, üretici güçleri geliştirici sonuçlar doğuruyor; ama asıl *ilerleme* (progrès) kavramının içini dolduran özgürlükler alanını genişletiyor olsaydı, sömürgeci-emperyalist devletler bu tür düzenlemeleri desteklerler miydi? Söylemeye çalıştıklarımızı Tevfik Çavdar'dan yapılan aşağıdaki alıntı destekler mahiyettedir: "Zaten temel açmaz, burjuva demokratik hakların ve ayrıcalıkların, milli burjuvazinin oluşmasından önce elde edilmesinin, *dışa bağımlı, tekelci kapitalizmin dümen suyundan gidecek olan burjuvaziye yararlı oluşundandır*".[68] Aslında gerçek bir ilerlemeye karşı olanlar, sadece sömürgeci-emperyalist odaklar değildi. Sömürgeleşmeden-kompradorlaşmadan çıkar sağlayan *yerli unsurlar* da gerçek reformları sabote etmek için her an hazır bekliyorlardı: Galata bankerleri, spekülatörler, rantiyeler, mültezimler, borsa oyunlarından büyük servetler edinenler, tefeci-tüccarlar, levantenler, velhasıl emperyalist-komprador ittifakı...

İster *yenilikçi*, isterse *tutucu* olsun 19. yüzyıl Osmanlı yöneticilerini karakterize eden başlıca iki olumsuzluk söz konusuydu: Birincisi, 'Batı üstünlüğü'nün *sırrını* kavramış değillerdi. Başka bir ifade ile, söz konusu olanın, yayılma ve genişleme dinamiğine sahip yeni bir üretim tarzı olan kapitalizmin eseri olduğunu kavramaktan acizdiler. Batıyı görüntülerden, biçimlerden, bazı kurumlardan ibaret sayıyorlardı. Dolayısıyla görüntünün gerisindeki gerçek nedenleri ve dinamikleri, kapitalist üretim tarzının temel *hareket yasalarını* bilince çıkarmaktan, 'görüntüyle gerçek arasına kalın çizgi

---

68 Tevfik Çavdar, **Türkiye Demokrasi Tarihi (1839-1950)**, s.45 (abç.).

çizmekten' acizdiler. Örneğin ülkede bir *parlamento* olursa, bunun sihirli bir değnek gibi, bir dizi sorunu çözeceğini düşünüyorlardı; ama o parlamentonun, hangi toplum sınıfının dayatmasıyla, hangi güç dengelerinin eseri olduğu, hangi koşullarda gündeme geldiği, kimin için ne ifade ettiğinden habersizdiler. Bazı yasaları ithal etmeyi önemsiyorlardı da, o yasaların hangi sınıfsal çatışma ve güç dengelerinin sonucu nerede, nasıl ortaya çıktığını kavrayacak bilgi ve basiretten yoksundular. Hatırlatmak gerekir ki, bu dünyada olup-bitenler, iyi niyet-kötü niyet ikilemi çerçevesinde anlaşılabilecek şeyler değildir. Sonuçta tarihsel süreci belirleyen çıkarlardır; daha yalın ifade etmek gerekirse, sınıfsal çıkarlardır... Bu komprador *aydın tipiyle* ilgili olarak Palgrave şu gözlemi yapıyor: "Genellikle aşağılanmış bir kişi olan *alafranga* efendi (Batılılaşmış efendi), eğitimiyle Doğu ve Batı unsurlarını bir arada özümseyememiş olması nedeniyle, kanıyla olmasa bile görünüşüyle Levanten bir kişi olurdu. *Alafranga* efendi en kötü haliyle şöyle görünürdü: 'Aynı siyah redingot, Avrupai fikirler, düğmeli yerlerde düğmenin görünmediği siyah pantolonlar, aynı şişkin iç çamaşırları, parlak çizmeler, hafif kırmızı başlık, aynı ayağını yere sürüyerek yürüme ve donuk gözler, bu gruba giren her insanın karakteristik özelliğidir".[69]

İkincisi, 19. yüzyılda geleneksel Osmanlı yönetici-münevver 'sınıfı', artık kendi tarihine, kendi geçmişine, kendi kültürüne, geleneksel (İslâmî) kültüre de yabancılaşmış durumdaydı. Kendi kültürel miraslarından hareketle, diyalektik bir aşkınlıkla, üst-düzeyde yeni bir sentez oluşturacak durumda değildi. Böylesi bir ortamda geriye olur-olmaz, yerli-yersiz Batı düşünce formlarını ve Batı kurumlarını ithal etmek kalıyordu ki, sonucun hüsran olması kaçınılmazdı... "Siyasal bakımdan bilinçli olan kesim içinde de, Türklerin 1789 Fransız Devrimi'ni aynen taklit edilebileceğini, sorunların 'Marseillez' söyleyerek, kahvehanelerde otokrasiyi suçlayarak ve 'Yaşasın Mithat' diye bağırarak

69 William G. Palgrave, **Essays on Eastern Question**, Londra 1872, s.14.

çözümlenebileceğini düşünecek kadar gerçeklerden uzak insanlar vardı".[70] Yeri gelmişken, o dönemin *alafranga* yenilikçi tipiyle, bugünün Beyoğlu'nun Çiçek Pasajı çevresinde, Ankara, İstanbul ve İzmir'in 'barlarında', rakı veya bira eşliğinde *devrim teorileri ve stratejileri* geliştirenler arasındaki benzerlik ve sürekliliği de hatırlatmakla yetinelim...

Elbette aralarında yapılanların pek bir şeye yaramadığını tam tersine yabancılaşmayı derinleştirdiğini sezenler de yok değildi. Ama bu tür istisnalar, süreci tersine çevirmek için son derece yetersizdi. Örneğin Hayrettin Paşa: "Bir ülkenin kurumlarını alıp, iklim koşullarının farklı olduğu kadar, insanlarının mizaçları, âdetleri ve eğitimlerinin de farklı olduğu başka bir ülkeye aktarmak olanaksızdır" demişti...

Mithat Paşa'nın meşrutî bir monarşi oluşturma girişimi Genç Osmanlılar da dahil, kimseyi memnun etmemişti. Roderic H. Davison: "Süleyman Paşa, yaklaşık altı yüz bin nüfusa sahip İstanbul'da Midhat'ın görüşlerini destekleyebilecek ve siyasal bakımdan bilinçli ancak beş altı bin Müslüman bulunuşuna yas tutuyordu" diyor.[71]

Her şeye rağmen Mithat Paşa'nın itibarı oldukça yüksekti ve bu durum padişahı kaygılandırıyordu. II. Abdülhamid Meclis-i Mebu-san toplanmadan Mithat Paşa'dan kurtulmak istiyordu. Paşanın isteklerini, ya geri çeviriyor ya da geciktiriyordu. Bunun üzerine Mithat Paşa, II. Abdülhamid'e üslubu sert bir mektup yazdı: "Kanun-i Esasî'yi ilândan muradımız yalnız mesele-i şarkiye'nin (Doğu sorunu) hüsn-ü tesviyesine (çözümüne) medar olmak ve Avrupalıların aleyhimize açılan ağızlarını kapatmak nümayişinden ibaret bir cemile değildir" dedikten sonra, yapılanlardan Padişahın millet önünde sorumlu olacağını kaydediyor ve şöyle devam ediyordu: (...) "Padişahımız dokuz gün oluyor ki arzetmiş olduğum hususları yerine getirmemekte direniyorsunuz. (...) Binayı, devleti tamire

---

70 Roderic H. Davison, **Osmanlı İmparatorluğunda Reform II,** s.147-148.
71 **A.g.e.,** s.147.

çalıştığımız sırada siz adeta yıkmak istiyorsunuz..."[72] Mithat Paşa, 5 Şubat 1877 günü tutuklanıp Avrupa'ya sürgün edildi. Böylece bu alt-bölümün girişinde sözü edilen Kanunu Esasî'nin ünlü 113. maddesinin ilk uygulandığı kişi, bizzat Meşrutiyet'in mimarı Mithat Paşa olacaktı...

II. Abdülhamid her ne kadar: "Kanun-i Esasî'nin çok mükemmel surette işlemesi ve tesir yapması devletimizin selâmeti için tek çaredir" (...) Kanun ve siyaset meselelerinde gerçeği bulmak ve memleketin çıkarını sağlamak Mebusların hürriyet ile fikirlerini bildirmelerine bağlıdır" diyorduysa da, ilk fırsatta Meclis'ten de kurtulmak istiyordu. Tüm yetersizliklerine rağmen, Meclis denetimi padişahı kaygılandırıyordu. Rus ordularının Yeşilköy'e doğru yürüdüğü bir sırada durumu görüşmek üzere 43 kişinin çağrıldığı olağanüstü bir toplantı yapılıyor. Toplantıya katılan 43 kişi arasında Âyan ve Mebusan meclislerinin başkanlarıyla, her iki meclisten ikişer üye de bulunuyordu. Toplantıda söz alan İstanbul mebusu Astarcılar Kethüdası Ahmet Efendi: "Huzuru şahanede böyle meclis akdiyle çare düşünülmesi vaktinde gerekti. Harpte durumumuzun güzel zamanları geçirildi. İş bu dereceye geldikten sonra ne denir" dedi. Padişah bunun üzerine Ahmet Efendi'nin cezalandırılmasını istiyor ve "Ben artık Sultan Mahmut'un yoluna gitmeye mecbur olacağım", diyor. Ertesi gün, 14 Şubat 1878'de, Abdülhamid'in, Meclisin kapatıldığını bildiren talimatının okunmasıyla Meclis kapatılıyor. Kudüs mebusu Ziya, Halep mebusu Nafi ve Manuk, Beyrut mebusu Abdürrahim ve Halil Çanem, İzmir mebusu Yenişehirlizâde Ahmet Efendi ve Menekşelizâde Emin Efendi, Selanik mebusu Mustafa, Edirne mebusu Rasim, İstanbul'dan sürgün ediliyorlar; ve Abdülhamid'in ajanları (hafiyeleri) diğerlerinin peşine düşüyorlardı... Aslında sonuç şaşırtıcı değildi. Bir padişah fermanıyla açılan Meclis, neden bir padişah iradesiyle kapatılmasındı... Zaten Kanun-i Esasi'nin ilgili maddesi böyle bir yetkiyi padişaha tanımıştı...

---

72 Mektubun tam metni için bkz. E.Z. Karal, **Osmanlı Tarihi VII,** s.12-13.

19. yüzyıl *reformizmi*, yenilikçi-batıcı Osmanlı komprador bürokrasisinin, padişah ve ulemâ aleyhine olarak güç ve iktidarı ele geçirme, değilse iktidara ortak olma mücadelesiydi. Dolayısıyla egemen sınıf-içi iktidar mücadelesine katılan taraflardan birini 'ilerici', diğerini 'gerici' saymak, bu kavramların anlamından habersiz olanlara mahsus bir saplantıdır. Kaldı ki, dünyaya bakış ve sorunları algılayış itibariyle 'yenilikçi' ve 'gelenekçi' kesimler arasında temelde bir fark yoktu. Her iki kesimin ortak paydasında olup-bitenleri anlamama konusunda ısrar etmeleriydi... Mithat Paşa resmi tarihin sunmaya çalıştığı gibi *ilerici* değildi. Onun da yegane amacı devleti kurtarmaktı. Mithat Paşa da içinde bulunduğu 'yenilikçi' kanadın genel anlayışı şöyleydi: a) İslâm toplumu esas itibariyle demokratiktir; b) İslâm doktrininde özgürlükler içerilmiş durumdadır; c) halifelik seçim esasına dayanır; d) Kur'an da danışma ilkesi (meşveret) öngörülmüştür... Dikkat edilirse burada *yeni, yenilik, yenilikçilik, reform, dönüşüm* gibi kavramlara gönderme yapan hiçbir şey yok...

Dolayısıyla onun meşrutiyet projesi, ezen-ezilen, sömüren-sömürülen, ya da eşitlik-özgürlük-kardeşlik-demokrasi gibi gerçekten modern evrensel kavramlarla bağlantılı değildi. O da 'Bu devlet padişahsız yönetilemez' diyenlerdendi. Taner Timur, Batıcı-yenilikçi Osmanlı bürokrasisinin adamlarıyla ilgili olarak: "Osmanlı aydınları değişik rasyonel yöntemler kullanmış olsalar bile Devlet ve Toplum konularında *ilâhî* düzeni temel kabul eden bir dünya görüşünü aşamamışlardır. Rasyonalizmleri; teokratik toplumu, analizini yapamadıkları birtakım eğilimlere uydurmak amacına yönelik marjinal bir rasyonalizasyondan ibaret kalmıştır. Bu bakımdan 19. yüzyıl Osmanlı Toplumunu anlamak için, yöntemimizi, düşüncelerimizi ve değerlerimizi Osmanlı-dışı bir temelde aramalıyız",[73] diyor.

Nitekim, Prens Bismark'a yolladığı muhtıra da, radikallerin ve sosyalistlerin yıkıcı niteliklerini ortaya koyduktan sonra, li-

---

73 Taner Timur, **Osmanlı Kimliği**, s.213.

beraller için yazdığı şu satırları okuyalım: "Liberaller, hükümetlerin temsil ettiği gerçek egemenliği teşkil eden düzen ve kanunlara itaati savunacaklarına; halk egemenliğini ilân ederek, halkların zihniyetini ve kavrayışını bozdular" diyordu.[74] Meşrutiyetçilik denilen de, son tahlilde totaliter (mutlakiyetçi) rejimi pekiştirme girişiminden başka bir şey değildi. Amaç, Eski Düzeni dönüştürmek, değilse yenileştirmek kaygısıyla az-çok değiştirmek değil, tam tersine korumak, güçlendirmekti. Dolayısıyla ne eski düzenin ideolojisiyle, ne Padişahla ne de Hilafet makamıyla hesaplaşmak söz konusuydu. Amaç, din dahil eskiye ait olan her şeyin *takviye edilmesi*, güçlendirilmesiydi. Bu amaçla, Batı monarşi anayasaları Osmanlıca'ya çevrilerek, *Osmanlı-laştırılmıştı*. Önce Mithat Paşa'nın tasfiyesi arkasından da Meclis-i Umumî'nin kapatılması *Tanzimat paradigmasının* da iflası demekti. Kanun-i Esasî'nin rafa kaldırılması, bir bakıma kaderi onunla birleşmiş olan, hem Mithat Paşa'nın, hem de gelecek bölümde tartışma konusu yapacağımız *ittihad-ı anasır* projesinin de sonu olacaktı...

74 Mithat Paşa, *Mémorial Adressé par Mithat Pasha au Prince Bismark*, Hamburg, 1877, akt. Taner Timur, **Osmanlı Kimliği,** s.32.

VI. BÖLÜM

DEVLET NASIL KURTULUR?

"... lâkin koyun kimin ise,
kuzu dahi onundur.
Müftü Pir Mehmet Efendi

Osmanlı İmparatorluğu'nun savaş ve fetih yeteneğinin aşınması, yayılmanın ve genişlemenin sınırına ulaşılması, kaçınılmaz olarak bir sosyal artık *yetersizliği* sorunu ortaya çıkarmıştı. Kendi dışındaki gelişmeler: henüz merkantilist emperyalizm aşamasında olsa da, yeni bir üretim tarzı olan kapitalizmin ortaya çıkması; Avrupa'da güçlü merkezi monarşilerin oluşması; yeni ticaret yollarının 'keşfi'; teknik alandaki gelişmeler vb. İmparatorluğu alışık olmadığı sorun ve hasımlarla karşı karşıya getirmişti. İmparatorluk, dünyayı sarsan kapitalist üretim tarzının meydan okumasına hazırlıksız yakalanmıştı. Elbette kendi iç-çelişkilerinin ortaya çıkardığı sorunlarla da cebelleşiyor durumda olması şaşırtıcı değildi. Zaten ortaya çıkan sorunlar ve güçlükler, iç ve dış kökenli nedenlerin diyalektik bütünlüğü olarak tezahür ediyordu. Osmanlı İmparatorluğu için savaş, dış haraca (ganimet) ulaşmanın, dolayısıyla da kendini yeniden üretebilmesinin başat yöntemlerinden biriydi. Savaş yeteneğinin zaafa uğraması, sadece dış haracın eksilmesi anlamına gelmi-

yordu. Kapitalist gelişme, hem *uzak mesafe ticaret*inden sağlanan sosyal artığı küçültüyor, hem de imparatorluğun ekonomik yapısını aşındırarak, içerden sağlanan artığı da yetersiz hale getiriyordu. Bu koşullarda devlet aygıtının kendini yeniden üretebilmesi, daha fazla iç haraca dayanmakla mümkün olabilirdi ki, bu da dolaysız üreticiler olan köylülerin sömürüsünün derinleştirilmesiyle mümkündü. Pre-kapitalist bir sosyal formasyonda sömürünün derinleşmesi ve belirli bir eşiğin ötesine geçilmesi, temel üretici gücün tahrip edilmesi demektir. Söz konusu tahribat da anarşi, kaos, yeniçeri ve köylü isyanları biçiminde tezahür ediyordu.

Osmanlı egemen sınıfının adamları, bozulmanın nedenlerini tam olarak kavrayıp-bilince çıkaracak durumda olmasalar da, 'kötü gidişi' tersine çevirmek için bir şeyler yapmak durumundaydılar. Eski düzeni, eski yöntem ve araçlarla yaşatabileceklerini sanarak yanıldılar ve bu yanılgıdan hiçbir zaman da tam olarak kurtulamadılar. Çözümü eskide aramak demek, kapitalist gelişmenin meydan okumasını dikkate almamak veya yok saymak demekti. Zaten bugünün sorunlarını düne ait yöntem ve araçlarla çözmeye çalışmak, eşyanın tabiatına aykırıdır; ve tabîri caizse, bir şeyi olmadığı yerde aramaktır. Dolayısıyla *devlet nasıl kurtulur* sorusuna cevap aranırken, mutlaka dikkate alınması gereken en kritik sorun atlanmış oluyordu. Bu kitabın önceki bölümlerinde kısaca tartışılmaya çalışıldığı gibi, sorunun cevabını önce *eski*de, *geri*de aradılar. Onlar sorunların çözümünü eskide ararken, başkaları, artık kendi 'yeni' *çözümlerini* dayatacak durumdaydı. Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü korumak, devletteki aşınmayı durdurmak için, Osmanlı tebaasına mensup *milletler* (etnik, dinî, mezhepsel, kültürel vb. kimlikler) arasında eşitlik sağlayacak *ittihad-ı anasır* veya bir *Osmanlı milleti* oluşturma projesi gündeme geldi. Aslında *ittihad-ı anasır* paradigması, daha çok Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünün korunmasında çıkarı olan dönemin hegemonik gücü Britanya ile onun en önemli rakibi durumundaki Fransa'nın önerisiydi. Dolaysıyla söz konusu tercih, Osmanlı yönetici sınıfının özgün bir 'çözüm arayışı' değildi.

Tanzimat ve Islahat Fermanları sonrası dönemden de önce, II. Mahmud'un son yıllarından itibaren, söz konusu *söylem* dillendirilmeye başlanmıştı. Nitekim Sultan II. Mahmut: "Ben tebaamın Müslümanını camide, Hıristiyanını kilisede, Musevisini de havrada fark ederim, Aralarında başka gûna (türlü) bir fark yoktur. Cümlesi hakkındaki muhabbed ve adaletim kavîdir (sağlamdır) ve hepsi hakikî evladımdır,"[1] demişti. Daha sonra Tanzimat Fermanı'nın ilânını izleyen dönemde Mustafa Reşit Paşa'dan sonra sadrâzamlığa getirilen Rıza Paşa da Rum, Ermeni ve Yahudi cemaatlerinin başkanlarına Gülhane Hatt-ı Hümâyunu'yla neyin amaçlandığını anlatmak için şöyle demişti: "Müslüman, Hıristiyan, Musevi, hepiniz bir hükümdarın tebaası, bir pederin evlâdısınız. Pâdişah efendimiz, bilcümle tebaasının ırz, namus, can ve malını taht-ı temine alan kavaninine memalik-i şahanelerinin her tarafında harfiyyen riayet edilmesi azm-i kat'îsinde bulundukları için, içinizden düçar-ı zulm ve gadr olan kimseler varsa hemen meydana çıksunlar; lâzime-i adaletin icrasını talep etsünler. Müslüman ve Hıristiyan, zengin veya fakir, memurîn-i askeriye, mülkiye veya ruhaniye, velhasıl bütün tebaa-i Osmaniye mir'at-ı adaleti herkes için suret-i mütesaviyede istimal eden pâdişahın âmal-i hayriyesinden tamamen emin olmalıdırlar".[2]

Bir Osmanlı milleti (ittihad-ı anasır) yaratma paradigması, Sultan II. Mahmut'la başladı, Mustafa Reşit Paşa (Tanzimat dönemi) ve Âlî ve Fuad Paşalarla devam etti (Islahat dönemi) Mithat Paşa'nın sadrazamlıktan düşüşüyle sona erdi. Yaklaşık yarım yüzyıllık bir döneme damgasını vurdu. Aslında farklı kimlikler arasında *yatay eşitlik* yaratarak, imparatorluğun varlığını koruyup-ömrünü uzatma, bu amaçla hukuk sistemini yenilemeyi esas alan ittihad-ı anasır paradigması, beklenin aksi yönde sonuçlar doğurdu. Osmanlı 'ailesine' mensup değişik,

---

1 Akt: Reşat Kaynar, **Mustafe Reşit Paşa ve Tanzimat,** TTK Yay., 1954, s.100.

2 Akt: E. Z. Karal, **Osmanlı Tarihi V,** s.171.

etnik, dinî, kültürel, mezhepsel vb. kimlikler arasındaki dayanışma ve birliği sağlamak yerine imparatorluk dokusunu çatlattı.

Bir Osmanlı Milleti oluşturma projesinin başarısız olmasının, başlıca üç nedeninden söz edilebilir: Birincisi, bu proje 'yenilikçi' Osmanlı egemen sınıfının veya onun hakim fraksiyonunun kendi öz projesi değildi. Dönemin sömürgeci-emperyalist devletlerinin bir dayatmasıydı. Bu projenin gerisindekilerin asıl amacı, Osmanlı ülkesinde yaşayan halkları *kaynaştırmak* değildi. Dolayısıyla Osmanlı yönetiminin kerhen yapmak durumunda olduğu şeylerdi; ikincisi, yasal ve idari planda yapılan düzenlemeler, taşı yerinden oynatacak türden düzenlemeler değildi. Sosyal formasyonun üretici temelinin hızla aşındığı, emekçi halk çoğunluğunun yaşam koşullarının kötüleştiği bir ortamda, kitlelerin bu tür düzenlemeleri önemsemesi beklenemezdi. Düzenlemelerin kitle tarafından desteklenip-benimsenebilmesi için, toplumsal bir refah artışına eşlik etmesi gerekirdi. Dolayısıyla da yanlış hedefler için *uygun olmayan araçlar* seçilmişti. Daha sonra aynı şeyler Cumhuriyet döneminde daha yoğun olarak tekrarlanacaktı; üçüncüsü, düzenlemelerin yapılmasında, o düzenlemelerden çıkarı olanların iradesinin devreye girmemesiydi. Padişah ve adamları sadece gelip 'halkın iyiliği için' bir şeyler yapıyorlardı...

Ama yapılanlar, sömürgeleşmeyi derinleştirici sonuçlar doğuruyordu. Dolayısıyla yapılan şeylerle onun gerisindekilerin asıl amaçları arasında bir *uyumsuzluk* vardı... Aslında ilk bakışta söz konusu projenin mantıkî ve uygulanabilir, başarıya ulaşabilir olmaması için bir neden yok gibi görünüyordu. Zira, henüz ırk temeline dayalı milliyetçiliğin sahneye çıkmadığı bir zamanda, Fransız Devrimi'nin genel istek ve iradeye dayalı *milliyet* (ulus) anlayışı geçerliydi. Elbette genel iradeye dayalı bir ulusçuluğun ırkçı bir nitelik kazanmayacağı diye bir kural yoktur. Başka yerde, başka koşullarda belki gerçekleşme şansı olan bu projenin Osmanlı ülkesinde hiç şansı yoktu. Sonuç, Tanzimat ve Islahat retoriğine rağmen tam bir hüsran oldu. İmparatorluktan kopuşlar hızlandı. Sonuç olarak, değişik kimlikleri bir arada tutarak, imparatorluğun varlığını ve bütünlüğünü koruma proje-

si, paradoksal olarak kopuşu ve parçalanmayı hızlandırdı. Bunun üzerine II. Abdülhamid döneminde ittihad-ı anasır paradigmasının yerini, Batılılar tarafından panislamizm olarak adlandırılacak olan, *Tevhid-i İslâm* paradigması alacaktı. İmparatorluk dahili ve haricindeki tüm Müslüman halkları kapsayacak bir *birlik* oluşturma söylemi, her zaman kesin ve açık bir tarzda olmasa da Balkan Harbi bozgununa kadar yaklaşık otuz yıllık bir sürede geçerli olacaktı.

Mithat Paşa'nın sadrazamlıktan uzaklaştırılması, daha sonra da Meclis-i Umumi'nin kapatılması bir kaç bakımdan önemlidir: Birincisi, Sultan III. Selim döneminden beri sürüp gelen bürokrasinin *yenilikçi-Batıcı-komprador* kesiminin, dolayısıyla o kesimin gücünü simgeleyen Bab-ı Âlî'nin etkinliği kırılmıştı. Bunun anlamı, söz konusu kesimin Padişah aleyhine kazandığı mevzileri önemli ölçüde kaybetmesidir. Başka bir ifade ile padişah, devlet yönetimini tekrar ele almıştı; ikincisi yerli-yabancı bir çok tarihçinin, ama asıl bizim resmi tarihimizin vazettiğinin aksine, Sultan II. Abdülhamid döneminde, 'modernleşme' süreci hızını kesmeden devam etmiştir. Abdülhamid yönetimi altında birçok alanda (adalet, ulaştırma, eğitim) kayda değer gelişmeler olmuştur. Özellikle çok sayıda yeni okul açılmış ve bu kurumlarda okuyan öğrenci sayısında önemli artışlar kaydedilmiştir. Bu bakımdan, Abdülhamid döneminin bir 'özelliği yoktur'; üçüncüsü, İttihad ve Terakki darbesinin ilk döneminde Tevhid-i İslâm yerine tekrar ittihâd-ı ânasır projesine dönülmek istenmişse de, Balkan Harbi bozgunundan sonra ırk temeline dayalı *panturanizmi* esas alan yeni bir yaklaşım benimsenmiştir. Turancı milliyetçilik, imparatorluğu çöküşe götüren Jön Türk ideolojisi olacaktı. Bir başka önemli sorun da Abdülhamid'le Jön Türkler (İttihat ve Terakki) arasındaki farkın, ikisi arasındaki benzerlikten daha az önemli olduğudur. Zira her ikisinin de ortak amacı, 'devleti kurtarmaktır'... Elbette padişahın devleti kurtarma perspektifi eşyanın tabiatına uygundur. Ama İttihat ve Terakki'nin, devleti kurtarmak yerine onu dönüştürmek gibi bir perspektifi olmadığı sürece, padişahın yapmak istediğinden farklı bir şey yapma şansı daha baştan

ortadan kalkıyordu. Abdülhamid, 'devleti kurtarmak' amacıyla 'kendine özgü' bir diplomasi ve baskıcı yöntemler kullandı. Onun dönemi, bu yüzden *İstibdat* Devri olarak tarihe geçti. İttihatçılar da söylemleri farklı olsa da iktidara gelir gelmez baskıcı-diktacı-komplocu yöntemlere başvurdular. Zaten iktidarı da 'tipik bir darbeyle' ele geçirmişlerdi... Sultan II. Abdülhamid'in daha ölçülü dış siyaseti ve emperyalistler arası rekabetin aldığı biçim, İmparatorluğ'un çöküşünü geciktirebildiği halde, devleti ondan 'daha iyi kurtarma' iddiasıyla ortaya çıkan İttihatçıların iktidarı, çöküş sürecini hızlandıracaktı. Son tahlilde İttihatçıların performansı 'kızıl sultan' olarak suçladıkları Abdülhamid'in performansından daha sönük kaldı...

II. Mahmud'la başlayıp, Sadrazam Mithat Paşa'nın serüveniyle iflas eden *ittihad-ı anasır* paradigmasının yerini II. Abdülhamid'in *Tevhid-i İslâm* (İslâm Birliği) paradigması aldı. Sultan II. Abdülhamid'in dine yaklaşımı, Tanzimat sonrası dönemden farklı bir yaklaşımı temsil ediyordu. II. Abdülhamid, kendinden önceki dönemde oluşmuş 'gavur padişah' imajını silecek derecede dinine düşkün bir padişahtı. Kadirî tarikatına mensuptu ve halkın gözünde dinine bağlı, temiz yaşantısı olan bir padişah imajı yaratmayı başarmıştı. Dini, imparatorluğun bütünlüğünü korumanın bir aracı durumuna getirmenin, 'gerçekçi' bir proje olabileceği düşüncesinden hareket ediyordu. İster İmparatorluğ'a dahil Müslüman önderler, din adamları veya aşiret reisleri olsun, isterse dünyanın başka yerlerindeki Müslümanlar olsun (Cezayir'den Çin'e, Rusya'dan Kara Afrika'nın içlerine kadar) yeni ilişkiler geliştirdi. İmparatorluk yönetiminde Müslüman önderlerin saygınlığını artırıcı bir uygulama başlattı. İstanbul'u (Yıldız Sarayı'nı demek belki daha uygun) tüm Müslümanların merkezi yapmak için, dünyanın başka yerlerindeki Müslümanlara yönelik bir propaganda faaliyeti başlattı. İslâmî yayınları destekledi. Halife Sultan'ın prestijini artıracak, resmini dağıtmaktan adına hutbe okutmaya kadar bir dizi girişim başlattı.

Esasen Sultan II. Abdülhamid'in projesi ilk bakışta umut vaat eder görünüyordu. Bir kere İmparatorluk dışındaki

sömürgeleştirilmiş Müslüman halklarda anti-sömürgeci kıpırdanmalar ve tepkiler başlamıştı; ikincisi, İmparatorluk'tan Hıristiyan unsurların bir bölümünün kopması, nüfus çoğunluğunun Müslüman olduğu bir imparatorluk durumuna getirmişti. II. Abdülhamid, Halifelik sıfatını ve makamını tüm Müslümanları birleştiren bir duruma getirmek, bir bakıma Halifelik makamını Vatikan ve Papalığın konumuna benzer bir duruma getirmek istiyor gibi görünse de, asıl amacı 'mevcut durumu korumaktı'... Padişah, hiç değilse İmparatorluk dahilindeki Müslüman tebaayı bu şekilde bir arada tutmak, kopuşları engellemek amacıyla *Tevhid-i İslâm* ve Müslümanlık retoriğine gönderme yapıyordu. Milliyetçilik virüsünün Müslüman halkları da etkisi altına alması, Balkanların Hıristiyan halklarından sonra çoğu Arap olan, Müslüman unsurların da bağımsızlık bayrağını yükseltmesi olasılığı gündemdeydi. Zira Batı Avrupa'da ortaya çıkıp doğuya doğru yayılan 'milliyetçilik' dalgası, etnik olarak Türk olmamakla birlikte, Müslüman olan unsurları da etkisi altına alabilirdi. Araplar, Kürtler, Arnavutlar vb. milliyetçilik yapmaya kalktıkları anda ortada imparatorluk diye bir şey kalmazdı... Nitekim daha Abdülhamid'in padişah olarak tahta geçtiği 1876 yılında, Arapların bir Arap Halifenin etrafında toplanması yönünde yazılar yayınlanan Arapça gazeteler çıkmaya başlamıştı... Bir İngiliz ajanı olan Wilfrid S. Blunt, 1881'de yayınlanan *İslâm'ın Geleceği* (The Future of Islam) adını taşıyan kitabında, özetle: Osmanlıların, Halifelik makamını zorbalıkla Araplardan aldıklarını, dolayısıyla onun 'asıl sahibine' iade edilmesi gerektiği görüşünü dile getiriyordu.

İngilizler tarafından 'Arap milliyetçiliği' kışkırtılırken, bir çok Arap merkezinde Osmanlı aleyhtarı hareketler ve kıpırdanmalar da görülüyordu. Yüzyılın başında Arap ülkelerinde de Müslüman Arapların bir Arap Halife etrafında toplanmaları gerektiğini ileri süren veya bir Arap Milliyetçiliğini uyandırıcı yayınlar yapılmaya başlanmıştı. II. Abdülhamid'in asıl amacı, Türk olmayan Müslüman unsurların kopuşunu engellemekti. Bu amaçla Müslüman Arap ülkelerinde, sadece karşı ideolojik mücadeleye hız vermekle kalmıyor, aynı zamanda o bölgeye

yönelik ekonomik harcamalarını (bugünün tabîriyle refah harcamaları densin) da arttırıyordu. En yetenekli adamlarını da o bölgede görevlendiriyordu. Bu tür kaygıların bir sonucu olarak, Arap eyaletleri, İmparatorluğ'un gözdesi durumuna getirildi. "Böylece 1882 ile 1908 yılları arasında, Suriye'de ve Hicaz'da 2.350 kilometre demiryolu döşenecektir; aynı tarihler arasında Anadolu'da yapılan 1.850 kilometredir ki, Abdülhamid döneminde döşenen demiryollarının bütünü içinde birincisi %47, ikincisi %37'lik bir oran tutar. Şam gibi bir kent, 1906'da ve İstanbul'dan önce aydınlatma ve elektrikle işleyen tramvaylarla donatılır. Eğitim alanında büyük bir çabaya girişir devlet: Beyrut'ta ya da Şam'da devlet okullarının açılışı, başka yerlerde olduğundan çok daha hızlı yürür."[3]

Uzun vadede *İttihad-ı İslâm* stratejisinin imparatorluktan kopuşları durdurarak, nihaî çöküşü engelleme şansı yoktu. Bir kere, İslâm merkezli böyle bir politik tercih, imparatorluktaki Hıristiyan unsurların kopuşunu hızlandıracaktı. Kaldı ki, bir İslâm Birliği'nin oluşmasının 'dış zorlukları' da vardı. Müslüman halkların önemlice bir kısmı, büyük kapitalist devletlerin ya doğrudan sömürgesi, ya da nüfuz bölgesiydi. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin bir İslâm Birliği oluşturma siyaseti, bu devletlerden gelecek baskı ve saldırıları göğüslemeyi gerektiriyordu... Elbette böyle bir siyasal projenin gerçekleşmesinin önündeki asıl engeller yukarda işaret ettiklerimiz değildi sadece. Asıl önemli olan, *Tevdi-i İslâm* (İslâm Birliği) stratejisinin, Abdülhamid tarafından evrensel bir İslâmî kurtuluş projesi olmak yerine, daha çok bir 'iç politika' aracı olarak algılaması, olabildiğince imparatorluğun mevcut durumunu koruma kaygısıyla hareket edilmesidir. Bunun anlamı 'dışarıyı, içerinin hizmetine sunmaktı.' Oysa kapitalist yayılmaya, sömürgecilik ve emperyalizme karşı tüm Müslümanları içine alan bir karşı cephe oluşturmak teorik olarak imkânsız değildi.

Fakat böyle bir karşı-saldırı stratejisi, ancak İslâm öğretisinde köklü bir reform yapmakla ve çağın ve mevcut duru-

3 F. Georgeon, in **Osmanlı Tarihi II. 19. yüzyılın başlarından yıkılışa**, Der. R. Mantran (çev: Server Tanilli) Cem Yay., 1995, s.161-162.

mun ihtiyaçlarına uygun düşen bir İslâm yorumuna ulaşmakla mümkündü. Başta Osmanlı Sultanı olmak üzere, İslâm dünyası böylesi bir tarihsel misyon için hazır değildi. Sultan II. Abdülhamid, böyle bir karşı-strateji oluşturabilecek unsurları yanına bile yanaştırmıyordu. 'Klasik Osmanlı ulemâsı' dünyayı anlayacak ve koşulların gerektirdiği teorik-ideolojik-entelektüel-politik çıkışı yapabilecek durumda değildi. 'Ulema sınıfı'nın entelektüel yeteneği ve yaratıcılığı bütünüyle dumura uğramış durumdaydı; ve padişahın cahil memurlar sürüsü durumuna gelmişlerdi... Bu kesim, o kadar çağın bilimsel-entelektüel düzeyinin gerisinde kalmıştı ki, kendi öğretileri doğrultusunda 'yeni ve orijinal' fikirler ortaya atanları (Cemaleddin Afgani gibi) zındık, din düşmanı sayıp 'lânetliyorlardı'. II. Abdülhamid, tüm potansiyel-ideolojik avantajlarına rağmen, böyle bir birliği oluşturacak yüksekliğe çıkamayacak, İttihat ve Terakki darbesiyle de *Tevhid-i İslâm* projesi gündemden düşecekti.

I. Jön Türkler İktidarı Ele Geçiriyor...

Jön Türkler'den önce, 'Yenilikçi-Batıcı' Tanzimat-Islahat paradigmasına ilk ideolojik muhalefet, 'Genç Osmanlılar'dan gelmişti. Bu 'Osmanlı aydınları' iktidara eleştiriler yöneltmekle birlikte, iç tutarlılığı olan bir ideolojik muhalefet odağı olmaktan uzaktılar. Ekseri bir ayakları içerde, öteki ayakları dışarıdaydı. Muhalif oldukları rejimle aralarındaki 'sınır' belirsizdi... Mithat Paşa'nın düşüşü ve II. Abdülhamid'in merkezî bürokrasinin, 'yenilikçi-batıcı' kesimi aleyhine etkinliğini artırmasıyla, muhalif bir odak olarak bu kesimin sınırlı etkinliği de ortadan kalkmıştı. Abdülhamid bir taraftan kendinden önceki 'yenilikçi' uygulamaları sürdürürken, diğer yandan da 'radikal batıcı' muhalif unsurlar üzerindeki baskıyı artırdı. Muhalefetle arasındaki uyuşmazlık veya zıtlık esasa ait olmaktan ziyade, *bu devlet nasıl kurtulur* sorusuna verilecek cevapla ilgiliydi... İşte böylesi bir ortamda ilk örgütlü Jön Türk muhalefeti ortaya çıkıyordu. 1889 Mayıs ayında küçük bir Askeri Tıbbiye (Tıbbiye-i şahâne) öğrenci grubu tarafından *İttihad-ı Osmanî* adıyla gizli bir örgüt kuruldu. İlk kurucular: İshak Sükûtî, Mehmet Reşat,

Abdullah Cevdet, İbrahim Temo, Hüseyinzâde Ali idi. Örgütün kuruluş tarihinin Fransız Devrimi'nin yüzüncü yılına denk düşüşü mânidardır... Gizli örgüt modeli olarak da İtalyan devrimci *Carbonari* örgütü esas alınmıştır. Örgütün, ilk yıllarında dışa dönük eylemler yapmaktan çok 'içe dönük' çalışma yürüttüğü anlaşılıyor. Bu dönem, 'kendi kendilerini eğittikleri' ve örgüte adam kazandıkları bir dönemdi. 1895 yılına gelindiğinde, söz konusu örgüt, *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti* adını alıyor ve 'dışa dönük' faaliyetlere başlıyor. Örgüt üyeleri hemen hemen bütünüyle bürokrasinin adamlarıyla öğrencilerden oluşuyordu. Çıkardıkları periyodik yayınlarla Abdülhamid rejimine karşı muhalefetin dozunu yükseltmişlerdi.

Aslında söz konusu örgütün *teorik-ideolojik* dayanakları kendinden öncekilerden farklı değildi. Onlar da dünyada olup bitenleri ve olup bitenlerin gerçek nedenlerini anlamaktan acizdiler. Bir kere, geleneksel ideolojiden kopmuş değillerdi; dolayısıyla taşıdıkları bilinç, melez bir bilinçti. Batı üstünlüğünü, bazı kanunlar, parlamento, kimi haklardan vb. ibaret sayıyorlardı. Dolayısıyla orada olanlar kendi ülkelerine ithal edilir, Kanun-i Esasi geri gelir, mutlakıyet rejimi yıkılır, yeni bazı kanunlar yapılırsa vb. sorunların çözüleceğini sanıyorlardı. Kafalarındaki temel sorun da *bu devlet nasıl kurtulur*dan ibaretti. Muhalif oldukları Padişahla aralarındaki fark, *devlet nasıl kurtulur* sorusuna verilecek cevapta düğümleniyordu. "Genç Türkler, meşrutiyete müstenit Osmanlılığı, II. Abdülhamid ise istibdada dayanan İslâmcılığı savunurken, aynı maksadı, yani İmparatorluğun bütünlüğünü kollamakta idiler".[4] Bu soruya verdikleri cevaplar bütününde sıkça kullandıkları kavramlar da 'Osmanlı Milleti' (bununla Osmanlı tebaası olan tüm unsurlar kastediliyordu), 'Osmanlıların kardeşliği', 'Osmanlı Vatanı' gibi kavramlardı. Asla *özgürlük* diye bir sorunları yoktu. Aslında, çoğu Padişahın memuru bu adamların özgürlük diye bir sorunu olamazdı. Onlar zihinsel dağarcıklarında bir 'yama' gibi duran kimi sözcük ve kavramlar dikkate alınmazsa, konumları itibariyle ve nesnel olarak, özgürlükleri engelleyen

4 Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi VIII,** s.555.

taraftaydılar. Özgürlük, eşitlik, adalet gibi kavramları sıkça kullandıklarına bakarak, bu insanları birer 'özgürlük savaşçısı' saymak, olaylara egemen sınıfın, dolayısıyla devletin tarafından bakanların bir kuruntusudur. Bunlar *söyleme* rağmen, ellerine ilk fırsat geçtiğinde müthiş birer özgürlük düşmanı olduklarını göstereceklerdi. Türkiye'de, söylemle gerçek (retorikle realite) arasında ayrım yapabilme basireti bir türlü ortaya konamadığı için, Jön Türkler ve daha sonda onların doğrudan devamı olan Cumhuriyet bürokrasinin (egemen sınıfının densin) adamları, sanki birer özgürlük misyoneriymiş gibi bir izlenim yaratılmıştır.

Jön Türkler, ne olduğu pek açık olmayan, müphem bir Osmanlılık ideolojisinden hareketle, *devlet nasıl kurtulur* sorusuna cevap arıyorlardı. Ama söylemlerinde, asıl özgürlüğe, demokrasiye, eşitliğe vb. ihtiyacı olan emekçi halka gönderme yapmıyorlardı. Onlara göre halk hiçbir şey yapamazdı. Öyleyse halkı kurtarma misyonu 'halkın yararını' bilen despotların eseri olabilirdi. Aslında mutlaka gözden kaçmaması gereken önemli bir husus, yenilikçi-Batıcı Jön Türklerin halktan bahsettikleri zaman bile asıl kastettikleri, bir fetiş haline getirdikleri *kutsal devletleriydi*... Halkın demokratik yönetime hazır olmadığını düşünüyorlardı. Öyleyse bu işi, halk adına bir 'siyasal önderlik' üstlenmeliydi. Bu iş için en uygun durumda olanın da kendileri olduğuna inanmışlardı. Bu mantık köklü ve yaygın bir anlayışı temsil ediyor: *Halk henüz demokrasiye hazır değil, eğitilmesi gerekir*. Eğitecek olanlar da kendileri olduğuna göre, buradan halkın hiçbir zaman demokrasiye *hazır* olmayacağı sonucu çıkar... Oysa, daha Jön Türkler bu dünyada yokken bir Alman düşünürü ve devrimcisi, asıl *"eğitenlerin eğitilmeye ihtiyacı vardır"* demişti... Bu, o kadar köklü bir *zihinsel hastalıktır* ki, Jön Türklerin sahneye çıktıklarından yaklaşık 80 yıl sonra, 1961 Anayasası için yapılan referandum öncesinde, asgari lise mezunu olmayanların bu referandumda oy kullanmaması gerektiği tartışılabiliyordu...

Elbette İttihat ve Terakki monolitik bir yapı değildi. Daha sonra Ahmet Rıza Bey'in liderliğindeki 'despotik' kanatla,

Prens Sabahattin'in liderliğini yaptığı adem-i merkeziyetçi 'liberal' kanat arasında programatik bir ayrışma söz konusuydu. 1906'da *Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti*'ni kuran ve Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden ayrılan Prens Sabahattin grubunun, olayların seyrinde kayda değer biri etkinliği olmayacaktı. Bu iki cemiyet arasındaki temel ayrılık noktaları, başlıca üç sorunla ilgiliydi. Terakki ve İttihad Cemiyeti, kurulacak yeni yönetimin *merkezî* bir yönetim olmasını savunurken, Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti adı üstünde merkezi olmayan, mahalli birimlere özerklik tanıyan bir yeniden yapılanma öngörüyordu; İttihat ve Terakki, Türkçülük-İslâmcılık-Osmanlılık olarak tanımlanan bir ideolojik anlayışa sahipken, Teşebbüs-ü Şahsî, Türklüğün denklemden çıkarılmasını, sadece İslâmcılık ve Osmanlılığa dayanılmasını öneriyordu; üçüncü temel uzlaşmazlık, 'İstibdat Rejiminin' yıkılması için Prens Sabahattin, büyük devletlerin desteğinin şart olduğunu ileri sürerken, Ahmet Rıza kanadı kendi öz-gücüne dayanarak, dış güçleri işe karıştırmadan istibdat rejiminin yıkılması gerektiği tezinde direniyordu.

Bu ayrışma ilerki yıllarda başka adlar altında ve siyasal örgütler aracılığıyla günümüze kadar devam edecektir. Okuyucu bu iki siyasal çizginin evrimiyle ilgili olarak İdris Küçükömer'in *"Düzenin Yabancılaşması"* başlığını taşıyan eserine bakabilir. 1908 sonrasında *Hürriyet ve İtilaf-İttihat ve Terakki* ikiliği, daha sonra (1920'ler) *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası-Cumhuriyet Halk Fırkası*, 1930'da *SCF-CHP*, 1946'dan sonra *DP-CHP*, 1960 darbesinden sonra *AP-CHP* (...) sürüp gidecektir. Bu sürekliliğin tahlilini ilerki sayfalara bırakarak, Jön Türkler'in serüvenini izlemeye devam edelim...

Prens Sabahattin'in, 1902'de Paris'te toplanan ilk Jön Türk kongresindeki tartışmaların ardından, 1906 yılında örgütten ayrılıp yeni bir cemiyet kurması üzerine, Ahmet Rıza Bey'in liderliğindeki kanat da *Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti* adını aldı. Bu tarihten sonra Cemiyet, Abdülhamid aleyhtarı politik çalışmalarına hız verdi. Bu arada, Selanik'te ve Şam'da benzer amaçlarla yeni gizli örgütler kuruldu. Bir grup asker ve 'sivil'

memur tarafından 1906'da Selanik'te *Osmanlı Hürriyet Cemiyeti* kuruldu... Bu aşamadan sonra muhalefetin ordu içinde kök saldığı anlaşılıyor. İttihatçı muhalefetin ivme kazanmasında kendi dışlarında meydana gelen olayların da rolü olmuştu. 1905 Rus Devrimi, aynı şekilde İran Devrimi, İttihatçı muhalefetin projesinin fizibilitesi hakkında iyimser beklentiler ortaya çıkarmıştı.

Esasen 1908 darbesini gerçekleştirecek olan asıl ekip, daha sonra *Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti*'yle birleşecek olan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti olacaktı. Başka türlü ifade etmek istersek, İkinci Meşrutiyet olarak bilinen Jön Türk darbesinin asıl mimarları, *Makedonya Cuntası* diyebileceğimiz, çoğu ordu mensubu olan bu unsurlardı. Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin katılmasıyla Jön Türk gizli örgütü bir defa daha isim değiştirerek, *Terakki ve İttihat* oldu... 1907 yılında Paris'te Prens Sabahattin grubu da dahil olmak üzere, tüm 'rejim muhaliflerinin' katıldığı İkinci Kongre toplandı. Merkeziyetçi-ademi merkeziyetçi tezler arasında bir uyuşma sağlanamasa da, 1876 Kanun-i Esasi'nin yeniden yürürlüğe konması, yeni bir yönetim kurulması, bu amaçla, "yalnız Hıristiyanlara değil, Müslümanlara da kanlı bir istibdat yaşatan", "Büyük Katil", "Kızıl Sultan" unvanını kazanan" Abdülhamid'in, iktidardan uzaklaştırılması, söz konusu amaçları gerçekleştirmek için de ordu içinde ajitasyon ve propagandaya ağırlık verilmesi vb. gibi kararlar alındı. Planlanan eylem türleri arasında, silahlı direniş, kitle eylemleri, grev, halkı vergi vermemeye çağırma, velhasıl genel bir ayaklanma için gerekli şeylerin yapılması öngörülüyordu.

Hürriyetçi Jön Türklerin siyasi projesinde, halkın esamesi bile okunmuyordu. Söz konusu olan tipik bir hükümet darbesi (coup d'etat) ile padişahı iktidardan uzaklaştırmak, onun yerine kendi 'ilerici' iktidarlarını yerleştirmekti. Ama ikiyüzlülüğü sevmeyen biri için, söz konusu edilen 'ilericiliğin' asıl anlamı, halk üzerindeki devlet denetimini takviye etmekti. Bu arada, orduda darbeci eğilimlerin güçlenmesinde Mektepli-mektepli olmayan ayrımının yarattığı sorun da hatırlanmalıdır. "İstan-

bul'daki Hassa Ordusu'na, yani I. Ordu'ya alaylı subayların atanması tercih ediliyordu; zira bunlar daha sadık, daha kapıkulu zihniyetli idiler. Hassa Ordusu ise her şeyden önce Abdülhamid'in güvenliği demek olduğundan, terfi ve nişanlarda her zaman bu Ordu önce düşünülüyor, diğer Ordular ihmal ediliyordu. Ayrıca, görüldüğü gibi, iki ayda bir maaş verilmesi gibi bir durum da şüphesiz kızgınlık yaratan bir etkendir".[5]

1906 yılında Kastamonu'da, 1907'de de Erzurum'da subayların örgütlediği tahmin edilen iktidar aleyhtarı eylemler söz konusuydu. Ama, asıl muhalefet alanı Makedonya idi. Nitekim bu bölgede, 1908 Temmuz ayında Abdülhamid aleyhtarı gösteriler iyice yaygınlaşmıştı. Buradaki gösterilere öncülük edenler de bizzat III. Ordunun subaylarıydı. Bu protesto gösteri ve mitinglerine küçük memur, küçük esnaf, bazı serbest meslek erbabının da katılması muhalefet hareketine bir bakıma bir orta sınıf hareketi görüntüsü kazandırıyordu. Fakat gerçek olan şu idi ki İttihatçılar, Rumeli'nde kayda değer bir örgütlülük ve desteğe sahiptiler. Nitekim Jön Türk darbesinden 10 gün önce, "Rumeli Genel Müfettişi Hilmi Paşa, Abdülhamid'e çektiği bir telgrafta, durumu şu sözlerle itiraftan başka bir çare görmeyecekti: 'Zatı şahanelerine şunu arzederim ki, bu taraflarda benden başka herkes ittihatçıdır".[6]

İngilizlerin ve Rusların Makedonya'ya yönelik yeni planları, Rus Çarı ile İngiliz Kralı'nın *Reval mülâkatı*, İttihatçılar tarafından imparatorluğu paylaşmaya yönelik bir komplo olarak algılandı; ve III. Ordu'da yüzbaşı (Kolağası) olan Niyazi Bey'in, dört yüz kadar adamıyla Resne'de dağa çıkışı, ayaklamanın fitilini ateşledi. Aslında Niyazi Bey'in dağa çıkışı önceden planlanan takvime uygun değildi. Ayaklanma sonbaharın bir bayram günü yapılacaktı. Ne ki, bazı 'beklenmedik gelişmeler' ayaklanmayı planlanan tarihten daha önce başlatmayı 'zorlamıştı'.

---

5 Sina Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, İmge Kitabevi, Ankara, 1998, s.97.

6 H. Ertürk, **Bir Devrin Perde Arkası**, s.63"den akt: Bülent Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, Cogito, YKY, 1999, s.176.

Selanik Merkez Komutanı Nazım'a, İttihat ve Terakki tarafından başarısız kalan bir suikast girişimi yapıldı. Bunun üzerine Sultan Abdülhamid, durumu incelemek üzere İsmail Mahir Paşa başkanlığında bir heyeti bölgeye gönderdi. Söz konusu heyetin çalışmaları, heyete yapılan ihbarlar, İttihatçı militanlar arasında huzursuzluğu ve gerginliği artırdı.

4 Temmuz 1908'de Niyazi Bey dağa çıkar çıkmaz yayınladığı bildiride şunları söylüyordu: "Kamuoyu Anayasanın (Kanun-i Esasi) yürürlüğe konulmasına yönelmiştir. Padişaha karşı millet saygı beslemekte ve şimdiye kadar yapılan fenalıkların hesabını sormamaktadır. İstek ve amaç bundan sonra uygar devletlere benzeyecek bir yönetim sistemi kurmak suretiyle her parçası kanımıza karşılık olan kutsal vatanımızın, 30 yıldan beri uğramakta bulunduğu paylaşmadan korunması ve bugün pek karanlık görünen geleceğimizin güven altına alınmasıdır. Biz anayasanın bugün hemen yürürlüğe konulmasını isteriz. Bunu hükümet yapmazsa millet zorla yapacaktır. Mebuslar Meclisi'nin derhal açılmasını isteriz. İstek yerine getirilmez ise sorumluluk ilgili makama ait olacaktır".[7]

Padişaha böyle seslenen Niyazi Bey, halka yönelik olarak yayınladığı bildiride de: "Ayaklanmamızın nedeni istibdadı devirmektir. Yeni bir eşitlik devri açmak için bütün Osmanlılara sesleniyoruz... Hıristiyan Osmanlı kardeşlerimize sesleniyoruz: Büyük devletler ve komşumuz olan Balkan devletleri sizler için olumlu hiçbir şey yapmamışlardır. Uygarlık maskesi altında bölücü tohumlar ekerek memleketimizi kan ve ateş denizine çevirmişlerdir. Ey Hıristiyan kardeşlerimiz, bugünkü yönetimden yalnız şuradaki siz değil, biz Türkler de memnun değiliz. Türkler cins ve mezhep ayrımı gözetmeksizin herkese özgürlük ve eşitlik getirecek yönetimi kurmak için çalışıyor. Bu amaçla İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni kurdular. Geliniz vatanımız için beraber çalışalım. Bütün çetelere sesleniyorum: Bana katılınız

---

7 Ahmet Niyazi, **Hatırat-ı Niyazi,** s.38'den akt: E.Z. Karal, **Osmanlı Tarihi IX,** s.30.

başka bir program etrafında toplanalım. Önceden verilmiş sonradan elimizden alınan özgürlüğümüzü tekrar alalım."[8]

Abdülhamid'in, Niyazi Beyi'in başlattığı isyanı bastırmak üzere gönderdiği Şemsi Paşa, İttihatçılar tarafından öldürülünce, Niyazi'nin üzerine yolladığı Tatar Osman Paşa'nın da bizzat Niyazi Bey tarafından dağa kaldırılması, Abdülhamid'in işin 'ciddiyetini' anlamasına vesile oldu. Artık ayaklanmanın "üçbeş densizin" eseri olmadığı ortadaydı. Sultan II. Abdülhamid 23 Temmuz 1908'de şu bildiriyle Kanun-i Esasi'nin tekrar yürürlüğe konduğunu ilan ediyordu: "Anayasanın ilanı benim zamanımda olmuştur; kurucusu benim. Bir müddet görülen lüzum üzerine yürürlükten durdurulmuştu. Nazırlar Kuruluna gidiniz, bunları söyleyiniz ve ilan için tutanağın yazılmasını istediğimi bildiriniz."[9]

Nasıl, Jön Türk mantığını bilince çıkarmak için, 'yenilikçi-Batıcı-komprador elit'in 'tarihsel anlamını' kavramak önemliyse, Cumhuriyet rejimini kavramak için de, Jön Türk hareketinin (İttihat ve Terakki) ideolojik-siyasal-toplumsal-etik 'anlamını' bilince çıkarmak, yaşanan olayların resmi tarih dışı bir kavranışına ulaşmak için gereklidir. Zira 1908'den 1950'ye kadarki dönemde, Türkiye'deki rejim doğrudan bir İttihatçı rejimidir. O tarihten sonra İttihatçı 'zihniyeti' sahneden çekilecek, 'işi' kuliste kalarak kotarmayı yeğleyecekti; ama işler 'sarpa sardığında' (Bunu iktidarın ittihatçı denetiminden görece özerkleşmesi, 'uzaklaşması' olarak okuyunuz), kısa süreli olarak tekrar sahneye çıkmakta tereddüt etmeyecektir. Dolayısıyla 'Cumhuriyet Rejimi', esas itibariyle bir İttihatçı rejimiydi, sadece partinin adı değişmişti. İttihat ve Terakki, Cumhuriyet Halk Fırkası adını almıştı. Şimdilerde çok kullanılan bir tabîrle 'bir muvazaa partisiydi'... Bu yüzden 1923-1950 dönemini 'ikinci İttihatçı iktidarı' saymak gerekir. Jön Türklerin iktidar mantığını anlamadan, ne 1923-1950 dönemi-

---

8 **İbid.**, s.104.

9 Tahsin Paşa, **Abdülhamit, Yıldız hatıraları**, s.248'den akt: E.Z. Karal, s.40.

nin niteliğini, ne askerî darbelerin 'anlamını' ne de şimdilerde yaşadıklarımızı ve yaşamaya aday olduklarımızı anlamak mümkün değildir.

İttihatçıların kullandıkları 'özgürlük', 'eşitlik', 'kardeşlik', 'adalet' vb. gibi kavramlar, Kanun-i Esasi'nin (Anayasa) tekrar yürürlüğe konması, Meclisin açılması, bazı yasal ve bürokratik düzenlemelerin yapılması vb. yaklaşık yüz yıldır yanılsama yaratmaya devam ediyor. Oysa İttihatçılar için söz konusu söylemler, kavramlar ve kurumlar, demokrasinin ve özgürlüklerin gerçekleşmesinin değil, engellenmesinin araçları olarak kullanıla gelmiştir. Kimi 'ilerici-modern' kavramlar, kurumlar ve mekanizmalar, kendi komplocu-halk düşmanı iktidarlarını *meşrulaştırmanın* bir aracıydı... Özgürlükçü demokrasiye gönderme yapan bir söylemin ve 'yeni kurumların' varlığı, gerçek dünyada da bunların varolduğu, ete-kemiğe büründüğü anlamına gelmiyordu... İstedikleri kadar söz konusu söylemi dillerine dolasınlar, 'modern' kavram ve kurumlar oluştursunlar, tek amaçları *kutsal devlete* sahip olmaktı.

"İttihat ve Terakki hareketi için doktriner düşünce fazla önemli değildi. Onları harekete geçiren dürtü ağırlıklı olarak, ideolojik tercihler değildi. Üzerlerinde, 600 yılı aşkın sürmekte olan imparatorluğun bıraktığı devlet felsefesinin derin izleri vardı. Osmanlı yönetici eliti, asırlardır süren bir devletin korunması, ama ne pahasına olursa olsun varlığını sürdürmesi dışında hiçbir prensip tanımamıştır, dersek abartmış olmayız. Bu nedenle ideolojiler, 'devlet ricali' açısından, hep fayda ve işe yararlık kriterlerine göre ölçülmüştür, dolaptaki elbiseler gibi duruma göre değişebilir ve birbirlerinin yerine ikame edilebilir şeyler olarak görülmüşlerdir".[10] İşte 1908 darbesini bu bütünlük içinde kavranması gerekiyor. Jön Türkler için 1908 darbesi, hiç kimseyle paylaşmayacakları bir iktidara açılan kapıydı... Memlekete 'hürriyeti' getirmişlerdi; ama memleketin selameti için yeraltında kalmayı, gizli örgüt olarak yola devam etmeyi yeğlemişler-

10 Taner Akçam, **İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu**, İmge Kitabevi, 1999, s.100.

di... Bu dünyada eşine pek rastlanmayan bir durumdur... Bir gizli örgüt iktidarı ele geçiriyor ve "gizli örgüt" olmaya devam ediyor...

Bununla birlikte, darbeyi izleyen ilk beş yılda, iktidarı 'tam olarak ele almaktan' kaçındılar. Kuliste kalarak, ama 'gerekli olduğunda' da sahneye çıkarak, iktidarlarını sürdürdüler. Neden böyle bir yol tuttukları, iktidarı 'tam olarak' ele geçirmek için beş yıl bekledikleri tartışmaya açık bir soru(n)dur. Öyle görünüyor ki, Sultan II. Abdülhamid'in hâlâ geniş bir kitle desteğine sahip oluşundan çekiniyorlardı. Cepheden bir hesaplaşma yerine, aşındırma-yıpratma yoluyla zaman kazanmayı tercih ediyorlardı. Ama asıl önemlisi, İttihatçıların bir Makedonya örgütü olmaları, Başkent İstanbul dahil, İmparatorluğun diğer bölgelerinde yeterince kök salamamış olmalarıydı. Üstelik halk çoğunluğuna güven verecek karizmaları olmadığı gibi, kendilerini devlet yönetimini hemen üstlenmeye hazır da görmüyorlardı... Benzer bir durum, Mustafa Kemal tarafından bir darbeyle Saltanatın ilga edilmesinden sonra da yaşandı. Saltanat 1 Kasım 1922'de ilga edildiği halde, 'Cumhuriyetin' ilan edilmesi için yaklaşık bir yıl beklendi. Cumhuriyet, ancak ertesi yılın 29 Ekiminde (1923) ilan edilebildi. Bu durum da İttihatçıların 1908 darbesi sonrasındaki taktiklerinin bir tekrarıydı.

Fakat asıl önemli olan husus, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hiçbir reform perspektifine sahip olmamasıydı. Onlar için sorun, kendi adamlarının belirli mevkiîlere gelmesinden ibaretti... Kim sadrazam, kim harbiye nazırı, kim hangi ordunun komutanı olacak... asıl kafalarındaki sorun bu idi. Bu yüzden 1913'e kadar, bir taraftan parlamentodaki ezici üstünlükleri, diğer yandan da çok yatkın oldukları darbeci-komplocu-çeteci yöntemlerle amaçlarına ulaşmayı yeğledikleri söylenebilir. Zira hiçbir toplumsal-siyasal dönüşüm ya da reform projeleri yoktu. "Kötü Padişah" tahttan indirilir, "iyi padişah" tahta çıkarılırsa, onlar için sorun büyük ölçüde çözülmüş sayılıyordu.

Bir kere, ilke olarak padişaha karşı değillerdi. Şerif Mardin: "Bütün Jön Türkler, Sultan Abdülhamid'i babalık görevini ye-

rine getirmekte kusurlu olan bir baba olarak görüyorlardı"[11] diyor. Geriye bir tek 1876 Anayasası'nın yürürlüğe konması kalıyordu. II. Abdülhamid, söz konusu anayasayı yürürlüğe koymakla ellerindeki yegane kozu da almıştı... İttihatçı elit için sorun, sistemde radikal reformlar yaparak imparatorluğun emperyalist dünya sistemi içindeki konumunu değiştirmek değil, kendileri gibi 'iyi niyetli', 'vatanını milletini seven', 'devletin çıkarını düşünen' iyi bir ekibin aracın direksiyonuna geçmesinden ibaretti... İttihatçıların 'belirli' bir ideolojisi yoktu. Duruma göre ve rahatlıkla, Osmanlı Milleti (ittihad-ı anasır), İslâm Birliği (Tevhid-i İslâm), ırkçı Türk milliyetçi *partizanı* olabiliyorlardı. Aralarında aşırı Batı hayranları da eksik değildi... Fakat İttihatçı demek, ekseri devletin adamı (değilse memuru) demek olduğu için, duruma göre bütün görüşlerden birine veya diğerine angaje olma durumu, yani ilkesizlik temel kuraldı ve ortak paydalarında 'devleti kurtarma' isteği bulunuyordu. Oysa bu tür bir teorisizlik-ilkesizlik, perspektifsizlik, dünyayı anlamama, olup-bitenleri bir biçim sorunu sayıp, olayların gerisindeki gerçek nedenleri bilince çıkaramama... devleti kurtarmaktan çok, yıkılmasına hizmet edebilirdi... Bu durum, Ziya Gökalp'in neden İttihatçıların gözde 'teorisyeni' olduğunu da açıklıyor. Ziya Gökalp'in "İslâm ümmetindenim, Türk milletindenim, Batı medeniyetindenim" biçimindeki üçlü formülasyonu, aslında İttihatçıların kafalarının ne kadar karışık olduğunun bir göstergesiydi... Bir bakıma Gökalp, İttihatçılara özgü ideolojik tutarsızlığın ve kafa karışıklığının sembolüydü... Zaten İttihat ve Terakki, bilinen anlamda bir siyasi partiden çok, bir komitacı çetesiydi.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin niteliğiyle ilgili olarak, Paul Dumont ve François Georgeon şunları yazıyorlar: "Böylece, İttihat ve Terakki komitesi, karmaşık bir örgüttür: Hem Mason locasına benzer, hem devrimci hücreye, hem komitacı çetesine, hem de terimin gerçek anlamında siyasi partiye. Liberal ve demokratik laf kalabalığı altında, Jön Türkler, eski alışkanlık-

11 Şerif Mardin, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri**, İstanbul, 1983, s.67.

larını yitirmemişlerdir: Gizlilik zevki, birbirine koşut şebekeler sistemi, özellikle Hüseyin Cahit'in, *Tanin*'de büyük ustalıkla yönlendirdiği kullanma ve propaganda sanatı, baskılara ya da gerektiğinde şiddet araçlarına başvurmadır bunlar. Yerel gazetelerinin kiminin adları anlamlıdır: *Silâh, Süngü, Kurşun, Bıçak, Bomba!*".[12]

II. Birinci Jön Türk İktidarı veya Darbeci-Komplocu Geleneğin Yerleşmesi...

İttihatçıların Makedonya'da başlattıkları ayaklanma üzerine Abdülhamid, 22 Temmuzda Said Paşa'yı sadrazamlığa getirip, 1876 Anayasası'nı yürürlüğe koyduğuna dair bir *irade* yayınlayarak, olayların önünü kesmek istedi. Söz konusu *irade*yle yakın bir tarihte seçimlerin yapılacağını ve Parlamenton'un yeniden toplanacağını bildiriyordu. Daha sonra olayların seyrinde etkili olacak önde gelen bir ittihatçı olan Enver Bey, halk kesimindeki sınırlı 'coşkuya' bakarak, *hasta adamı iyileştirdik* diyecek kadar durumdan iyimser görünüyordu. Aslında Abdülhamid'in hiç beklenmedik bir şekilde, İttihatçıların en temel istekleri olan Anayasayı yeniden yürürlüğe koyması, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin elindeki yegane kozu alıp götürmüştü. Zira en temel istekleri olan Anayasa geri gelmişti. Bu isteği çok kolay kabul eden Abdülhamid'in de prestiji artmıştı. Anayasa mı istiyorsunuz, buyurun... demişti. Aslında Anayasa geri gelmişti; ama Osmanlı yönetici kadrosu olduğu gibi yerinde kalmıştı. Öyle garip bir tablo ortaya çıkmıştı ki, İttihatçılar darbe yapmışlar; ama İzzet Paşa gibi bir kaç istisna dışında herkes yerinde kalmıştı... İlk başta hafiye teşkilatının ve 'gizli polisin' dağıtılması, genel af, basın üzerindeki sansürün kalkması gibi kısmi açılımlar söz konusu olsa da, bir darbe sonucu ortaya çıkan bu tür 'demokratik' kazanımlar işin doğası gereği kalıcı olamayacaktı.

Aslında 1876 Anayasası gibi son derecede *geri* bir metnin

---

12 Paul Dumont- François Georgeon, *Bir İmparatorluğun Ölümü (1908-1923)* in **Osmanlı Tarihi II. XIX, Yüzyılın Başlarından Yıkılışa**, s.241.

yürürlüğe konmasıyla işlerin yoluna gireceğini sanmak, ancak ayakları yere basmayan ittihatçılara özgü bir şey olabilirdi. Zira daha önce de gördüğümüz gibi, 1876 Kanun-i Esasi'si, padişaha çok büyük yetkiler veren bir metindi. Öyleyse İttihatçılar, neden daha demokratik, yeni bir anayasa talebiyle ortaya çıkmadılar? Aslında bu sorunun cevabını teorik ilke sorunlarından çok, İttihatçıların asıl niyetlerinde aramak gerekir. Zira onlar için, hiçbir zaman özgürlük, eşitlik, demokrasi, insan hakları vb. gibi gerçek anlamda moderniteye gönderme yapan kaygıları söz konusu değildi. Onlar, 'yenilikçi-Batıcı-komprador' elitin, Mithat Paşa'nın düşüşü sonrasında Padişah (Abdülhamid) lehine kaybettiği mevzileri yeniden kazanmak istiyorlardı. Bunun için de kendi mantıkları ve anlayışlarıyla 'tutarlı' olarak, Abdülhamid'i en büyük engel olarak görüyorlardı. Eğer Abdülhamid gider, yerine iyi bir padişah gelirse, sorun çözülmüş sayılacaktı... İşte Padişahın Anayasayı yürürlüğe koyduğu 23 Temmuz 1908'den, Sadrazam Mahmut Şevket Paşa'nın bir suikast sonucu öldürüldüğü 11 Haziran 1913'e kadarki iktidar mücadelesini bu çerçevede kavramak gerekir. Yaygın kanının aksine sorun, *özgürlükçülerle özgürlük düşmanlarının* mücadelesinden çok, 'kimin iktidar olacağıyla' ilgiliydi; ya da geleneksel bir Osmanlı deyişiyle, Devlet Kuşu'nun kimin başına konacağıyla ilgiliydi...

Eski rejimin bekçisi Sait Paşa'nın sadrazamlığa getirilmesi, kaçınılmaz olarak bunalım yaratacaktı. 1 Ağustosta yayınlanan Hatt-ı Hümâyun, 1876 Anayasası'nın da gerisinde hükümler içeriyordu. Buna göre, Şeyhülislamdan başka Harbiye ve Bahriye nazırlarının da padişah tarafından atanacağı öngörülüyordu. Bu durum açıkça anayasaya aykırıydı. Bunun üzerine Sait Paşa aleyhtarı kıpırdanmalar ve tepkiler arttı. Bunun üzerine İttihat ve Terakki Cemiyeti harekete geçerek, Cemiyetin Selanik'teki merkezinden Talat, Cemil ve Cavit Beyleri, Sadrazam Said Paşa ve Padişahla görüşmek üzere İstanbul'a gönderdi. Görüşmeler sonunda Sait Paşa sadrazamlıktan çekilmek zorunda kalktı. Yerine Kâmil Paşa sadarete getirildi. Ali Cevat'ın yazdığına göre bu görüşmede Sultan II. Abdülhamid: "Bütün Millet İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleridir. Ben de

başkanıyım. Artık birlikte çalışalım. Vatanımızı kurtaralım"[13] diyor! Ama yeni kabinede hiçbir ittihatçıya yer verilmemişti. Kamil Paşa, daha önceleri de birkaç kere sadrazamlık yapmış, gelenekçi, imparatorluğun meşruti bir yönetim için henüz hazır olmadığını düşünen biriydi. Kabinenin diğer üyeleri de bütünüyle *Eski Rejime* bağlı kimselerdi. Sadrazam Kamil Paşa da yapılabilecek şeyler konusunda iyimser olmadığını şu sözlerle dile getirmişti: "Eğer yıkılan bir büyük çadır olsa idi tez elden onun yerine bir başka çadır kurmak mümkün olurdu. Oysa ki yıkıntıya uğrayan eski bir yapının işe yarayan kırık ve döküntüleriyle yeni bir bina yapmak 24 saate olacak şey değildir".[14]

Kamil Paşa, hükümet olmuştu; ama iktidar olabilmesinin maddi koşulları yoktu. Zira arkasında güvenebileceği hiçbir güç yoktu... *Tanin gazetesi* başyazarı, aynı zamanda ittihatçı *Hüseyin Cahit*, Kamil Paşa Hükümetiyle ilgili olarak: "Temelsiz bir bina gibi gök ile yer arasında boşluklardadır. (...) Bu kabine ne Meşrutiyet idaresinin ne de istibdat idaresinin kabinesi değildir. Birincisi olamaz. Zira, milli hakimiyete dayanmamaktadır. İkincisinden olamaz, çünkü istibdat yıkılmıştır"[15] derken, durumu tasvir etmiş oluyordu... Bu arada İttihat ve Terakki'nin durumu da gerilim yaratıyordu. Zira örgüt, iktidarı ele almak için kendine güvenmiyor; ama iktidarı denetleyemediği durumda da varlık nedeninin ortadan kalkacağı kuşkusuna kapılıyordu.

Cemiyetin Selanik'te bulunan genel merkezi bu soruna bir çözüm olmak üzere, önde gelen İttihatçılardan Talat Paşa, Cemal Paşa, Hakkı, Rahmi ve Necib'den oluşan bir heyeti, *'Heyet-i Mahsusa'* adıyla İstanbul'a hükümet icraatını denetlemek ve örgütün İstanbul'da örgütlenmesini sağlamak üzere görevlendirdi. Buna rağmen Heyet-i Mahsusa, hükümet işlerine karışmayacağına dair söz vermişti. Cemiyet bir bildiri yayınla-

---

13 Ali Cevat, **İkinci Meşrutiyet'in İlanı ve 31 Mart Hadisesi,** s.12'den akt: Z. E. Karal, **Osmanlı Tarihi IX,** s.52.

14 Bayur, Hilmi Kamil, **Sadrazam Kamil Paşa-Siyasi Hayatı**, 245'de akt: E.Z. Karal, **Osmanlı Tarihi IX,** s.48.

15 Tanin, 18 Kasım 1908.

yarak: "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti milletimizi yoksun bulunduğu Meşrutiyet yönetimine kavuşturmak için çalıştı. Padişahımız milletin Anayasaya kavuşmasını emir buyurdu... Artık Padişah ile millet arasında görülen hiçbir güç kalmamıştır. Milletin beklediği namuslu bir nazırlar kurulu (hükümet) atanmıştır... Bu kurula milletin kesin olarak güvenmesini öneririz",[16] diyordu. Elbette bu bildirinin hiçbir kıymet-i harbiyesi yoktu. İttihatçılar her fırsatta ve her düzeyde hükümet işlerine karışmaya devam ettiler. Sonuç: Kamil Paşa ile sağlanan *konsensüs*ün çatlaması oldu. Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi, Bosna Hersek'in de Avusturya tarafından işgali, gerilimin tırmanmasına vesile oldu. İttihatçı basın, Kamil Paşa ve hükümetine yönelik eleştiri dozunu yükseltti.

Seçimlerde İttihat ve Terakki ezici üstünlük sağlamış, muhalif Ahrar Cemiyeti tek bir adayını bile seçtirememişti. 13 Şubat 1909'da Kamil Paşa Hükümeti, Meclisin güvensizlik oyuyla düşürüldü. Yerine 14 Şubat 1909'da Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti kuruldu; ama muhalefet dozu azalmadı. Meclis, bir ittihatçı meclisiydi; ama meclis Selanik'ten yönetilmek isteniyor, bu da bir dizi gerilim ve sorun yaratıyordu. Mecliste yaklaşık 50 kişilik bir muhalif gurup oluştu, bu gurup meclis dışı kalmış muhalefetin de desteğini alarak, meclisteki sandalye sayısının üstünde bir muhalefet odağı haline geldi. Muhalefetin güçlenmesi, özellikle basının sesini yükseltmesi karşısında İttihat ve Terakki, karşı saldırıya geçti. Meclis Başkanı Ahmet Rıza, muhalifleri hainlikle suçladı. En azından bunu ima edici sözler söylüyordu.

İttihat ve Terakki'ye karşı muhalefetin en temel itirazı, bu örgütün hiçbir kural tanımaz, asgari etik kaygılara yabancılaşmış baskıcı-darbeci-komplo ve provokasyona dayalı 'çeteci' yöntemleriydi. Muhalefetin ikinci önemli itirazı da, söylem düzeyinde *ittihad-ı anasır* paradigmasına sürekli gönderme yapmasına rağmen, giderek Türk milliyetçiliğine dayalı bir tercihe yönelmekte olduğunun farkında olan Ermeniler,

16 Akt: Z. E. Karal, **Osmanlı Tarihi IX**, s.52.

Rumlar, Bulgarlar, Araplar ve Kürtlerin, Cemiyetin aşırı merkeziyetçi-Türkçü politikalarından rahatsız olmalarıydı. Aslında dışarıda da yeni yönetimin muhtemel 'başarıları' hakkında 'kuşkular' söz konusuydu. Dolayısıyla ittihatçıların, mayalanmakta olan 'Türkçü politikalarının' emperyalist statükoyu sarsıcı gelişmelere neden olabileceği kaygısı da Büyük Devletleri temkinli olmaya itiyordu. Bir başka muhalefet odağıysa, geleneksel olarak 'yenilikçi-Batıcı-komprador' politikalardan zarar gören, bu durumu protesto etmek için de ekseri geleneksel-dinî sloganlar kullanan kesimdi. Resmi ideoloji, bu kesimi bir ayrım yapmadan *irtica cephesi* sayıp mahkûm etmeyi bir gelenek haline getirmiştir. Elbette bu kesim içinde de kelimenin gerçek anlamında 'gericiler' vardı; ama bunlar söz konusu muhalefetin, çok küçük bir bölümünü oluşturuyorlardı ve asla belirleyici de değildiler. Çoğu zaman da bunlar doğrudan iktidar tarafından manipüle edilebiliyordu...

Muhalif *Serbesti* gazetesi yazarı, Hasan Fehmi'nin 6 Nisan'da öldürülmesi ve cinayetin failinin yakalanmaması, Cenaze törenine 40 bin kadar kişinin katılması, muhalif basının sesini yükseltmesi, İttihatçı uygulamalardan hoşnut olmayan bazı ittihatçıların da muhalefet saflarına geçmesi, velhasıl genel hoşnutsuzluğun derinleştiği bir tablo oluştuğun gösteriyordu. İşte ünlü *31 Mart Vak'ası* böyle bir ortamının ürünüydü. İlginç olan husus, ilk ayaklananların Makedonya'dan bizzat İttihat ve Terakki tarafından İstanbul'a getirilen Avcı Taburlarının askerleri olmasıydı. Sultan Abdülhamid, II. Tümen Komutanı'nın duruma müdahale etmesini istiyor; ama tümen komutanı, ordu komutanının böyle bir emri olmadığını ileri sürerek, Padişah emrine uymuyor... Hem isyanın Avcı Taburlarında patlak vermesi, hem de tümen komutanının Padişahın emrine itaat etmeyişine bakılırsa, isyanın doğrudan doğruya İttihatçıların bir komplosu olduğu şüphesi artıyor... Böylece İttihatçılar, Sultan II. Abdülhamid'den kurtulup, iktidarı bütünüyle ele geçireceklerdi. Askerler, subaylarını etkisiz hale getirerek işe başlamışlardı. Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa, karşı güç kullanmak yerine, isyancıları nasihatçiler aracılığıyla isyandan

vazgeçirmeye çalışıyordu. Böylece isyanın genişlemesine ortam hazırlanmıştı. Bu arada, isyan yayıldı. İsyancılar: Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'nın azledilmesi; önde gelen bazı İttihatçı liderlerin (Talat Bey, Ahmet Rıza Bey, Hüseyin Cahit, Rahmi...) ve Harbiye Nazırı Rıza Paşa'nın görevden alınması; görevine son verilen memur ve askerlerin görevlerine iadesi; şerîat hükümlerinin uygulanması gibi taleplerdi. İsyanı görüşmek üzere toplanan Meclis güvensizlik oylaması sonucu hükümetin düşürülmesi yönünde karar aldı. Fakat hükümet daha Meclis kararını beklemeden istifasını Padişaha sunmuş bulunuyordu.

Hükümetin aradan çekilmesi, isyancıları padişahla karşı karşıya getirdi ve Abdülhamid, Başkatibi Ali Cevat aracılığıyla bir Hatt-ı Hümâyun yayınlayarak, Kabinenin istifasını kabul ettiğini belirttikten sonra şöyle devam ediyordu: "Yeni kabine kurulmak üzeredir. Bugünkü ayaklanmada bulunan askerlerle diğer kimseler hakkında Padişahımız genel af kabul etmiştir. Devletimiz İslâm devletidir. Kıyamete kadar da öyle kalacaktır. Şerîat bundan böyle de daha büyük bir dikkatle yürütülecektir. Başkomutan olan büyük Halifemiz Padişahımız askerlere kışlalarına, ahaliye de iş ve güçlerine dönmelerini selamlar ile bildirir".[17] Padişahın tezkeresinin okunması sırasında 'şerîat'a ilişkin sözler üzerine orada bulunan bir hocanın: "Şimdiye kadar şerîat var mı" idi ki, devam edilsin"[18] dediği söylenmiştir... Padişahla isyancılar arasında yapılan görüşmeler sonunda, 14 Nisanda Tevfik Paşa Hükümeti kurulacaktır. Bu arada Lazkiye Mebusu Arslan Bey, Hüseyin Cahit sanılıp isyancılar tarafından öldürülmüştü... Aynı şekilde Adliye Nazırı Nazım Bey de öldürüldü. Bazı subaylar da isyancılar tarafından katledilmişti. Bu arada İstanbul'da bulunan İttihatçı liderler, saklanıp isyandan zarar görmediler...

31 Mart ayaklanması, Makedonya'ya abartılı bir biçimde yansıdı (veya öyle yansıtıldığı anlaşılıyor). Bunun üzerine, İtti-

17 Ali Cevat, **İkinci Meşrutiyet'in İlanı ve 31 Mart Hadisesi,** akt: Z.E. Karal, Osmanlı Tarihi IX, s.43.

18 **İbid.**

hat ve Terakki *Merkez-i Umumi*'si tarafından Mahmut Şevket Paşa komutasına verilen İkinci ve Üçüncü Orduların (Hareket Ordusu), isyanı bastırmasına karar veriliyor. Padişaha, Sadrazama ve Meclislerin başkanlarına Makedonya'dan gönderilen çok sayıda telgrafta, Tevfik Paşa Hükümeti'nin bir istibdat hükümeti olduğu ve derhal değiştirilmesi isteniyordu. İttihat ve Terakki daha sonra telgraf eylemini imparatorluğun başka bölgelerinde de örgütledi. "İttihat ve Terakki Partisi kuvvetli bulunduğu yerlerde, telgrafhaneleri de kontrol altına alarak, yönetim amirlerinin İstanbul ile görüşmelerine engel olmuştu. Defterdarlara gelince, meşruluğunu kabul etmedikleri bir Maliye Nazırı'nın emirlerine uymayacaklarını bildirmişlerdi".[19]

Mahmut Şevket Paşa komutasındaki 'Hareket Ordusu' Yeşilköy'e (Ayastafenos) geldiğinde, Mebusan ve Âyân Meclisleri ortak bir toplantı yaparak, önce başkanlığa yeniden Ahmet Rıza Bey'i seçiyor, sonra da sadede geliyordu: Padişahın *halli*... Fakat Mahmut Şevket Paşa'nın, duruma tam hakim olmadan böyle bir karar almanın sakıncalı olabileceği yönündeki uyarısı dikkate alınarak, Padişahın halli kısa bir süre için erteleniyor. İsyanın başlamasının on beşinci günü (27 Nisan 1909), 'Hareket Ordusu'nun İstanbul'a gelip duruma hakim olduğu ikinci gün, Meclis-i Mebusan Padişahın *halline*, yerine de 'V. Mehmet' unvanıyla Mehmet Reşat Efendi'nin 'getirilmesine' oybirliğiyle kadar veriyor... Harbiye Nezaretine gelen V. Mehmet Reşat, *Meşrutiyet ilkelerine* bağlı kalacağına dair and içerken, eşlik eden bando şu 'şarkıyı' söylüyor: *Biz ne idik ne olduk/ şimdi Hürriyeti Bulduk/ Saye-i Cemiyette/ Esaretten kurtulduk/ Yaşasın Niyaziler, Enverler/ Varolsun hamiyetli askerler*... Mahmut Şevket Paşa sıkıyönetim ilan ediyor ve sıkıyönetim ilan ettiğini Milli Meclis'e (Mebusan ve Âyân meclislerinin ortak adı) bildiriyor... Mahmut Şevket Paşa'nın sıkı yönetimi, 25 Nisan 1909'dan 15 Temmuz 1912'ye kadar, yaklaşık üç yıl üç ay devam edecekti... Artık İttihatçıların her dediğini yapacak bir Padişah ve İttihatçıların sözünden çıkmayacak Hüseyin Hilmi

19 Bkz. E.Z. Karal, **Osmanlı Tarihi IX,** s.97.

Paşa Hükümeti göreve başlayabilirdi... Bundan sonra Manisa'nın Arnavutluk'ta olduğunu sanacak kadar dünyadan habersiz V. Sultan Mehmet Reşat, İttihatçılarla uyum içinde 'çalışacaktı'... Aslında 31 Mart 1325 (14 Nisan 1909) ayaklanmasının bastırılmasıyla, yaklaşık yüz yıldır süregelen 'yenilikçi-Batıcı-komprador elitle gelenekçi kanat arasındaki mücadele yeni bir aşamaya gelmiş bulunuyordu...

Resmi tarih seksen yıldır 31 Mart (14 Nisan 1909) Olayı'nı gerici bir ayaklanma, bir irtica hareketi olarak sundu. İnsanlar da buna 'inandı' (Hiç değilse inanmayanlar küçük bir azınlık olarak kaldı). Liselerde okutulan, *Türkiye Cumhuriyeti İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük* adlı bir kitapta 31 Mart ayaklanmasıyla ilgili olarak şöyle deniyor: "II. Meşrutiyetin ilânından beş ay sonra II. Abdülhamid, Osmanlı Meclis-i Mebusan'ını açtı. Fakat bir süre sonra İstanbul'da yeni yönetime karşı olan kişiler, çok sert yazılar yazdılar ve eleştiriler yaptılar. Bunlar, yoğun dinî propagandalara girişerek halkı harekete geçirmeye çalıştılar. Bu yazılar ve kışkırtmalar İstanbul'da büyük bir ayaklanmanın çıkmasına yol açtı."[20]

31 Mart Olayı, Abdülhamid'den kurtulmak üzere İttihatçı kliğin (değilse onun bir fraksiyonunun) marifetiydi. Bunu anlamak için sadece Abdülhamid'in tahttan indirilmesi için, şeyhülislama yazdırılan fetvayı okumak yeter. Fetvada şöyle deniyor: "Müslümanların imamı olan Zeyd'in, bazı önemli şerîat meselelerini şerîat yapıtlarından silip çıkartması ve sözü edilen yapıtları yasaklaması ve yırtıp yaktırması ve devlet hazinesinden boş yere harcamalar yaparak onu şerîata aykırı olarak kullanması ve şerîata dayanmaksızın tebaayı öldürmek, hapsetmek veya sürgüne göndermek gibi zulümleri âdet ettikten sonra doğruluğa yönelmek üzere söz verip and içmiş iken, andını tutmayarak Müslümanların hal ve gidişlerini büsbütün bozacak ve halkın birbirlerini öldürmesine varacak büyük kargaşalıklar

---

20 Ahmet Bekir Palazoğlu- Osman Bircan, **Türkile Cumhuriyeti İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük I. Ders Kitabı,** Koza Eğitim ve Yay., Ankara, 1995, s.4.

çıkartmakta direnmesi, dolayısıyla Müslümanlardan söz sahibi kimseler, Zeyd'in zorbalığının önüne geçtiklerinde İslâm memleketlerinin birçok yerlerinde onu tahttan indirilmiş tanıdıkları üzerine sürekli haberler gelip onun yerinde kalmasından zarar geleceği kesin görüldüğünden ve yerinden ayrılmasında da iyilik umulduğundan Zeyd'in imamlıktan ve padişahlıktan vazgeçmesini teklif etmek veya tahttan indirilmek yollarından hangisi yetkili kimseler tarafından uygun görülürse o yolda hareket edilmesi vacip olur mu? -Elcevap- olur"...[21]

Abdülhamid'i tahttan indirmek için dönemin şeyhülislamına yazdırılan bu fetva metninde, akla, mantığa, îzâna, sağduyuya, ahlaka uygun ne tek bir cümle, ne de tek bir kelime bulmak mümkün değildir. Fetvada ileri sürülen gerekçeler, *kurtla kuzu* hikayesini çağrıştırıyor. Nitekim, fetvada Abdülhamid'in şahsiyetine yabancı bir dizi ilgisiz ve saçma gerekçe de yer alıyor... En azından II. Meşrutiyet'in ilanından sonraki dönem için haklı tek bir gerekçe söz konusu değildir. Padişah da ancak Meşrutiyet sonrası dönemin icraatlarından sorumlu tutulabileceğine göre... Aslında başka sayısız örnekte de olduğu gibi bu fetva, bizim bu kitabın geride kalan sayfalarında değindiğimiz, Osmanlı Devleti'nin bir İslâm Devleti olmadığı, olamayacağı ve dinle devlet (siyaset densin) arasındaki ilişkinin yönünün de, dinden devlete doğru değil, devletten (siyasetten) dine doğru olduğu görüşünü doğruluyor. Son tahlilde bir ideoloji olan dinle siyaset (iktidar) arasındaki ilişki, siyasetin dini belirlemesi yönündedir.

İttihatçıların iktidarı ele geçirmek için yaptıkları bir *manipülasyonu*, irtica olarak sunmaktan başka seçenekleri yoktu. Hareket Ordusu Harp Divanı'nın, olayı aydınlatmamasının asıl nedeni de budur. Eğer gerçek bir araştırma yapılsaydı, 'görünen sorumlular' yerine gerçek sorumlular ortaya çıkarılıp sorunun köküne inilseydi, işin ucunun kendilerine dokunacağı bilindiğine göre... Aynı, aradan geçen seksen yıl sonra *Susurluk Vak'ası*'nda olduğu gibi... Oysa, irticanın başı

21 Bkz. Ali Cevat, **a.g.e.**, s.98.

olarak suçlanıp idam edilen Derviş Vahdeti, Harp divanındaki yargılama sırasında 31 Mart'la ilgili gerçeği söylemişti: "Fakat, 31 Marttaki iğtişaşın (karışıklığın) irtica değil, bir fırka kavgasından ibaret olduğunu zannederim"[22] demişti. İlginç, ama ekseri dikkatlerden kaçan bir husus da, neden padişahın savunması alınıp, hakkındaki iddiaların açık bir yargılamayla kanıtlanma yoluna gidilmediğidir. Böyle bir şey, yenilikçi-özgürlükçü-adaletçi olduğunu her vesileyle ileri süren İttihatçı ekibin meşrebine daha uygun düşmez miydi? Bizzat Padişah da açık bir yargılama talep ettiği halde! Abdülhamid ısrarla: "Bir komisyon mu yoksa yüksek bir divan mı kurulur. Her ne surette olursa olsun tahkikat yapılsın. Bunu yapanlar meydana çıkarılsın..." dediği halde, düzmece bir fetva ile işi bitirmek istemelerinin asıl nedeni komplonun açığa çıkmasından korkmalarıydı... Kendisi de bir İttihatçı olan Dukakinzâde Sabri Bey de Enver'in (daha sonra Enver Paşa) bir komplo düzenleyerek, Cemiyet içindeki ve dışındaki muhalefeti ezmek üzere Avcı Taburlarını harekete geçirdiğini yazıyor.[23] 31 Mart komplosu, ordu-siyaset ilişkisinde yeni bir geleneğin oluşmasının da başlangıcıydı. Ordu böylece bir *koruma-kollama* gerekçesinin arkasına gizlenerek, yaptığı ve yapacağı müdahaleleri meşrulaştırma kozunu ele geçiriyordu...

Doğrudan bir İttihatçı Hükümeti olmayan, ama İttihatçıların kurdurduğu bir hükümet olan Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti ve Mahmut Şevket Paşa'nın, sıkı yönetimi altında Hürriyet kahramanları, artık baskıcı yasaları peşi sıra çıkarabileceklerdi. 8 Ağustos 1909'da çıkarılan *'Serserilik Kanunu'*, 23 Ağustosta *'Cemiyetler Kanunu'*, 27 Eylülde *'Şekavet ve Mefsedetin Men'ine dair Kanun'*, *'Tatil-i Eşkal Kanunu* bunlardan sadece birkaçıydı... Bu kanunlarla, dikta rejimine hukukî bir çerçeve oluşturulmuştu. Bunlar öyle kanunlardı ki, istendiğinde herkese kolaylıkla uygulanabilirdi...

---

22 Akt: S. Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki,** s.182.

23 Dükakinzâde Sabri Bey: *Le Monde Oriantale'*den akt: Z.E. Karal, **Osmanlı Tarihi IX,** s.115.

Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti'nin istifası üzerine, 10 Ocak 1910'da İbrahim Hakkı Paşa Hükümeti kuruldu. Bu hükümette ilk defa İttihat ve Terakki'nin önde gelen adamları (Talat ve Cavit Beyler gibi) bakanlık koltuğuna oturdular. Daha da önemlisi, Mahmut Şevket Paşa'nın Harbiye Nazırı olmasıydı. Aslında bu ordunun iktidar olması gibi bir şeydi... İbrahim Hakkı Paşa Hükümeti 25 Ocak 1910 ile 1911 Ekim ayı arasında görev yaptıktan sonra yerini Sait Paşa Hükümetine bıraktı. Ondan sonra da Gazi Ahmet Muhtar Paşa, sadrazam oldu. Onu Kamil Paşa'nın Hükümeti izledi. Ve sıra Mahmut Şevket Paşa Hükümeti'ndeydi... Bu zaman zarfında içte ve dışta önemli gelişmeler olmaktaydı. İçerdeki en önemli gelişme, İttihatçılara dönük muhalefetin güçlenmesiydi. Meclis içi (partili-partisiz) muhalefet, *Hürriyet ve İtilaf* adını verdikleri bir parti çatısı altında birleşti (21 Kasım 1911). Kurulur kurulmaz Mecliste 70 kadar mebus parti çatısı altında toplanmıştı. Daha kuruluşunu izleyen 20. günde İstanbul'da bir sandalye için yapılan ara seçimi de kazanmıştı. Meclis dışı muhalefet de büyümekteydi. Özellikle basının önemli bir kısmı muhalefetin safına geçmişti... Zira sıkıyönetim nizamnamesinin ünlü 6. maddesi, basını çoktan beri bunaltmış durumdaydı. Gazete ve dergiler sürekli kapatılıyordu; ama 'yeni isimler altında, yeniden çıkmaları önlenemiyordu. Benzer bir durum bugün de söz konusudur...

İttihat ve Terakki'nin komplocu-çeteci-diktacı yöntemlerinden bezmiş kesimler, bu partiye teveccüh etti. En azından söylem düzeyinde liberal bir 'parti' izlenimi yaratıyordu. Bu, adem-i merkeziyetçi 'liberal parti', bazı vilayetlere özerklik tanınmasını, milli eğitim, bayındırlık, tarım vb. gibi alanlarda vilayetlerin özerk olmasını, savunma ve dışişleri kapsamına giren işler dışında kendi kendilerini yönetmesini öneriyordu... Aslında Hürriyet ve İtilaf iç tutarlılığı olan bir ideoloji ve programa sahip bir ilke partisi olmaktan çok, *İttihatçı karşıtlığı* temelinde ortaya çıkmıştı. Dolayısıyla sakat doğmuş bir siyasal 'örgüttü'... Dışarıdaki gelişme ise Yemen'de çıkan isyan ve Trablus'un İtalyanlar tarafından işgal edilmesi üzerine çıkan savaştı... Bu arada Arnavutluk'taki ayaklanma sürüyordu...

Meclisteki etkinliğini yitiren İttihat ve Terakki, seçimleri yenileyerek, meclise yeniden hakim olmak, bu amaçla da Kanun-i Esasi'nin, Padişahın Meclisi feshetmesine ilişkin maddesini değiştirmek istiyordu. Oysa, Meclisin feshini zorlaştıran 1909 değişikliği kendi eserleriydi. Bu sefer yeniden meclisin feshini kolaylaştıran bir değişikliği dayatıyordu... Artık kendi eseri olan değişikliği 'zararlı buluyordu'... Hürriyetçi Cemiyet, Meclisin Feshini kolaylaştırıcı bir değişiklik yapılmasında ısrarlıydı. İttihatçıların çıkarı 'toplumun', ama asıl devletin çıkarı demek değil miydi... Bir dönem Meclis-i Mebusan'a başkanlık yapmış İttihatçı Halil (Menteşe)'in değişiklik yapma gerekçesi şöyleydi: "Meclis ihtirasa kapılıp memlekete muzır hal alınca, devlet reisi onu feshedebilmeliydi"... Türkiye'de Parlamento'nun *içi boş kabuk* oluşunun nedenlerini ve darbeci geleneğin köklerini gerilerde, en azından yüzyılın başlarında aramak gerekir. İttihatçılar, Anayasanın ilgili maddesini değiştirmeyi başaramadılar; ama komplocu yöntemlerle meclisi feshetmeyi başardılar. Tarihe *sopalı seçim* olarak geçen seçimler sonucu, mecliste yine ezici çoğunluk elde ettiler. Muhalefet, ancak sekiz sandalye kazanabilecekti. Bu seçimlerin gerçekten 'seçim' sayılıp sayılmayacağı, hangi koşullarda nasıl yapıldığının tahliline burada girişmiyoruz...

İttihatçı baskı ve terör rejimi, derinleşen yoksulluk ve sefalet, Balkanlardaki isyanlar ve kargaşa, Trablusgarp'ta sürüp giden savaş vb. huzursuzluğu, hoşnutsuzluğu, İttihatçı aleyhtarlığını o kadar büyütmüştü ki, ordu saflarında bile 'muhalif' bir odak oluşmuştu. Halaskâran (Kurtarıcı) veya *Halaskâr Zabitan* denilen bu grup, seçimlerin baskı altında yapıldığı ve hile karıştığı için yenilenmesini, yetki ve sorumluluk taşımayanların hükümet işlerine karıştırılmamasını, 'Avrupa'nın güvenini kazanacak 'namuslu' ve 'becerikli' bir hükümetin kurulmasını, zira devletin yıkımın eşiğine geldiğini, yukarda sıralanan talepler gerçekleştiğinde de askerlerin siyasete karışmasının engellenmesini istiyordu. 18 Ocak 1912 tarihinde Meclis feshedildi. Yeni seçimler yapılıp, yeni Meclis 18 Nisan 1912'de açıldı, 16 Temmuz 1912'de hükümet çekildi. Bunun üzerine Gazi Ahmet

Muhtar Paşa Hükümeti kuruldu; ve Meclis, 4 Ağustos 1912'de tekrar feshedildi. İlk iş olarak sıkıyönetim ilan edildi. Bu durum, 'asıl gücün kim olduğu', seçimlerin, parlamentonun nasıl diktatörlüğü meşrulaştıran birer manipülasyon aracı olduğu, velhasıl askerî baskı ve vesayetin boyutlarını göstermesi bakımından anlamlıdır. Son hükümette İttihatçılar dışlanmıştı. Şimdi Meclisin de feshedilmesiyle, İttihatçıların, Meclisteki etkinliği de kalmamıştı. Lâkin "hürriyet kahramanı" İttihatçıların bu duruma razı olmaları bu dünyada olmayacak bir şeydi... Ve gereği düşünüldü...

İttihat ve Terakki 'durumdan vazife çıkararak', Bab-ı Âlî'yi basmaya ve iktidarı tekrar ele geçirmeye karar veriyor. Baskın planını görüşmek üzere yapılan gizli toplantıya önde gelen İttihatçılar katılıyor: Enver Bey, Talat Bey, Ziya Gökalp, Sait Halim Paşa, Binbaşı İsmail Hakkı, Hacı Adil, Fethi Bey (Okyar), Dr. Nazım, Kara Kemal, Cemal Bey, Mithat Şükrü, Mustafa Necip... Baskının 23 Ocakta yapılması kararlaştırılıyor. Hikayenin bundan sonrasını Cumhuriyetin resmi tarihçisi Enver Ziya Karal'dan dinleyelim: "Bu planın 23 Ocak'ta yürütülmesine girişildi. Kabine üyelerinin büyük devletler notasına verecekleri cevabın son şeklini saptamak için Bab-ı Âlî'de bulundukları bir sırada, sayısı 100'ü aşmayan İttihatçılar, Bab-ı Âlî'nin önlerine geldiler? Enver'i tanıyan halktan kimi kimseler de peşine takılmıştı. Onun halk arasında büyük ünü vardı. Hürriyet kahramanlığına, Trablusgarp'ta İtalyanlara karşı kazanmış olduğu büyük başarılar da eklenmişti. Halkın adeta kendisine mistik duygularla gönül bağlamış olduğu bir kimse idi. Enver'in Bab-ı Âlî'nin bahçe kapısından girmesi ile devrin büyük hatibi Ömer Naci, Enver'i hararetle alkışlamakta olan halka coşkun bir heyecan içinde seslenmeye başladı:

"Alkışlayın vatandaşlarım alkışlayın, Vatanın kurtarıcısı milletin gözbebeği Enver, hainlere hadlerini bildirmeye gidiyor. Memleketimizi düşmana kaptıranlar, halkımıza kanlı gözyaşları döktürenler şu anda kendisini kahramanca savunan ilk Başkentimiz Edirne'yi de düşmana vermek için içerde kararlar vermek üzere toplanmış bulunuyorlar. Fakat hayır, yüz kere bin

kere hayır. Millet buna müsaade etmeyecektir. Bütün İttihat ve Terakki, bütün millet Enver'le beraberdir. Edirne'yi vermeyeceğiz. (...) Gerekirse kanlarımızın son damlasına kadar vuruşacağız. Edirne'yi kurtaracağız, kahrolsun hainler, yaşasın Edirne, yaşasın İttihat ve Terakki ve yaşasın Millet". O günlerde çok duygulu olan ve her an memleketin kurtuluşu için bir mucize bekleyen halkı bu sözler coşturuyor ve hatibin son sözleri tekrarlanıyordu: "Kahrolsun hainler. Yaşasın Edirne, yaşasın İttihat ve Terakki!" Bab-ı Âlî'nin önü az zamanda bir mahşer kalabalığı ile doldu. Ömer Naci yukarıdaki sözlerini başka şekilde gür bir sesle tekrarlıyordu. Kalabalığın çoğu ağlıyordu. Bab-ı Âlî'nin bahçesinde hükümeti korumakla görevli asker taburları silah çatmış durumda bekliyorlardı. Polisler ne yapacaklarını şaşırmışlardı. Bu esnada Enver, yanında İzmirli Muhtar, Sabancı Hakkı ve Mustafa (Necip) olduğu halde birçok trajedilere sahne olmuş Bab-ı Âlî binasına girmiş bulunuyordu. Enver, kendisi ve arkadaşlarını selamlayan nöbetçiler arasında salona girince güvenlik memurlarıyla yaverlerin direnmesiyle karşılaştı...[24]

Baskının geri kalanını da Tevfik Çavdar şöyle naklediyor: "Sadaret binasının girişindeki salondan gürültüler ve silah sesi duyan Harbiye Nazırı Nazım Paşa, salona çıkarak, Enver Bey ve arkadaşlarına: 'Ne oluyor? Aklınızca Sadareti mi basmaya geldiniz. Haddinizi biliniz!' diye azarlayıcı bir tonda bağırınca Yakup Cemil, Nazım Paşa'yı vurdu. Sonra Talat ve Enver Beyler Sadrazam'ın odasına girdiler, ondan istifa etmesini istediler. Bu sözleri işitmemiş görünen Kamil Paşa niye geldiklerini sordu. Bunun üzerine Enver Bey, halkın ve askerin galeyan halinde olduğunu, kendisinin sadaretten çekilmesini istediklerini söyleyince, Paşa gene biraz direnmek istedi. Fakat sonunda 'Ciheti askeriyeden vuku bulan talep üzerine...' diye başlayan istifasını yazdı. Enver ve Talat ciheti askeriye deyiminin yanına 've ahaliden' ibaresinin de konmasını istediler. İstifayı alan Enver Bey saraya giderek Kamil Paşa'nın istifa mektubunu

---

24 Ziya Enver Karal, **Osmanlı Tarihi IX**.

Padişaha sundu. '...Müsaade-i şahaneleri olursa yerine Mahmut Şevket Paşa kulunuzun tayinini ahali ve ordu namıma istirham ediyorum. Hükümet kuruluncaya kadar Dahiliye Nezareti işlerine vekil olarak Talat Bey'in bakmasını, ordu başkomutanlık vekaletine Müşir İzzet Paşa'nın getirilmesinin münasip olacağını takdirlerine arzediyorum' biçiminde konuştu. Padişah bütün önerileri kabul etti. Böylece İT'yi yeniden iktidara taşıyan Mahmut Şevket Paşa kabinesi kurulmuş oldu. Bu kabinede Sait Halim Paşa Hariciye, Hacı Adil Bey Dahiliye, Rıfat Bey Maliye, Şükrü Bey de Maarif Nazırı olarak görev aldılar".[25]

Muhalefetin hain, değilse düşman sayılması, Osmanlı-Türk siyaset anlayışının önemli bir 'bileşenidir'. Bunun da nedeni parti-hükümet-devlet ayrımının olmaması, partinin hükümet, hükümetin de devlet olmasıyla ilgilidir. Ya da tersinden söylersek, devletten görece de olsa bağımsızlaşabilen bir hükümet olmayınca, devlet ister istemez ve kaçınılmaz olarak, kapsayıcı (totaliter) bir devlet olabiliyor. Bu 'bilinç' halk katında da yer etmiş bir 'bilinçtir'. Nitekim, halk bir şey talep ettiğinde, "hükümetten şunu istiyoruz", hükümet şunu yapsın, ya da niye yapmıyor vb. demez... Her seferinde 'hükümet' demesi gereken yerde 'devlet' der. Bu durum Türkiye'de biçimsel bir siyasi demokrasinin bile ne kadar azgelişmiş olduğunun bir göstergesidir. Daha önce de yazdığımız gibi, bizde 'yeni' kurumlar, kavramlar ve mekanizmalar, oldum olası 'eski'nin hizmetindedir. Bu bulanıklık aşılmadığı sürece, hiçbir şeyin yerli yerine oturması mümkün değildir.

İttihatçı üslubuna ve yöntemlerine uygun bir baskınla hükümeti düşürüp kendi hükümetini kurmayı başaran Makedonya Cuntası, bu kadarıyla da yetinmek istemiyordu. Muhalefeti daha da etkisizleştirmeden komplocu-diktacı icraatını yürütmenin zor olacağını biliyordu. İttihatçıların işini, yeni sadrazam Mahmut Şevket Paşa'ya yapılan suikast kolaylaştırmıştı. "Paşa her zamanki saatinde, 11 dolaylarında Harbiye Nezaretinden ayrıldı (Bugünkü İstanbul Üniversitesi merkez

25 Tevfik Çavdar, **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950),** s.129.

binası). Arabası Beyazıt Meydanı'nı geçerek Divanyolu'na girdi. Bu yolun Gedikpaşa yokuşu başına rastlayan bölümünde bulunan bir medrese yolu daraltmaktaydı. Bu noktada caddeyi bir cenaze kalabalığı kesmişti. Paşanın arabası onların geçmesi için bir süre durdu. İşte tam bu sırada arabanın penceresinden uzanan bir el, Paşanın üzerine ateş etti. Paşa yanında oturan başyaveri Eşref Bey'in üzerine yığıldı. Başyaver Eşref arabadan çıkarak katilleri kovalamaya başladı. Bu arada Paşa'nın arabasını saran kalabalık içinde bulunan katillerden bir bölümü, arabaya saldırarak orta sandalyede oturan yaver İbrahim Efendi'yi öldürdükleri gibi, arabanın içine yığılmış olan Mahmut Şevket Paşa'nın üzerine birkaç el daha ateş ettiler. Sonra ilerde kendilerini saklayan arabaya binerek kaçtılar. Suç ortaklarının bir bölümü çevreye dağıldı. Bunların arasından, sadece Topal Tevfik yakalanabildi".[26]

İmparatorluğun her seferinde bir parçasının eksildiği isyanlar, savaşlar, siyasi kaos, ekonomik çöküntü ortamında muhalefeti 'halletmeden' devleti yönetmek mümkün görünmüyordu. Ama Mahmut Şevket Paşa suikastının, bugüne kadar aydınlatılmamış olması, 'faili meçhul' kalması ve Makedonya Cuntası'nın komplocu-çeteci yöntemlere yatkınlığı dikkate alınırsa, suikastla ilgili kuşkular da doğal olarak artmaktadır. Öyleyse üç olasılık akla geliyor: Birincisi bunun gerçekten muhalefetin bir işi olduğudur; ikincisi, bir zamanlar (Abdülhamid döneminde) ünlü hafiye teşkilatının etkin adamı olan, 1908'de İttihatçılara katılan Mahmut Şevket Paşa ile 'keskin İttihatçıların' yıldızı her zaman barışık olmuyordu. Mahmut Şevket Paşa, zaman zaman *Teşkilat*'tan gelen aşırı istekleri geri çeviriyor veya bu yönde direndiği oluyordu. Örneğin, ordunun siyaset dışında tutulması gibi... Dolayısıyla *Cemiyet*'in, hem Paşadan kurtulup, hem de bunu muhalefeti ezmek için bir fırsata dönüştürmek istemiş olması dikkate alınması gereken bir ihtimaldir. Üçüncü bir ihtimal de Sadrazamın, *Cemiyet* içi bir hesaplaşma sonucu öldürülmüş olmasıdır...

---

26 **A.g.e.**, s.132.

"Üzerinde en çok birleşilen nokta ise partinin bu girişimden haberi olduğudur. 'İttihatçıların Bab-ı Âlî baskını ile ele geçirdikleri iktidarı temsil ile görevlendirdikleri Mahmut Şevket Paşa'ya karşı bir suikast yapılacağından haberleri var mıydı? Kendisine haber vermişler midir? Yoksa bildikleri halde Paşa'dan kurtulmak için gevşek mi davranmışlardır?'[27]

Suikastla ilgili kuşkular bir yana kuşkuya yer olmayan şey, Makedonya Cuntası'nın fırsatı ganimet bilmesiydi. Suikast, muhalefeti susturmak, bu amaçla da terörü tırmandırmanın gerekçesi yapıldı. Suikasta karıştığı iddia edilenler idam edildi. Cunta dışında her türlü muhalefet susturuldu. Her kesimden dört yüz muhalif (Mustafa Suphi de dahil) Sinop Kalesine sürgün edildi (Buradaki 'muhalif' kelimesini nüanse etmek gerekiyor; zira bu dört yüz kişi arasında, 'adi' suçlular da vardı). İttihatçılar bu tür komplo ve darbelerle, 'civcivi yumurtadayken ezme' taktiğini uyguluyorlardı. Böylece yaratılan terör sayesinde muhalefeti ezmenin koşulları yaratılmıştı...

Mahmut Şevket Paşa suikastıyla, artık İttihatçılara uzun iktidar dönemi açılıyordu. 1918-1922 ara dönemi de dahil, yaklaşık 37 yıl (1913-1950) iktidarda kalacaklardı. Bu arada, *Cemiyet*in adının Cumhuriyet Halk Fırkası (daha sonra Partisi) olarak, Devletin adının da Türkiye Cumhuriyeti (T.C.) olarak değiştirilmesi gibi 'yenilikler' de olacaktı elbette... Beş yıllık 'Milli Mücadele' döneminde bir sarsıntı geçiren İttihatçı iktidarı, 1922'de tekrar toparlanıp kaldığı yerden yoluna devam edecekti. Elbette bu zaman zarfında İmparatorluk tarihe karışacak, imparatorluğun yaklaşık 24 milyon kilometre kare alanından 780 bin kilometre karelik bölümünde "yeni devlet" varlığını sürdürecekti...

III. Panturanizm Macerası ve Çöküş

Tanzimat döneminde yaratılmaya çalışılan 'Osmanlı Milleti' (*İttihad-ı Anasır*) paradigmasının iflas ettiğinin anlaşılması,

27 Tolga Ersoy, *Osmanlıda Oyun Çok...! (Uzak Geçmişten 1925'e)*. in Ersoy-Erbil-Boztepe, **Türkiye'de Darbeler ve Provokasyonlar (Kısa Tarih)**, Özgür Üniversite Kitaplığı-Öteki Yay., 1998, s.48.

onun arkasından da 'İslâm Birliği' oluşturma çabalarının sonuç vermemesi, Balkan Savaşı'yla bir Balkan Devleti olarak kurulan imparatorluğun Balkanlardan atılması, Vatanı kurtarmak üzere sahneye çıkan Jön Türklerin, önce kendi vatanını kaybetmesi, Düvel-i muazzamanın, artık İmparatorluğu paylaşma 'niyetini' ortaya koymasıyla, İttihatçılar yeni bir çıkış yolu olarak, ırk temeline dayalı bir 'Türk Birliği' projesinden medet umdular. Onları böyle bir stratejik tercihe yönelten iki neden vardı: Birincisi, 20. yüzyılın başında Avrupa'da ırkçı milliyetçilik yükselişe geçmişti. Yenilikçi-Batıcı-komprador İttihatçı elitin bu akımdan etkilenmesi işin doğası gereğiydi; ikincisi, emperyalistler kervanına geç katılan Almanya, Ortadoğu'dan (Osmanlı İmparatorluğu demekti) pay almak için, Abdülhamid devrinde *panislamizm* kartını oynayıp, sonuç alamayınca, İttihatçıların iktidara gelmesiyle *panturanizm* kartını oynamayı yeğlemişti. İttihatçılar, başta Makedonya'dan atılmaları olmak üzere, sürekli toprak kaybetmenin sorumlusu olarak İngiltere ve Fransa'yı görüyordu ki, bu haklı bir tespitti. Son dönemde Alman nüfûzu artmakta, İngiliz hayranlığının yerini, Alman hayranlığı almaktaydı. Bir emperyalist güç yerine bir başkasına dayanma yaklaşımı, 'yenilikçilik' döneminin bir Osmanlı 'geleneğiydi'.. Oysa, bir emperyalist güç yerine başka bir emperyalist **güce** dayanma 'tercihi', sonunda emperyalist çözüme razı olmaktan başka bir şey değildir.

Bir kere Osmanlı Milleti projesi iflas edince, diğerleri de sorun yaratma potansiyeli yüksek, gerçekleşmesi olanaksız, değilse şüpheli çıkış arayışlarıydı. İslâm Birliği Projesi kaçınılmaz olarak, Müslüman olmayan unsurları dışlıyordu. Irk temeline dayalı *panturanist* bir Türk Birliği projesiyse, hem Müslüman, hem de Türk olmayanları dışlıyordu. Üstelik böyle bir yola girildiğinde, etnik olarak Türk sayılanların bulunduğu yerlerden çekilmesi gibi ilave bir sorun da ortaya çıkacaktı... İttihatçılar *retorik* olarak, en azından iktidara geldikleri ilk yıllarda, amaçlarının hâlâ tüm etnik, dinî, mezhepsel vb. unsurları bir arada tutmak, 'Osmanlı Milletini' yaşatmak, velhasıl amaçlarının *ittihad-ı anasır* olduğunu söyleseler de, artık

Osmanlı dediklerinde *Türk* demiş olduklarının farkındaydılar. Onların *ittihad-ı anasır* perspektifleri, Türk milliyetçiliği yapmalarını 'engelliyordu'. Herhalde başkalarının milliyetçiliğini engellemek isterken, kendilerinin milliyetçilik yapması, düşünülemezdi... Nitekim Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi, Hariciye Nazırı Halil Menteşe, anılarını kaleme aldığı kitabında, Türklerin yurt içindeki muhtelif unsurları birleştirmek zorunda oldukları için, Millet Meclisi'nde "Biz Türküz" demeye cesaret edemediklerini yazıyor.[28]

İttihatçıların ırkçı milliyetçiliğe teveccüh etmelerinin bir nedeni de ulusçuluğun yaygınlaştığı bir dönemde imparatorlukta da 'çekingen' bir Türkçülük akımının ortaya çıkmasıydı. Gerçi başlarda söz konusu olan daha çok bir kültür milliyetçiliğiydi; ama zamanla halk katında olmasa da Batı eğitimi görmüş kesimlerde milliyetçilik bilinci oluşmaya başlamıştı. Halkta da tersinden bir milliyetçilik sezilebilirdi. Bu gerçek anlamda bir milliyetçilikten çok, Batıya ve Rusya'ya düşmanlığın tersinden yansımasıydı. Başka türlü ifade etmek gerekirse, İslâmî kimliğe dayalı tepkinin dışa vurumuydu. Bu arada, milliyetçiliğin siyasi bir proje olarak formülasyonunda Rusya Türkleri ve Rusya'dan gelen muhacirler (Yusuf Akçura vb.) dikkate değer bir rol oynadılar. Her şeye rağmen, bir ideoloji olarak milliyetçiliğin esas itibariyle yönetici sınıf katında kaldığını, oldum olası 'asıl milliyetçi olanın devlet aygıtının adamları olduğunun bilinmesi önemlidir. Milliyetçilik daha 'aşağılara' pek inememiştir. Buna karşılık her dönemde yönetici klik tarafından bir siyasi manipülasyon aracı olarak kullanılmıştır.

İttihatçıların bağnaz milliyetçiliği bir siyaset aracı olarak hoyratça ve saldırgan bir tarzda kullanmaları, onların psikolojik durumundan bağımsız değildi. Nitekim 1908'den sonra aracın direksiyonuna geçerek, 'Hürriyeti' getirip, ' Vatanı kurtarmak' iddiasıyla ortaya çıkan Jön Türkler, Balkan Savaşı bozgunundan ve Balkanların tamamının kaybedilmesinden sonra, 'vatansız

28 Bkz. Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Meneteşe'nin Anıları, İst., 1986, s.13.

muhacirler' durumuna düşmüşlerdi. Bu durumun söz konusu kesimin bilincinde derin bir sarsıntı yaratması kaçınılmazdı. Özellikle Ermeni ve Rumlara yönelik temizlik harekatının aldığı biçim dikkate alınırsa, sorunun psikolojik vecheyle de ilgili yanı olabileceği bir düşünce olarak akla geliyor. Zira: "Kendisini yok olmanın eşiğinde hisseden bir ulus, buna yol açtığına inandığı topluluğu toptan imha etmekte bir an bile tereddüt etmemiştir."[29]

Jön Türk darbesinin ikinci yılında, 'Osmanlıcılık rüyası' bir daha görülmemek üzere ortalıktan çekiliyordu. Manastır'daki İngiliz Konsolos Vekili, Talât Bey'in 1910 yılının Ağustos ayında, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bir 'gizli toplantısında' şu konuşmayı yaptığını ileri sürüyor: "Meşrutiyet'in şartlarıyla Müslüman ile gâvurun eşitliğinin teyit edildiğinden haberdarsınız; fakat siz ve herkes bunun gerçekleştirilemez bir ideal olduğunu biliyor ve hissediyorsunuz. Şerîat, bütün geçmiş tarihimiz, yüz binlerce Müslüman'ın duyguları ve hattâ kendilerini Osmanlılaştırmak için yapılan bütün teşebbüslere inatla direnmiş olan, bizzat gâvurların duyguları, gerçek eşitliğin kurulmasına aşılmaz bir engel teşkil etmektedir. Biz, gâvuru sadık bir Osmanlı haline getirmek için başarısız kalan teşebbüsler yaptık; Balkan Yarımadası'nda küçük bağımsız devletler, Makedonya sakinleri arasında ayrılıkçı fikirleri yaymak mevkiinde kaldıkları sürece de bütün bu çabalar kaçınılmaz olarak başarısızlığa mahkûmdur. Bundan dolayı, imparatorluğu Osmanlılaştırma görevimizi başarıncaya kadar -Balkan devletlerinin tahrik ve propagandasına nihayet son verdikten sonra, sonunda başaracağımızı şimdiden söylemeye cesaret ettiğim uzun ve zahmetli bir görev- eşitlik bahis konusu olamaz".[30]

Emperyalist devletler de, Jön Türklerin 'devleti kurtarmak' için, artık milliyetçiliği esas alan bir rotaya girmekte olduklarının 'farkındaydı'. Nitekim İngiltere'nin İstanbul'daki Büyük

---

29 Taner Akçam, **İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu**, İmge Kitabevi, 1999, s.125.

30 Akt: Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu,** s.217-218.

Elçisi G. Lowther, Londra'ya geçtiği bir notta: "Komitenin, Türk olmayan bütün unsurları sempatik ve meşrutî yollarla Osmanlılaştırma fikrini tamamen terk etmiş olduğu uzun süreden beri âşikârdır. Onlar için 'Osmanlı' açıkça 'Türk' anlamına gelir ve şimdiki 'Osmanlılaştırma' politikaları Türk olmayan unsurların bir Türk havanından dövülmesinden ibarettir..."[31] diyor.

Emperyalistlerarası I. Dünya Savaşı, 28 Temmuz 1914'te Avusturya-Macaristan'ın, Sırbistan'a savaş açmasıyla başladı. Her ne kadar savaşın 'görünen' nedeni, Avusturya-Macaristan tahtına aday *Arşidük François Fedinand ve eşi*nin bir suikast sonucu Bosna'da öldürülmeleri ise de, asıl neden, büyük kapitalist ülkeler kervanına geç katıldığı için, emperyalist paylaşımda 'haksızlığa uğradığını' düşünen Almanya'nın, mevcut emperyalist *statüko*ya itirazıyla ilgiliydi... Latince bir deyimdeki gibi: *Tarde venientibus ossa* (sofraya geç gelene kemik kalır). Almanya, diğer sömürgeci-emperyalist devletler kadar güçlü olduğu halde, bölüşümden yeteri kadar pay alamadığı, haksızlığa uğradığı 'bilinciyle' çözümü yeni bir bölüşümü zorlamaktı görüyordu.

Çöküş sürecine çoktan girmiş, her seferinde bir yerlerini kaybedip sürekli olarak budanıp-küçülen Osmanlı İmparatorluğu'nun İttihatçı yöneticileri de bu gidişi durdurmak, mümkünse tersine çevirmek için, bir çıkış yolu arayışı içindeydiler. Ufukta görünen büyük savaşta menüye dahil olmakla, menüyü oluşturanlardan olmanın ne demeye geldiğinin bilincindeydiler. Ya bölüşenlerden olursun ya da bölüşülen olursun ikileminin farkındaydılar. Onlar için bu büyük bölüşüm kavgasının dışında kalmak demek, bölüşülen olmak demekti. İşte, dönemin Osmanlı yöneticilerini savaşta taraf olmaya iten asıl saik bu idi. Yoksa, ekseri ileri sürüldüğü ve kolayca da inanıldığı gibi, Osmanlı Devleti'ni savaş macerasına iten neden, İttihatçıların koyu birer 'Almancı' olmaları değildi. Elbette tarihte bireyin rolü önemsiz değildir; ama bu belirleyicilik, ancak belir-

---

31 **İbid.**

li bir temel üzerinde ve verili koşulların çizdiği sınırlar içinde söz konusudur. Enver Paşa'nın, değilse *triumvirat*'nın (Enver-Talat-Cemal) Alman hayranlığından çok, yukarda değindiğimiz 'menüye dahil olmama' kaygısı, imparatorluğun savaş macerasına atılmasının asıl nedeniydi. Gerçi Osmanlı İmparatorluğu'nun bir oldu-bittiyle savaşa katıldığı doğruydu; ama bu durum, oldu-bittinin gerisindeki temel nedenleri göz ardı etmeyi gerektirmezdi.

Yukarda da söylediğimiz gibi, İmparatorluk çoktan Alman nüfuzu altına girmişti; ve İttihatçılar, özellikle de *triumvirat*, Almanların 'yenilmezliğine' inanmış gibiydiler... Daha savaş başlamadan önce, Ordu neredeyse Alman komutasına verilmişti. Mareşal Liman Von Sanders, Ordu Genel Müfettişiydi. Enver Bey hızlı terfi ile önce Paşa arkasından da Harbiye Nazırı ve Genel Kurmay Başkanı yapılmıştı. Bu arada, Hanedandan Şehzâde Süleyman Efendi'nin kızı Naciye Sultanla evlenip Saray'a damat, Hanedanla da akraba olmuştu. Bu evlilik bir 'aşk evliliği' olmaktan çok Enver'in, Hilafet makamının ideolojik prestijinden yararlanma kaygısıyla ilgiliydi... Bütün bu nedenler, Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük savaşta Almanların safında yer almalarını kolaylaştırsa da, neden böyle bir 'tercih' yapıldığı sorusunun cevabını dönemin İttihatçı sadrazamı Prens Sait Halim Paşa vermişti: "Başımıza gelen yenilgiler üzerine bir müttefik bulmak için her tarafa başvurduğumuz ve hatta Yunan Devleti'ne kadar müracaat ettiğimiz halde, bir sonuç sağlayamadık. Şimdi Üçlü Antlaşmaya girmek için bir fırsat çıktı. Bu, devletin geleceğini kurtaracaktır. Almanlarla bir savunma antlaşması yapılması hususunda görüşmelere girişmek için bir yetki belgesinin verilmesi gereklidir".[32]

İttihatçılar Almanya, Avusturya-Macaristan tarafında savaşa katılmak zorunda kaldılar. Bu savaşta Batıda kaybettikleri toprakları Doğuda kazanmayı, tüm Türkleri Panturanizm (ırkçı Türkçülük) bayrağı altında toplayarak, yitirdikleri gücü ve

32 Ali Fuat Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim**, s.127.

ihtişâmı restore etmeyi umuyorlardı. Romantik Turancı milliyetçilik, İttihatçı ekibin tamamını değilse de, *triumvirat*ı büyülemiş görünüyordu... Aslında panturanist İttihatçı proje, gerçekleşme şansı olmayan bir proje idi. Zira böylesi bir hedefe angaje olmak demek, emperyalist olmadan emperyalist hedefler peşinde koşmak demektir. İmparatorluk, kapitalist-emperyalist değil, kapitalistler-emperyalistler tarafından çoktan (yarı) sömürgeleştirilmiş durumdaydı. Öyleyse İttihatçılar, bir İngiliz atasözünde olduğu gibi: *A Blind man in a dark room looking for a black cat that is not here*... (kör adam, karanlık odada bulunmayan kara kediye arıyor) bir şeyi olmadığı yerde arıyorlardı. Panturanizm projesiyle, Kafkaslar'dan İran Azerbaycanı'na, oradan Orta Asya'ya kadar tüm Türkleri ve Türkî toprakları içine alan büyük bir Türk İmparatorluğu düşleniyordu... Daha savaşın ilk aylarında, dünyadaki tüm Türkleri içine alan bir *Turan imparatorluğu* oluşturma hedefinin için boş bir hayal olduğu anlaşılmaya başlanmıştı bile...

İttihatçı ekip, esas itibariyle Makedonya kökenliydi ve Makedonya'dan atılmış, köklerinden koparılmıştı. Bu durum geri kalanın da süratle kaybedileceği, korku ve kuşkusunu büyütüyordu. Osmanlı yönetici sınıfı, kendini yok olmanın eşiğine gelmiş gibi hissediyordu... Eğer, yegane çıkış yolu olarak, ırk temeline dayalı milliyetçilik söz konusu ise, öncelikle böyle bir projenin önünde duran engellerin bertaraf edilmesi gerekirdi. Türk ırkına dayalı bir milliyetçilik için sorun yaratabilecek unsurlar: Ermeniler, Anadolu Rumları (belki sayıları diğerleri kadar çok olmasa da Asurîler-Keldaniler), Kürtler ve Araplardı. Araplar Müslüman idiler ve onlardan vazgeçebilirlerdi. Zira 'tek ulus' projesi içinde, Araplara yer yoktu. Asimile edilip-Türkleştirilmeleri olanaksız görünüyordu... Geriye Müslüman olan Kürtler kalıyordu ki, fazla sorun çıkarmayan, üstelik ön saflarda savaşan Kürtlerle ilgili *sorun* 'ertelenebilirdi'. Jön Türklerin Türk ırkına dayalı bir ulus oluşturma projesi, imparatorluk dahilindeki etnik unsurları üç gruba ayırıyordu: Türkler ('kendileri pek farkında olmasalar' da, etnik köken olarak Türk sayılanlar), Türkleştirilebilir olanlar: (Çerkezler-

Lazlar vb.), hem etnik köken itibariyle Türk olmayan, hem de Müslüman olmayan unsurlar: Ermeniler, Anadolu Rumları, Asurîler-Keldaniler... İşte 'Ermeni Tehciri' olarak sunulup-bilineni, bu bütünlük içinde kavramak gerekir. Dolayısıyla asıl amaç, Anadolu'yu *ırkçı-milliyetçilik* projesi için sorun yaratan (veya yaratma potansiyeli olan) unsurlardan temizlemekti. Bu amacın gerçekleşmesi, 'Ermeni Tehciri' denileni (aslında Ermeni Katliamı) gündeme getirmişti...

Ermeni katliamıyla ilgili olarak Vahakn N. Dadrian'ın şu değerlendirmesi, sorunun esasını kavramak bakımından önemlidir: "Birinci Balkan Harbi'nde Türkler, Balkanların büyük bir kısmını kaybedince, büyük bir korku ve paniğe kapıldılar. 'Şarktaki halklar da başkaldırırsa, şarkı da tamamen kaybederiz. Bunlar başkaldırmadan bir çare düşünelim' dediler. 1913 yılında Ruslar, Türklere Ermeniler için bir reform paketini bir nevi zorla kabul ettirdiler. 1914 Şubat ayında bir yeni reform paketi daha imzalandı. Ele geçirdiğim belgelere göre İttihat ve Terakki'nin gizli bir komitesi, bu reformları uygulamayacaklarına dair karar almış. Zira reform yapılmış olsaydı, 'bölgenin istikrarı artar ve Ermeniler güç sahibi olur, ilerde başkaldırırlar' diye katliam kararını alıyorlar? Ermenilerin katledilmesinin bir nedeni de şu: Ermenilerin çalışkan, varlıklı kesimi oldukça fazla idi. Ermenileri katlederlerse, mallarını ganimet diye talan edebileceklerini düşündüler ve nitekim yaptılar da".[33] Aslında katliamı, bir halkın imhası, köklerinden koparılıp atılması olduğu kadar, Dadrian'ın da ifade ettiği gibi aynı zamanda bir *iç fetih* saymak da mümkündür...

"Öyle ya da böyle sonuç ortadadır; Toynbee'nin haklı olarak belirttiği gibi, 'Ermeni karşıtı önlemlerin hızına bakıldığında... Ermeni nüfusun, Osmanlı İmparatorluğu'nun tamamında yok edilmesinin önceden tasarlanmış, sistematik bir girişim olduğunu ortaya koyuyorlar. Ve açıkçası büyük oranda başarıyla uygulamışlardır. Bu nedenle Talat Paşa, 31 Ağustos 1916'da

33 **Vahakn N. Dadrian'la söyleşi,** Ekgündem, 14 Mart 1998 (Söyleşi: Aydın Dere).

artık rahatlıkla, ' La question Armenienne n'existe plus (Ermeni problemi (artık) mevcut değildir)' diyebiliyordu."[34]

Bugün artık amacın tehcir ettirmek olmadığı, Ermenileri bertaraf etmek olduğuna dair sayısız kanıt bulunmaktadır. Gerçek durumu görmek için de ırkçı-önyargılardan arınmak, resmi tarih dışı bir bakışı içselleştirmek yeterlidir. Söz konusu olan *tehcir* (zorunlu göçertme) değil, kavramın gerçek anlamında bir katliamdır. İttihatçı klik, Anadolu'yu Türkleştirmek için Ermeni ve Rumlardan, bu arada diğer Hıristiyan unsurlardan (Asurîler-Keldaniler) kurtulmak istiyor, bu amacın gerçekleşmesi için savaş ortamını uygun bir fırsat olarak görüyordu... Fakat bunu resmi söylem dışında, İttihatçı yöntemlerine uygun olarak gerçekleştiriyordu. Sorun, görünen devletin kabinesinin veya yetkili organlarının gündemine hiçbir zaman *resmi* olarak girmiyor, başka kanallara sokularak kotarılıyordu... Başka türlü söylersek, bu 'açık işi' *gizli devlet* üstlenmişti... Ama çalınan minare çok büyük olunca, mutlaka ve zorunlu olarak 'kılıftan taşardı...' Tüm çabalara rağmen, katliamı gizlemek, yalanı sürdürmek mümkün olamadı...

İttihatçılar, söz konusu olanın bir katliam olmayıp, bir *tehcir* olduğunu, Savaşta Ermenilerin, Ruslarla işbirliği yaparak ihanet içine girdiklerini, ordunun güvenliği için Ermenilerin *tehcir* ettirildiğini vb. ileri sürmüşlerdir. Bugün de benzer argümanlar ileri sürülmekte ve insanlar da bunlara inanmaktadır... İlginç, ama şaşırtıcı olmayan bir husus da, kendilerini 'solda' sayan kimi 'aydınların' da benzer görüşleri savunacak kadar 'pişkin' davranabilmeleridir. Eğer sorun, *ihanet* denilenle sınırlı olsaydı; ve eğer askerî güvenlik kaygıları gerekçesiyle *tehcir* yoluna gidilmiş olsaydı: 1) Jandarmalarla, katiller sürüsü hapishanelerden çıkarılıp kısa bir eğitimden geçirilerek Ermenilerin üstüne sürülmezdi; 2) Eğer iddia edildiği gibi, askerî güvenlik gerekçesi söz konusu olsaydı, göçün yönü ordu güvenliğine uygun yer-

---

34 Taner Akçam, **İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu** - İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na, İmge Kitabevi, Ankara, 1999, s.312.

lere doğru olması gerekirdi; oysa tam tersinin yapıldığı biliniyor. Ermenilerin 'sürüldüğü' bölgelere bakıldığında, bunların 'ordu güvenliği' gerekçesiyle hiç de ilgili bölgeler olmadığı görülecektir; 3) Gerçekten katliam değil de *tehcir* söz konusu olsaydı, Ermenilerden boşaltılan yerlere Müslüman muhacirler yerleştirilmezdi. Zira güvenlik gerekçesiyle yapılmış bir 'zorunlu göç' demek, olaylar normale dönüp, 'güvenlik sağlandığında' göç edenlerin eski yerlerine dönmesini gerektirir; 4) Katliamın merkezi bir kararla sistematik olarak yapıldığının bir başka göstergesi de, katliam emrini yerine getirmeyen yöneticilerin (vali ve kaymakamlar vb.) cezalandırılması veya öldürülmesidir. Nitekim "Lice Kaymakamı, Ermenilerin katledilmesi emrini yerine getirmez. Emrin yazılı verilmesini ister. Bunun üzerine görevinden alınan kaymakam, Diyarbakır'a çağrılır ve yolda öldürülür";[35] nihayet 5) *Tehcir* denilenin, sadece savaş bölgeleri ya da rejim tarafından 'hassas' sayılan bölgelerdekileri değil, tüm Ermenileri ve Ermenilerin yaşadıkları tüm bölgeleri kapsamış olmasıdır...

Taner Akçam, *Tehcir-katliam* tartışması ve yapılanı meşrulaştırmaya dönük 'argümanlarla' ilgili şu yerinde tespiti yapıyor: "Bizim bugünkü asıl sorunumuz burada yatıyor gözüküyor. Eğer, bazı Ermenilerin veya örgütlerin Ruslarla işbirliği yapmış oldukları veya Van Bölgesinde olduğu gibi ayaklanmaya teşebbüs etmiş olduklarını gerekçe göstererek, savaş bölgesi dışı da dahil, tüm Anadolu sathında sakat, çocuk, kadın, ihtiyar demeden bir halkın toptan yok edilmesini, mazur göstermeye, savunmaya çalışılıyorsa, bunun arkasında oldukça tehlikeli bir mantığın yattığını görmemiz gerekiyor. Bu bakışla, salt aynı din-ulus grubuna dahil oldukları için, şu veya bu nedenle yığınlar halinde öldürülmesi, imha edilmesi, gerekirse yapılabilecek bir eylem olarak kabul edilmektedir. Ağır bir yargı gibi gözükse de şu söylenmek zorundadır; kadın, ihtiyar, çocuk, sakat demeden bir halkın kitleler halinde öldürülmesinde bir haklılık veya makul

35 Taner Akçam, **İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu,** s.276.

bir neden aramaya çalışmak, insanlığa karşı suç işlemekle bir ve aynı şey sayılmalıdır".[36]

Katliamda öldürülen insan sayısına dair farklı rakamlar ileri sürülmekle birlikte, kesin olan ve rivayete mahal olmayan husus, kökleri çok eskilere dayanan Ermeni halkının Anadolu'dan sökülüp atılmasıdır. Emperyalist savaş öncesinde Osmanlı ülkesinde yaşayan Ermeni nüfusla ilgili olarak, Osmanlı resmi kaynakları 1,3 milyon, Ermeni Kilisesi de 2,1 milyon rakamını veriyor. Bu iki rakamın ortalamasından hareketle bir tahmin yapılırsa, en az 800 bin ile 1 milyon civarında insanın *tehcir-katliam* koşullarında öldürüldüğü, telef olduğu söylenebilir. Geriye kalanı sürgünden sağ kalabilenlerle sürgüne yollanmayan ve Rusya'ya kaçmayı başaranlar oluşturuyordu. Ortaya atılan rakamlara dayanan 'gevşek' tahmine göre bile, kaçıp-kurtulabilenlerin toplam sayısının 600 binin üstüne çıkmadığı söylenebilir. İstanbul Hükümeti tarafından 1919 Mart ayında yapılan resmi açıklamada ölü sayısı 800 bin olarak verildiğine bakılırsa, bazı yazarların 1,2 milyon ölü tahmininin kabul edilebilirliği artıyor... Anılarında 6 yıl süreyle Suriye'de görev yaptığını, sonunda bu görevinden istifa ettiğini söyleyen Hüseyin Kâzım, sadece Lübnan'da "hükümetin suikastine kurban giden zavallıların adedi(nin) 200 bin" olduğunu aktarır".[37] Elbette sayının şu veya bu olması çok önemlidir; ama ondan daha da önemlisi, yaşanan insanlık dramının mahiyeti ve dolayısıyla da bir insanlık suçunun işlenmiş olmasıdır...

I. Dünya Savaşı'ndan 'Milli Mücadele' dönemi sonuna varan süreçte, Anadolu Rumları da katliam-sürgün yoluyla, Anadolu'dan sökülüp atılacak, Asurî-Keldani pürüzü ortadan kaldırılacak, böylece İttihatçıların Anadolu'yu 'Türkleştirme Planı' *başarıyla* sonuçlanacaktır... Araplardan 'Türkleştirilemez' sayılarak vazgeçilecek (zaten Araplar çoktan milliyetçi çıkış arayışlarına girmişler, Osmanlı'dan kopmak isterken

36 Taner Akçam, **İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu,** s.326.

37 Hüseyi Kazım Kadri, **Türkiye'nin Çöküşü,** İstanbul, 1992, s.205'den akt: T Akçam, **a.g.e.**, s.305-306.

İngiliz-Fransız nüfûzu altına girmiş bulunuyorlardı, dolayısıyla İttihatçılar için ortada 'Türkleştirilecek bir Arap ulusu kalmamıştı...). Buna karşılık yeni-devletin sınırları içinde kalan Kürtlerin 1920'li yıllardan başlayarak *Türkleştirilmesi* planı, sistematik bir şekilde yürütülecektir... Bölüşümden pay alma hayalleriyle Alman emperyalizminin safında savaşa katılan İttihatçılar, imparatorluğu çökertmişlerdi; ama Anadolu'yu da büyük ölçüde "yabancı" unsurlardan temizlemişlerdi. Bundan sonraki iş, sorunun diplomatik vechesini halletmeye kalıyordu... İmparatorluk çökmüştü ve 'Milli Mücadele' süreci sonunda 'vatan kurtarılacaktı'...

VII. BÖLÜM

CUMHURİYET VEYA PADİŞAHIN KULU NASIL 'VATAN'IN KULU' OLDU?

*Amicus Plato, sed magis amica veritas**

Marx'ın ünlü eseri *Kapital*'in birinci cildinin birinci bölümünün başlığı *meta fetişizmi*dir. "Bununla diyor, Samir Amin, Marx kapitalist toplumun sırrını açığa çıkarmak istemişti. O sır, kapitalizmin ekonomiye dayanması, ekonominin de tüm diğer sosyal vecheleri belirlemesi, sosyal formasyonda asıl belirleyici olanın *ekonomik kerte* olmasıyla ilgilidir". "Eğer diyor, Samir Amin, biri haraca dayalı pre-kapitalist üretim tarzıyla ilgili bir kitap yazmaya girişmiş olsaydı, eserin adı *Kapital* yerine *İktidar*, birinci bölümün başlığı da *meta fetişizmi* yerine *İktidar Fetişizmi* olurdu."[1] Samir Amin'in bu tespiti son derecede önemlidir ve nasıl burjuva toplumu *ekonomik belirleyiciliğe* dayanıyorsa, pre-kapitalist dönemin Avrupa dışındaki sınıflı toplumları da başlı başına bir ekonomik rol üstlenmiş bulunan devletin (*siyasal kertenin*), *belirleyiciliğe* dayanıyordu.

---

* 'Eflatun'u severim ama, gerçeği daha çok severim' anlamına gelen Latin atasözü...

1 Samir Amin, Peace, National and Regional Security and Development Some Reflexions on the African Experience, Alternatives XIV (1989), ss.215-229.

Öyleyse pre-kapitalist dönemin toplumlarının ve/veya onun kalıntılarının anlaşılması için, siyasal vechenin anlaşılması, haraca dayalı sosyal formasyonun sırrını açığa çıkarmanın koşuludur.

Meta fetişizmiyle ilgili olarak Marx: "İlk bakışta bir meta, çok önemsiz ve kolayca anlaşılır bir şey gibi gelir. Oysa metanın tahlili, aslında onun metafizik incelikler ve teolojik süslerle dolu pek garip bir şey olduğunu göstermiştir,"[2] diyor. Pre-kapitalist dönemin devleti için de aynı şeyi söylemek mümkündür. Burjuva toplumunda sömürü saydam olmadığı için, toplumla ilgili *gerçek*, meta fetişizmi aracılığıyla gizlenir bir sırra dönüştürülürken, sömürünün saydam olduğu pre-kapitalist dönemin haraca dayalı sınıflı toplumlarında, devlet etrafında mitler (söylenceler), efsaneler, hurafeler ve bir *kutsallık* söylemi oluşturmak esastır. Mistik bir kuşatma olmadan sosyal formasyonunun varolabilmesi ve kendini yeniden üretebilmesi mümkün değildir... Sömürünün açık oluşu, sömürüyü gizleyen bir *sır perdesinin* mevcut olmayışı, egemen sınıfın varlığının, zenginliğinin, ihtişamının kaynağı olan sosyal artığın üretici sınıf olan köylüden zora dayalı (haraç) olarak alınıyor olması, mevcut yapının başka bir vechesinin *efsaneleştirilip-kutsanmasını* zorunlu hale getiriyordu.

Velhasıl, yeryüzüne sömürünün ve iktidarın inmesi için, bir şeylerin gökyüzüne çıkması gerekiyordu... Bu da siyasi iktidar, ya da *devlet*le ilgili bir *kutsallık, insan üstülük* söylemi oluşturmayı zorunlu hale getiriyordu. Başka türlü ifade etmek gerekirse, haraca dayalı pre-kapitalist sınıflı toplumların meşrulaştırılıp, 'dolaysız üretici sınıflarca' kabullenirliğini sağlamanın yolu, iktidarı, dolayısıyla devleti *feti*şleştirmekten geçiyordu. 1923 sonrasında Türkiye'de geçerli rejim, retoriğe rağmen, imparatorluktan bir kopuşun sonucu olmadığı için, haraca dayalı sosyal formasyona özgü 'nitelikler', 'belirleyicilikler' de etkili olmaya devam etti. Bugün de devam ediyor. Öyleyse,

---

2 Karl Marx, ***Kapital* I. Cilt** (çev: Alaattin Bilgi), Sol Yay., Ankara, 1978, s.86.

bugünün Türkiye'sinin anlaşılması için Batıda üretilmiş Avrupa-merkezli teorik-entelektüel-bilimsel birikime dayanmak yeterli değildir. Bir kere, burjuva düşüncesinin devletle, *siyasi iktidar*-la ilgili yaklaşımları *devlet-iktidar*, velhasıl *siyasi* kertenin tahlili ve anlaşılması için yeterli değildir. Zaten öyle bir kaygı da söz konusu olamazdı; ikincisi, ne yazık ki, bu alandaki marksist teorik-entelektüel birikim de son derecede yetersizdir. Marksist bilimsel-entelektüel gelenek, burjuva toplumunun temeli olan ekonomik kertenin (veya vechenin densin) anlaşılmasında büyük bir başarı ve yetkinlik sergilemiştir; ama genel olarak devlet, özel olarak da haraca dayalı sınıflı toplumlardaki devlet (iktidar-siyaset) hakkında teorik-entelektüel birikim *azgelişmi*ş durumdadır. Dolayısıyla 'devlet teorisi', oluşturulmayı, değilse geliştirilmeyi bekliyor...

Aslında pre-kapitalist toplumlarda, özellikle de onun en gelişmiş versiyonu olan Doğu İmparatorluklarında, devletin bir mitolojik-kutsallık-erişilemezlik-insanüstülük söylemiyle örtülmesi ve 'keskin' bir ideolojik kuşatmanın geçerli olması, doğrudan üretici güçlerin (az) gelişmişlik düzeyinin sonucuydu. Artık ürünün görece sınırlı ve sömürünün saydam oluşu, egemenliğin varolabilmesi ve kendini yeniden üretebilmesi için devletin kutsanmasını zorunlu hale getiriyordu. Fakat, devletin ya da siyasi iktidarın *mistik* bir kutsallık perdesiyle örtülmesinin önemli bir nedeni daha vardı: İki temel sınıftan oluşan haraca dayalı sosyal formasyonda egemen sınıfı oluşturan taraf üretici faaliyetin dışında, her türlü üretici faaliyete bütünüyle yabancılaşmış, kelimenin gerçek anlamında *parazit* değilse ünlü Fransız fizyokrat düşünür Turgot'un tabîriyle *kısır sınıf*tır. Haraç genel kavramı içine sokulabilecek sömürü, ganimet, yağma ve talanı 'örgütleyerek' yaşayabilen, o sayede zenginliğe, servet ve ihtişama ulaşabilen ve kendini yeniden üretebilen bir sınıftır. Bu durum devlet aygıtının adamlarını, en azından devlet aygıtının üst seviyelerindekileri, zorunlu olarak ideolojik-zihinsel manipülasyonlar yapmaya zorlar.

Söz konusu kesimin sömürücü bir sınıf olarak kendi çıkarını meşrulaştırmasının yolu, devletin kutsanmasından, yüceltilme-

sinden, insanüstülüğünün ilan edilmesinden, velhasıl bir sır perdesiyle örtülmesinden geçer. Sömürünün ve egemenlik ilişkisinin devamı ve kendini yeniden üretebilmesi, devlet aygıtının varlığına bağlıdır. Devlet aygıtı da ancak bir kutsallık söylemiyle kuşatıldığında ya da ideolojik mistifikasyon yaratıldığında 'meşruluk' ve 'kabullenirlik' kazanabilir. Oysa, devleti ve egemenlik ilişkilerini örten örtü kaldırıldığında, tüm kutsallık, yücelik, erişilemezlik, semavilik... retoriğinin ne demeye geldiği, neye yaradığı da açığa çıkar... Zira egemen sınıfın adamları, devleti kutsar görünürken (elbette buna kendilerinin de inanması önemli değildir, nitekim kendi eserleri olan mistifikasyona pekâlâ kendileri de inanabilirler ve inanıyorlar... Bu durum, bir insanın kendi yarattığı 'canavardan' korkması gibi bir şeydir...), asıl kendi varlık nedenlerini, kendi 'dar' çıkarlarını kutsamış olurlar. Ama kendi dar çıkarlarını, tüm toplumun çıkarı gibi sunmak kaydıyla... Zaten bir reifikasyon aracı olarak, ideolojinin işlevi de bir sınıfın veya birilerinin çıkarını 'herkesin çıkarıymış' gibi göstermek ve kabullendirmek değil midir?

Yönetici sınıfı oluşturan insan grubunun (ki, Osmanlı-Türk geleneğinde egemen sınıfla aynı şeydi) üretici faaliyete *yabancılaşmışlığı*, onun devleti kutsamasının temel nedenini oluşturur. Zira yaşamı için gerekli olanı, kendi çabasıyla üretemez durumdadır. Kendi yaşamı için gerekli olanı üretemeyen insanlar grubu (veya sınıfı densin), bu niteliğinden ötürü ve aynı zamanda *kötürüm* insanlar topluluğudur... Bir eğitimden geçip, devlet aygıtına dahil olan (terfi eden) unsurlar, söz konusu eğitim sürecinde üretici faaliyete yabancılaşırlar. Belirli bir eğitimin sonucunda, artık kötürüm yaratıklar haline gelmişlerdir. Ama egemen ideoloji, sadece bu durumu *gizlemekle* kalmaz, aynı zamanda yönetenlerin *'üstün'* oldukları bilincini de yayar ve egemen kılar... Aldıkları (verilen) eğitim, onlarda 'başkalarından farklı oldukları' bilincini yerleştirir. Eğer başkalarından 'farklıysalar', başkaları üzerinde otorite kullanmaya, onları yönetmeye, gütmeye de hakları olduğu bilincini 'içselleştirmeleri' de anlaşılır bir şeydir. Eğitim sürecinin uzun tutulmasının asıl nedeni, 'uzun eğitim' döneminde bir şeyler

öğretmekten çok, eğitimden geçenlerde diğerlerinden *farklı olduklarını* bilincini yerleştirmektir...

Üretim sürecine bütünüyle yabancılaşmış, kendi ihtiyacı olanı ancak başkasına egemen olmakla sağlayabilen bu 'sınıf', devleti yüceltip-kutsarken, aslında kendi çıkarlarını, daha da ötede kendi varlığını kutsamış olur. Devlet memurlarının örtük bir 'köle bilinci' taşımalarının nedeni de işte burada yatar. Devlet bürokrasisi, manipülasyona fevkalâde açık bir 'yapıdır'. Devlet katında etik değerler ve kaygıların varolmayışı, değilse kolaylıkla vazgeçilebilmesi, bu durumla doğrudan ilgilidir. *Memur* tanımı gereği 'emrolunan', dolayısıyla emri yerine getirmek durumunda olan biri demek olduğuna göre... Birinci Jön Türk (İttihatçı) iktidarı döneminde, daha önce kısaca değindiğimiz, Osmanlı Ordusu içinde oluşan muhalif grup tarafından (*halaskâr zabitan*), İttihatçıların politikalarının eleştirildiği bir bildiride, yukarda söylediklerimizin bir özeti olan şu ifade yer alıyordu: "Unutmamalıyız ki biz subaylar, Tanrı göstermesin, memleketimiz yabancılar tarafından işgal edilirse, geçinecek bir sanatımız olmadığı için aç kalırız".[3] Devletin neden kutsanıp-fetişleştirildiği, devlet aygıtının kendini yeniden üretmesinde ideolojik kertenin önemi, 'kutsal devlet' 'bilincinin' nasıl egemen kılındığı vb. önemli teorik sorunlar olmakla birlikte, kitabımızın planı ve bütünlüğü içindi bu sorun üzerinde daha fazla durmamız gerekmiyor. Öyleyse, Jön Türklerin serüveninin izini sürmeye, kopuş-süreklilik sorununun tahliline devam edebiliriz...

I. 'Milli Mücadele' veya 19 Mayıs Efsanesi...

Birinci emperyalist savaşın sonunda Osmanlı İmparatorluğu çöktü. İttihatçı iktidarın ırkçı Pantürkizmi iflasla sonuçlandı. İmparatorluk topraklarının önemli bir bölümü imparatorluktan koparıldı, geri kalanı da yer yer emperyalist devletler tarafından işgal edildi. Fakat Sovyet Devrimi'yle, savaş öncesi ve savaş süresinde yapılan emperyalist hesaplar ve 'gizli antlaşmalar' da

3 Akt: E.Z. Karal, **Osmanlı Tarihi IX,** s.164.

geçersiz hale geldi. Emperyalist ülkelerin yaklaşık yüz yıldır gündeminde olan *Şark Meselesi*'nin *halli meselesi*, bu yeni unsurun devreye girmesiyle geçerli olmaktan çıktı. Sovyet Devrimi, önceden yapılmış hesapları alt-üst etti. İşte, savaşın sona erdiğinin ilan edildiği Mondros Mütarekesi'nden (27 Ekim 1918) *Şark Sorunu*'nun nihai olarak 'halledildiği' Lozan Antlaşması'nın imzalandığı 1923 (24 Temmuz) yılına kadar geçen dönem, 'Milli Mücadele' dönemi olarak adlandırılmıştır. Bu beş yıllık döneme başlıca iki olgu damgasını vuracaktı: Bunlardan birincisi, Jön Türklerin kendilerini ve devleti kurtarmak üzere bir 'milli direniş, sonucunda İngiliz destekli Yunan saldırısının püskürtülmesi; ikincisi de, emperyalist güçlerle yapılan pazarlıklardı. Bizim problematiğimiz bakımından bu dönemin önemi, 'Milli Mücadele' denilenin Osmanlı'yı iyice küçülmüş bir toprak parçası üzerinde yaşatma arayışları ve çabaları olmasıdır.

Resmi tarih, 'Milli Mücadeleyi' örgütleyen ekibin, imparatorluğu çöküşe götüren İttihatçı klikten farklı olduğu düşüncesini yaygınlaştırmak için, oldukça yoğun bir ideolojik manipülasyona girişmiştir. En azından bu tür bir izlenim yaratılarak, Cumhuriyeti kuran kadronun 'yeni' olduğu ileri sürülmüştür. Aslında bu tür bir ideolojik manipülasyon, Cumhuriyetin 'yepyeni güçlerin eseri' olduğu bilincini yaymayı amaçlamaktaydı... 'Milli Hareket'in, sanki İttihatçıların eseri değil de, tarih sahnesine yeni çıkmış bir siyasi kadronun eseri olduğu biçiminde bir 'bilinç' yaratılmak istenmiştir. Doğrusunu söylemek gerekirse, bu çabalar oldukça 'verimli' de olmuştur... Başka bir ifade ile, Cumhuriyetin İttihatçı damgası taşımadığını 'kanıtlayarak' süreklilik bağı inkâr edilmek istenmiştir. Oysa, Cumhuriyeti kuran ekiple İttihatçılar birbirlerinden ayrı değildi. Aksine Kemalist Kuvay-ı Milliyeciler de güya kendilerini ayrıymış gibi göstermeye çalıştıkları İttihatçıların bir parçası idiler. İttihatçılarla Kemalistler arasındaki çatışma ise, nihayet İttihatçılar arasındaki bir klikler 'savaşıydı'. İttihatçılar arasında asıl hesaplaşmanın gündeme geldiği 1923 sonrasında, İttihatçılardan bir kesimi başka İttihatçıları tasfiye etmek için,

kendilerinin İttihatçı olmadığı yanılsamasını yaratmak istemişlerdir.

Emperyalist galip devletler (İtilaf devletleri), İttihatçıları Ermeni katliamının failleri ve savaş suçlusu olarak cezalandırmak istiyorlardı. Bu ekibin kendisini korumak, Milli Hareketi örgütleyebilmek için, İttihat ve Terakki ile ilişkisi yokmuş gibi görünen, 'muvazaa' örgütleri kurması gerekmişti (Mustafa Kemal'in CHF'den ayrıymış gibi bir Komünist Fırkası ve daha sonra bir Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) kurması da aynı muvazaa geleneğinin devam ettiğinin bir işaretidir; Demokrat Parti'nin kuruluşunda da aynı muvazaa geleneğinin izleri pekâlâ görülebilir).

Resmi tarih, gerçek durumu tahrif ederek 1923 sonrası hesaplaşmada 'kazanan' tarafın İttihatçı olmadığını ileri sürmüştür... Ders kitapları da dahil, Cumhuriyet döneminde yazılan tüm tarih kitaplarında, Milli Mücadelede İttihatçıların oynadığı başat rol göz ardı edilmiştir. Kuvay-ı Milliye, sanki İttihatçılardan başkasının eseriymiş gibi, Milli Mücadeleyi örgütleyip yönetenler İttihatçılardan başkasıymış gibi sunulmuştur. Tarihin bu şekilde tahrif edilmesinin bir nedeni de, yapılanların dar bir Kemalist önderlik tarafından gerçekleştirildiği, daha da ötede sadece Mustafa Kemal'in eseri olduğu düşüncesini kafalara sokmak içindi... Bu tür zihinsel-ideolojik manipülasyonlarla, 'yoktan var eden lider' imajı yaratılmak istenmişti... Aksi halde, gerek Milli Mücadele, gerekse Mustafa Kemal'in kişiliği etrafında bir efsane yaratmak kolay olmazdı... Bir kere, 'yaşanan olayların böylesi tahrif edilmiş bir versiyonu sunulup-kabullendirilince veya 'hakim bilinç' haline getirilince, artık Cumhuriyetin niteliğinin değerlendirilmesinden, Kemalistler tarafından yapılan *İnkılâpların* anlamına varıncaya kadar, bir dizi gerçek dışı 'kabul', *bilimsel hakikatler* olarak sunulabilirdi. Oysa, gerçek bambaşkaydı.

I. Dünya Savaşı arifesinden başlayarak, Osmanlı İmparatorluğu, özellikle Balkanlarda hızla toprak kaybetmekte idi. Osmanlı egemenlerinin, özellikle Balkan-Makedonya kökenli

unsurları arasından, İmparatorluğun 'birlik ve bütünlüğünü' korumak kaygısıyla harekete geçenlerin çıkması bir tesadüf değildi. Bunların kendilerine İttihatçı (birlikçi) demeleri ve Birliğin yolunu Tanzimat-Jön Türk geleneğine uygun olarak 'Terakki'de (ilerleme=Batılılaşma) bulmaları da tesadüf değildi. İttihat ve Terakki böyle doğmuştu. Ama dünya bir emperyalist paylaşım savaşına gebeydi. Bu savaşın taraflarının Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin niyet ve planları aynı değildi. Bir tarafın çıkarları (İtilaf Devletleri), İmparatorluğun parçalanmasını gerektiriyordu. Öteki taraf ise (Mivher Devletleri), İmparatorluğun bütünlüğünü koruyarak, kendileri için Doğuya açılan bir köprü olmasını istiyordu. Almanya'nın başını çektiği ikinci taraf, Osmanlı İmparatorluğu'nun ittihadının korunmasından yanaydı. İttihat ve Terakki'nin bu kampın yanında yer alması ve terakkiyi Batıya bağlanıp, Doğuya açılmak (Turan) biçiminde formüle etmesi de anlaşılır bir şeydir.

Ne var ki savaşı, Osmanlı İmparatorluğu'nun dahil olduğu taraf kaybetti. Kazanan tarafın imparatorluğu önceki planları (Sykes-Picot Antlaşması) doğrultusunda parçalaması gündeme geldi. O noktaya kadar 'birlik ve beraberlik' içinde olan İttihatçılar arasındaki ihtilaflar, bu aşamadan itibaren baş gösterdi. Ordunun dağıtılması, çoğu asker olan İttihatçıların tümü için ortak bir kaygıydı. Ama çözüm arayışları, tüm İttihatçıların ortak bir çizgide buluşmasına varmadı. Enver-Talat-Cemal Paşaların başı çektiği kesim, Almanya ile bağlantılarını koruyarak, Doğuya doğru bir açılma siyasetini sürdürdüler; gerek Ermeni katliamı, gerekse de bir bütün olarak savaşın birinci derecede sorumluluğunu taşımaları nedeniyle de başka bir seçenekleri de yoktu (nitekim, Enver Paşa Orta Asya'da; Talat Paşa ise Almanya'da siyaseti noktaladılar). İttihatçıların Kemalist kesimi ise, savaş sonrası gerçekliği kabullenerek, tutumlarını değiştirenleri kapsıyordu. Kuvay-ı Milliyeci İttihatçılar, İmparatorluğun birliği (İttihat) hedefinin Sevr Antlaşması ile çizilen ve Mebusan Meclisi tarafından Misak-ı Milli (Milli And) olarak tescil edilen topraklarla sınırlı görüyordu. Yani küçülen imparatorluktan arta kalana razı olup, galip

devletlerle yakınlaşma gereğini benimseyenleri kapsamaktaydı. Bu ise, İngiltere ve Fransa'nın kabul edip-dayattığı çerçeveydi. *Terakki* konusuna gelince, bunların Tanzimatçılardan da, öteki İttihatçılardan da farklı bir tutumları yoktu. Demek ki, İttihatçılar arasında gündeme gelen çatışmanın asıl kaynağı, savaş sonrası gerçekliğin kabul edilmesini ifade eden (Misak-ı Milli) tutumla, savaş öncesindeki tutumu (Turan) sürdürme arasındaki farktan kaynaklanmaktadır. Bu bakımdan, Kuvay-ı Milliyeci İttihatçılar "gerçekçi" olarak kabul edilebilir; ama "gerçekçiliği", devrimcilik ve ilericilikle karıştırmak için onların gözlüğünü taşımak gerekir. İttihat ve Terakki içinden çıkan ve 'ayrı hedefler' çerçevesinde şekillenen klikler bunlardır; bunlardan İngiliz ve Fransız emperyalistleriyle anlaşıp, Misak-ı Milli sınırlarına çekilmeye razı olan klik bu çatışmada galip gelmiştir. Bu galibiyetin tescil edildiği dönüm noktası olarak gösterilen Lozan Antlaşması'nın, Kuvay-ı Milliyecilerin peşinen kabul ettiği Sevr Antlaşması'ndan esas itibariyle bir farkı yoktur. İki antlaşma arasında, sadece İtilaf devletlerinin payına düşenler bakımından bir fark vardır. Lozan Antlaşması, Kuvay-ı Milliyecilerle anlaşan İngiltere-Fransa'nın manevraları sayesinde ve nispeten kendi pasif tutumu nedeniyle ABD'nin geçici olarak (1956 Süveyş Krizine kadar) Ortadoğu'dan uzak kalmasıyla sonuçlanmıştır. Musul-Kerkük'ten (Misak-ı Milli sınırları içinde olup da, Türkiye Cumhuriyeti sınırları dışında kalan yegane bölge) vazgeçen Kuvay-ı Milliyecilerin bu manevralardan kazancı ise Sevr Antlaşması'na göre ABD himayesinde kurulması olası olan özerk bir Ermenistan ve özerk bir Kürdistan oluşumunu önlemiş olmalarıdır.

1923 sonrasında aynı İttihatçı kökten gelenler arasındaki çatışma ve çekişmelerin mahiyeti ise bambaşkadır. Bu durumda söz konusu olan, galip gelen klik içerisinde bir mevkiî ve iktidar kavgasıydı. Bu kavgayı da başlangıçtan itibaren en silik ve geçmişten gelen sorunu olmadığı için diğerleri tarafından öne sürülen Mustafa Kemal'in Bonapartist kliği kazanmıştır.

Bu galibiyetin ardından yazılan resmi tarih, 'Milli Mücadele' döneminin bu yönlerini gizleyerek ve tahrif ederek, Kemalist

kliğin ihtiyaçları doğrultusunda, 'yeniden imal etmiştir'. Dolayısıyla söz konusu dönemin tarihi, ısmarlama üzerine üretilmiş bir tarihtir. Mustafa Kemal Nutuk'ta: "19 Mayısta Samsun'a çıktım" diyor. Bununla Milli Mücadelenin, Samsun'a çıktığı 19 Mayıs tarihinde başladığını îmâ ediyor. Oysa, Mustafa Kemal Samsun'a çıkmadan önce, başkaları başka yerlere çoktan çıkmış bulunuyordu... İttihatçılar, daha Mondros Mütarekesi yapılmadan milli bir direnişi örgütlemek için harekete geçmişlerdi. Savaşın kaybedilmekte olduğunun anlaşıldığı günlerde *Teşkilat-ı Mahsusa,* Anadolu'nun birçok yerinde gizli silah depoları oluşturmuş durumdaydı. Ve hemen akasından da örgütsel faaliyetlere girişmiştir.

İşte *Müdafaa-i Hukuk* adı altındaki dernekleşme hareketi, bu örgütlenme çabalarının ürünüydü. Kaldı ki, bu dernekler de İttihatçılar tarafından daha önce kurulmuş olan *Müdafaa-i Milliye Cemiyeti*'nin bir devamı gibidir... Aynı şekilde, *Kuvay-ı Milliye* denilen savaş örgütü de onların damgasını taşıyordu.[4] İttihatçıları böyle hızlı bir örgütlenmeye iten nedenlerin başında, Anadolu'daki halkların Wilson Prensipleri doğrultusunda 'yeniden biçimlendirileceği, bölgeye yeni bir statü kazandırılacağı beklentisiydi. Söz konusu *prensipler,* nerede kim çoğunluksa, çoğunluğun kendi kaderini tayin etmesi, dolaysıyla 'bağımsız' bir konuma gelmesini öngörüyordu. Öyleyse Anadolu'da Türk çoğunluğun yaşadığı kanıtlanabilirse, parçalanma önlenebilir ve devlet kurtarılabilirdi. İşte birbirinin peşi sıra, neredeyse eşzamanlı olarak kurulan *Müdafaa-i Hukuk* dernekleri, öncelikle bu amacı gerçekleştirmek üzere İttihatçılar tarafından oluşturulup harekete geçirilmiştir. Aslında bu örgütler, 28 Şubat 1997 sonrasında darbeyi destekleyip-meşrulaştırmak üzere harekete geçirilen 'sivil toplum örgütlerinden' daha az sivildiler...

7 Kasım 1918'de, *Trakya ve Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi,* bizzat Talat Paşa tarafından kurdurulmuştur.

4 Bkz. Fuat Balkan, **İlk Türk Komitacısı Fuat Balkan'ın Hatıraları**, Yakın Tarihimiz Cilt II. ve Tevfik Bıyıkoğlu, **Trakya'da Milli Mücadele**, Ankara 1987.

Dönemin sadrazamı olan Ferit Paşa, söz konusu derneğe para yardımı yapmıştır.[5] Aynı şekilde, Kasım ayı sonunda kurulan, *Vilâyat-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti* de merkezi İstanbul'da olmak üzere hükümet destekli olarak kurulmuştur. Bu derneğin kurulmasının asıl nedeni bazı Doğu illerinin Ermenilere verileceği şeklindeki duyumlardır... Söz konusu *Cemiyet,* 6 Mart 1919'da Erzurum'da şube açmıştır. İzmir'de de 1 Aralık 1918'de *İzmir Müdafaa-i Hukuk-i Osmaniyye Cemiyeti* kuruldu. Aynı şekilde 12 Şubat 1919'da da *Trabzon Muhafaza-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti* kurulmuştur. Bu arada Alaşehir, Nazilli ve Balıkesir'de *Hareket-i Milliye ve Redd-i İlhak* Cemiyetleri kurulacaktır. Bunları Anadolu'nun birçok yerinde benzer derneklerin kurulması izleyecektir... Burada bu hızlı *Cemiyetleşme* ile ilgili iki şey söylemek uygun düşüyor: Birincisi, bu derneklerin gerisinde İttihatçı kadrolar vardı; ikincisi, bu derneklerin örgütleyicileriyle İttihat ve Terakki'nin yerel örgütleri arasında bir 'özdeşlik' vardı. Bu İttihatçı *Cemiyetler* daha sonra kurulacak olan *Cumhuriyet Halk Fırkası*'nın (daha sonra CHP) nüvesini oluşturmuşlardır.

Anadolu'daki 'Milli Hareketi' örgütleyen başka başka oluşumlar da İttihatçıların eseriydi ve bunların çoğu, eski örgütlerin isim değişikliğine uğramış versiyonlarıydı. Örneğin Teşkilat-ı Mahsusa'nın adı, *Umumi İslâm Alemi İhtilal Komitesi* olarak değiştirilmiştir. Ünlü *Karakol* örgütü de aslında İttihat ve Terakki'nin yeni bir isim altında devamından başka bir şey değildi. Fakat örgütün 'Vatanı kurtarmak' dışında, önce kendi adamlarını kurtarması gerekiyordu. Zira İtilaf Devletleri (daha çok İngilizler), Ermeni katliamı yapmış İttihatçıların peşine düşmüştü... Başka bir ifade ile İttihat ve Terakki, kendini ve eylemlerini gizlice sürdürmek için böyle bir örgüt kurma yoluna gidiyordu. Nitekim, Ermeni katliamında önemli 'rol alanlardan' biri olan Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa, 'Milli Mücadele' dönemiyle ilgili olarak: "Erzurum'da işleri idare edenlerin başında, Aydın ve Ege'de halkı teşkilatlandıranların

5 Fuat Balkan, **a.g.e.**

önünde İttihatçılar vardı. Yalnız dış devletlere karşı hareketin bir İttihatçı hareketi olduğunu gizlemek gerekiyordu"[6] diyecektir...

Tarık Zafer Tunaya, *Karakol* örgütünden söz ettiği *Türkiye'de Siyasi Partiler* başlığını taşıyan eserinde, *Karakol*'un tüzük ve programına da değiniyor. Amaç maddesinde şöyle deniyor: "Vahdet-i milliye ve mülkiyyeyi, hürriyet ve hukuk-u tabiiyeyi, teşebbüsat-ı meşura-i sakitane ile temine matuf ve maksur olup şu kadar ki her hürriyeti boğan, her hakkı ezen ve yalnız kuvvet ve menfaat önünde secde eden müstebidlere karşı indeliztırar silah-ı ihtilale sarılacak ve kırılmaz bir azim ile yumruğunu sallayacak, hür olacak fakat esir ve zelil yaşamayacaktır. '*Karakol*', bu maksad-ı mukaddesin elde edilmesi uğuruna dökülecek kanlar, sönecek ocakların maddi ve manevi masuliyet-i azimesinin; kendilerini kudretullah fevkinde nizam-ı cihan addeden mütecaviz zebunkeşlere ait olduğunu ilan eyler".[7] İster 'hukuku koruma' derneklerinin, isterse *Kuvay-ı Milliye* birliklerinin olsun arkasında İttihatçı *Karakol* örgütü bulunuyordu. Aslında birçok tanıklık, Mustafa Kemal'in Milli Hareketin başına geçmesinin de, söz konusu örgütün onu 'ikna etmesiyle' mümkün olduğunu doğruluyor. Bu nedenle olayların seyri, Mustafa Kemal'in *Nutuk*'ta anlattığından farklı bir rota izlemişti. Gerçek durum 'ısmarlama üzerine' üretilen resmi tarihin anlattığından oldukça farklıydı... '19 Mayıs Efsanesinin, Mustafa Kemal'in kişiliği etrafında bir *kült* yaratma tercihi yapıldıktan sonra imal edildiği anlaşılıyor. Zira Mustafa Kemal'in sağlığı, 1938 Mart ayından itibaren hızla kötüleşmekteydi... Aslında Mustafa Kemal'i yüceltmenin yolu, onun yaptıklarının önemini 'büyütmekten' geçiyordu. Onun sahneyi terk etmesiyle, İktidarın yükseklerinde yeni bir mücadele cereyan edecekti... Bu yüzden 19 Mayısın o dönemde hatırlanması bir tesadüf değildi. Zaten 19 Mayısın milli bayram ilan edilmesi de 20 Haziran 1938'e rastlıyor... Mustafa Kemal'i putlaştırmak için başka şeyleri 'mitleştirmeleri', efsaneleştir-

6 Halil Paşa, **İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş,** s.262'den akt: Taner Akçam, **a.g.e.**, s.474.

7 Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler III**, İstanbul 1986, s.523.

meleri, hurafeler üretip tahrifatlar yapmaları gerekiyordu. Elbette daha önce başka yerde yazdığımız gibi,[8] asıl amaç Mustafa Kemal değil, yönetici egemen kliğin 'sınıfsal çıkarlarının' kutsanıp-güvence altına alınmasıydı...

Savaşın sonunda İttihat ve Terakki'nin halk gözündeki itibarı iyice dibe vurmuş bulunuyordu. İttihatçılar halkı o kadar bezdirmişlerdi ki, insanlarda 'bundan daha kötüsü olamaz' bilinci yerleşmişti... Artık halkın gözünde 'başka düşmanlardan' farklı olmayan bir düşmandılar... Fakat hepsi bu kadar da değildi. Onlar, gizli bir örgüt olarak, *Karakol* adı altında yola devam etmek isterken, emperyalistler de peşlerine düşmüş bulunuyordu. Böylesi koşullarda açıkça İttihatçı kimlikle ortaya çıkmak, 'uygun' olmazdı. O zaman, 'Milli Harekette İttihatçıların dahlinin olmadığı izlenimini yaratacak bir manipülasyona ihtiyaç vardı. İşte, kişisel çıkar çatışmaları yüzünden İttihatçı kadroyla, hiç değilse onun üst düzey yöneticileriyle (Enver-Talat-Cemal vb.) arası epey zamandır 'soğuk' olan Mustafa Kemal'in yıldızı böylesi koşullarda parlayacak, Milli Hareketin başına geçmesi için ikna edilecekti... Verili koşullarda Mustafa Kemal, İngilizlerin kullandığı bir deyimle: *The right man in the right place* idi... İkna olması için ileri sürdüğü koşul, *Karakol*'un kendi denetimi altında faaliyet göstermesiydi... Bu yüzden (İttihatçıların 'pazarlık gücünün' zayıf oluşu) Milli Mücadele yıllarında, Mustafa Kemal ile *'Karakol*cu İttihatçılar' arasında kayda değer bir 'çatışma' yaşanmayacaktır. Kendisi de bir İttihatçı olan Mustafa Kemal'in, 'muhalif İttihatçı' temizliğine girişebilmesi için, iktidarını sağlamlaştırması gerekecektir. Şeyh Sait İsyanı ile, 'İzmir suikast teşebbüsünü' bahane ederek, Milli Mücadelede önemli rol oynayan, yüksek karizma sahibi önderler tasfiye edilecek, böylece halen muhalefet saflarında olanlarla, ilerde muhalefet yapma potansiyeli olanlar siyaset sahnesinde silinecektir... Ancak ondan sonra, yaklaşık çeyrek yüz yıl sürecek olan Mustafa Kemal liderliğindeki ikinci İttihatçı iktidar dönemi başlayabilecekti...

---

8 Fikret Başkaya, **Paradigmanın İflası,** Doz Yay.

Aslında 'Milli Mücadele' yıllarında *Karakol*, İstanbul hükümeti katındaki etkinliğini büyük ölçüde koruyabildi. Örgüt, her koşulda devlet imkânlarını kullanabilir durumdaydı. Mustafa Kemal'in hareketin başına geçirilmesi için önce onun bir İttihatçı olmadığı izlenimi yaratılmaya çalışıldı. "Mustafa Kemal, Karakol örgütüne, Enver Paşa'nın denetiminde olduğu için kuşkuyla bakmaktadır. Bu nedenle kendisine yapılan teklife açıktan 'evet' demez. Fakat buna rağmen, Karakol'dan kendisinin İttihatçı olmadığı yolunda, hükümet çevrelerinde propagandasının yapılmasını ve dönemin Harbiye Nazırı Şakir Paşa'nın ikna edilmesini ister. Ayrıca Erkân-ı Harbiye Reisi Cevat Paşa, onun aracılığı ile de Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi, Karakol Cemiyeti'nce ikna edilirler. Bu ön kulisler M. Kemal'in Anadolu'ya yollanmasının ön koşullarını oluşturmuştur.

Mustafa Kemal ve arkadaşları Anadolu'ya geçerken, Karakol örgütü ile bir prensip anlaşmasına varmışlardır. Çavuşoğlu anılarında, Mustafa Kemal'in liderliği kabul etmek için bazı isteklerde bulunduğunu aktarır. Teşkilat için para ve mutlaka Anadolu'daki ordu komutanlarının üstünde bir mevkiî ve yetkiye sahip olmak bu isteklerin başında geliyordu... Fakat M. Kemal bu örgütü hiç bilmiyormuş gibi davranır. *Nutuk*'ta örgütün varlığından ilk defa Erzurum Kongresi'nde haberdar olduğunu söyler ki bu doğru değildir".[9]

İttihatçılarla Mustafa Kemal arasında uzlaşma sağlandıktan sonra, durum Padişaha bildiriliyor. Padişahla Mustafa Kemal'in bir kaç kez görüştüğü anlaşılıyor. İttihatçılar, Mustafa Kemal'i ikna etmeye çalışırken, Padişahın da Mustafa Kemal'in İttihatçı olmadığı konusunda İngilizleri 'ikna etmesi' gerekiyordu. Mustafa Kemal, Padişah Sultan Vahdettin'le 15 Mayıs 1919'da son defa görüştükten sonra, 16 Mayısta devlet tarafından tahsis edilen bir gemiyle, geniş yetkiler ve bir miktar para ile Samsun'a hareket ediyor...

---

9 Taner Akçam, **İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu**, s.485-486.

Milli Mücadele, iyice küçülmüş, budanmış Osmanlı İmparatorluğu'nun 'ulus-devlete' dönüşme süreciydi. Anadolu'nun *Türkleştirilemez* sayılan unsurlarının tasfiyesini bu bütünlük içinde kavramak gerekir. Milli Mücadele, İmparatorluğu 'ulus-devlet'e dönüştürme süreciydi; ama ilerki sayfalarda açıklamaya çalışacağımız gibi, 1920'li yıllarda, emperyalist Batıdaki gibi bir 'ulus-devlet' kurmanın maddi koşulları artık mevcut değildi. Osmanlı'dan biçimsel bir 'ulus-devlet' çıkartılmış olsa da, 'ulus-devlet uygun bir ekonomik temel üzerine oturmadığı için, görüntü olarak 'ulus-devlet'e benzese de *içi boş bir kabuktu*. Osmanlı'nın, sadece dış görüntüsü değişmiş bir versiyonuydu. On yıllardır resmi söylem bu gerçeği gizlemeyi başardı. Osmanlı'nın yerine bir darbeyle kurulan, ama yaklaşık yüz yıllık bir sömürgeleşme-kimliksizleşme-yabancılaşma sürecinin sonucu olan 'yeni devlet', sadece görüntüsü itibariyle eskisinden farklıydı. Her ne kadar, yenilikçi-Batıcı retorik ideolojik alanı kuşatsa, ideolojik mistifikasyon yaratmayı başarsa da, söz konusu olan, kompradorlaşma sürecinin yeni bir evresiydi. Başka bir ifade ile, Tanzimat-Islahat-Meşrutiyet çizgisinin ulaştığı yeni aşamaydı.

Resmi tarih, ısrarla Milli Mücadeleyi *yedi düvelle savaş* olarak sunmuş; ve *yedi düvelle* yapılan bu savaştan da *muzaffer* çıkıldığı düşüncesini kafalara sokmuştur. Bu konuda geliştirilen milliyetçi-kahramanlık söylemi (hamaset edebiyatı densin), sorunun özünü gözden kaçırmaya yaramıştır. Bu amaçla, o kadar büyük zorlama yapılmıştır ki, *Şark Sorunu*'nu nihai olarak 'çözmek' üzere toplanan Lozan *paylaşım antlaşması*na Türkiye'nin *galip devlet* olarak katıldığı izlenimi bile yaratılmıştır... Alınan sonuç ortadayken bu tür bir izlenim yaratılabilmiş olması, birçok şeyin yanında, Türkiye'nin entelektüel azgelişmişliğini de ortaya koyması bakımından düşündürücüdür... Lozan 'Barış Konferansı', fiilî paylaşıma nihai noktayı koyup onaylatmak, yenik Osmanlı'ya hesap sormak üzere toplanmıştı. Oysa, Lozan Antlaşması *yedi düvele* savaşın sonunda kazanılmış bir diplomatik zafer olarak sunulagelmiştir. Belli ki, Osmanlı'nın kalıntıları üzerinde içi boş

bir kabuk olarak kurulan TC'nin 'yeni yöneticilerinin' hayali zaferlere ihtiyacı vardı...

Milli Mücadele, sadece *yedi düvelle* savaş değil, aynı zamanda anti-emperyalist bir mücadele olarak da sunulmuştur. Yukarda Milli Mücadele'yi başlatan İttihatçı ekibin düvel-i muazzama karşısındaki konumuna kısaca değinildi. İtthatçılar, daha genel olarak Milli Hareketi örgütleyenler, emperyalist devletlere bırakın karşı bir tavır içinde olmayı, yan gözle bakmayı bile akıllarından geçirmemişlerdir. Yan gözle bakmaya niyetlenenleri de hileci-komplocu yöntemlere de başvurularak tasfiye etmişlerdir. *Anadolu İhtilali*'nin yazarı Sabahattin Selek, Milli Mücadelenin kimlere karşı yapıldığını yazdığı bölümde, emperyalizm karşıtlarının da tasfiye edildiğini kaydetmeden geçemiyor: "Büyük Millet Meclisi Hükümetinin bütün Anadolu'da hâkimiyet kurabilmesi, yalnız karşı ihtilâl hareketlerinin temizlenmesi ile değil, aynı ölçüde önemli Milis Kuvvetlerin (Kuvay-ı Milliyenin) tasfiyesi ile mümkün olmuştur. Hükümet otoritesini büyük ölçüde zaafa uğratan Demirci Mehmet Efe ve Çerkez Ethem kuvvetleri, 1920 yılı sonuna doğru tasfiye edilerek Türk İstiklâl Harbinin yapılmasına engel teşkil edecek bütün pürüzler ortadan kaldırılmıştır".[10] Sabahattin Selek'in yazdıkları dikkatle okunursa, Milli Mücadelenin *milli kuvvetlere* karşı kazanıldığı anlamı çıkıyor ki, böyle bir hareketin 'anti-emperyalist' bir öz taşıması eşyanın tabiatına aykırıdır. Öyle bir 'Milli Hareket' ki, başarısı gerçekten 'milli unsurları' tasfiye etmeye bağlı. Özellikle Çerkez Ethem hareketinin tasfiyesi, anti-emperyalizm safsatasıyla ilgili durumu netleştirmek için yeterlidir... Bu tür bir izlenimin yaratılmasında doğrudan resmi tarih üreticilerinin yanında, Avrupa-merkezli ideolojik yabancılaşmadan payını almış 'sol entelektüellerin' de önemli payı vardır...

Milli direnişi harekete geçiren temel etken, Osmanlı topraklarının bakiyesinin bir bölümünün de Rumlara ve Ermenilere

---

10 Sabahattin Selek, **Anadolu İhtilali I,** İstanbul 1966, s.215.

verilmesi olasılığıydı. Özellikle Mütareke'den hemen sonra kurulan *Müdafaa-i Hukuk* dernekleri, Wilson Prensiplerine göre bir yeniden düzenleme ihtimaline karşı, yaşadıkları yörelerin etnik unsur olarak Türk çoğunluktan oluştuğunu kanıtlamaya girişmeleri bu durumla ilgilidir. Söz konusu derneklerin ne yapmak istediği, sorunu nasıl algıladıkları konusunda bir fikir edinmek için Trabzon *Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti*'nin tüzüğüne bakmak yeterlidir: "Cemiyet vilayetimizin Devlet-i Osmaniye'ye mecburiyetini teyit ve takviye eden tarihî, içtimai, iktisadi vesaikin cem'i ve telfıkı ve istatistikler tanzimi ile İtilaf hükümet ve mümessillerine muhtıralar itasına ve Wilson prensiplerine nazaran hukuk-u milliyemizi Sulh Konferansı'nda müdafaa etmek üzere, ledelicap muhabir ve vekiller izamına... teşebbüsat-ı müessirede bulunulmasına azm-ü ikdam eyleyecektir".[11] 22 Mayıs 1919'da İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edilmesi üzerine söz konusu dernekler, sadece raporlar hazırlayarak, istatistiklerle ve karşı-propaganda yöntemleriyle sonuç almanın imkânsız olduğunu, dolayısıyla Rum ve Ermenilere karşı silahlı mücadele başlatmak gerektiğine karar veriyorlar... Doğu Anadolu'da 'Büyük Ermenistan' kurulacağı söylentileri, Milli Mücadeleyi başlatan asıl nedenlerden ikincisidir. Dolayısıyla İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali, Doğu Anadolu'da da 'Büyük Ermenistan' kurulacağı duyumları, doğrudan silahlı mücadeleyi gündeme getirmiştir. Bu yüzden Milli Mücadele, Doğuda Ermeniler, Batıda da Yunanlılarla savaşmak dışında hiçbir amaç taşımamıştır. Nitekim, Milli Mücadelenin siyasi bir hareket olarak resmen başladığının ilan edildiği Erzurum Kongresi'nde alınan karar da bu yöndeydi. Emperyalist devletlere asla gönderme yapılmıyordu: "Her türlü işgal ve müdahale Rumluk ve Ermenilik teşkili gayesine matuf telakki edileceğinden müttehiden müdafaa ve mukavemet esası kabul edilmiştir".[12]

---

11 Bkz. Mahmut Goloğlu, Erzurum Kongresi, **Milli Mücadele Tarihi I,** Ankara 1968.

12 Bkz. **Yakın Tarih Ansiklopedisi XII,** 1990, s.27.

"Milli Hareket', asla emperyalizme karşı değildi. Tam tersine 'Milli Hareketi' örgütleyenlerin çıkarları emperyalist çıkarlarla özdeşti. 'Milli Hareketin işin başından sonuna kadar en büyük hassasiyeti, emperyalist devletlere (İtilaf Devletleri'ne) karşı olmadığını 'kanıtlamak' konusunda sergilemiştir. Mustafa Kemal, bu konuda bir 'yanlış anlama' olmaması için yoğun çaba harcamıştır. Nutukta: "İtilaf Devletlerine karşı vaz-ı husumet içinde olunmadığını, İngiltere, Fransa, İtalya gibi düvel-i muazzamayı gücendirmemek" konusunda büyük hassasiyet gösterdiklerini söylüyor. Nitekim, Urfa Mutasarrıfı Ali Rıza'ya çektiği bir telgrafta da amaçlarının "hiçbir veçhile Düvel-i İtilafiye'ye karşı olmadığı"nın altını çiziyor... Milli Hareketin önder kadrosu için Ermeniler ve Rumlar dışında hiçbir sorun yoktu. Osmanlı İmparatorluğu'nun geri kalanında, tercihen Amerikan Mandası altında yola devam etmek istiyorlardı. Daha sonra Mustafa Kemal, Manda isteyenlerin 'başkaları' olduğunu söyleyecektir. Bu konuyla ilgili olarak Taner Akçam şunları yazıyor: "Sivas Kongresi'ne katılan Amerikalı gazeteci Browne'ye Amerika'nın mandayı kabul etmesi halinde, Sivas Kongresi'nin mandayı karara bağlayacağını söyler. Benzer düşünceleri, Amerikan Delegesi Başkanı General Harbord'a da bildirir. Harbord, Mustafa Kemal'in kendisine, 'hülasa olarak maksat, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü, tarafsız bir büyük devlet ve hepsine tercihen Amerika Devleti'nin müzahereti altında muhafaza etmek olduğunu' söyler.

Aynı düşünceleri, 5/6 Aralık 1919'da Sivas'ta kendisini ziyarete gelen, Fransa'nın Ermenistan ve Suriye Yüksek Komiserliği görevini yapan Georges Picot'a da tekrar eder. 'Bu görüşmelerde Kemal bütün Anadolu'da Fransa'nın ekonomik mandasını kabul etmeye istekli olduğunu ifade etti. Ayrıca daha önce Harbord Komisyonu'na ifade ettiği görüşlerini tekrarlayarak, mümkün olursa Amerikan yardımını almaya da hazır olduğunu belirtti'. Sivas Kongresi'nde de en yoğun tartışılan konuların başında manda meselesi gelmiştir. Sonuçta Kongre, Amerika Birleşik Devletleri'ne manda meselesini görüşmek amacıyla bir heyet gönderilmesi ricasıyla resmen başvuruda

bulunma kararı alır".[13] ABD ve diğer emperyalist devletler 1919'da Osmanlı bakiyesini manda statüsüne kabul etmeye yanaşmadılar; ama 1947'den itibaren Türkiye, ABD'nin adı konmamış bir 'mandası' statüsüne terfi edecekti...

Kimsenin emperyalist devletlerle bir sorunu yok iken, resmi tarih *yedi düvelle* savaş ve *anti-emperyalizm* söylemini yerleştirmeyi başarmıştır. Oysa, büyük devletlerin işgaline karşı olmak bir yana, bu tür işgaller 'sevinçle karşılanmıştır'. Yahya Akyüz, Fransızların Çukurova'yı işgaliyle ilgili olarak bir Fransız subayın hatıra defterinden şunları aktarıyor: "25 Haziran 1919: Mersin'e (Klikya) çıktık. Halk üzerinde çok iyi etki bırakıyoruz. Bizi krallar gibi karşılıyor ve bayrağımızla askerlerimizin geçitleri üzerine zafer takları yapıyorlar... 29 Haziran: Adana'ya varışımız. Burada Mersin'dekinden daha iyi karşılandık Halk bize serinletici içecek şeyler dağıtıyor... Yine zafer takları altından geçiyoruz... yolumuz üzerine çiçekler atıyorlar".[14] Büyük devletlere karşı halkın tavrını ortaya koyan çok sayıda örnek bulunuyor. "Hatta bazı bölgelerde özel heyetler oluşturulmuş ve şehirlerinin işgal edilmesi ricasıyla Müttefik güçlere başvurulmuştur. Isparta, Bayındır, Tire, Ödemiş verilecek örneklerden sadece bazılarıdır. Isparta'da, Yunan işgalinden ve işlenen cinayetlerden korkan yöre halkı, Milli kuvvetlerin de bunlardan pek farklı olmadığı inancıyla oluşturdukları bir heyetle İtalyanlara başvurmuşlar ve Isparta'nın işgalini sağlamışlardır. Bölge halkı huzur ve güvenin ancak bu yolla elde edileceğine inanıyordu".[15]

Bölge halkının 'Milli Kuvvetler'e yüz çevirmesinin sayısız nedeni olmakla beraber, somut bir neden de 'milli' denilen bu kuvveti oluşturan unsurların kompozisyonuyla ilgiliydi. 'Milli Kuvvetler' şu unsurlardan oluşuyordu: Dağda gezen eşkiya ve zeybekler, asker kaçakları, herhangi bir vukuat işleyip adaletten

13 Taner Akçam, **İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu,** ss.501-502.

14 Yahya Akyüz, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu, 1919-1921**, Ankara, 1988, s.178'den akt: T. Akçam, a.g.e., s.502.

15 **A.g.e.,** s.503.

kaçan suçlular, hapishanelerden salıverilen mahkûm ve tutuklular, soygun ve vurguna hevesli maceraperest belâlı takımı, ayaklanmalara katılıp affa uğrayanlar, köylerden toplananlar (mükellefler), nihayet gönüllüler... 16 Ağustos 1919'da toplanan Alaşehir Kongresi'nde alınan kararlardan biri de (madde: 6) (...) "Şekâvete müncer çeteciliği nefretle reddeder" şeklindeydi.[16] Alaşehir Hareket-i Milliye ve Redd-i İlhak Kongresi delegeleri tarafından 23 Ağustosta İngiliz İşgal Kuvvetleri Komutanı Milne'ye çekilen bir telgrafta, asıl niyetlerinin ne olduğuna 'açıklık' getiriyorlardı. Telgrafta, sadece Yunanlıların haksız ve hilekâr tecavüz ve cinayetlerine karşı olunduğu, buna karşılık 'Düvel-i muazzama'ya karşı bir kasıtları olmadığı, böyle bir şeyi akıllarından bile geçirmedikleri vurgulandıktan sonra, eğer İtilaf Devletleri İzmir ve civarının işgalini zaruri görüyorlarsa, bunun bizzat bu 'medeni' devletler tarafından yapılmasını istiyorlardı.[17]

'Milli Mücadele'nin *yedi düvelle* savaş, anti-emperyalist bir mücadele olduğuna dair *iddialar* sonradan uydurulmuş safsatalardır. 'Milli Mücadele', Ermeni katliamı ve Anadolu'nun Rumlardan temizlenmesi sürecinde katledilip-sürgün edilenlerin varlıklarına elkoyanlarla, devletsiz kalma telaşına düşen İttihatçıların (devletlûların densin) ittifakına dayalı bir hareketti. Bu iki kesimin 'ortak amacı', elkoydukları Ermeni ve Rum mallarının elden gitmesini engellemek, ne pahasına olursa olsun (manda yönetimi de dahil) devleti elde tutmaktı. Önemli olan 'nasıl bir devlet' değil, *mutlaka bir devlete sahip olmak*tı. Bir kere 'Milli Mücadele' döneminde, Doğuda emperyalist devletlerle bir çatışma yaşanmıyor; Güneyde Fransızlarla Urfa, Maraş ve Antep'te çatışma olmuştu; ama bu çatışma, Fransızların bölgedeki varlığına tepkinin sonucu değil, Fransızların Ermenilere arka çıkmasına duyulan öfkenin sonu-

16 Sabahattin Selek, **Anadolu İhtilâli I,** s.123.

17 Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. İlhan Temeli, Selim İlkin, Ege'deki Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşı'na Geçerken Uşak Heyeti Merkeziyesi ve İbrahim (Tahtakılıç) Bey, Ankara, 1989.

cuydu... Zira Fransızlar 1916 yılından başlayarak, Ermenilerden oluşan birlikler kurmuşlardı. Zaten bölgenin İngilizler tarafından işgal edildiği 1919 sonuna kadar hiçbir çatışmanın olmayışı da, yukarda söylenenleri doğrular niteliktedir. Batıda savaşın asıl nedeni de, bölgenin yabancılar tarafından işgal edilmesi değil, işgalcinin Yunanlılar oluşudur. İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali, 'hakaret ve zulüm' sayılmıştır. Bunu bir bakıma *Millet-i hakime* sendromu saymak gerçek duruma uygun düşüyor... Oysa, kimsenin bir İngiliz işgaline itirazı yoktu. Eğer mutlaka bir işgal 'gerekiyorsa', bunun İngilizler olması istenmekteydi... Öyleyse 'anti-emperyalizm' bunun neresindedir...

Durum böyle olduğu halde, sadece resmi tarih üretmeye memur edilmiş 'taife' değil, Avrupa-merkezli ideolojik saplantıların etkisinden yakayı bir türlü kurtaramayan sosyalistler de 'Milli Mücadele'nin 'anti-emperyalist olduğunu ileri sürmeye devam ediyorlar. Milli Mücadele'de ve Cumhuriyet'te mutlaka 'ilerici' bir yan 'bulmak' için inatçı bir çaba sarfediliyor oluşu düşündürücüdür. Amalı, fakatlı zorlamalarla 'Milli Mücadele'ye bir anti-emperyalizm, onun sonunda kurulan 'Cumhuriyet'e de ilericilik-devrimcilik 'yakıştırma' çabaları üzerinde düşünülmesi gereken önemli bir sorundur. Bu çabaların açıktan açığa Kemalist bir söylemle yürütüldüğü örnekler az değildir; ama en çok kafa karıştıranlar da bunlar değildir. Asıl üzerinde durulması gereken, bu sol Kemalist tezleri, marksizm sosuna bulayarak meşrulaştıranlar üzerinde daha çok durmak gerekir. Bunlar arasında en çok itibar göreni olmadığı halde en gayretli olanlardan biri Sungur Savran'dır.

Sungur Savran, "*Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri*" başlığını taşıyan kitabının 'Milli Mücadele'nin niteliğini tartıştığı bölümünde, şunları yazıyor: "Milli Mücadele, emperyalist ya da emperyalist destekli bir işgale karşı bir mücadele olduğu **ölçüde**, şu ya da bu toprak parçası konusunda hangi ulusal topluluğun haklı olduğu sorunundan bağımsız olarak, burjuva devrimlerinin klasik 'yurt savunması'nın özgül bir örneğidir. Bu anlamda **ve yalnız bu anlamda**, Milli Mücadele anti-emperyalist bir nitelik taşır".

Bir defa yurt savunması, burjuva devrimlerinin klasik bir özelliği değildir. Aksine burjuvazinin, sermayenin çıkarları uğruna gerekirse ulusal sınırlardan vazgeçmeye hazır olduğu söylenmiştir (Lenin). Üstelik emperyalist savaşların hepsi fetih amaçlarıyla başlasalar bile, sonuçta eldeki sınırlardan vazgeçme olasılığını peşinen kabul etme üzerine kuruludur. Her şey bir yana, 1871 Paris Komünü deneyimi, burjuvazinin "yurt savunması"ndan kaçındığına ve bu savunmayı proletaryanın üstlenişine en çarpıcı ve bilinen örnektir. Kaldı ki yurt savunması, marksistler tarafından hiç değilse I. Dünya Savaşı'ndan beri, "burjuva devrimlerinin klasik bir özelliği" olarak değil, kendi burjuvazisiyle çıkar birliği yaparak emperyalist sömürüden pay alma arayışındaki oportünistlerin başlıca bahanesi olarak anılmaktadır.

Nitekim Savran da, yukarıdaki tespiti yaptıktan sonra, söylediklerini nüanse etme ihtiyacını duyuyor ve şöyle devam ediyor: "Buna karşılık, Milli Mücadele'nin Kemalist önderliği, emperyalizme karşı mücadele veren bütün burjuva ve küçük burjuva önderlikler gibi, emperyalizmle her an uzlaşmaya açıktır ve sonunda uzlaşmıştır. Ne var ki, başka bazı örneklerden farklı olarak, bu uzlaşmanın bağımsızlık temelinde gerçekleşmiş olması önemlidir. Her halükarda, Kemalist önderliğin uzlaşmaya açık oluşu, uzlaşma gerçekleşene kadar mücadelenin anti-emperyalist bir dinamik taşımış olduğu gerçeğini ortadan kaldırmaz".

"Milli Mücadele'nin programının ya da Kemalist önderliğin bilincinin, emperyalist sistemi bir bütün olarak karşısına almadığı ya da bağımsız bir devlet kurulmuş olmasına rağmen emperyalizme ekonomik bağımlılığın devam ettiği türünden gerekçelerden hareketle Milli Mücadele'nin anti-emperyalist hiçbir boyutunun olmadığı sonucuna varılamaz. Emperyalizmin hakimiyeti altındaki herhangi bir ülkede (bu ülke ister bir sömürge olsun, ister yarı-sömürge) **burjuvazinin anti-emperyalizmi zorunlu olarak sınırlı ve tutarsızdır.** Bu tür bir argüman, yalnızca burjuvazinin hiçbir yerde tutarlı olarak ve sonuna kadar anti-emperyalist olmayacağını kanıtlamaya yarar.

Bu doğrudur, ama Milli Mücadele'nin burjuvazinin tek yanlı ve kısmi anlamında anti-emperyalist bir boyut taşımadığını göstermez".[18]

"Amerikan mandasına sığınmanın bile gündeme geldiği bu dönemde bağımsızlık için verilen mücadele bir 'yurt savunması' niteliğini taşır ve emperyalizmle çeliştiği ölçüde bu **çok sınırlı anlamda** anti-emperyalist bir karaktere sahiptir".[19]

Savran, ilk saptamasını nüanse etmek üzere dolambaçlı cümleleri sıraladıktan sonra da geriye yine yurt savunmasından başka bir şey kalmıyor. Milli Mücadele'nin *yurt savunmasının özgül bir örneği* olduğu için anti-emperyalist sayılması gerektiğini ileri sürüyor. Eğer yurt savunması, anti-emperyalist olmak için yeterli koşulsa, anti- emperyalizm kavramının hiçbir değeri, önemi ve işlevselliği kalmaz. Bu durumda kavram her türlü teorik-ideolojik-siyasal-etik içeriğinden soyutlanıp, içi boş bir kabuk haline gelir.

İkinci olarak, Savran, *Kemalist önderliğin burjuva-küçük burjuva karakterinden ötürü, emperyalizmle uzlaştığını*, ama 'hiç değilse uzlaşma olana kadar *anti-emperyalist niteliğini koruduğunu* yazıyor. Öyleyse şu soru akla gelir; Savran'ın anti-emperyalist saydığı 'dönemde' anti-emperyalizme uygun neler yapılmıştır? Anti-emperyalist dönemden *uzlaşmaya* geçişi *belirleyen* nedir? *Her an uzlaşmaya hazır* bir hareket nasıl oluyor da 'başlarda' anti-emperyalist olabiliyor? *Bütün burjuva önderliklerinin zaafı* nasıl oluyor da Kemalizmin 'artı hanesine' kaydediliyor? Bu soruların yanıtı yoktur... Oysa kavramlar, onu kullananın 'ihtiyacına göre' eğilip-bükülemezler, içerikleri ve kapsamları istendiği gibi 'doldurulup-boşaltılamaz'... Aksi halde, kavramların varlık nedeni ortadan kalkar. Okuyucu, anti-emperyalizm tartışmasıyla ilgili olarak, "*Paradigmanın İflası*" adlı kitabımıza bakabilir. Ekonomik sömürü ve bağımlılıktan kurtulma perspektifi, anti-emperyalizm kavramının en önemli

---

18 Sungur Savran, **Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri I (1919-1980)**, Kardelen Yay., İstanbul, 1992. ss.75-76. (Altı yazarın kendisi tarafından çizilmiştir).

19 **A.g.e.**, s.81.

yapıcı unsurudur. Bu itibarla, ekonomik sömürü ve bağımlılık ilişkilerini dönüşüme uğratmayan, eşitsiz ekonomik-ticari ilişkileri hedef almayan bir siyasal hareketin anti-emperyalist sayılması mümkün değildir. Çünkü, kapitalist sömürü ilişkilerine kısmen dokunmak mümkün değildir. Bu itibarla bunu gerektiren bir 'anti-emperyalist tutumun' kısmen de olsa savunulmaması gerekir.

Bununla birlikte, Savran, Milli Mücadele dönemine öyle ya da böyle bir anti-emperyalist nitelik tanıma konusundaki hassasiyetinin nedenini açıklarken şunu söylüyor:

"Son dönemde gayri resmi ideolojinin sözcülerince yaygın olarak kullanılan bu tür argümanlar politik olarak 'kaş yaparken göz çıkarma' olarak nitelenebilecek sonuçlar doğurur. Gayri resmi ideolojinin sözcüleri Kemalist ideolojinin etkisini yıkma telaşı içinde, **bütün** burjuva önderliklerin zorunlu olarak taşıdığı sınır ve zaafları Kemalizme özgü gibi göstererek burjuva demokrasisi ve burjuva nitelikli ulusal hareketler hakkında yanılsamaların yeniden üretimine katkıda bulunurlar".[20]

Kimin kaş yapayım derken göz çıkardığı apaçık ortadadır. Bugün bertaraf edilmesi gereken yanılsama; burjuva, küçük burjuva nitelikli önderliklerin zaaf ve tutarsızlıkları konusunda iyimserlik beslemek konusundaki midir; yoksa emperyalizmle uzlaşmaya peşinen hazır olan burjuva, küçük burjuva önderliklerine karşı tedbirli olma konusundaki mi?

Savran, yine de yurt savunması argümanıyla yetinmenin yetersizliğinin farkındadır. Bu nedenle bir ek argümanı öne sürüyor:

"Bütün bunların ötesinde," diyor Savran, "bir burjuva devrimi olarak Kemalist devrimin programında bağımsız bir devlet kurmanın dışında emperyalizmle en ufak bir çelişki yoktur".[21]

Demek ki, Kemalist hareketin kısmen de olsa anti-emperyalist oluşunun asıl kanıtı, bağımsız bir devlet kurma hedefi imiş.

---

20 **A.g.e.,** ss.75-76. (Altı yazarın kendisi tarafından çizilmiştir).
21 **A.g.e.,** s.82.

Bu ifadeye bakılırsa Kuvay-ı Milliye hareketinin, I. Emperyalist Paylaşım Savaşı'nın taraflarından biri olan ve fakat mağlup olmuş bulunan Osmanlı İmparatorluğu topraklarında değil, herhangi bir sömürge toprağında filizlendiğini sanır. Sanki Osmanlı Devleti'nin temsilcileri, Mondros ve Sevr antlaşma masalarına belli başlı emperyalist devletlerle eşit konumda bağımsız bir devlet olarak oturmuş değildir... Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak ve güç kaybettiği kesindir. Ama, bağımsız devlet olma niteliğini ne zaman kaybettiğini kimse söylememektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun emperyalist devletlere bağımlı hale gelişi de besbelli ki, I. Dünya Savaşı'ndan sonra olmuş değildir. TC'nin kurulmasıyla da o boyunduruğun kırıldığını, Sungur Savran bir yana, pek çok sol kemalist de savunmakta değildir. Demek ki, bir bağımsız devlet kurulması da Milli Mücadele'nin 'kısmen de olsa' savunusuna yetmemektedir. Öyleyse geriye ne kalıyor?

Resmi ideoloji kadar sol kemalistlerin tümünün paylaştığı başlıca argüman, bir gerici imparatorluğun yerine gerici bir cumhuriyetin kurulmasını *ileri bir aşama* olarak sunulması ve bu geçişin bir "devrim olarak" savunulmasıdır. Bu tutumu benimseyenlerin neden aynı süreçte, aynı tarafta yer alıp da yenildikten sonra tarihe karışan Almanya'nın ve Avusturya-Macaristan İmparatorluklarının yerlerini birer burjuva cumhuriyetine bırakışlarını aynı terimlerle ifade etmedikleri de merak konusudur. Devrim sorununa gelince; hem Almanya, hem de Avusturya-Macaristan'da imparatorların tahtı terk etmesine varan proleter ayaklanmaları olmuştur. Cumhuriyetlerin kuruluşuysa, sosyal demokrat hainlerin önderlik ettiği karşı devrimlerin sonucunda gerçekleşmiştir. İşte, Osmanlı'dan TC'ye geçişin farkı da tam buradadır. Kuvay-ı Milliye hareketi bir proleter devrimini ikame etmek suretiyle, açık bir karşı devrime gerek kalmaksızın proletaryayı ve Kürtleri egemenliği altına alan bir cumhuriyet kurmuştur. Kaldı ki, Kuvay-ı Milliye'nin kendisi değilse bile, dayandıkları güçlerin anti-emperyalist bir halk dinamiğini ifade ettiği dahi doğru değildir. Milli Mücadele döneminde bu nitelemeye uygun tek haklı

başkaldırı Koçgiri'de başlayandır. TC'nin kuruluşu da o hareketin ezilmesi ile sağlanmıştır.

Kemalizme ilerici bir nitelik atfetmek isteyenlerin tutundukları son dal ise, Kuvay-ı Milliye olmasaydı, başkenti dahi işgal altında olan Osmanlı İmparatorluğu'nun tam bir sömürge haline geleceğidir. Bu spekülatif saptama, I. Dünya Savaşı gerçekliğinin göz ardı edilmesinden kaynaklanmaktadır. Savaş iki devlet arasında değil, iki emperyalist ittifak arasında cereyan etmiştir. Bunun sonucunda galip gelenlerin birer birer yenik düşenleri sömürge haline getirmesi bahis konusu bile değildir. Söz konusu olan ve gerçekleşen, mağlup devletlerin topraklarının bir kısmına ve sömürgelerine, galip gelenlerin savaş öncesinde yaptıkları antlaşmalar uyarınca ve güç dengeleriyle orantılı olarak el konmasıdır. Bu da olmuştur. Bu bakımdan Osmanlı'nın başına gelen müttefiklerinin başına gelenden farklı değildir. Galip devletlerden herhangi birinin, Osmanlı'dan arta kalanları tamamen kendi sömürgesi haline getirmesi ise, düpedüz yeni bir paylaşım savaşının başlangıç noktası olurdu. Demek ki, Osmanlı İmparatorluğu'ndan (ne kadar bağımsız olduğu tartışma konusu olan) bir Türkiye Cumhuriyeti devletinin çıkmış olması, ne Kuvay-ı Milliye'nin, ne de Mustafa Kemal'in program ve özel marifetleriyle gerçekleşmiş değildir. Emperyalist savaşın sonuçları tarafından tayin edilmiştir. Bu gelişmeyi ilerici ve benzeri sıfatlarla belirlemek, savaşın sonucunda imzalanan emperyalist barış antlaşmalarına aynı sıfatları yakıştırmayı gerektirir ki, öyle yapılmaktadır. İşte bu nedenle Milli Mücadele hakkındaki yanılsamalardan, resmi tarihin gözlüğünü kırarak kurtulmak önemlidir.

'Milli Mücadele' dönemi, emperyalist savaşın sona ermesiyle, Lozan Barış Antlaşması arasında diplomatik uzlaşma arayışlarının esas olduğu yaklaşık beş yıllık dönemdir. Bu dönemde, Güneydoğu'da Urfa, Maraş ve Antep'te Fransızlarla sınırlı bir çatışma dışında, bir Türk-Yunan savaşıdır. Yunanlılar, İzmir'i İngilizlerin teşviki ve desteğiyle işgal etmişlerdi. İngiltere'nin global çıkarları 1921'den itibaren bu desteğin çekilmesini 'gerektirmiştir'. Zira Sovyetler Birliğini'nin, sosya-

lizmin kalesi olarak emperyalizmi tehdit eden güçlü odak haline gelmesi, savaş öncesi ve savaş süresinde yapılan tüm hesapları geçersiz hale getirmişti. İngiliz emperyalizminin global çıkarları, komünizmin yayılması karşısında 'zayıf bir Yunanistan' yerine, köklü devlet geleneği olan 'güçlü bir Türkiye'den yana tavır almayı gerektiriyordu. Bu yüzden başta İngilizler olmak üzere, Kemalistlerin emperyalizmle uzlaşması zor olmamıştır. Resmi tarihin ısrarla kabullendirmeye çalıştığının aksine, 'Milli Mücadele' ileri sürüldüğü kadar önemli değildi. Mistifikasyon yaratmak için dönemin olayları ve yapılanlar bilinçli olarak abartılmıştır. Asıl önemli olan I. Emperyalist Savaştı. Milli Mücadele'yi yürütenler de İmparatorluğu emperyalist savaşa sokanlar da İttihatçılar olduğu için, bu 'ekibin' büyük savaştaki sorumluluğunu göz ardı etmek için, 1919 sonrasının 'hikayesi' bilinçli olarak ön plana çıkarılıp-abartılmıştır... Oysa 1923'te ortaya çıkan tabloyu anlamak için en azından Büyük Savaşın patlak verdiği 1914'e, dahası 1908'e kadar gitmek gerekir... Burada da her zaman olduğu gibi Latince deyimin gereği yapılacaktı: *Qui nescit dissimulare, nescit regnare*... (Gizlemesini bilmeyen, yönetmesini de bilmez).

II. Cumhuriyet'in Tarihsel Anlamı Üzerine

"Bir zamanlar başımızda/ Bir duygusuz sultan vardı/ Memlekete hiç bakmazdı/ Ne fabrika ne yolumuz/ Ne de böyle okulumuz/ Yurtta bir şeyimiz yoktu/ Bu yüzden derdimiz çoktu/ Yetişti imdada Ata/ şükür kavuştuk hayata/ Önce düşmanları boğdu/ Sonra sultanları kovdu/ Verdi bize hürriyeti/ Bu güzel cumhuriyeti...". Yukarıdaki şiir, Cumhuriyetin 'resmi şairlerinden' Hakkı Sunat'a ait. Aslında 'resmi şair', Cumhuriyetin yönetici klik tarafından nasıl algılandığı, en azından nasıl 'algılanmasının istendiği' konusunda bir fikir veriyor. Her toplumsal olgu, o olguya kimin tarafından bakıldığına göre değişik anlamlar, içerikler taşımak durumundadır. Bu yüzden, Cumhuriyetin kurucuları olan Jön Türkler için Cumhuriyetin anlamı, az-çok şairin hikaye ettiği gibi olmalıydı... Öyleyse, tehlikeye giren iktidarına (devletine densin) yeniden kavuşan Devletlûlar, onların dar çevresiyle, Taşranın "kadim egemen-

leri" olan derebeyleri, büyük-küçük toprak ağaları, katledilen-sürgün edilen Ermeni ve Rumların mallarına el koyan 'yeni zenginler', İstanbul'un, İzmir'in vb. komprador ticaret 'burjuvazisi' için farklı, savaşlarda kırdırılan, vergi veren, varı-yoğu zorbalıkla elinden alınan emekçi halk çoğunluğu (köylüler, işçiler, esnaflar vb.) ve sadece sınıfsal aidiyetleri itibariyle değil, etnik aidiyetleri nedeniyle de 'ayrı muameleye' tâbi tutulan Kürtler için farklı bir *Cumhuriyet* söz konusu olacaktı...

Cumhuriyeti kuran kadro, II. Meşrutiyet darbesini yapan kadroydu. Bu kadronun ideolojik dağarcığı, kapitalizmin ve modernitenin yanlış, değilse eksik bir kavranışına dayanıyordu. Onlar için gerçek dünyada olup-bitenler, "biçimlerden", "görüntülerden" "kimi *çağda*ş denilen kurumlardan ve söylemlerden" ibaretti... Biçimlerin, görüntülerin, kurumların gerisindeki asıl belirleyici dinamikleri ve harekete geçirici temel unsurları kavramaktan acizdiler. Sonuçları, nedenler gibi algılıyorlardı.

Aslında bu durum, taşıdıkları 'bilincin' nihai analizde bir sömürge bilinci olmasıyla ilgiliydi. Batı, onlar için anayasalar, kanunlar, parlamento, siyasi partiler, mahkemeler, giyim-kuşam, yeme-içme alışkanlıkları, opera ve bale, senfoni orkestrası, at yarışları, papyon-kravat, frak, balolar vb.'den ibaretti. Kendileri de bunlara sahip olurlarsa, Batı gibi zengin ve 'modern' olacaklarını sanıyorlardı. Mustafa Kemal, 1906'da: "Hürriyet olmayan bir memlekette, izmihlâl vardır. Her türlü terakkinin ve kurtuluşun anası hürriyettir" demişti[22] Mustafa Kemal, özgürlüğü kendi başına bir amaç olarak değil, ilerleme ve kurtuluş için bir araç olarak görüyor... Kurtuluştan kastettiği de devletin kurtuluşundan başkası değildir... Nitekim iktidara gelir gelmez tüm özgürlükleri boğarak özgürlüğün *ne için* gerekli olduğunu kanıtlamıştı... Batının zenginliğiyle kendileri ve kendilerine benzeyenlerin yoksulluğu arasındaki nedensellik ilişkisini kavrayacak yüksekliğe bir türlü çıkamadılar... Oysa söz konusu söylemler, kurumlar, mekanizmalar, 'görüntüler', temeldeki güçlerin ve

22 Akt: Ekrem Ceyhun, *Cumhuriyet ve 75 Yılda Kazandırdıkları,* Yeni Türkiye 23-24, s.151.

dinamiklerin ürünüydü. Elbette ideolojik-siyasal-kurumsal 'üst-yapılar'la, maddi temel arasındaki ilişki diyalektik bir ilişkiydi; ama İngiltere'de, Fransa'da, Almanya'da, daha sonra Japonya'da vb. parlamento olduğu için kapitalizm gelişmemişti. Tam tersine parlamento, kapitalist gelişme dinamiğinin ortaya çıkardığı yeni sınıf ve yeni sınıfın dayatmasıyla ortaya çıkmış bir 'kurumdu'...

Eğer bu dünyada olup bitenler, birer iyi niyet-kötü niyet sorunu olmaktan ötede bir şeyse, ve asıl belirleyici olan sınıfsal çıkarlarsa, Osmanlı İttihatçı yönetici kliği ve münevveri için yukarda ifade ettiğimiz tarzda siyasal-entelektüel-etik kaygılar söz konusu değildi. Onların ufku devletle sınırlıydı. Devlete sahip oldukları anda sorunu çözülmüş sayıyorlardı. Geriye o devleti 'ilelebet yaşatmak' kalıyordu... Cumhuriyeti kuran İttihatçı kadronun ideolojik *dağarcığını* Tanzimat 'bilinci' oluşturuyordu. İşte bu 'bilincin' İttihatçı siyaset yapma pratikleri ve üslûbuyla bütünleşmesinden Cumhuriyetin ideolojik-siyasal dağarcığı oluşmuştu... Bu bütünselliği Roderic H. Davison şöyle ifade ediyor: "Türkiye'de uzun yüzyılların devlet geleneği; fikir planında Tanzimat ve pratik (uygulama) planında İttihat ve Terakki zihniyeti ile şekillenen, cumhuriyet ile de kökleşen biçimiyle (günümüzdeki toplumsal ve siyasal sorunlara kaynaklık eder şekilde) değişmeyen bir yapılanma ve tarihsel sürekliliğin neticesi olarak siyasal bir süreklilik arzetmiştir. Bu süreklilik ise, Türkiye'de demokratikleşmenin önündeki en temel sorun ve en temel engeldir.

Yeni cumhuriyetin tüm sahip oldukları, gerek toplum yapısı, gerek kültürel kaynakları, gerekse ekonomik kaynakları olsun, daha önceki Osmanlı İmparatorluğu'ndan miras kalmıştır. Ve bu genelleme siyasal kaynaklar; yönetim kurumları, idare pratikleri ve siyasal kavramlar açısından da büyük ölçüde doğru gözükmektedir".[23]

23 Roderic H. Davison, *Akakturk's Reforms Back to its Roots*, in Atatürk and Turkey of republican era (n.p. Union of Chambers of Commerce, Industry, Maritime Commerce and Comodity Exchanges of Turkey'de nakt:-

'Eski sınıflar' *yeni şeyler* yapamazlar. Ancak yeni sınıfların, yeni bir ideoloji ve toplum projesiyle tarih sahnesinde çıktıklarında yeni bir şeyler yapma şansları vardır. 1923'ten sonra yapılanların hiçbiri *yeni* değildi. Eskinin makyajlanmış bir versiyonu *yeniymiş* gibi sunulmuştu. Yapılanların *yeni* ve *orijinal* olduğuna önce kendilerinin inanması gerekiyordu ve inandılar... Bu durum egemen ideoloji kategorisinin bir paradoksudur... Başkalarını inandırmak için, kendileri de maalesef inanmak zorundaydılar ve bu amaçla akıl almaz zihinsel manipülasyonlar ve tahrifatlar yaptılar. Oluşturdukları totaliter resmi ideolojiyle genç nesillerin beyinlerini dağlayıp iğdişleştirdiler. Modernlik, çağdaşlık, ilerleme vb. retoriğiyle cahil bir okumuşlar sürüsü yarattılar. Hiç bir zaman asıl amaçları eski düzenle hesaplaşmak olmadı. Eski düzeni sürdürmek için 'yeni kavramları, söylemleri ve kurumları' kullandılar. Daha önce de çeşitli vesilelerle değindiğimiz gibi, yapılanlar son analizde *eskiyi* tasfiye edip *yeniyi* yaratmak değil, bazı 'yeni' formları ve mekanizmaları *eskinin hizmetine sunmaktan* ibaretti. Eski şarabı yeni şişede sunma zorlamasının adı *inkılâp* olacaktı...

Bu aşamada başka birçok kavram gibi, çok sık kullanılan; ama gerçekten ne olduğu, ya da olması gerektiği hakkında bilinç açıklığı bulunmayan *ilerleme* kavramı üzerinde durmak yararlı olabilir. Gerçekleştirilen bir şeyin *ilerici* sayılmasının kriteri ne olmalıdır? Örneğin bir ülkede iktidarda olan bağnaz bir diktatörlük, fabrikaların sayısını iki kat, tren yollarının uzunluğunu üç kat, havaalanı sayısını dört kat, okula giden öğrenci sayısını beş kat, ihracatı altı kat, ithalatı yedi kat, polis sayısını sekiz kat, savcı ve hakim sayısını dokuz kat, asker sayısını on kat artırdığında, (...) bunlar 'ilerici' sayılacak mıdır? Üretimi, ihracatı, okul sayısını kim neden artırmak istiyor? Bir sömürge yönetimi, kendi metropolüne (anavatan densin) ihraç edilmek üzere, sömürgesindeki pamuk üretimini 15 kat, maden cevheri

---

Ahmet Saraçoğlu, *Cumhuriyetin 75. Yılını Kutlarken Demokratikleşme Bağlamında İttihatçı Geleneğin Siyasal ve Tarihsel Sürekliliğinin 1923 Cumhuriyetine Mirasının Değerlendirilmesi,* Yeni Türkiye, sayı: 23-24, s. 264.

üretimini (istihracını) 30 kat artırıp, bunları taşımak için demiryolu şebekesi ve liman inşa ettiğinde, bütün bunlar sömürge halkı için 'ilerleme' sayılacak mıdır? Daha sonra söz konusu sömürge 'bağımsızlığını kazandığında', aynı şeyler 'kendi' yönetici sınıfı (milliyetçi iktidar) tarafından yapıldığında değişen bir şey olur mu? Aynı şekilde, sömürgedeki insanların sömürgecilere özenip, giyim-kuşam, yeme-içme, düşünce tarzlarını sömürgeci ülkedekine benzetmesi, onu taklit etmesi bir 'ilericilik' göstergesi sayılabilir mi? Bir ülkeyi 'modernleştiren' diktatör, bu yaptıklarından dolayı 'ilerici diktatör mü' sayılacaktır? Diktatörleri, biri *ilerici* diğeri *gerici* diye ayırmak 'isabetli midir'... Aydın despot kavramı, itibar edilmesi gereken bir kavram mıdır? *Aydın ve despot*, diktatör ve ilerici kavramlarını yan yana getirip, bunlardan bir 'anlam' bütünlüğü çıkarmak bilimsel kriterler karşısında bir değer taşır mı?

Söz konusu *modernleşme* kimin için ne anlama geliyor sorusu sorulmadığı sürece, kavram ve kafa karışıklığının önünü almak mümkün değildir. Bu durumda, sömürgeci-emperyalist devletlerin ünlü *uygarlaştırıcı misyon* retoriği de haklılık kazanır. Bir ülkedeki mekanik gelişmeler, örneğin fabrikalar kurulması (kimi maddi gelişmeler densin), okul ve öğrenci sayısının, çimento ve çelik üretiminin artması *ilericilik* sayılırsa ve başka bir kritere gönderme yapılmazsa, pekâlâ sömürgecilik ve emperyalizmin ortaya çıkardığı sonuçlar da kolaylıkla *ilerici* sayılabilir... Bir toplumda etik-moral-tarihsel değerlere gönderme yapmayan bilimsel ve teknik birikimin artması, ilericilik sayılabilir mi? Eğer herhangi bir *gelişme*, insanların özgürlüğünü, insan kişiliğinin bağımsız gelişmesini, bireyin özerklik ve özgür eylem alanını genişletip, önünü açıyorsa, ancak orada gerçek anlamda ilerlemeden söz edilebilir.

Öyleyse, gerçekleşenin ilerleme sayılabilmesi için, bir kere toplumun tamamını kapsaması, doğrudan üreticilerin (emekçi halk çoğunluğu) yaşam koşullarında sadece maddi değil, aynı zamanda etik-moral bir iyileşme sağlaması gerekir. 'Modernleşme' pekâlâ halk çoğunluğu aleyhine sonuçlar doğurabiliyor. Halk çoğunluğu için yıkıcı sonuçlar doğuran

böylesi bir 'modernleşmeye' tepki gösteren halkın 'gerici, 'modernite düşmanı' 'medeniyet karşıtı' sayılması ne anlama gelecektir? Demek ki, herkes için aynı anlama gelen bir *ilerleme* mümkün değildir... Zira 'modernleşme' milyonlarca, hatta milyarlarca insan için yaşam araçlarından yoksun kalmak, geleneklerinden ve köklerinden kopmak, kendi kültürüne yabancılaşmak, açlığa, sefalete ve manevi aşağılanmaya maruz kalmak vb. anlamına gelebiliyor... Sadece bu kadar da değil, sonuçları itibariyle vahim çevre tahribatına, ekolojik yıkıma da eşlik edebiliyor... Bu bütünlük içinde 'cumhuriyet'in ilanından sonra da Türkiye'deki emekçi halk çoğunluğu için bırakın özgürlükler, bireysel özerklik ve demokratik haklar alanının genişlemesini, yaşam koşulları da kötüleşmeye devam etti. Halk çoğunluğunun yaşam koşullarının kötüleşmesiyle, devletlûlerin ve egemen sınıf oluşturan diğer unsurların durumlarının 'iyileşmesi' arasında ters yönde bir ilişki vardı. Egemen sınıflar blokunun, sömürü olanaklarının güvence altına alınması; 'ilericilik' 'modernleşme', 'batılılaşma', 'çağdaşlaşma', 'muasır medeniyet seviyesini yakalama' vb. olarak sunulmuştur...

Kapitalist ülkeler yarışına geç katılan Almanya şansölyesi Bismarck, Batı Avrupa ülkeleri arasında ilk sosyal politika mevzuatını oluşturan liderdi. Sağlık, hastalık, yaşlılık vb. sigortası sistemini geliştirdiğine bakarak, Bismarck'ın yaptıkları 'ilerici' düzenlemeler sayılabilir miydi? Oysa, Bismarck bu tür uygulamalarla: a) İşçi sınıfını sosyalistlerden soyutlamak; b) İşçi sınıfının desteğini alarak liberal burjuvazinin taleplerini püskürtmek, fakat hepsinden daha önemlisi; c) Bismarck, bir sosyal mevzuat oluşturup işçi sınıfının desteğini kazanarak, saldırgan dış politikası ve yaklaşan emperyalist savaş için, 'iç barışı' ve 'milli birliği' takviye etmek istiyordu. Tarihsel bir perspektiften bakıldığında, Bismarck'ın sosyal reformları, asla 'ilerici' reformlar sayılamazdı. Buradan 'ilerleme' olarak sunulanın her zaman ve her koşulda çelişik bir nitelik taşıdığı sonucunu çıkarmak mümkündür. Devletin halk çoğunluğu üzerindeki hakimiyetini tesis etmeye yarayan düzenlemeler 'ilerici' sayılabilir mi? Bu konuda yanılsama yaratan bir şey de,

'daha sonra gelen daha iyidir' kabulüdür... Oysa yeni olanın, mutlaka 'iyi olması' diye bir kural yoktur. İlerleme veya ilericilik de soyut, genel ve evrensel değil, tarihsel kavramlardır. Her somut tarihsel durumda farklı bir içerik taşırlar. Bu içeriği belirlemek için de, ulusal gözlüklerden kurtulmak gerekir. Nitekim filanca tarihte Fransa'da yaşanmış bir gelişmeyi, elli yıl sonra Almanya'da tekrarlamanın aynı içerikte bir ilericilik anlamına gelmediğini Marx defalarca tekrarlamıştır.

Bu bakış açısıyla, 1920'li yıllarda ilericiliğin ölçüsünü Hollanda'nın bağımsızlık bildirgesinde, Amerika'daki İngiliz Kolonilerinin bağımsızlık hareketinde, 1789 Fransız Devriminde vb. aramak beyhudedir. Eğer burjuva çağının başlamasıyla birlikte tarih, Dünya Tarihi (Alman İdeolojisi) haline gelmişse, artık her ülkenin kendi tarihini kendi başına yaşaması bahis konusu değildir. Bu itibarla, 1920'lerde ilericiliğin ölçüsünü Ekim Devrimi ve onu izleyen gelişmelerde arayıp bulmak gerekir. İlericiliğin sınırı en azından 1917 Ekim Devrimi'dir. Emperyalizm ve proleter devrimler çağında, örneğin bir Gürcistan'ın, Moğolistan'ın bağımsız devlet olarak kuruluşunun gerisinde kalan gelişmeler illa ki gerici sıfatı yakıştırmak gerekmiyorsa da, *ilerici* demek marksistlere düşmez. Milli Mücadele döneminde ilerici sıfatı yakıştırılacak bir hareket aranıyorsa, bu, Mustafa Kemal'in değil, onun katlettirdiği öteki Mustafa'nın, Mustafa Suphi'nin temsil ettiği harekettir...

'Milli Mücadele' bir halk hareketi olmak bir yana, bir 'ulusal kurtuluş hareketi' sayılmak için hiçbir koşul taşımıyordu. Burjuva önderlik altında yürütülmüş bir hareket değildi. Emperyalizmin baskısı sonucu, zaten 'cılız' olan ve daha çok 'komprador burjuvazi' sayılabilecek unsurların önemli bir kısmı da, Ermeni katliamı-Rum göçüyle daha da budanmış durumdaydı. 'Özgürlükçü ideolojinin' esamesi bile okunmuyordu. Hareketin ne bir ideolojisi vardı, ne de kitle desteği. Halk hareketine dayanmak bir yana, 'halka rağmen' kotarılmıştı. Halkın Yunan Savaşına çok sınırlı katılımı da ancak zorla, terör ve şiddetle, velhasıl İstiklâl Mahkemeleri marifetiyle sağlan-

abilmişti... Bu gerçeği bizzat Mustafa Kemal de Büyük Millet Meclisi'nin 19 Eylül 1921'deki toplantısında Sakarya Meydan Savaşı'yla ilgili olarak: "diyebilirim ki, bu muharebe Subay muharebesi olmuştur" diyor.[24]

Bir ideolojiden ve kitle desteğinde yoksun bir 'kurtuluş hareketi' olabilir miydi? Milli Mücadele'nin 'devrim yapmak', 'yeni bir şey yapmak' gibi bir perspektifi yoktu. Yegane amaç devleti kurtarmak, çöken Osmanlı'yı 'diriltmekti'. Ve esas itibariyle diplomatik bir süreç olan 'Milli Mücadale' sürecinde, emperyalistlerle uzlaşma sağlanınca sorun *çözülmüş* sayıldı. Yegane amaç, İmparatorluğun hiç değilse 'bakiyesini' kurtarmak, devleti restore etmek olunca, bunda şaşılacak bir taraf yoktur... Buna rağmen olayların seyri, iç ve dış belirleyiciliklerin diyalektiği, iktidar içi çelişkilerin bir sonucu olarak, Saltanatın ve Hilafetin tasfiyesiyle sonuçlanacaktı... Fakat sayısız nedenlerden ötürü, kurulan yeni rejim son tahlilde bir *padişahsız padişahlık* rejimiydi. Kendi canlarını ve devleti kurtarmak üzere yola çıkan İttihatçıların devleti ve toplumu dönüştürmek gibi bir kaygıları olabilir miydi? Devleti dönüştürmek, ancak başka 'sınıfların', başka bir önderliğin, velhasıl başka aktörlerin eseri olabilirdi; ama ortalıkta İttihatçı kadro dışında sürece müdahale edip, olayların seyrini değiştirebilecek tarihsel özne veya özneler mevcut değildi.

Bir 'devlet sınıfı' olan ya da 'devlet sınıfının belirleyici unsuru olan İttihatçı 'bürokrasinin' çıkarı, devletin dönüşüme uğratılması değil, tam tersine onun kıskançlıkla korunmasını gerektiriyordu. Zaten 31 Mart komplosundan sonra, Padişahın hiçbir otoritesi, etkinliği ve gücü kalmamıştı. Asıl iktidar, 'yenilikçi-batıcı-komprador ittifakın sürdürücüsü olan İttihatçıların elindeydi. Durum böyle olduğu halde, son tahlilde bir hükümet darbesi (Coup d' État) sonucu padişahın tasfiye edilmesi ve kurulan rejimin adının *Cumhuriyet* konması, resmi tarih, resmi ideoloji ve resmi ideolojinin rahle-i tedrîs'inden geçen diplomalı taife tarafından önemsenmiş, kutsanmış, yüceltilmiştir. Oysa

24 Bkz. Sabahttin Selek, **Anadolu İhtilali II**, s.324.

29 Ekim 1923 darbesi, sadece iktidar bloku içinde bürokrasinin, bürokrasi içinde de Kemalist kliğin durumunu pekiştirmekten başka hiçbir tarihsel-toplumsal-siyasal-moral-etik değer taşımıyordu... Büyük Savaşın sonunda İlk İttihatçı *Triumvirat* (Enver, Talat, Cemal Paşalar) yurt dışına kaçmış, 'Milli Mücadele' sonunda İkinci *Triumvirat* (M. Kemal, İ. İnönü, F. Çakmak Paşalar) onun yerini almıştı...

Durum böyle olduğu halde, yoğun ideolojik şartlandırma ve kuşatma ortamında, kafaları bulandırıp yanılsama yaratmak mümkün olabilmiştir. Bir dizi 'darbeler'le padişahlık kurumunun tasfiyesi sonucu ortaya çıkan rejime, *Cumhuriyet inkılâb*ı denmiştir. Arapça inkılâp, başka anlamlar dışında değişme, bir halden başka bir hale dönme anlamlarına da geliyor. Oysa, Padişahın tasfiyesi gerçek olsa da, onun yokluğunda ortaya çıkan rejimin mutlaka cumhuriyet olması gerekmiyordu. Adı öyle kondu diye, öyle olması için bir zorunluluk yoktur. Bir durumu veya kavramı tanımlamak için mefhum-u muhâlifinden hareket etmek yeterli değildir. Padişah yok, öyleyse *cumhuriyet* var demek, gerçek duruma uygun düşmüyordu. Yukarda da kaydettiğimiz gibi, asıl söz konusu olan *Cumhuriyet* değil, eski rejimin (Ancien Régime) padişah eksilmiş haliyle devamından ibaretti. Bir yerde bir kavramın kullanılıyor olması, orada mutlaka o kavrama uygun bir maddi-sosyal gerçeklik olduğu anlamına gelmediğine göre... Sınıflı toplumlarda ekseri *söylem-le gerçek* arasında bir 'uyumsuzluk' bulunabiliyor. Eski Yunanca'da *rhêtorik*ê'den gelen (réthorique) retorik (Türkçe karşılığı *söylem*), ilk başlarda, belâgat hitabet ve kelime oyunlarıyla, kandırma-inandırma-ikna etme sanatı anlamında kullanılıyordu. Gerçeğin üstünü örtmek için şatafatlı bir dil ve üslup kullanılarak, insanlar gerçekte olmayan şeylere inandırılabiliyor... Öyleyse *söylem*in, bir düşünceyi kabullendirip, belirli bir kavramla ilgili konsensüs yaratmak gibi 'pragmatik' bir amaç taşıdığını söyleyebiliriz...

29 Ekim 1923 darbesi hakkındaki kafa karışıklığı, sadece resmi tarihçilere, akademik unvan sahiplerine, *akademik statünün gardiyanlarına* özgü bir şey değildir. Türkiye solu da,

farklı bir dil kullanıyor görünse de, bu konudaki genel 'yaklaşımı' paylaşıyor. Yeni, farklı, orijinal, gerçekten marksizme yakışır bir şeyler söyleme basiretini bir türlü ortaya koyamıyor. Bu entelektüel sefaletin marksizme sinmiş Avrupa-merkezli yabancılaşmayla ilgili olduğunu söyleyebiliriz... Dolayısıyla hükümet darbesini 'devrim' sayan, sadece resmi tarih üreticileri ve totaliter yağma rejiminin akıl hocaları değil... Marksist, sosyalist dostlarımız da darbeyi 'devrim' sayıyorlar; ama bunu daha rafine kavramlar kullanarak ve kelimenin gerçek anlamında *retoriğe* başvurarak yapıyorlar... Sungur Savran, 29 Ekimle noktalanan süreci: "...bir tek ulusun hakimiyeti altında bir burjuva cumhuriyeti kurulmasını gerçekleştiren dönem olarak niteleyebiliriz"[25] diyor. "Bir bütün olarak Milli Mücadeleyi Jakoben olmayan bir burjuva devrimi" olarak görüyor. "Öyleyse varılabilecek sonuç açıktır: Kemalist devrim kelimenin gerçek anlamıyla *Jakoben olmayan bir devrimdir*. Sanki Termidor ile başlamış bir devrim"[26] diyor ve sadece *Jakoben olmayan* değil, aynı zamanda *"kitlesiz bir burjuva devrimi"* olduğunu söylüyor. Nihayet, "tepeden bir devrim olduğunu, eski rejimle birlikte, çalışan kitleleri de karşısına almış olduğunu" söyleyerek noktayı koyuyor... Öyle bir tepeden, kitlesiz, jakoben olmayan' devrim ki, hem *eski rejimi*, hem de *çalışan kitleleri* karşısına alıyor. Savran, 'öyleyse geriye ne kaldı' sorusuna verecek bir cevap bulabilir mi? Hem eski rejimi tasfiye eden, hem de emekçi halka karşı olan bir devrim kime dayanılarak gerçekleştirilebilir? Bu dünyada kitlesiz bir 'devrim' mümkün olamayacağına göre... Savran, devrim kavramını darbe yerine kullanıyor olmalı... Bir şeyin ne olduğunu söylemek dururken, hep *ne olmadığından* söz etmek, garip değil mi?

Teorik bir sorun olarak alındığında, 'tepeden devrim' diye bir şey mümkün değildir. Birileri öyle diyor diye, öyle olması da gerekmez. Devrim, eski rejimi yıkıp, yenisini kurmaksa, kitle desteği yokluğunda, emekçi halkın katılımı olmadan imkân-

---

25 Sungur Savran, **Türkiyede Sınıf Mücadeleleri I (1919-1980),** s.80.
26 **A.g.e.,** s.83.

sızdır. Faruk Alpkaya da yapılanın bir burjuva devrimi olduğundan şüphe etmiyor: "Dolayısıyla, halk içinde yaygın ve güçlü bir örgütü olmayan, büyük ölçüde Meclis Grubuna dayanan Halk Fırkası, iç disiplini sayesinde Meclise egemen olabilmiş ve -1917 Ekim Devrimi'nin yol açtığı olağanüstü koşullarda- asker ve sivil bürokrasinin desteği sayesinde Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkıp Türkiye Cumhuriyeti'ni kurarak burjuva devrimini gerçekleştirebilmiştir"[27], diyor. Aslında Alpkaya'nın hikaye ettiği 'durum', bir 'Saray Devrimi'ne denk düşüyor, oysa bambaşka bir sonuç çıkararak, "burjuva devriminin" gerçekleştiğini söylemekte bir sakınca görmüyor... Meclis grubuna, sivil ve askere dayanarak devrim yapılırsa, o zaman devrimin öznesi de meclis grubuyla sivil-asker bürokrasi olur. Bunlar da ancak darbe yapabilir... Zaten gerçekleşen de, kelimenin gerçek anlamında bir hükümet darbesiydi... Bir ülkede *devrim*den söz edebilmek için, gerçek bir dönüşüm olmalıdır. Cumhuriyetin kurulmasıyla toplumun temel sınıfları arasındaki güç dengeleri hiçbir değişikliğe uğramadı. Sınırlı değişiklikler de emekçi sınıfların aleyhine gerçekleşti. Geleneksel hakim sınıf bileşenlerinin pozisyonu daha da güçlendi.

Bu çerçevede Almanya, İtalya' vb. gibi ülkelerin evrimiyle Türkiye arasında bir özdeşlik veya benzerlik aramak, bir şeyi olmadığı yerde aramaktır. Zira söz konusu ülkeler, 'geç emperyalist' ülkelerdi... Osmanlı İmparatorluğu ise, (yarı) sömürge statüsünde bir imparatorluktu. Emperyalist bir ülke ile emperyalizm tarafından ekonomik-ideolojik, siyasal planda baskı altında tutulup, sömürülen bir ülkeyi aynı değerlendirmeye tâbi tutmak, itibar edilmesi gereken bir yaklaşım değildir. Eğer ilişki, hiyerarşik bir ilişkiye tekabül ediyorsa, söz konusu hiyerarşik ilişkinin bir ucundaki unsurun, diğer ucundakinin 'yerine konması', görüntüleri ve kimi 'benzerlikleri' ciddiye almak demektir. Almanya'da hızla yükselen bir kapitalist sınıf vardı. Türkiye ise, Alman kapitalizmi de dahil, diğer kapitalist

---

27 Faruk Alpkaya, **Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu (1923-1924)**, İletişim Yay., İstanbul, 1998, s.383.

ülkeler tarafından gelişmesi engellenmiş, komprador bir kapitalist sınıf mevcuttu... Bir ülkede iktidar sahiplerinin iktidarlarını sağlamlaştırmak için yaptıkları 'düzenlemeleri' devrim saymak 'görüntüyü' gerçeğin yerine koymakla ilgili bir yanılsamadır...

"Cumhuriyetin ilk yedi sekiz yılı, devrim eliyle devlet kurma, sonraki on beş yıl kadar bir süresi de devlet eliyle devrimleri sürdürme ve muhafaza etme şeklinde yaşandı"[28] diyen Melih Pekdemir, Tanzimatçılar ve Jön Türklerle ilgili olarak da şunları yazıyor: "Zira ıslahatçıların peşinden gelen Jön Türkler ya da İttihatçılara dek gerçekleşen ıslahatlar, sömürgeleşme karşısında, sömürücülere benzeyerek kurtulma (uyum sağlama) gayretiydi. İttihatçıların 1908'de iktidara gelmesi ile başlayan burjuva devrimleri bu özelliği devam ettirmişti. Ama yapılanlara ve yapılmayanlara ve en önemlisi yapılış tarzlarına bugünden bakıldığında: 1839-1908 reform dönemidir; 1908-1946 ise 'devrim' dönemi. Ama yine de, İttihatçı devrimi ve Kemalist devrimi, kopuş ve süreklilik olgularıyla birlikte ayrı ayrı ele almak gerekir"[29] diyor.

Bir kere, 'devrim eliyle devlet kurmak' diye bir şey söz konusu olamazdı. Zira devlet, kurulmayı beklemiyordu... Yüzlerce yıldır olduğu yerde duruyordu. Öyleyse yapılanlar, devlet kurmak değil, devleti 'yeni duruma' uydurmaktı. Bu anlamda İttihatçılar kelimenin gerçek anlamında modernitenin uzağındaydılar. Zira modernite, kaçınılmaz olarak devletle hesaplaşmayı da içerir. Modernite, devletin *meşruiyet* temelini 'gökten yere indirmeyi de kapsar... Bu da kaçınılmaz olarak, Osmanlı geleneğindeki 'kutsal devlet'le hesaplaşmayı, devleti kendi başına bir zatiyet olmaktan çıkarmayı, 'fânî insanların' (burjuva sınıfı olarak okuyunuz) hizmetine sokmayı gerektirirdi... Devletin toplumu değil, toplumun devleti değiştirmesi gerekir. Devletin 'toplumu dönüştürmesi' demek, son analizde toplumdaki tüm sivil odakları etkisizleştirmek, toplum sınıflarını kötürümleştirmek anlamına gelir ki, bunun devrimle,

28 Melih Pekdemir, **Kemalistler Ülkesinde Cumhuriyet ve Diktatörlük II,** Doruk Yay., Ankara, 1997, s.63.
29 **A.g.e.,** s.37.

ilericilikle bir ilgisi olamaz. Zaten 'devrim' ve 'devlet' kavramlarının yan yana getirilmesi konusunda 'dikkatli olmak' gerekir. Zira doğası ve tanımı gereği 'devrim', devleti dönüştürmek ya da devleti tarih sahnesinden silmekle ilgilidir. 1923'ten sonra yapılan devlet kurmak değil, varolan devleti 'ulus' temeline oturtmaktı. Sonuç itibariyle devlet, 'eski devlet' olarak yoluna devam etmişti. O tarihten sonra 'kutsallık' söyleminin yerini 'her şey yerli yerinde kalmak kaydıyla' ilerleme, modernleşme, asrileşme vb. söylemi alacaktı. Bu, *modernite* olmadan *modernlikten* çok söz edilen bir durumdu...

Değişimin, sadece 'görüntüyle' ilgili olduğuna, moderniteyi angaje etmediğine ilişkin, birincisi Mustafa Kemal'in kutsanması, ikincisi de Mustafa Kemal'in *ebedi şef* ilan edilmesiyle ilgili iki hatırlatma yapılabilir. Mustafa Kemal'in kişiliği etrafında yaratılan 'kutsallık söylemiyle' ilgili sayısız örnek bulmak mümkündür. *Kemalizm İnkılâbının Prensipleri*'nin yazarı M. Saffet Engin: "Nietzche'nin fevkalbeşerleri ve Carlyle'ın kahramanları, âlem-şumul tarihin muhtelif devirlerindeki beşerî vicdanı temsil eden şahsiyetlerdir. Bugün onların yaşayan timsali Atatürk'tür. Hegel, 'milletler tarihi yoktur, beşeriyet tarihi vardır ve her devirde bu tarihi yaşayan ve yaşatan bir baş millet bulunur' diyerek, muasır devrin liderliğini Alman milletine ve onun kahramanlarına vermek istemişti. Eğer Hegel bugün yaşamış olsa, ve bitaraf gözle âleme baksaydı, Türk milletini ve onun yüksek kahramanını başta göreceği muhakkaktı. Realiteye uygun gelen bu felsefeye göre, Atatürk, bugün yalnız Türk milletinin değil, bütün beşeriyetin lideri ve kahramanıdır. Onun fikirleri, onun gösterdiği yollar, insanlık için hakikat ve saadet yollarıdır. Zaten cihan tarihi, baştan başa kahramanların yarattığı tarih değil midir? Ve bugünkü cihanın en doğru en güzel tarihini, bütün beşeriyete örnek olacak şekilde, Atatürk yaratmamış mıdır? Onun ışıkları altında yanlış ve hatalı yola sapmak imkânı yoktur. O, bütün hareketlerinde hiçbir isabetsizlikte bulunmamıştır. Onun karşısında, onun ruh ve fikirleri önünde, Eflatun'un anlattığı, temaşası hayatının en yüksek zevk ve saadeti olduğunu söylediği, iyilik idesini (ülûhiyet idesi)

görmek, onunla karşı karşıya gelmek(le) mümkündür"...[30] Yazar, kitabının başka bir yerinde de şunları yazıyor: "Burada Türk milletinin dehasını temsil eden Büyük Atatürk'ten bahsetmek teşebbüsüne girişiyoruz. Fakat, hemen söyleyelim ki, onun kühn ve mahiyetine tamamıyla nüfuz etmek, onu tamamıyla anlayabilmek hiçbir faniye nasip olmayacak bir şeydir. Çünkü o yiyip içen, düşünen, duyan alelâde beşerî hayatın üstünde başka bir varlığa maliktir: Türk milletinin maşerî vicdan ve dehasını şahsiyetinde toplamıştır. Türk milletinin vicdanı ise önünde en derin huşu ve ihtiramla takdis edilecek bir eklemiyet remzidir, bir ülûhiyettir".[31]

Önemli olmakla birlikte, üzerinde durulmayan bir husus da, Mustafa Kemal'in ömür boyu Cumhur Reisi (ebedi şef) yapılmasıyla ilgilidir. Aslında Mustafa Kemal'in hayat boyunca devletin tepesinde kalmasının padişahlık rejiminden bir farkı yoktu. Mustafa Kemal, 23 Nisan 1920'den öldüğü 10 Kasım 1938'e kadar 19 yıl süreyle devlet başkanı olarak ülkenin kaderini elinde tutmuştur. Eğer ömrü vefa etseydi en uzun süreyle (46 yıl) tahtta kalan Kanuni Sultan Süleyman'dan daha çok devletin başında kalabilirdi. II. Abdülmecid dahil, 37 padişahın ortalama tahtta kalma süresi 17,3 yıldır. Bu durum, 1923 sonrası dönemde geçerli rejimin bir *padişahsız padişahlık* rejimi olduğunu göstermiyor mu?

Fakat Batıdaki (emperyalist ülkeler) anlamında bir ulus devlet oluşturmanın önünde iki engel vardı: birincisi, ekonomik temeli *genişletilmiş olarak yeniden üretebilen* bir ulusal burjuvazi mevcut değildi. Jön Türklerin miras aldığı ekonomik temel, Batıdaki anlamda bir ulus-devlet kurmaya elverişli değildi. Ekonominin kendi kendini genişletilmiş olarak yeniden üretebilen bir temel üzerine oturmayışı, tersine emperyalizm tarafından sürekli olarak şartlandırılıp-biçimlendirilip-*biçimsizleştiriliyor* oluşu, Türkiye'deki 'ulus-devleti' Batıdakinin bir karikatürü durumuna getirmişti. Bu durum, TC'nin neden bir

30 M. Saffet Engin, Kemalizm İnkılâbının Prensipleri, İstanbul, Cumhuriyet Matbaası, 1938, s.79.
31 **A.g.e.,** s.79.

türlü siyasi demokrasi *üretemediğini*, sürekli olarak açık veya örtülü bir dikta rejimi, açık veya örtük bir 'sıkıyönetim rejimi' olarak varolabildiğini, velhasıl Cumhuriyetin neden sürekli bir diktatörlük olarak *varolabildiğini* de açıklar. Türkiye'de emperyalist ülkelerdekine benzer bir siyasi demokrasinin bir türlü gerçekleşemeyişinin temel nedeni, ülkenin emperyalist hiyerarşide işgal ettiği 'yer'le doğrudan ilgilidir; ikincisi, Kemalistlerin Türk ırkçılığına dayalı 'tek ulus' yaratma projesine Kürtlerin itirazı vardı. Dolayısıyla 'öznel' (sübjektif densin) ikinci bir engel söz konusuydu.

Pekdemir'in ileri sürdüğünün aksine, 1908'den sonra da Türkiye'nin kapitalist dünya sistemi içindeki konumunda kayda değer bir değişiklik olmadı. Dolayısıyla bu dönemde yapılanlar iki şeye dokunmuyordu: birincisi, temel sınıfsal yapı, sınıfsal güç dengeleri değişime uğramak bir yana 'eski yapı' emekçi sınıflar aleyhine olarak daha da bozulmuştu. *Cumhuriyet*, taşrada toprak ağalarının, metropollerde de komprador burjuvazinin önünü açıcı düzenlemelerden başka bir kaygı taşımıyordu; ikincisi, Türkiye'nin emperyalist sistem içindeki *konumu* da, kayda değer hiçbir değişikliğe uğramamıştı. Kemalist iktidar tarafından yapılan *inkılâplar*, orta ve uzun vadede emperyalizmin önünü açıcı, lümpen kapitalistleşmeyi hızlandırıcı *inkılâplar*dı. Gerçek fotoğrafın ortaya çıkması için, kapitalizmin 'yapısal kriz'den çıkması ve II. Emperyalist Savaşın sona ermesi gerekecekti...

III. İttihatçıların İkinci İktidarı veya İnkılaplar Neye Yarar?

Mustafa Kemal, daha 'Milli Mücadele' döneminin sonunda 'yeni rejimin' lideri durumuna gelmişti. Fakat liderliği, henüz 'tartışılır' durumdaydı. 1919-1923 'Milli Mücadele' döneminde liderliğini kanıtlamıştı; ama henüz kişisel iktidarı sağlam temellere oturmuş sayılmazdı. Şahsi iktidarının tartışma konusu olmaktan çıkıp *Bonapart*laşabilmesi için, iki şeye daha ihtiyaç vardı: Birincisi, tüm fiilî ve potansiyel muhalif unsurların ve odakların tasfiyesi; ikincisi de, yandaşların ve diktatörlüğün

'alt-yapısının' oluşturulmasıydı. Muhalifler 1923-1927 aralığında tasfiye edilecek, 1927'den sonra da yandaşlar oluşturulacaktı. Mustafa Kemal, muhalifleri tasfiye etmek için Bizans-Osmanlı-İttihatçı yöntemlerini ustalıkla kullanacak, tam bir Osmanlı Paşası olduğunu kanıtlayacaktı. Bu amaçla her türlü hileci-komplocu-darbeci yöntem ve aracı büyük bir ustalıkla kullanacaktı. Resmi tarih, fiilî ve potansiyel muhaliflerin tasfiyesini, ekseri Mustafa Kemal'in gericilere karşı 'zaferi' sayacak, Bonapartist diktatörlüğünü yerleştirip, sağlam temeller üzerine oturtmak üzere yaptığı düzenlemeleri de *inkılâplar* olarak sunacaktı. Bugün de hâlâ öyle sananlar çoğunluktadır...

Oysa, tarihsel bir perspektiften geriye doğru bakıldığında *inkılâpların* iki temel amacı vardı: birincisi, lümpen kapitalistleşmenin önünün açılmasıydı. Tanzimat döneminden beri sömürgeleşmeye-lümpen kapitalistleşmeye direnen geleneksel yapı büyük ölçüde tasfiye edilmiş olsa da, hâlâ kapitalist mantığa ters düşen 'kalıntılar' mevcuttu. Melez yapılar hâlâ lümpen kapitalistleşmenin önünde bir engeldi. Bu *ikili yapı* tasfiye edilmeliydi... İşte bu 'eksiğin giderilmesi' için *inkılâplara* ihtiyaç vardı; ikinci temel amaç, İslâm dünyası ve onun kültürüyle bağları kesip, köprüleri hızla atarak, emperyalistlerin gözüne girmekti... 1 Kasım 1928'de yapılan *harf inkılâbının* temel amacı, sadece toplumu hafıza kaybına uğratarak, Bonapartist diktatörlüğü takviye etmek değil, Türkiye'nin bir 'Batı ülkesi' olduğunu da kanıtlamaktı. *Harf İnkılâbı*, aslında bir *inkılâp* değil cinayetti. Üstelik insanlık tarihinde eşine az rastlanır cinayetlerdendi. Böyle bir şey, bir toplumu bir anda ve toptan okur-yazar olmaktan çıkarmaktır. Bütün bir tarihe yabancılaşmaktır. Zira *harf inkılâbıyla*, o zamana kadar yazılı mirasa yabancılaşılmıştı. Aslında böyle bir şey, en bağnaz sömürge yönetimlerinin bile cüret edemeyeceği bir saçmalıktır. Bir toplumu toptan kendi tarihine ve kültürel geçmişine yabancılaştırmak, 'köksüzleştirmektir'. Artık o tarihten sonra eskiye merak saran birinin, kendi uzak-yakın tarihiyle ilgili bir şey öğrenebilmek için bir yabancı dil öğrenir gibi eski yazıyı öğrenmesi gerekiyordu...

Fakat *Harf İnkılâb*ı'nın başka siyasi amaçları da vardı. Mustafa Kemal muhaliflerin geleneksel ulemânın desteğini alarak kendine karşı bir 'cephe' oluşturduklarını düşünüyordu. En azından muhaliflerin geleneksel ulemânın (Osmanlı 'aydınları') desteğini aldığını düşünüyordu. Dolayısıyla söz konusu cepheyi etkisizleştirmek için, geleneksel ulemânın da siyasetten ve 'kamusal alan'dan uzaklaştırılması gerekiyordu. *Harf İnkılâb*ı demek, eski yazıyı bilenlerin ve eski yazıyla eğitim veren kurumlarda eğitim görmüş olanların devre dışı bırakılması demekti... Tekke ve zaviyelerin kapatılması, daha sonra yapılan "Darülfünun reformu" muhalefetin kaynağını kurutmak üzere gündeme gelmişti. Bütün bu reformlar veya *inkılâplar*la amaçlanan diktatörlüğü güçlendirmekti. *Harf İnkılâb*ı da dahil söz konusu düzenlemeleri bu bütünlük içinde ele almak önemlidir...

*Harf İnkılâb*ı'nın ne anlama geldiğini ve yapılanın ne büyük bir cinayet olduğunu anlamak için, 2000 yılında mevcut alfabe yerine Çin alfabesini alındığını düşünün... Harf devriminin gerekçesi de şaşırtıcıydı. Böylece Türkiye'de okuma-yazma bilmeyen insanın kalmayacağı; zira Latin alfabesinin daha kolay okuma-yazma öğrenmeye imkân verdiğiydi... Öyleyse Çinlilerin, Rusların, Japonların vb. neden kendi 'öğrenmesi zor' alfabelerini atıp, Latin alfabesini almadıkları sorusu akla gelmiyor mu? Bu iddiada gerçek payı olabilirdi, ama bu eski alfabeyi bir çırpıda yok saymaya haklılık kazandırmazdı. Mustafa Kemal, Arap harflerini *anlaşılmaz işaretler* olarak görüyordu ve bu *anlaşılmaz işaretler*den kurtulunursa, okuma-yazma oranının hızla artacağını iddia ediyordu... "Asırlardan beri kafalarımızı demir çerçeve içinde bulunduran, anlaşılmayan ve anlamadığımız işaretlerden kendimizi kurtarmak ve bu lüzumu anlamak mecburiyetindeyiz"...[32] Bu vesileyle iki hatırlatma yapmakta fayda vardır: Birincisi, bir toplumda okuma-yazma bilenlerin oranı, alfabenin ne olduğundan çok, o ülkede eğitime verilen önemle ilgili bir şeydir. Zira harf *inkılabından* onlarca

32 Bkz. Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu,** s.277.

yıl sonra da, okuma-yazma bilenlerin oranı son derecede düşük kalmaya devam etti. Söz konusu oran, 1963'te bile %52 civarındaydı... İkincisi de, okuma yazma bilmenin aşırı derecede önemsenmesi, okuma-yazma bilmenin mutlaka 'olumlu' bir şey sayılmasıdır. Bu önemli sorunun tartışmasına burada girmemiz gerekmiyor...

Mustafa Kemal, şahsi diktatörlüğünü kurmak üzere işe Parlamentodaki muhalifleri tasfiye ederek başladı. Bu tasfiye Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey'in hunharca katledilmesinde olduğu gibi, Osmanlı-İttihatçı yöntemlerine uygun olarak gerçekleştirilecekti... Hatırlatmak gerekir ki, Türkiye'de söz konusu kavrama uygun bir parlamento hiçbir zaman mevcut olmadı. Olmaması için sayısız neden vardı. Türkiye'de parlamento daha önce de söylediğimiz gibi, burjuva demokrasisinin bir aracı olmak yerine, açık-örtük totaliter dikta rejiminin bir aracı oldu. Hep içi boş bir kabuk olarak kaldı. 1923-1999 arası dönem, açık veya örtük sıkı yönetim dönemi olarak yaşandı. Siyasi partiler, seçimler, parlamento, o parlamentoya dayanıyor izlenimi veren hükümetler vb. oldum olası bir şekil (veya biçim densin) olmanın ötesine geçemedi. Bizde bu tür kurumlar ve mekanizmaların varlığı görüntüyü kurtarmak ve kitlelerin bilincinde yanılsama yaratmak dışında bir anlam taşımıyordu.

Mustafa Kemal'in, kendi 'Bonapartist diktatörlüğünü' yerleştirmek üzere muhalifleri tasfiye etmesi, bir İttihatçı tasfiyesi sayılmıştır. Aslında tasfiye edenle edilen arasındaki ayrım, asla İttihatçı olmak ve İttihatçı karşıtı olmakla ilgili değildi. Mustafa Kemal'e muhalefet edip etmemekle ilgiliydi. Zira o dönemde, politik arenada yer alan unsurların ezici çoğunluğu İttihatçıydı. İşe, az da olsa hâlâ muhaliflerin barındığı Birinci Meclis feshedilerek başlandı. Mecliste Mustafa Kemal'in hızla bir şahsi diktatörlük kurmaya yöneldiğini sezen, 'İkinci Grup' denilen muhalif bir kesim vardı. Tolga Ersoy, 'temizlikten' bir yıl kadar öncesinde Mustafa Kemal'le Halide Edip Adıvar arasında geçen konuşmayı şöyle naklediyor: "İzmir'i aldıktan sonra biraz dinlenirsiniz Paşam. Çok yoruldunuz'. Mustafa Kemal'in cevabı 'ilginç': Dinlenmek mi? Yunanlılardan sonra birbirimizle kavga

edeceğiz, birbirimizi yiyeceğiz'. Adıvar'ın: Niçin? O kadar yapılacak iş var ki!' sözüne karşılık da Mustafa Kemal: 'Ya, bana karşı çıkmış adamlar?' diyor. Adıvar'ın: 'Bu, bir millet meclisinde tabii değil mi? sorusu üzerine Mustafa Kemal'in yüz ifadesi değişiyor. 'Burada gözleri tehlikeli surette parladı ve ikinci gruptan iki isim söyleyerek onların halk tarafından linç edilmeye layık olduklarını söyledi'. 'Bu mücadele bitince, durum sıkıntılı olacak. Başka heyecanlı bir iş bulmalıyız Hanımefendi" dedi.[33]

Tolga Ersoy hikayenin geri kalanını şöyle anlatıyor: "'İkinci Grup' adı verilen ve linç edilmeye layık (!) kişilerden oluşan bu grup, 'Ankara'da da Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na göre var olandan daha konvansiyonel, batı tipi bir demokrasi amaçlamakta ve demokrat bir programla Mustafa Kemal'e muhalefet etmeye hazırlanmaktadır. Bu grubun karşısına Hiyanet-i Vataniye Kanunu'nun değiştirilmesi çıkarılır ve siyaset yapma alanı daraltılır. Tek adam yasaları teker teker uygulamaya sokulurken, bu grupta olanların halk tarafından linç edilmesi beklenmeyecektir.

1923 yıllarında Ankara'da yayınlanan ve muhalif bir gazete olan 'Tan'ın sahibi Trabzon Milletvekili Ali Şükrü Bey, 27 Mart 1923'te tetikçi Topal Osman tarafından telle boğularak öldürülür. Ölüm, Ali Şükrü Bey'in muhalefetinin şiddetlendiği günlere rastlar. Failin Mustafa Kemal'in fedaisi olması ise bir rastlantı değil, bir devlet geleneği devamının göstergesidir. Kendisine karşı gelenlerin, Topal Osman aracılığı ile çeşitli şekillerde saf dışı edilmesi ise yeni değildir. Daha önce de bazı muhalifler aynı aracı ile tasfiye edilmişlerdir. Bu ölümden sonra artık susması gerektiğine inanılan Topal Osman da, kendi yerini alacak İsmail Hakkı tarafından öldürülecektir. Ali Şükrü'nün ölümü Mecliste çok tartışılmasına rağmen her zaman yapılacağı gibi olayın üstü örtülecektir. Bu ölümle birlikte Ankara'nın ilk muhalif gazetesi Tan da kapanacaktır. Böylece kendisini halk

33 Tolga Ersoy, Pervin Erbil, Zekeriya Boztepe, **Türkiye'de Darbeler ve Provokasyonlar (Kısa Tarih)**, ss.60-61.

yerine koyanların linç hareketi başlamış oluyor. Bundan sonrasında kitlesel sindirme yöntemine ağırlık veriliyor. Önce 'yüz ellilikler' adı verilen bir liste ile bazı muhalifler sürgüne gönderiliyor. Listede Vahdettin yanlılarının ve Hürriyet ve İtilafçıların yanında mücadeleye katılmış İttihatçılar da yer alıyor. Gizlice dönenlerden Hacı Sami öldürülürken, daha sonradan afla dönenlerden biat etmeyenler de öldürülüyor. Mustafa Kemal çevresinde kümelenen Ali Çetinkaya, Kılıç Ali gibi isimler, İstiklal Mahkemeleri adı verilen terör örgütleri aracılığıyla bu temizlik hareketinde başrolü oynuyorlar. Yol, Terakkiperver Parti, düzmece olduğu tartışılan İzmir Suikastı ve Şeyh Sait İsyanı dönemeçlerinden geçip, Takrir-i Sükûn adı verilen ve diktatörlüğün tescili anlamına gelen yasaya ulaşıyor. Daha sonra da görüleceği gibi, bu süreçte 'dönmeyen' tüm İttihatçılar öldürülüyor, kukla mahkemelerde yargılanıp asılıyor ya da yurtdışında yaşamak zorunda bırakılıyor.

Ve bu bağlamda ele alındığında 29 Ekim 1923, Mustafa Kemal ve taraftarlarının dış ve 'iç' düşmanlarıyla mücadeleyi kazandıklarının tescil edildiği bir tarih oluyor. İktidar için artık önemli olan geride kalanların halledilmesidir".[34]

Önce 1920'den beri görev yapan Birinci Meclis', Bizans-Osmanlı-İttihatçı yöntemlerine yaraşır bir 'mizansenle' feshediliyor. Tek parti olarak seçime giren Mustafa Kemal'in Cumhuriyet Halk Fırkası, bütün sandalyeleri 'kazanıyor'. Elbette Meclisin muhaliflerden temizlenmesi muhalefet 'belasının' bertaraf edildiği anlamına gelmiyordu. Bu konuda Pervin Erbil: "Ancak açıktır ki, Meclis dışına itilmek, muhalefeti tamamıyla etkisiz kılmaya yetecek bir yol değildir. Nitekim Türkiye Cumhuriyeti tarihinde tek partili bir döneme geçilirken, Meclis dışına itilmiş muhalif kalan 'eski dostların' da Meclis dışında da olsa, kendileri için bir parti kurmasının yolu böylece, ister istemez açılmıştır. 7 Kasım 1924'te Kâzım Karabekir'in başkanlığında, Ali Fuat Paşa, Dr. Adnan Adıvar, Rauf Bey, İsmail Canbulat ve diğer bazı kimselerçe kurulan 'Terakkiperver

34 **A.g.e.**, ss.61-62.

Cumhuriyet Fırkası' hem muhaliflerin siyasal bir zeminde temsilleri açısından, hem de ülkede demokratik yaşama geçişte bir basamak şansı yaratması bakımından önemli bir adım olarak değerlendirilebilir" diyor.[35] Yönetici kliğin, Meclis dışına atılan kesim de dahil, muhalefetin bütünüyle etkisizleştirilmesi için Mustafa Kemal ve ekibinin eline iki fırsat daha geçecek ve bu fırsatlar olabildiğince 'verimli' bir şekilde kullanılacaktı. Bu fırsatlar biraz da Mustafa Kemal ve dar kliği tarafından 'yaratılmıştı'... Söz konusu olan, komployu önce provokasyona dönüştürüp, sonra da yararlanmakla ilgiliydi. Muhalefetin tasfiyesi, birincisi Şeyh Sait İsyanı (1925), ikincisi de 'İzmir Suikastı' (1926) sonucunda bizzat kendileri birer terör aracı olan İstiklal mahkemeleri, idamlar, tehcir sürecinde tasfiye edilecekti. Artık Mustafa Kemal 'olup-bitenleri' kendi istediği gibi anlatabilir. 'Gerici muhalifleri' ve 'devlet düşmanlarını' nasıl etkisizleştirdiğini, bir zamanlar 'vatanı kurtardığı' gibi son dört yılda da Cumhuriyeti 'cumhuriyet düşmanlarından' nasıl kurtardığını anlatabilir, *Büyük Nutku*'nu okuyabilirdi...

Böylece, basın dahil her türlü muhalif odak ezilmiş, nefes alamaz hale getirilmişti. 'Devrimci hükümet' 1925'te 120 bin olan gazete satışlarını 1926'da 50 bine düşürerek basın alanında 'çağdaşlığını' göstermişti... Bundan sonra sıra, Bonapartist diktatörlüğün kurumlarının, mekanizmalarının ve yandaşlarının 'oluşturulmasına' geliyordu. İşte, diktatörlüğün temelini güçlendirmek amacıyla yapılanlara *inkılâp* denecek ve bağnaz kemalistler tarafından da yüceltilecekti. Aslında bu vesileyle bir yanlış anlamaya da dikkat çekmek gerekir. Kemalistler vardı hâlâ da var ve sayıları da az değil; ama *Kemalizm* diye bir ideoloji yoktur. Olması da mümkün değildi. Mustafa Kemal'in özgün bir ideoloji yaratması mümkün değildi. Kavramların ekseri içi boşaltılmış olarak kullanıldığı, akıl almaz bir kavram ve kafa karışıklığının geçerli olduğu Türkiye'de, insanlar birçok başka şeyde olduğu gibi *Kemalizm* diye bir ideolojinin varlığına da 'inanma' eğilimindedirler... *İnkılâp* kavramı da diktatörlüğün

35 **A.g.e.,** ss.67-68.

durumuna göre değişime uğrayacaktı. Irkçılığın had safhaya tırmandığı 1930'lu yıllarda *öztürkçe* zorlamasının pupa yelken yol aldığı günlerden, 12 Eylül 1980 darbesine kadarki sürede, *inkılâp* kavramı yerine *devrim* kavramı kullanıldı. Aslında dönemin 'öztürkçe' zorlamasına göre, inkılâp kelimesinin 'dönüşüm' olarak 'öztürkçeleştirilmesi' gerektiği halde, dönüşüm kavramı yerine *devrim* kavramının alınması da bu alanda ne kadar rahat ve 'devrimci' olduklarının bir göstergesidir... 12 Eylülden sonra 'devrim' inkılâba uğrayarak, tekrar *inkılâp* oldu... Bu 1930'lu yılların 'inkılâplarının' anlamının 1980 darbecileri tarafından nüanse edilmek istenmesiyle ilgilidir... Orta dereceli okullarda ve üniversitelerde okutulan Devrim Tarihi, *İnkılâp Tarihi* oldu... Oysa, yapılanlar devrim olmak bir yana tam da devrimin inkarıydı. Diktatörlüğün temelini güçlendirmek üzere yapılanların *devrim* sayılması Türkiye'nin siyasal-entelektüel seviyesini göstermesi bakımından da düşündürücüdür.

İnkılâplardan biri de *Şapka İnkılâbıydı* (daha sonra Şapka Devrimi dendi...). Bir toplumu şapka giymeye zorlamanın devrim sayılması, ancak bu ülkenin *çok gelişmiş* yöneticilerine, politikacılarına ve 'aydınlarına' özgü bir şey olabilirdi... Öyleyse, Sultan II. Mahmut da Şapka Devrimi yapmıştı. Neden II. Mahmud'unki Şapka Devrimi sayılmamıştı? Sultan II. Mahmut'un *fes devrimi* Mustafa Kemal'in *kasket devrimi*nden yüz yıl kadar önce yapılmıştı. Şapka Devrimi diye bir şey olmazdı; ama şapka üretip-satanlar ve ithal edenlerin ticari kariyerinde bir *inkılâp* olduğu kesindi. Elbette toplumu sömürgeci-emperyalist *uygar dünya*ya benzetmeye, velhasıl *adam etmeye* kararlı Mustafa Kemal, işin ticari yanıyla ilgili değildi. Şapka giymeyi zorunlu hale getirmek ve giymeyenleri idam sehpalarında sallandırmak da dahil cezalandırmak, topluma üniforma giydirmek demektir. Şapka giyme zorunluluğu, toplumu diktatörlüğe boyun eğmeye zorlamakla, ülkeyi bir kışla gibi yönetme kaygısıyla ilgiliydi. Bu tür bir *inkılâp*la halk tepkisi de 'test edilmiş' oluyordu... Şapka *İnkılâb*ıyla neyin amaçlandığını diktatörlüğün ideologlarından M. Esat Bozkurt şöyle ifade ediyordu: "Şapka giymek, Musul'u almaktan daha

önemlidir. Çünkü böylece sakat bir zihniyet yok edilmiş olmaktadır".[36] İnsanların şapka giymiyor oluşu 'sakat bir zihniyete' tekabül ediyor. Şapka giymekle bu sakat zihniyet yok edilmiş oluyor... Mustafa Kemal de *Şapka İnkılâb*ının gerekçesini şöyle anlatıyor: "Efendiler, milletimizin başında, cehil, gaflet ve taassubun ve terakki ve temeddün düşmanlığının alâmeti farikası gibi telâkki edilen fesi atarak onun yerine bütün medenî âlemce serpuş olarak kullanılan şapkayı giymek ve bu suretle, Türk milletinin, medenî hayatı içtimaiyeden, zihniyet itibariyle de, hiçbir farkı olmadığını göstermek bir lâzime idi".[37] Mustafa Kemal de şapka giymemeyi uygarlaşmanın ve ilerlemenin önünde başlıca engel sayıyor ve şapka giymekle uygarlaşılacağını söylüyor... Şapka giymekle 'zihniyetin' de değişeceğini söylüyor... Böyle bir *devrim*, ancak topluma yabancılaşmış, sömürgeci bilinç taşıyan yöneticilere özgü bir şey olabilirdi. Toplumun kaderine ve onun sorunlarına bu kadar yabancılaşmış bir yönetimin bir örneği belki doğrudan sömürge olan ülkelerde bulunabilirdi...

Bir başka *inkılâp* hukuk alanıyla ilgiliydi. Batıdan ithal edilen (tercüme edilen) kanunlar, lümpen kapitalistleşmenin önünü açıcı, emperyalizmle bütünleşmeyi sağlayıcı *inkılâplar*dı. Fakat bununla iktidar, kendi yandaşı bir kesim yaratmayı da başarmıştı. Hakimler, savcılar, avukatlar, noterler vb. yeni rejimin savunucuları olacaktı. Benzer bir durum, eğitim alanıyla ilgiliydi. Tekke ve Medreselerin kapatılması, eğitimin 'sekülerleştirilmesi' büyük bir inkılâp sayılmıştır. Oysa skolastik düşünce 'yeni okullarda' da varlığını koruyacaktı. Aslında bazı otoritelerin yerini başkaları alıyordu. Sâdi veya Hafız' "skalostik" öğretisinin yerini Emile Durkheim veya Auguste Comte'un 'seküler' öğretisi alsa, gerçekten bir şeyler değişmiş sayılır mıydı? Öğretilere boyun eğen, ama eleştiri yeteneğini ortaya koyamayan bir eğitim süreci, *eski*den bir kopuş olduğu anlamına gelmezdi. Değişen, sadece kutsallık referansıydı.

---

36 Sadık Albayrak'tan akt: Ümit Aktaş, **Osmanlı Çağı ve Sonrası**, Bakış Yay., İstanbul 1998, s.337.

37 **Nutuk II,** s.895'den akt: Bernard Lewis , **a.g.e.**, s.267.

İnsanların kullandığı kelimeler veya kavramlar değiştiği halde, düşünce yöntemi eskisi gibi kalmıştı. Pre-modern düşünce, kaynağı Allah olan bir kutsallık söylemi yaratmıştı. Türkiye'de 1923 sonrasında modernlik, sekülerlik iddiasıyla ortaya çıkanlar, Mustafa Kemal'in kişiliği etrafında, vatan, devlet kavramları etrafında yeni bir kutsallık söylemi oluşturarak *eskiyi* devam ettirdiler. Bu yüzden, önceki dönemde padişahın kulu olan, Cumhuriyet'ten sonra *vatanın kulu* olabildi... *Vatanın kulu* olmanın ne demeye geldiğini herhalde tartışmaya gerek yoktur. Oysa, gerçek anlamda *modernite* veya *sekülerlik*, hiçbir kutsallığa itibar etmez. Dolayısıyla retorikle realite arasında bariz bir uyumsuzluk söz konusuydu. Moderniteye çok sık gönderme yapılıp, sekülerlik övüldüğü halde, gerçekte yapılanlar skolastiğin yeni bir cila altında yeniden üretilmesiydi... Oysa Mustafa Kemal, *fikri hür, vicdanı hür, irfanı hür* nesiller yetiştirmek gerektiğini söylüyordu... Fikri hür (...) insanlar, bağnaz diktatörlük tarafından mı yetiştirilecekti? Diktatörlüğün fikri hür, vicdanı hür (...) insanlara tahammülü olabilir miydi? Amaç, düşünen değil düşünmeyen, düşünemeyen, köle bilinci veya 'reâya kafası' taşıyan nesiller yetiştirmekti ve yetiştirdiler...

Bir başka sorun da *laiklik* tartışmasıyla ilgilidir. Hilafet makamının tasfiyesi ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kurulması, laik bir rejim kurmak için yeterli sayılmıştır. Oysa Osmanlı devlet sisteminde, hilafet veya din işleri densin, devlet aygıtının bir unsuru, bir parçasıydı. Devletin resmi bir kurumuydu. Devlet içindeki bir kurumun kaldırılması, onun yerine başkasının ikame edilmesi (adının değiştirilmesi demek daha uygun) önemli değildi. Bu bakımdan, Cumhuriyet'ten sonraki dönemde dinin konumu ve işlevi, Osmanlı sistemindeki konumundan farklı değildi. Devletle özdeşleşmiş din kurumunun işlevi, doğrudan devletin varlığına bağlıdır. Hilafet makamı tasfiye oldu, öyleyse laik rejim kuruldu yaklaşımı, gerçek duruma uygun düşmüyordu. Burada da mefhum-u muhalifinden hareket etmek söz konusudur. Bu aynen, saltanat gitti, cumhuriyet geldi tekerlemesi gibi bir şeydir. Batıda devlet aygıtı dışında, ondan ayrı, kendi

başına 'iktidar odağı' olan bir kilise hiyerarşisi vardı. Dolayısıyla bu yapının etkinliğinin kırılması, 'iktidar alanının' daraltılması anlamlıydı.

Ama Osmanlı sisteminde, bir kurum olarak din, zaten devlet aygıtının bir unsuruydu. Türkiye'nin gerçekten laik bir ülke olabilmesinin koşulu, dini baskı altına almak, dine karışmak, dini bir manipülasyon aracı alarak kullanmak, onu iktidarın hizmetine sunmak değil; dinle ilgili ne varsa 'sivil' alanlara bırakmak, din alanına giren ne varsa devlet aygıtının dışına çıkarmaktı. Bu yapılmadı, yapılamadı ve yapılamadığı sürece de Türkiye hiçbir zaman kelimenin gerçek anlamında laik bir ülke olmadı. Dinî işlevin külliyen 'sivil alana' bırakılması mümkün değildi. Zira kendi ideolojisine güveni olmayan, kitlelerin bilincinde bir yanılsama yaratarak gönüllü bir kabullenme yaratamayan Kemalist rejim, çareyi dini baskı almakta, dine karışmakta bulmuştu. Buradan çelişik bir durumun ortaya çıkması kaçınılmazdı. Din baskı altına alınıp manipüle edilince, *laiklik* denilenin bizzat kendisi bir çeşit 'din' mertebesine çıkarılacaktı...

Din, Osmanlı'da olduğu gibi, Cumhuriyet döneminde de devletin (siyasi otoritenin) hizmetinde kalmaya ve bir 'fetva odağı' olmaya devam etti. Örneğin 1928 yılında Diyanet İşleri Reisi: "Müslümanların sadaka-yı fıtr ve kurban derilerini Tayyare Cemiyeti'ne vermelerinin şer'an caiz"[38] olduğuna dair fetva vermiştir. Neden? Çünkü siyasal iktidar kurban derilerinin Tayyare Cemiyeti'ne verilmesini istiyor. Eğer Reis, bu emre uymaz, 'isteyen kurban derisini istediğine verir, bu bizim ilgi alanımızı angaje eden bir şey değildir' deseydi ne olurdu? Diyanet İşleri Reisi, yaşı elveriyorsa emekliye ayrılır, değilse 'münasip' başka bir göreve atanırdı... Osmanlı İmparatorluğu'nda da aynı şey söz konusuydu... Bu yüzden Kemalistler, hukukçular, 'siyaset bilimcileri' bazı köşe yazarları, 'en çağdaş

38 Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyetinde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)* Yurt Yay., Ankara 1981, s.219'dan Akt: Melih Pekdemir, **Kemalistler Ülkesinde Cumhuriyet ve Diktatörlük II**, s.201.

dernekler', anayasa profesörleri ve kemalist sol (zaten solun ezici çoğunluğu kemalisttir) Türkiye Laiktir dedi, diye Türkiye'nin laik olması gerekmiyordu... Yerli yersiz 'Türkiye laiktir, laik kalacaktır' şeklinde slogan atmayı bir alışkanlık haline getirenlerin, aslında bu işten vazgeçip sloganı şu şekilde değiştirmeleri uygun olur: 'Türkiye laik değildir, hiçbir zaman da laik olmamıştır; ama laik olmasında sayısız faydalar vardır...' Hilafet kurumunun tasfiye edilmesi karşısında Müslüman halkın tepki göstermemesinin nedeni de, devletten ayrı bir din olmadığının 'bilincinde' olmalarıyla ilgiliydi. Onlar için önemli olan devletti...

1923'ten 1946-1950'ye kadar geçen süre, raftan hiç inmeyen bir anayasanın mevcudiyetine ve doğrudan Ebedi şef (1938'den sonra da Milli şef), tarafından atanan 'milletvekillerinden' (Mustafa Kemal'in ve İsmet İnönü'nün atadığı memurlar Mebus sayılmıştı) oluşan TBMM'nin 'açık' olmasına rağmen, TC, Bonapartist bir diktatörlüktü. Veya İttihatçıların ikinci uzun diktatörlük rejimiydi. Bu dönemin yaklaşık ilk on yılı, diktatörlüğün yerleşmesini sağlayacak bir 'kurumsal-ideolojik temel oluşturmakla geçti. Kemalist diktatörlüğün temelini takviye etmek ve lümpen kapitalistleşmeye ivme kazandırmak, emperyalizmle bütünleşmenin önünü daha çok açmak amacıyla yapılanlara *Cumhuriyet Devrimleri* denmiştir. İnkılâpların (daha sonra devrimler) sayısı arttıkça, diktatörlüğü halk çoğunluğundan ayıran mesafe de büyümüştü. Rejim tarafından kurulan ve amacın diktatörlüğe halkın tepkisini ölçmeyi amaçlayan Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) ve daha sonra Demokrat Parti (DP) gibi muvazaa partilerine halkın büyük teveccühü, iktidarın halk gözünde neyi ifade ettiğini göstermesi bakımından önemlidir. Cumhuriyet rejimi, halkın gözünde bir sömürge yönetiminden farksızdı ve bu bir yanılsama değildi... Yapılan her düzenleme, iktidarla halk kitleleri arasındaki mesafeyi büyüttüğü, halk üzerindeki baskıyı artırdığı halde, sadece diktatörlüğün sözcüleri ve akıl hocaları değil, solun önemli bir kesimi tarafından da alkışlanmıştır...

Cumhuriyet döneminde de aynı imparatorlukta olduğu gibi

siyaset ekonomiyi ve tüm toplumsal vecheleri belirlemeye devam etti. İktidara sahip olanlar, servete ve zenginliğe de sahip oldular. Rejim, burjuva toplumlarında olduğu gibi ekonomik 'belirleyiciliğe' dayanmıyordu. Oysa, tipik kapitalist bir toplumda ekonominin belirleyiciliği esastır ve belirleyiciliğin yönü ekonomiden siyasete doğrudur. Bu durum bile bir başına 1923'te bir kopuşun olmadığını kanıtlamak için yeterlidir. İktidarı elinde tutan kemalist kliğin adamlarının ve komprador kapitalistlerin hoyratça zenginleşmesi, emekçi halkın kara bir yoksulluğa mahkum edilmesi pahasına gerçekleşmişti. Bu talan ve yağma, bir 'milli burjuvazi' oluşturma gerekçesine dayandırılarak savunulmak istenmiştir. Oysa, milli burjuvazi oluşturmanın nesnel koşulları çoktan ortadan kalkmış bulunuyordu. Kaldı ki, milli burjuvazi oluşturmak için hoyrat bir sömürge yönetimi anlayışının dayatılmış olmasının savunulacak bir yanı olabilir miydi? 'Milli burjuvazi' mavalının ne anlama geldiğini görmek için bugünkü manzaraya bakmak yeter.

1923'ten kabaca 1950'ye kadarki dönem, İttihatçıların ikinci iktidar dönemi oldu. II. Emperyalist Savaşın güç dengelerini altüst ettiği, hegemonya krizinin sona erip, ABD'nin tartışmasız hegemonik güç haline geldiği 1945 sonrasının yeni koşullarında *eskiyi*, eskiden olduğu gibi sürdürmek, artık mümkün görünmüyordu. Diktatörlüğü makyaja tâbi tutmanın zamanı gelip çatmıştı. Şimdi sıra, İttihatçılara özgü demokrasi oyununu sahnelemeye gelmişti. Artık 'çok partili' rejime geçilebilirdi... Bundan sonra diktatörlük, 'demokrasi' makyajıyla kendini yeniden üretecek, memleketin sahipleri de kulise çekileceklerdi. Gerçi *memleketin sahipleri* kulise çekilecekti; ama bu onların, "devletin ve vatanın" tehlikeye girdiği', *iç düşmanlar*ın azıttığı durumlarda tekrar sahneye çıkmayacakları anlamına gelmiyordu.

Nitekim ilk demokrasi oyununda, ancak on yıl kuliste kalabildiler... Sahneye yeniden dönmeleri resmi tarih (ve sol) tarafından bir devrim olarak sunuldu. Kulistekilerin sahneye çıkması demek olan bir darbenin (coup d'Etat) 'devrim' sayılması, ancak Türkiye gibi aydınların memur bilinci taşıdığı,

entelektüel azgelişmişliğin çorak ortamında mümkündü... 27 Mayıs (1960) darbesi devrim sayıldı; ve yaklaşık 20 yıl süreyle Milli Bayram olarak da kutlandı. 'Memleketin sahipleri' kulisten sahneye her çıktıklarında, bir daha sahneye çıkmalarını gerektirmeyecek *düzenlemeleri* de yapıyorlardı; ama bu amaç, bir türlü gerçekleşmeyecekti... 1971'de ve 1980'de tekrar sahneye çıktılar. 1980'de kuliste uzun süre kalmalarına uygun 'düzenlemeleri' yapma konusunda daha başarılı olduklarını teslim etmek gerekir. Son darbeyi 28 Şubat 1997'de yaptılar; ama artık 'yeni dünya düzeni'nin, 'küreselleşmenin', velhasıl 'iletişim çağının' bir gereği olarak, bu sefer sahneye çıkışları eskisinden farklı olacaktı. Yeni Dünya Düzeni'nde darbe de yeni olmalıydı... Bu, Türkiye'yi yönetenlerin yeniliklere ne kadar *yatkın* olduğunun da bir göstergesiydi. Kulistekiler, kuliste kalmış gibi yaparak kulisten çıktılar. Sahnenin önüne yerleştirilen *Sivil Toplum Kuruluşları* sahnedekileri gizlemek içindi... Uzakta kalanlarla, 'uzaktan bakanlar', oyunun ne olduğunu pek anlamadılar... Oysa her şey apaçık ortadaydı... 'Geç İttihatçılar' tekrar sahneye çıkmışlardı... Aslında bir 'geç ittihatçı' darbesi olan 28 Şubat müdahalesine kimileri 'postmodern darbe' diyecekti... Bu dünyada darbenin hizmetindeki kuruluşların *sivil toplum örgütü* sayıldığı başka bir ülkenin mevcut olup olmadığı doğrusu araştırılmaya değerdi...

IV. Demokrasi Oyunu veya Kulisle Sahne Arasındaki İttihatçı Gelenek...

Dünya değişmişti ve *asıl devlet partisi* için sahneden kulise taşınma zamanı gelip çatmıştı... Böylece, 1908'de başlayan İttihatçıların iktidar serüveni, yeni bir mecraya giriyordu... Kapitalizmin 1914'ten beri sürüp gelen 'yapısal kriz'den çıkması, emperyalistler hiyerarşisinin tepesine ABD'nin oturması, Faşizmin yenilmesi, II. Emperyalist Savaştan Sovyetler Birliği'nin prestijini artırarak çıkması ve *yeryüzünün lânetlileri* için bir 'çekim merkezi' haline gelmesi, sömürge halklarının doğrudan sömürgecilik statüsüne karşı 'bağımsızlık' talebiyle dünya sahnesine çıkması, kapitalizmin (emperyalizmin) yeni bir

evresine girildiği anlamına geliyordu. İşte Türkiye, böylesi bir konjonktüre 'uyum sağlayacak', *demokrasiye, çok partili sisteme* geçecekti. Benim *asıl devlet partisi* dediğim sahneden kulise çekilince Türkiye'ye demokrasi gelir miydi? Bir kere, demokrasiden kim ne anlıyordu? Oysa Türkiye'de 'çok partili sistem' hiçbir zaman olmadı. Asıl söz konusu olan, kelimenin gerçek anlamında 'çok parti' değil, devlet partilerinin sayısının birden çok olmasıyla ilgiliydi... Aynı şeyi başka kelimelerle söylersek, söz konusu olan tam bir *muvâzaa* idi... Yani kelimenin Türkçe karşılığı olan danışıklı dövüş. 'Demokrasiye' *muvâzaaten* geçilmişti. Türkiye, ABD hegemonyasındaki emperyalist kampla Sovyet bloku arasında tarafsız kalmak istemiyordu. Hakim sınıflar koalisyonunun çıkarı, tartışmasız bir şekilde emperyalist kampta yer almayı 'gerektiriyordu'. Zaten ortada sorunun özüne ilişkin bir *yenilik* de yoktu. Emperyalizmin liderliği Atlantik'in öteki yakasına geçince, Türkiye de yönünü Yeni Dünya'nın 'Kuzeyine' çevirecekti. Elbette 'Küçük Amerika' olmak için...

Hegemonik güç olan ABD, kapitalist kampa (Hür Dünya) yönelik *kızıl tehdidi* bertaraf etmek için, Moskova'yı başta 'Üçüncü Dünya' toplumları olmak üzere, dünya proletaryasının gözünde bir 'çekim merkezi' olmaktan çıkarmak istiyordu. Ama militer güç dengeleri veri iken, bunu sadece 'zora dayalı' yöntemlerle gerçekleştirmesi mümkün değildi. Elbette zor ögesi 'tarihteki rolünü' oynamaya devam edecekti... Öyleyse, dünyanın yoksullarının gözünde Moskova'yı bir çekim merkezi olmaktan çıkarmanın yolu, yoksulların yoksulluğunu, *isyanı gerektirmeyecek* bir 'düzeyde' tutmaya, en azından belirli bir 'düzeyin' altına inmesini "engellemeye" bağlıydı...

İşte Amerikan yardımları, bu amacın gerçekleşmesi için gündeme gelmişti. Ama yardımlar, Amerikan mallarının pazarını genişletmenin de bir aracıydı. Dünya Bankası gibi doğrudan ABD tarafından oluşturulan kurumlar da bu amaca yönelikti. Dönemin Türk yönetimi, ABD önderliğindeki emperyalist kampa katılıp aktif 'görev üstlenmek' konusunda, ABD'nin kendisinden daha istekliydi. Sınıfsal çıkarlar da onu gerektiri-

yordu. İşte 'çok partiyi' ve 'demokrasiyi' sahneye davet eden nedenlerin birincisi bu idi. İkinci bir neden daha vardı: Kemalistlerin 'devlet eliyle başta kendileri olmak üzere iktidar yandaşlarını zengin etmeleri' demek olan *devletçilik* uygulamaları ve savaş vurgunlarıyla akıl almaz bir 'yeni yetme' zenginler 'sınıfı' oluşmuştu (nouveau riches). Sadece jandarma baskısıyla ve silah zoruyla 'yerinde tutulabilen' yoksul çoğunluğun akıl almaz sefaleti ve aşağılanması pahasına gerçekleşmiş bir zenginlikti bu... Bu yeni yetme zenginler ve eskiden gelen komprador kapitalist unsurlar da devletin olur olmaz müdahalelerine ve 'keyfiliğine' bir çeki düzen verilmesi zamanının geldiğini düşünüyorlardı. Ne de olsa, Bonapartist rejim doğası gereği 'hür teşebbüsün' hür hareketini kısıtlayıcı olabiliyordu... Velhasıl Türkiye'nin, Hür Dünya'da yerini alması için 'çok partili ve hür teşebbüslü olması gerekiyordu. Fakat çok 'parti ve hür teşebbüs rejimi', TC ordusunun "İç Hizmet Kanunu"yla yan yana ve bir arada yol alacaktı...

1908 sonrası süreçte, özellikle de 1923'ten sonra bir devlet-parti-hükümet özdeşliği oluşmuştu. Tek partinin başkanı aynı zamanda Cumhurbaşkanıydı... İşin doğası gereği, 'modern'; ama totaliter rejimde 'neyin devlet, neyin parti, neyin hükümet olduğu belirsizdi. Bu yapı kırılmadığı sürece Türkiye'de burjuva anlamda bir 'biçimsel demokrasi' mümkün olamazdı. Olsa olsa bir 'Susurluk Cumhuriyet' olabilirdi. Aslında 1945-46'da başlayan değişim: "Eğer memlekete muhalefet gerekiyorsa, onu da biz getiririz" şeklindeki, Osmanlı-İttihatçı-Kemalist yönetim 'prensibinin' gereğinin yapılmasından başka bir şey değildi. Nasıl 1930'da Ebedi Şef Mustafa Kemal, güvendiği dostu Fethi Bey'e bir 'muhalefet partisi' kurdurmuşsa, şimdi de Milli Şef İsmet İnönü, yeni yetme zenginlerle komprador kapitalistlerin sözcüsü durumundaki ünlü İttihatçı Celal Bayar'dan bir 'muhalefet partisi' kurmasını istiyordu. Nasıl 1930'da oynanan oyundan habersiz çaresiz-yoksul kitleler, Serbest Cumhuriyet Fırkası'na yöneldiyse, bu sefer de Celal ve Adnan Beylerin Demokrat Parti'sine teveccüh edecekti... Gerçi kurulduktan dört yıl sonra Demokrat Parti 'iktidar' olacaktı; ama Türkiye'ye

demokrasi gelmeyecekti... Zira demokrasinin gelmesi için, daha önce başka şeylerin gelmesi gerekiyordu... O zamandan sonra, 'asıl devlet partisiyle' gerektiğinde seçimlere katılıp hükümet olabilen siyasi parti veya partiler arasında şöyle bir işbölümü oluşacak ve bugünlere kadar gelecekti: görünen siyasi parti veya partiler halkı aldatıp-oyalayacak, asıl devlet partisi de yönetecekti. Görünen siyasi partiye dayalı hükümet 'ufak-tefek', temel sorunlarla ilgili olmayan işlerle uğraşacak, 'asıl işlerse' *asıl devlet partisinin* yetki ve tasarrufu altında yürüyecekti; ve belirli dönemler hariç (1960, 1971, 1980, 1998 vb.), asıl devlet partisi oralıkta pek görünmeyecekti...

'Asıl devlet partisi', artık muhalefeti olan, halkın oy kullandığı, seçimlerin 'gizli oy-açık sayım' esasına göre yapıldığı, ama sadece *'asıl devlet partisinin'* kurulmasına izin verdiği siyasi partilerin seçimlere katılabildiği, bir 'demokrasi' için *kolları sıvamıştı.* Şimdi iş, bunu gerçekleştirmeye kalıyordu. Bundan sonra olacaklar, ya da 'işin aslı' densin, tarihçilerin, anayasa profesörlerinin ve 'siyaset bilimcilerin' hikaye ettiğine benzemese de, insanlar yine de onların anlattığına inanacaktı... Ve senaryo şöyle işleyecekti: Milli Şef İsmet Paşa, 19 Mayıs 1945'teki törende 'demokrasiye geçileceğinin ilk müjdesini' veriyordu. "Memleketin siyaset ve fikir hayatında demokrasi prensipleri daha geniş ölçüde hüküm sürecektir". Sonra sıra kimlerin 'demokrasi filminde' baş rolü oynayacağının tespitine geliyordu. On gün sonra (29 Mayıs) Mecliste (TBMM) beş kişinin bütçeye red oyu vermesine karar verildi. Bu beş kişi şunlardı: Yeni yetme zenginlerin ve komprador burjuvazinin temsilcisi ünlü İttihatçı (komitacı lâkabıyla marûf) Celâl Bey (Bayar), Aydın'ın ünlü toprak ağalarından, 1930'daki ilk muhalefet denemesi günlerinde Ebedi Şef tarafından 'keşfedilen' Çakırbeyli çiftliğinin sahibi Adnan Bey (Menderes), sadece Orta Anadolu'nun (Eskişehir) değil, belki de Türkiye'nin en büyük toprak ağası Emin Bey (Sazak), Kemalist bürokrasinin temayüz etmiş adamlarından Refik Koraltan ve ünlü tarihçi M. Fuat Köprülü...

Güdümlü muhalefetin 'ayrışmasında' ve sanki güdümlü

değilmiş gibi bir izlenim yaratılmasında, 'Köylüyü Topraklandırma Kanun Tasarısı'nın 17. maddesi yüzünden çıkan kriz, Adnan Menderes'in komisyon başkanlığından istifası ve diğer toprak ağalarının da tasarıya 'muhalefet etmeleri, DP'ye giden yolu kısaltmıştır. İlginç olan köylüyü topraklandırma kanun tasarısını görüşen komisyon başkanının da büyük bir toprak ağası olmasıydı. Bu dünyada toprak ağalarının toprak reformu yaptığı görülmüş bir şey değildir. Gerçi içi iyice boşaltıldıktan sonra tasarı yasalaşmıştı; ama o haliyle bile uygulanmamıştır. Kanun çıktıktan hemen sonra, en büyük toprak ağalarından biri olan Cavit Oral, Tarım Bakanı yapılmıştır. Aslında önce kanun çıkarıp, sonra onu uygulamamak veya sulandırmak, tipik bir Türk yönetim 'geleneğidir'. Hemen arkasından Celâl Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan ve Fuat Köprülü, CHP grubuna daha sonra *dörtlü takrir* olarak ün yapacak bir önerge veriyorlar. Bu önergede: "Milli hâkimiyetin tek tecelli yeri olan Büyük Millet Meclisi'nde, hakiki bir murakabenin sağlanmasına, demokratik müesseselerin serbestçe doğup yaşamasına engel olan ve Anayasanın halkçı ruhunu takyid eden bazı kanunlarda değişiklik yapılmasını ve parti tüzüğünde de yine bu maksatların icap ettirdiği tâdillerin hemen icrasını" talep ediyorlardı. Sonuçta önergeye dördü dışında oy veren olmuyor ve önerge reddediliyor. Menderes'le Köprülü, Vatan Gazetesi'nde iktidarı eleştiren 'sert yazılar' yazıyorlar. Parti Divanı 21 Eylül 1945'te toplanarak bu iki 'milletvekilini' partiden ihraç ediyor. Onları destekleyen Koraltan da partiden istifa ediyor. Nihayet 'en ağır top' olan Komitacı Celâl Bey de hem partiden, hem de 'milletvekilliğinden' istifa ediyor. Artık senaryo tamamdı ve filmin çekimine devam edilebilirdi.

Bayar 1 Aralık 1945'te ilk defa yeni bir parti kurmak istediklerini açıklıyor. Birkaç gün sonra da Cumhurbaşkanı İsmet Paşa ile Celâl Bayar, Çankaya Köşkü'nde 'uzun bir görüşme' yapıyorlar. Yeni kurulacak partinin 'özellikle neleri yapmaması gerektiği' konusunda anlaşmaya varıyorlar: 1) Çok partili hayata geçmezse Türkiye yalnız kalır. Yalnızlıktan kurtulmak için çok partili hayata geçmelidir; 2) Atatürk'ün koyduğu temel

ilkeler tartışma konusu yapılmamalıdır, daha doğrusu 'irtica' konusunda hassas olunmalıdır; 3) CHP yeni kurulacak partiye zorluk çıkarmamalıdır. Artık, 'devletimize gereken muhalefet' için her şey tamamdı. Ve 7 Ocak 1946'da Demokrat Parti, Bayar'ın deyişiyle: "Kemalizm ideolojisinden, yani tam demokrasiden mülhem olarak" kuruluyordu... Türkiye'yi 'Küçük Amerika' yapmaya kararlı CHP'li 'muhalif kemalistlerin kurdukları partinin adını da Büyük Amerika'dan alacaklardı: 'Demokrat Parti'. Başta İş Bankası grubu olmak üzere, yeni ve eski kent zenginlerinin adamı Bayar'la, toprak ağalarının temsilcisi Menderes, memlekete demokrasiyi getirmek için harekete geçiyorlardı. Bonapartist diktatörlüğün tüm baskıcı yasaları yerinde duruyordu; ama memlekete 'muhalefet' geliyordu... Öyle ya, artık 'İnkılâplar yerleşmişti' halktan korkmanın âlemi yoktu. O güne kadar 'devrimler devletten halka doğru yapılmıştı", şimdi sıra 'devrimlerin milletten devlete doğru yapılmasına gelmişti...". Celal Bayar, sadece bunları değil, Türkiye'nin nasıl "sınıfsız bir toplum" olduğunu da söylemeden edemiyordu: "Türkiye toplum yapısının, Batı milletleri toplum yapısına uymadığını görüyorduk. Bir kere, memleketimizde sınıflar, keskin çizgilerle birbirlerinden ayrılmamışlardır. Tersine, birbirlerinin içinde, birbirleriyle mütedahil olarak yaşarlar, patron ve işçi ile ağa ve çobanlar hem menfaat hem hayat görüşü bakımından Batıdaki gibi bir çatışma içinde değildir". DP'nin kurucuları 1924 Anayasası'nın raftan indirilmesini demokrasi için yeterli sayıyorlardı. Buna rağmen halkın bu partiye yönelmesinde şaşılacak bir taraf yoktur. Zira yoksul, köylü, her türlü haktan mahrum işçi sınıfı ve esnaf, artık CHP'den daha kötüsü olamaz' bilincini taşıyordu.

DP'nin tam bir muvazaa partisi olarak kurulmasına, liderinin ünlü bir İttihatçı olmasına rağmen, 'güdümlü muhalefete' geçiş tereyağından kıl çeker gibi olmayacaktı. Zira 1923'ten, dahası 1908'den beri devlet aygıtının adamları 'muhalefetsiz' yönetime alışmışlardı... Güdümlü bile olsa, kendileri için hesapta olmayan bir muhalefetle karşılaşmaktan rahatsız olmuşlardı. Bir kere 1947'de yapılması gereken genel seçimlerin tarihi bir yıl

öne alınarak, muhalefet partisi hazırlıksız yakalanmak istendi. Seçimler baskı altında yapıldı ve hile karıştırıldı. Tüm baskılar ve hileci yöntemlere rağmen, DP 54 sandalye kazanmayı başardı. Baskı ve hileci yöntemlere başvurulması, DP'ye olan halk desteğini büyüttü, muhalefetin de sertleşmesine neden oldu. Fakat bu sefer iş ciddi idi. Ne yapıp edip Türkiye 'Hür Dünya'da yerini almalıydı. Güdümlü muhalefet güdümlü olmaya devam ettikçe 'asıl devlet partisi'nin müsamahasına mazhar olacaktı.

14 Mayıs 1950 genel seçimlerinde DP ezici bir çoğunlukla meclise girdi. Bu dönemde emperyalizmle bütünleşmeye uygun bir ekonomik alt-yapı oluşturulacak, artık 'inkılâplar' tepeden temele inecekti. Zira 1923'ten sonra yapılan 'inkılâplar', daha çok 'üst-yapı kurumlarını' ilgilendiren 'inkılâplardı'. Fakat onca *inkılâba* rağmen, 1950'ye gelindiğinde memleketin manzarası 1923'tekinden pek farklı değildi. Gerçi pek çok *inkılâp* yapılmıştı; ama bu inkılâplar, daha çok *inkılâpçıların* durumunu *inkılâba* uğratmış, yoksul halk için farklı anlamlar taşımıştı. Halk çoğunluğu için 'inkılâplar', jandarma zulmü, tam bir talana dönüşen vergiler, kara yoksulluk, sefalet, aşağılanma, velhasıl katıksız bir devlet terör rejimi demekti. Modernleşme ve çağdaşlaşma, emekçi çoğunluğun gözünde 'köleleşmek' gibi anlaşılıyordu. Bir tarafta halkı 'adam etmek' isteyen modern-çağdaş bir inkılâpçı kadro, diğer tarafta inkılâpların değerini 'bir türlü anlayamayan' *cahil ve yenilik düşmanı* bir halk çoğunluğu... Ve bu çelişki bir türlü aşılamayacak, 1920'lerden 28 Şubata, oradan 2000'li yıllara miras kalacaktı...

Gerçi, DP üst-yapıya ilişkin inkılâpların artık tamamlandığı tespitinden hareket ediyordu; ama yine de 'üst-yapı" inkılâplarının korunması konusunda hassasiyetini koruyordu. Zaten kurulurken de bu konuda 'asıl devlet partisine' teminat vermişti. DP, 31 Temmuz 1951'de kendi inkılâp kanununu çıkardı bu: "Atatürk aleyhine işlenen suçlar, hakkında kanun"du. Kanunun gerekçesinde şöyle deniyordu: "Milli Mücadele'nin kahramanı ve memleketin kurtarıcısı Atatürk, Cumhuriyetin ve inkılâplar rejiminin sembolü olması hasebiyle hâtırasına, eserlerine ve onu

ifade eden varlıklara vâki olacak tecavüzler, bilvasıta cumhuriyete ve inkılâplar rejimine tevcih edilmiş bir mahiyet ifade edeceğinden..." deniyor. Aslında böyle bir kanun, ancak köklü bir *inkılâpçılık geleneği* olan Türkiye gibi bir ülkede çıkarılabilirdi. Zaten böyle bir *inkılâp kanunu* dünyada emsali görülmüş bir şey de değildir. Ölmüş bir şahsiyet için özel bir kanun ilk defa Türk inkılâpçıları tarafından çıkarılıyor ve tarihteki mümtaz yerini alıyordu... Kanunun birinci maddesi şöyle: "Atatürk'ün hâtırasına alenen hakaret eden veya söven kimse bir yıldan üç yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır. Atatürk'ü temsil eden heykel, büst ve âbideleri veyahut Atatürk'ün kabrini tahrip eden, kıran, bozan veya kirleten kimseye bir yıldan beş yıla kadar ağır hapis cezası verilir. Yukarıdaki fıkralarda yazılı suçları işlemeye başkalarını teşvik eden kimse asıl fail gibi cezalandırılır".[39]

Aslında, böyle bir kanunun çıkarılabilmiş olması, Türkiye'de 1923 sonrasında yönetici elitin neyin peşinde olduğunu da ortaya koymaya yeterdi. Kanun tasarısı ilgili komisyonda görüşülürken söz alan Ankara milletvekili Selâhattin Adil şöyle demişti: "Tasarının esbabı mucibesinde şöyle bir cümle var: 'Bu tasarı kanunlaştığı takdirde milletçe hissedilen büyük bir ihtiyaç tatmin edilmiş olacaktır'. Arkadaşlar 1946 yılından beri milletin köylüsü ile, kasabalısı ile temas ettiniz, dileklerini dinlediniz, aman bize bir heykel dikin diyen tek bir vatandaşa rastladınız mı? (soldan alkışlar)".

Ankara Milletvekili Selâhattin Adil, bu kanunun ne demeye geldiğinin farkında görünüyordu: "Bu meclis kürsüsünden acı acı şikayet ettiğimiz 27 senelik şeflik idaresi mahsurlarını, memlekete yapılan fenalıkları, hakiki Cumhuriyetin, ancak milletin sağduyusuna dayanarak mevkii iktidara gelen bugünkü hukuki bir Hükümetle vücut bulduğunu yüzlerce defa tekrar eden bizler değil miydik? Halk Partisi'nin bin bir yolsuzluğunu zikrederken, Meclise hâkim olan bu parti âzalarının ne surette intihâp olunduğunu bilmiyor muyduk? Şimdi bu geçmiş idareye

39 TBMM Tutanak Dergisi, Dönem IX, Cilt 7, Toplantı No: 1.

şeflik veya diktatörlük demek tecavüz telâkki olunarak söyleyen ve yazanı hapse mi mâhkum edeceğiz? (Öyle şey yok sesleri). Daha dün Arapça ezanı, dinî âbidelerin açılmasını kabul eden ve anlaşılmaz bir hale sokulan dilimizi doğrultmaya çalışan bizler değil miyiz? Milletin ruh ve vicdanını anlamayan bâzı dar görüşlü kimseler bu teşebbüslerimizi de Atatürk inkılâbı gidiyor diye suitefsir etmediler mi? Bu gibilere ben şahsen hak vermek zaruretini görüyorum. Çünkü kemali teessür ve teessüfle söylüyorum ki, 27 senelik devirde riyakâr, menfaatperest birçok yazarlar, hatipler, şairler milletin gösterdiği feragat ve fedakârlığa, kahramanlığa hemen hiç kıymet vermeyerek (Soldan alkışlar). Tek şahıs için uluhiyete kadar yükselten kasideleriyle gençliğe birçok yanlış kanaatler, hakikate uymayan fikirler, kıymatler aksettirmişlerdir, birçok hakayiki tarihiyeyi ketim veya tahrif etmişlerdir. Ensali atiyenin, pek çok dersler alacağı bu mühim inkılâbı ve tecdit devrine ait bitaraf tarihî yazılardan mahrum kalmasını demokratik bir idare nasıl tecviz edebilir... Fikir hürriyeti, yazı hürriyeti, vicdan hürriyeti prensiplerimizin tatbik şekli bu mudur?".

Aslında Selâhattin Adil, Atatürk'ü koruma adı altında, neyin korunmak istendiğinin farkında görünüyor, ama DP'yi iktidar sayarak yanılıyordu. Oysa DP, asıl devlet partisinin 'taşeronuydu'. Atatürk'ü Koruma Kanunu'nun çıkartılmasını isteyense, *asıl devlet partisiydi*... Aslında ölmüş bir kişi için kanun çıkararak dünya hukuk literatürüne önemli bir katkı yapanlar, bununla bütün bir dönemi eleştiri konusu olmaktan çıkarmayı amaçlıyorlardı. Aslında Atatürk'ü Koruma Kanunu, 12 Eylül 1980 darbesini yapanların cunta anayasasına koydukları 15. maddenin bir benzeriydi. Acaba cunta anayasasının 15. maddesinden rahatsız olanların, Atatürk'ü koruma kanunu gibi bir kanunun varlığından haberleri yok mudur?

Kanun tasarısıyla ilgili olarak söz alan Giresun Milletvekili Arif Hikmet Pamukoğlu da konuşmasının bir yerinde şunları söylüyordu: "Binaenaleyh her şahsın ve her şeyin üstünde bulunan Türk milletinin hâkimiyet bakımından mevcudiyetini, bekasını, emniyet ve asayişini sağlayacak tedbirleri muhtevi

Ceza Kanunu mevcut iken, bir Türk olmakla daima şeref duyduğunu, Ne Mutlu Türküm diyene vecizesiyle izhar ve tekrardan zevk duyan, Atatürk'ün sağlığında, şahsı ve şahsi menfaatlerini korumaya kâfi gelen Ceza Kanunumuz acaba şimdi niçin kâfi gelmiyor? (Sağdan alkışlar). Neden, son tecavüz hâdisesinden sonra bir yenisi vuku bulmuyor? Koca bir milletin emniyet ve asayiş bakımından idaresine kâfi görülen Ceza Kanunu, kâfi addediliyor da hukuki bakımdan nihayet bir Türk vatandaşı olan Atatürk'ün emniyet ve asayiş yönünden Ceza Kanunu ile iktifa edilmeyerek şahsı ve şahsi menfaatleri bakımından hususi bir kanun vaz ve tedvini cihetine gidiliyor? Bu tarzı telâkki cemiyet için mevzu bir kanunun, bir şahıs için kâfi addedilmemesi ve dolayısıyla hukuki bakımdan müsavatı ihlâl etmesi hasebiyle, Atatürk'ün aziz ruhunu da rencide edeceğine maddi ve mânevi mevcudiyetimle kani bir arkadaşınızım". Pamukoğlu, konuşmasının bir yerinde de: Muhterem arkadaşlar; Atatürk her şeyden evvel bir Türk'tür. Bütün Türkler için mevzuu Ceza Kanunu, neden Atatürk için mevzubahis olmasın? Türkler hukuken müsavi değil midirler, kanun önünde eşit değil midirler, Anayasanın 69. maddesi bunu âmir değil midir?".

Dünyada ölmüş bir kişi için özel kanun çıkarmanın ne demeye geldiği elbette üzerinde düşünülmesi gereken bir şeydir; ama onca yüceltilen bir şahsiyetin ölümünden sonra kanunla korunmasının 'mantığı' üzerinde düşünmek daha da önemlidir. Aslında Atatürk'ü koruma kanunu *mevzuu olmayan* bir kanundu. Ölmüş bir insan için kanun çıkarılmayacağına göre... Asıl amaç, 1923-1950 döneminde yapılanları korumaktı. 48 yıldır da koruyorlar... Aynı 17 yıldır, 12 Eylül Cuntası tarafından yapılanların da korunduğu gibi...

1950-1960 dönemi muvazaaya rağmen, emekçi halk üzerindeki (köylüler, Kürtler, Müslümanlar) baskının görece hafiflediği, kitlelerin maddi yaşam koşullarının da görece iyileştiği bir dönem oldu. Dönemin sonlarına doğru ekonominin dar boğaza sürüklenmesi, DP hükümetinin baskıcı yöntemlere daha çok başvurması, ama asıl Türkiye dışındaki gelişmeler (Irak'taki monarşinin, General Kasım tarafından bir darbeyle

devrilmesi -14 Temmuz 1958- ve darbe sonrasında Kürt hareketinin ivme kazanması), 'asıl devlet partisi'nin on yıllık aradan sonra kulisten sahneye çıkmasını 'gerektirmişti'. Gerçekten Monarşiyi bir darbeyle deviren General Kasım, başlarda Kürtlerin ve komünistlerin desteğiyle yönetiyordu. Bir bakıma iktidarı, Kürtlere ve Komünistlere dayanıyor gibi görünüyordu. Molla Mustafa Barzani sürgünden dönmüş, Bağdat'ta büyük ve coşkulu bir kitle tarafından 'devlet başkanı gibi' karşılanmıştı (7 Ekim 1958). Elbette Irak PDK'sının hareketi, asla darbeye endeksli değildi. Darbe başlarda harekete ivme kazandırmıştı ve Kasım'la yollar çok geçmeden ayrılacaktı...

Irak'taki hareketlenme Türkiye'de de yankılanmıştı. 1958'de Musa Anter ve Canip Yıldırım, Diyarbakır'da *İleri Yurt* başlığını taşıyan bir dergi yayınlamaya başlamışlardı. İstanbul ve Ankara'daki Kürt aydınları da kültürel örgütler biçiminde bir araya geliyorlardı. Bu durum Dersim ayaklanmasının kanla ezilmesinden yirmi yıl sonra ilk Kürt 'hareketlenmesiydi'... Chris Kutschera-nın yazdığı gibi, baskı yüzünü göstermek için vakit kaybetmeyecekti...[40] 1959'da (Kasım) 59 Kürt aydını, 'bir Kürt devleti kurmak için komplo kurmaktan' tutuklanacaklardı. Aradan geçen yaklaşık 40 yıl sonra geriye bakıldığında, 27 Mayıs darbesinin esas itibariyle Kürt Hareketi'nin önünü kesmek için yapıldığını söylemek uygun düşüyor. Darbeden sonra Cuntanın Şefi Cemal Gürsel'in, Kürtlere yönelik tehditleri de böyle bir izlenimi güçlendiriyor. Zira dönemin olaylarının tahlili, askerî bir darbeyi davet edecek başkaca bir gerekçenin mevcut olmadığını ortaya koyuyor. Önemli olmakla birlikte bu konu üzerinde burada daha fazla durmamız gerekmiyor. Bizim bu kitabımızın planı ve kurgusu bakımından önemli gördüğümüz bir iki noktaya değinmekle yetinmek zorundayız. Aksi halde kitabın hacmi 'arzu edilmeyen' bir büyüklüğe çıkabilir.

27 Mayıs darbesi Türkiye solu tarafından, en azından onun

40 Chris Kutschera, **Le Mouvement National Kurde**, Flammarion, Paris, 1979.

en geniş kesimi tarafından *ilerici* sayılmıştır. Elbette 'darbe' ve 'ilerici' kelimelerini yan yana getirmek sevimsiz bir şey olduğu için, haklı olarak *ilerici darbe* demekten çekinmişlerdir. Aralarında *27 Mayıs Devrimi* diyenler de vardı. Hâlâ da vardır. Böyle bir görüşün geniş bir kesime egemen olmasının nedeni, toplumsal muhalefetle kanun maddeleri arasındaki ilişkinin niteliğini, 'belirleyiciliğin yönünü' kavramaktaki basiretsizlikle ilgilidir. On yıllardan beri mayalanmakta olan muhalefetin, 1960'tan sonra ivme kazanması, sanki bu yükselişin 27 Mayısın bir sonucuymuş gibi algılamasına neden olmuştur. Kafa karıştıran bir şey de, 1961 cunta anayasasının görece bazı 'özgürlükçü', 'ileri' hükümler içermesidir. Bu tür yanılsamalar, kanunları toplumsal güç dengelerinden ayrı birer 'şeymiş' gibi görmekle ilgilidir. Oysa, bir yasanın nasıl ve kimler tarafından çıkarıldığı önemlidir. Söz konusu yasanın, hangi güçleri karşı karşıya getiren 'sürecin sonunda' çıkarıldığına bakılmadan, içerdiği kimi hükümlere bakarak şurası burası 'ilericidir' demek, sorunların uzağında duranların bir yanılsamasıdır... Bir kere bir yasanın çıkması sanıldığı kadar önemli değildir. 1924 Anayasası çıkarıldı, ama hiç uygulanmadan tam 27 yıl geçti... Bir yasanın arkasında kimin durduğu önemlidir. Son tahlilde 1961 Anayasası 38 kişilik cuntanın (Milli Birlik Komitesi) eseridir.

Bir kere tarihsel ve toplumsal perspektiften bakıldığında, bir darbe anayasasının 'ileri' olması mümkün değildir. Zira, darbeler her zaman varolanı muhafaza etmek, değilse önceden kaybedileni yeniden kazanmak için yapılır. 27 Mayıs darbesi memlekete özgürlük getirmek için yapılmadığı gibi, yapılması da mümkün değildi. Ülkeye özgürlük getirmek cuntacı bir subay kliğinin işi midir? Aslında 27 Mayıs darbesi, 1946-1950 'muvâzaa muhalefeti' ve DP 'iktidarı' döneminde, 'asıl devlet partisi' aleyhine kaybedilen mevzileri yeniden kazanma girişimiydi. 1961 Anayasası da esas itibariyle bu kayıpları ödün-

leyici ve takviye edici hükümler içeriyordu. Bir kere ordunun bürokrasi içindeki konumu takviye edilmiş, ordu sistem karşısında 'özerkleştirilmişti'; ikincisi tabii senatörlük kurumu ve Milli Güvenlik Kurulu, Anayasa Mahkemesi vb. 'asıl devlet partisi'nin sahneye çıkmasını gerektirmeden işlerin kotarılmasını sağlayacak kurumlardı. Tipik bir burjuva rejiminde ordu, Milli Savunma Bakanlığı'na bağlıdır. Aynı Emniyet Genel Müdürlüğünün İçişleri Bakanı'na bağlı olması gibi... 1961 Anayasası, orduyu devlet bürokrasisinin 'özerk' bir kesimi haline getirmiştir. Nitekim on yıl sonra gelen başka bir askerî darbe, 'ilerici anayasayı' *şartlara uygun* hale getirecekti.

Eğer 1961 Anayasası ilerici güçlerin, gerçekten özgürlüğe, demokrasiye, ihtiyacı olanların bir dayatması sonucu kabul edilmiş olsaydı, 1971 cuntası tarafından iyice kuşa çevrilebilir, bir sonraki cunta tarafından da çöpe atılabilir miydi? Darbeler her zaman muhalefeti ezmek, emekçi halk çoğunluğunu bulundukları mevzilerin gerisine püskürtmek, sömürü ve baskı düzenini takviye etmek için yapılır. Durum böyle olduğu halde, Türkiye'nin siyasal-entelektüel azgelişmişliği, bu konudaki kafa karışıklığını beslemeye devam ediyor. Eğer, 27 Mayıs darbesi yapılmamış olsaydı, halkın 'değiştirilmesi gerekeni değiştirmesi' olasılığı çok yüksekti. Böyle bir şeyin gerçekleşmesi 'muvazaa oyununun da sonu olurdu. Başka türlü söylenirse, 'memleketin sahiplerinin' iktidarı son bulurdu... Öyleyse, 'asıl devlet partisi' erken davranacak ve kitlelerin süreci yönlendirmesinin önü kesilecekti. Bu niteliğinden ötürü 27 Mayıs darbesi bildik gerici darbelerden biriydi. Aynı 1971, 1980 ve 1997'deki 28 Şubat darbeleri gibi... 1960 darbesinin gerekçesi Kürt hareketinin ivme kazanması, 1971 darbesinin gerekçesi sol muhalefet ve ona eklemlenen Kürt muhalefetiydi. 1980 darbesi de Sol-Kürt ve İslâmî (radikal) muhalefeti ezmek üzere gündeme geldi (elbette radikal İslâmı ezmek için 'ılımlı İslâmın desteğini almak gerekiyordu. İşte, 'Türk-İslâm Sentezi' bu amacı gerçekleştirmek için gündeme getirilmişti). 1997 darbesiyse (Sosyalistler her zaman hedefte kalmak şartıyla), 'irticayı' ve Kürtleri hedef almıştı.

28 Şubat darbesiyle ilgili rahatsız edici bir şey de, darbecilerin kendilerini solcu ve solda sayanların bir kesimini de 'sivil toplum' görüntüsü altında 'irticaya karşı' harekete geçirebilmiş olmasıydı... 1923'te (kendi iç hesaplaşmaları sayılmazsa) Kemalist rejim üç *iç-düşmanla* mücadele ediyordu: Sosyalistler-Kürtler-tepkilerini dini kavramlar ve sloganlarla dile getirenler. Aradan geçen yaklaşık yetmiş beş-seksen yıl sonra da aynı *iç-düşmanlar*la cebelleşiyor... Memleketi *iç-düşmanlardan temizlemeye*, kaldığı yerden devam ediyor... Bu üç *iç-düşman* bu toplumun yüzde kaçını teşkil ediyor? Ve geriye ne kalıyor? Bu durum üç şeyi gösteriyor: 1) Ne kadar zamanda, nereye gelindiğini; 2) Çağdaşlık, laiklik, hukuk devleti, velhasıl 'modern Türkiye' cilasının altında varolanın gerçekten ne olduğunu veya 'demokratik-laik-sosyal hukuk devleti' denilenin neyi ifade ettiğini; 3) Sultan III. Selim, değilse Sultan II. Mahmut zamanından beri Türkiye'nin aynı siyasal-ideolojik komprador gelenek tarafından yönetildiğini...

VIII. BÖLÜM

SONUÇ

Bir kitabı yazıp bitirdikten sonra bir de *sonuç* yazmanın gerekliliğine hiçbir zaman ikna olmadım. Sonuç neden yazılır? Anlatılanları özetlemek için mi? Eğer öyleyse bu, söz konusu kitabı okuyanlara haksızlık olmaz mı? Eğer sonuç bölümünde 'yeni ve farklı' şeyler söyleniyorsa, o zaman bu neyin sonucu oluyor? Bu tür sorular bâki kalmak kaydıyla ve son noktaya koymadan önce, önemli gördüğüm bir kaç hususa kısaca değineceğim.

Türkiye'nin entelektüel azgelişmişliği, gerçekten varolanla varolduğu 'sanılanı' ayırt etmeye imkan vermiyor. Bu yüzden kullanılan dil ve kavramlarla 'gerçek dünyada' olup-bitenler arasında bariz bir uyumsuzluk sürüp gidiyor. Örneğin Türkiye'de, biçimsel anlamda bile bir *cumhuriyet*, ne kelimenin Latince anlamında (*res publica),* ne Yunanca anlamında *(demos kratos),* ne de Arapça'daki anlamda *cumhûriyyet* hiçbir zaman geçerli olmadığı halde, insanlar Türkiye'de 1923'ten beri bir cumhuriyet rejimi olduğuna, daha da ötede demokratik bir rejim olduğuna inanma 'eğilimindedirler'. Eğer halk çoğunluğu kendi kaderini belirler durumda değilse, kendi kendini yönetemiyorsa, toplumsal süreci kendi iradesiyle belirleyemez durumdaysa, orada geçerli rejimin kelimenin gerçek anlamında cumhuriyet (res publica) sayılması mümkün değildir. Türkiye'de cumhuriyet denilen rejim, oldum olası halkın toplumsal süreci belirlemesine imkân veren değil, belirlemesinin önünü kesen bir rejimdir. Bu yüzden, 'cumhuriyetin' inkârıdır... Cumhuriyetle adından başka ortak hiçbir yanı yoktur... Tipik bir MGK

rejimidir; ve MGK, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Divan-ı Hümâyun'un bugünkü versiyonudur... Devlet bir siyasi parti gibi örgütlenmiş durumdadır. Asıl yöneten de her zaman *asıl devlet partisi* olmuştur. Devletin bir siyasi parti gibi örgütlenmişliği, devletin 'özgürlüğü veren' (dolayısıyla hiçbir zaman vermeyen) taraf olması anlamına gelir ki, böyle bir rejim geçerliyken, demokrasinin ve özgürlüklerin biçimsel (burjuva) ve sınırlı anlamda bile gerçekleşmesi mümkün değildir. Asıl devlet partisi işin doğası gereği, kendi dışındakileri düşman, değilse hasım olarak görüyor. 'Asıl devlet partisinin' her şeyi belirler durumda olduğu rejim aynı zamanda bir "faili meçhul cinayetler rejimidir". Cinayetin failleriyle cinayeti 'açığa çıkarması gerekenlerin' aynı odak olması, TC'nin neden bir faili meçhul cinayetler cumhuriyeti olduğunu da açıklar... Öyle 'modern' bir rejim ki, devletin istemediğini isteyeni; devlet düşmanı sayıyor... Türkiye'de özellik arzeden bir şey de, devlet-hükümet ayrımının olmamasıdır. Hükümeti eleştirmek devleti eleştirmek sayılır ve her kim ki, hükümete itiraz eder, devlete itiraz etmiş sayılır. Bu durum Osmanlı-İttihatçı-Kemalist devlet geleneğiyle doğrudan ilgilidir. Ve kendi eliyle 'muhalif' yaratmamak için de her türlü manipülasyona başvurmak esastır. Zira memlekete ne zaman, ne kadar muhalefet gerektiğine karar veren de 'asıl devlet partisidir.' Bu alandaki slogan da başka alanlardakinden farklı değildir: 'Eğer memlekete muhalefet gerekiyorsa, onu da biz hallederiz'...

Bir kere, 'asıl devlet partisi' dışındaki siyasi partiler, ancak 'asıl devlet partisinin' izin verdiği zaman (ve kadar) varolabiliyorlar. Ne zaman, nasıl, kimler tarafından siyasi parti kurulacağına 'asıl devlet partisi' karar veriyor. Bu durumda asıl devlet partisi dışında 'kurdurulan' siyasi partiler, en iyi koşullarda asıl devlet partisinin taşeronu olabiliyor... Taşeronla müteahhit arasındaki ilişki, her zaman müteahhitten taşerona doğrudur. Elbette bu, müteahhitle taşeron arasında hiçbir zaman 'sorun' çıkmayacağı, gerilim yaşamayacağı anlamına gelmez. Nitekim sorunlar ortaya çıkabiliyor, gerilimler yaşanabiliyor... Muvazaa partisi veya partileri 'ölçüyü aştıklarında' gereken yapılıyor...

Yukarıdaki ifadeden giderek, kurulan tüm siyasi partilerin, asıl devlet partisi tarafından kurulduğu-kurdurulduğu sonucunu çıkarmak elbette doğru değildir. Gerçek anlamda muhalif partiler de kuruluyor, ama rejim, onları 'meşru' saymıyor. Ya yaşamalarına izin vermiyor ya da her türlü baskı, şiddet ve hileci yöntemlerle civcivi yumurtadayken eziyor. Değilse, önünü kesiyor, kapatıyor, toplum gözünde 'şeytanlaştırmak' için ne gerekiyorsa yapıyor. Herhalde bugüne kadar böyle oldu diye bundan sonra da öyle olması gerekmiyor. 'Asıl devlet partisi'nin etkinliğini ve mevcut konumunu sürdürüp sürdürememesi verili bir şey değildir. Sonucu, sınıf mücadelesinin seyri belirliyecektir. Bu koşullarda gerçek muhalefetin neden daha çok 'legal alanın' dışına kaydığını anlamak da zor değildir.

'Asıl devlet partisi'nin 'belirleyiciliği' altında ve resmi ideolojinin geçerli olduğu koşullarda, siyasi partiler dışında kalan "sivil toplum örgütleri" (STK) de sivil toplum örgütü olamıyorlar. Bu yüzden Türkiye'de ne 'siyasi partiler', ne de 'sivil toplum örgütü' denilenler öyle ileri sürüldüğü gibi "demokrasinin vazgeçilmez unsurları" değil, vazgeçildiğinde pek bir şeyin değişmeyeceği unsurlardır... Nasıl, ortalıkta görünen siyasi partiler içi boş birer kabuksa, sivil toplum örgütü denilenler de öyledir. Bir kere, burjuva anlamda sivil toplum örgütü olmanın koşulu, devlet ideolojisinden (resmi ideoloji) bağımsızlaşmayı gerektirir. Oysa Türkiye'deki sivil toplum örgütleri, resmi ideolojinin taşıyıcıları olmaktan ötürü, aslında şeklen 'sivildirler'. Sivillikleri bir 'biçim sorunudur'... Elbette her zaman istisnalar olabilir; ama istisnalar, kuralı doğrulamak içindir. Siyasi partilerin 'asıl devlet partisi'nin taşeronu, sivil toplum örgütü denilenlerin de bağnaz resmi ideolojinin ve bağnaz milliyetçiliğin taşıyıcıları olduğu, muhalifin 'düşman', farklı düşüncenin suç sayıldığı, insanların *nasıl düşüneceğine* devletin 'karar verdiği' bir rejime isim koymak gerekirse, hangi ismi uygun görürdünüz?

Bugün Türkiye'de geçerli olan rejim, bütün vecheleri (ekonomik, siyasal, ideolojik, kültürel) itibariyle yeniden kompradorlaşmış bir rejimdir. Kompradorlaşmanın derin kökleri çok

gerilere kadar gitse de, yeniden kompradorlaşmışlık, 24 Ocak-12 Eylül 'dönemecinin' ürünüdür. Dolayısıyla, 12 Eylül dönemecini dikkate almadan mevcut durumu kavramak mümkün değildir.

Türkiye, 1950 sonrasında 'Hür Dünyada yer alma' retoriğiyle, dönemin hegemonik gücü olan ABD'nin tam bir uydusu oldu. Her şeyi ABD tarafından belirlenen tipik bir *yeni sömürge* durumuna geldi. Fakat daha önce de değindiğimiz gibi, hegemonik güç olan ABD'nin komünizmi kuşatma, çevreleme (containment) emperyalist stratejisinin bir gereği olarak, Üçüncü Dünya ülkelerinde açlığın, yoksulluğun ve sefaletin daha fazla derinleşmesini önleyici politikalara göz yummak, yer yer de teşvik etmek durumundaydı. Aksi halde insanlar yüzünü Moskova'ya çevirebilir ve bu da 'Hür Dünya' (emperyalizm) için sonun başlangıcı olabilirdi. Aslında açlık ve yoksulluk konusundaki yaklaşım şöyleydi: Emperyalist sömürünün devamlılığını sağlamanın yolu, yoksulluğu 'yeniden üretilebilir' bir sınırda tutmak, o sınırın altına inmesine 'izin vermemekle' mümkündür... ABD, kimi zaman *yardımlar*, kimi zaman askerî cuntaları bizzat işbaşına getirerek, kimi zaman da 'ulusal kalkınmacı veya popülist ekonomik-sosyal politikalara göz yumarak veya yer yer özendirerek, Üçüncü Dünya ülkelerini emperyalist kamp dahilinde tutmayı esas alan bir strateji benimsedi. Elbette böyle bir stratejinin işlerlik kazanmasına uygun bir ekonomik konjonktür de söz konusuydu. Kapitalizm, II. Dünya Savaşı sonrasında *yapısal kriz*den çıkmış, yaklaşık otuz yıl sürecek uzun ve *istikrarlı* bir genişleme dönemine girmişti. Emperyalist ülkelerdeki *refah devleti* veya *sosyal devlet* denilenin, aynı şekilde Üçüncü Dünyada geçerli *ulusal kalkınmacı* veya *popülist model*in geri planında, söz konusu genişleme yatıyordu.

Türkiye, ABD'nin katıksız bir uydusu durumuna geldiği 1950 sonrasında ve dünya kapitalizminin genişlemesini sürdürdüğü koşullarda, ihmal edilemeyecek bir 'ekonomik gelişme' tablosu ortaya koymayı başardı. Ekonomik ve sosyal göstergelerde kayda değer bir 'iyileşme' oldu. Elbette söz konusu olan, periferi kapitalizmine özgü bir 'iyileşmeydi'; ve

bağımlı olmanın, biçimlendiriliyor-şartlandırılıyor olmanın tüm çelişik sonuçlarını ve olumsuzluklarını içeriyordu... Özellikle 1960 sonrasında Türkiye'de geçerli 'kalkınmacı-popülist model, 1970'lerin ikinci yarısına kadar içerden ve dışardan önemli bir itirazla karşılaşmadan yol almaya devam etti. Kapitalizmin, genişlemenin sonuna ulaşıp, yeniden 'yapısal krize' girmesiyle, savaş sonrasının tüm temel stratejileri ve politikaları da değişecekti. Üçüncü Dünya ülkelerinde geçerli ulusal-kalkınmacı popülist model, emperyalist merkezleri telaşlandırmıştı. Sömürgeci-emperyalist devletler veya kendilerinin ve başkalarının 'uygar dünya' dediği ülkeler, kendi zenginliklerini ve ayrıcalıklı konumlarını neye borçlu olduklarını çok iyi biliyorlardı. Zenginlikleri ve ayrıcalıklı konumları dünyanın geri kalan halklarını sofradan uzak tutmakla mümkün olmuştu... Yaklaşık beş yüz yıldır dünyanın beşeri ve doğal kaynaklarını yağmalayarak, ayrıcalıklı bir konuma ulaşmışlar, dünya ekonomileri piramidinin tepesine oturmuşlardı. Oysa şimdi, *yeryüzünün lânetlileri* de sofraya dahil olma, dünyanın zenginliğine ortak olma talebiyle sahneye çıkıyorlardı. İşte Üçüncü Dünya'yı hizaya getirmek üzere emperyalist merkezlerde oluşturulan neo-liberal tezlere dayalı ekonomik-sosyal politikalar (istikrar ve yapısal uyum programları), Üçüncü Dünya ülkelerini kalkınmacı hedeflerden uzaklaştırmayı amaçlayan bir stratejinin, emperyalist *küresel püskürtme stratejisi*nin araçları olarak gündeme getirilmişti.

Asıl amaç, Üçüncü Dünya ülkelerini kalkınmacı hedeflerden uzaklaştırmak, söz konusu ülkeleri yeniden kompradorlaştırmak olduğu halde, anlatılan hikaye farklıydı. İşlerin kötüye gidişinin (kapitalizmin yapısal krizi) devlet müdahalelerinden, korumacılıktan kaynaklandığı 'bilincini' yerleştirmek için, Nobel ödüllü iktisatçılar başta olmak üzere emperyalizmin akıl hocaları[1] ideolojik bir saldırıya geçtiler. Ekonomilerin perfor-

---

1 Bu konuda bkz. *Washington Konsensüs*ü, Y. Dezelay-B. Garth in **Küreselleşme mi? Emperyalizm mi?** Der: Fikret Başkaya, Ütopya Yay., Ankara, 1999, ss. 23-70.

mansının devlet müdahaleleri yüzünden aşındığı, mevcut olumsuzlukların temelinde devlet müdahaleciliğinin yattığı, velhasıl piyasanın 'sağlıklı işleyişinin' siyasi-bürokratik müdahalelerle bozulduğu bilincini 'ortalama bilinç' haline getirmeyi başardılar. Gerçekte olmayan, kapitalizm varoldukça da hiçbir zaman varolması mümkün olmayan bir *kendi kendini düzenleyen pazar* efsanesi ürettiler. Oysa, piyasanın işleyebilmesi için devlet müdahalesi bir zarurettir. Devlet müdahalesi piyasanın işleyebilmesinin *olmazsa olmaz*ıdır... Eğer devlet (siyasi müdahale) yoksa, kapitalizm de, pazar da mümkün değildir. Zaten kendi başına bir kerte olarak, ekonomiden bağımsız, siyaset mümkün olmadığı gibi, siyasetten bağımsız bir ekonomi (kapitalizm) de mümkün değildir. Sorun, devletin müdahale edip etmeyeceği, işe siyasetin karışıp karışmayacağı, düzenleme olup-olmayacağı değil, müdahale ve düzenlemelerin kimin çıkarını gözeteceğiyle ilgilidir. Bu yüzden başlarda, yerinde olarak *ekonomi politik* veya *politik ekonomi* deniyordu... Aslında neo-liberal öğreti, asla devlet müdahalesi olmayacak, işler bütünüyle 'piyasanın kendi kendini düzenleyen işleyişine' *görünmez ele* bırakılacak, demiyordu... Diyebilir miydi? Kendi kendini düzenleyen bir piyasa mevcut olmadığına ve işleyebilmesi için mutlaka devlet müdahalesi (düzenleme) gerektiğine göre... Asıl söylenmek istenen şey, bundan sonraki müdahalelerin (düzenlemelerin), sadece sermayenin çıkarlarını gözeteceği, başkaca bir kaygının söz konusu olmayacağıydı...

İşte, 24 Ocak-12 Eylül 1980 rejimi bu bütünlük içinde ve söz konusu 'kaygıların' sonucunda gündeme geldi. 24 Ocak-12 Eylül dönemecinin pis misyonu, Türkiye'yi ulusal-popülist kalkınmacı hedeflerden bütünüyle uzaklaştırarak, yeniden kompradorlaştırmaktı. 24 Ocakla kompradorlaşma tercihi ilan edilmişti; ama niyet bir başına yeterli olmazdı. Aracı yoluna koymak ve yol almasını sağlamak, başka bir güç odağının devreye girmesini gerektiriyordu. Bu güç odağı da Kemalist ordudan, 'zinde kuvvetlerden' başkası olmayacaktı... Sorun, amaç, araç ve 'gerekçelendirme' bağlamında şöyleydi: Amaç emperyalizmin yeni stratejisi olan, "küresel püskürtme"nin

gereği olarak, Türkiye'yi her türlü ulusal-kalkınmacı amaçlardan koparark yeniden kompradorlaştırmak, 'dünya'nın zenginliğine ortak olma' perspektifinden, kalkınmacı hedeflerden uzaklaştırmaktı. Asıl amaç bu olsa da, afişe edilen gerekçeler ve amaçlar farklıydı. Bu amaca uygun araçlar, piyasa ekonomisini kurma retoriğiyle peş peşe gündeme getirildi. Emekçi halk çoğunluğu lehine kazanılmış ne varsa birer birer tasfiye edilecekti. İşte bu amaçla toplum apolitizasyon-depolitizasyon sürecine sokuldu. Emekçi halkı bulunduğu mevzilerin gerisine püskürtmek için de devlet terör rejimi gündeme getirildi.

12 Eylül cunta rejimini tipik bir hükümet darbesi (coup d'etat) saymak doğru değildir. Ordunun kulisten sahneye çıkması gibi 'kısa bir mesafenin' aşılmasından ibarettir. Zira ordunun bu tür müdahalelerine imkan veren bir yasal mevzuat ve 'teamül' söz konusudur. 'Asıl devlet partisinin' 'gerçek yönetici' olduğu ve her şeyi belirler durumda olduğu bir rejimde, darbe kavramını naünse etmeden kullanmak uygun olmaz. 27 Mayıs 1960 cuntası, ordunun müdahalesine uygun bir 'yasal mevzuat' oluşturmuştu. 1961'de 211 sayılı iç hizmet kanununun 35. maddesinde: "Silahlı kuvvetlerin vazifesi, Türk yurdunu ve Anayasa ile tayin edilmiş olan Türkiye Cumhuriyeti'ni kollamak ve korumaktır" deniyor. İç hizmet yönetmeliğiyle de durum daha da netleştirilmiştir. Söz konusu yönetmeliğin 85. maddesinde aynen şöyle deniyor: "Vazifesi, Türk yurdu ve Cumhuriyeti'ni içe ve dışa karşı, lüzumunda silahla korumak olan, Silahlı Kuvvetlerde her asker kendine düşeni öğrenmeye ve öğrendiğini öğretmeye ve icabında son kuvvetini sarf ederek yapmaya mecburdur" deniyor.[2]

İşte, ekonomiyi dar boğazdan çıkarmak, ödemeler dengesi krizini 'ilelebet çözmek', dış borç baskısından kurtulmak, yeniden büyümenin önünü açmak, bu amaçla 'piyasa ekonomisini' kurmak, anarşiyi önlemek, ülkeyi bölünüp parçalanmaktan kurtarmak, memlekete 'huzur ve güveni'

---

2 Hacı Ali Özhan, *"Darbe Asla Savunulamaz"*, Yeni Şafak, 22 Nisan 1998.

getirmek vb. gibi *gerekçelerin* arkasına gizlenerek asıl yapılmak istenen bu idi: Türkiye'yi her türlü kalkınmacı hedeflerden uzaklaştırıp, yeniden kompradorlaştırarak, 19. yüzyılın ikinci yarısındakine benzer bir statüye indirgemek... Aradan geçen yirmi yıl sonra bu amacın bütünüyle gerçekleşmiş olduğunu, Türkiye'nin her şeyiyle emperyalizmin istediği kıvama getirildiğini, velhasıl 24 Ocak-12 Eylül stratejisinin asıl amacı olan, yeniden kompradorlaştırmanın gerçekleştiğini tam bir rahatlıkla ifade edebiliriz. 24 Ocak-12 Eylülle başlayan yeniden kompradorlaşma süreci, anayasadan "kamu yararı" kavramının çıkarılmasıyla hedefine ulaşmış sayılabilir... Bugün Türkiye'de geçerli rejim, siyasi, ekonomik ve kültürel vecheleri itibariyle Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyıldaki durumuna benzeyen bir rejimdir. Özellikle de yüzyılın ikinci yarısındaki durumla ortak yanlar çoğunluktadır. Tüm ülke zenginliği iç ve dış rantiyeler tarafından yağmalanıyor. Üstelik bu durum, iktisat biliminin bir gereği olarak da sunuluyor... Buradan iktisat bilimi denilenin ne menem bir şey olduğunu da kestirebilirsiniz... 19. yüzyılın ikinci yarısında, Türkiye'nin her şeyini emperyalist devletler belirliyordu. Bugün de değişen bir şey yok. 1881'den sonra dış rantiyeler, vergileri toplamak için, kendi örgütlerini, 'Duyun-u Umumiye' idaresini kurmuşlardı. Bugün aynı işi, aynı amaçla Maliyenin memurları yapıyor. Türkiye ekonomisini asıl yönetenler dışarıdadır... İçerdekiler bir bakıma dışarıdakilerin sekreteri olarak görev yapıyorlar. Her şey en küçük detaylara varıncaya kadar 'dışarıda' belirleniyor, içerdekilere de işin 'uygulaması' kalıyor... Ve 'içerdekiler', 'dışarıdakiler' tarafından belirli aralıklarla denetleniyor... İçerdekilere 'milliyetçi yöneticiler' deniyor olması da herhalde işin doğası gereğidir... Elbette bu kesimin mukaddesatçı olması durumunda da hiçbir şeyin değişmesi mümkün değildir... Öyle milliyetçi bir yönetim ki, ne yapıyorsa Türkiye toplumunun 'iyiliği' için yapıyor... Üstelik buna inanan insanlar da çıkıyor...

Yeniden kompradorlaşmış bir ekonomik-sosyal-kültürel zatiyet demek, topluma ilişkin temel politika ve tercihlerin dışardan *belirlenmesi* demektir. Türkiye'nin ekonomik yönetimi

1980 dönemecinden sonra bütünüyle emperyalist merkezlerin eline geçmiştir. Ekonomik ve sosyal politikalarla ilgili tüm temel kararlar emperyalizmin 'uzman kuruluşları' (IMF, Dünya Bankası vb.) tarafından alınmaktadır. Ünlü 24 Ocak kararlarının gündeme geldiği 1980 yılında, Türkiye'nin dış borcu 13 milyar dolar civarındaydı. Şimdilerde yılda ödenen dış borç, bu rakam seviyesinde seyrediyor ve toplam dış borçlar (30 Haziran 1999) 100 milyar dolar sınırını aşmış bulunuyor... 1980'de Türkiye'de sorun yaratacak seviyede bir iç borç yok iken, 1999 (Eylül sonu itibariyle) iç borç stoku 20 Katrilyon TL sınırını aşmış durumdadır... 2000 yılında ödenmesi gereken iç borç faizi de 21 katrilyon 133 trilyon TL. dir. 2000 yılında ödenmesi gereken iç borç faizi ve transferlerin toplamı 27 Katrilyon 136 trilyon TL. dir ki, bu rakamın, tüm vergi gelirleri tahmini olan 24 katrilyon TL. ile karşılaştırılması her şeyi apaçık ortaya koymaya yeterlidir... Fakat daha da şaşırtıcı olan husus, iç borç stoku 20 katrilyon TL. olduğu halde, iç borç faiz ödemelerinin 21 katrilyon 133 trilyon TL. olmasıdır... Dış borcu 100 milyar dolar, iç borcu da 20 katrilyon TL. olan bir ekonomi demek, katıksız bir rant ekonomisi demektir. Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, gazetecilerle yaptığı bir sohbette: "Ekonomi iyi, maliye kötü..." diyor. Cumhurbaşkanı, herhalde ülkenin varını yoğunu hortumlayan rantiyeler durumdan memnun, ama cari harcamaları karşılamakta zorlanıyoruz... demek istiyordur.

Kalkınma diye bir kaygı çoktan defterden silinmiştir. Komprador rejimin yegane 'kaygısı', iç ve dış rantiyelerin ülkenin doğal ve beşeri kaynaklarını yağmalamasını güvence altına almaktan ibarettir. Türkiye'nin ekonomik performansı hakkında fikir edinebilmek için, derin ekonomik tahlillere gerek yok. En büyük 500 sanayi kuruluşunun 1998 yılındaki kârlarının %87,7'sini faizden sağlamış olmalarını hatırlamak yeter... Bu durum, sadece sanayi kuruluşlarının, artık sanayi kuruluşu olmaktan çıktığını göstermiyor, aynı zamanda ekonomiye üretimsizliğin hakim olduğunu da gösteriyor... Her türlü kalkınmacı söylemin ve siyasi iradenin gündemden düştüğü bir sosyal formasyonda, artık açlıkla, işsizlikle, yoksullukla mücadele diye

bir kaygı da söz konusu değildir. Öyle bir komprador rejim ki, işsizliği işsizin, açlığı aç kalanın, yoksulluğu da yoksulun sorunu sayıyor... Eğer bir rejim açlıkla, işsizlikle, yoksulluk ve sefaletle mücadele etmekten vazgeçmişse, artık açlarla, işsizlerle, yoksullarla mücadele edecek demektir... Böyle bir rejim demek, asgari meşruluk temeli olmayan bir rejim demektir. Bugün Türkiye'nin tüm zenginliği yaklaşık 1.000 aile ve çevresi tarafından (banka, holding vb.) hortumlanmaktadır. Üstelik mafya sektörüyle 'mafya olmayan' sektör arasındaki sınır da iyice silikleşmiş durumdadır... DİE başkanı 'kayıt dışı ekonominin' portresinin 100 milyar dolar olduğunu söylemişti. Bu milli gelirin yarısı demektir ve ekonominin yarısının devlet denetimi dışında kaldığı anlamına gelir... Yıllardır ülke kaynakları iç ve dış rantiyelerle savaşın finansmanına harcanmaktadır. Bu tür politikalar sonunda ekonominin temeli aşınmış, sosyal doku yırtılmış durumdadır. Türkiye'deki rejim, 1983'ten sonra 'demokrasiye geçiş', genel ve yerel seçimler vb. safsatasına rağmen, 1980'den beri bir devlet terör rejimidir. Zira 12 Eylülün, bizzat kendisi katıksız bir devlet terör rejimiydi; ama aynı zamanda, devlet terör rejimini kurumsallaştıran bir rejimdi. Ve bugün bu kompradorlaşmış rejim, Kadir Cangızbay'ın yerinde tespitiyle ancak kendini terörle mücadele söylemiyle 'yeniden üretebiliyor': "İşte tam tamına burada terör devleti ortaya çıkar ve kapkara bir ironi olarak terör devletinin kendisine biçtiği misyon da 'terörle mücadele'dir. Başka bir ifadeyle, devletin içteki ve dıştaki tasarrufları arasında terörle mücadele adına yapıldığı iddia edilenlerin ağırlık kazanması ölçüsünde, yönetme gücünü teröre dayandıran bir rejimle karşı karşıyayızdır".[3]

Türkiye'de militer veya para-militer diktatörlüğün (veya totaliter rejim densin) istisna değil, kural oluşu, asıl istisnanın 'küçük demokrasi" oluşu, veya 'demokrasinin' yoksulları kandırmaya yönelik bir 'oyun' oluşu, Türkiye'nin emperyalist

3 Kadir Cangızbay, *"Terör" Kavramı Üzerine,* in Terör Ne Terörist Kim?, ortak çalışma.

hiyerarşideki 'yeri' ve emperyalizme eklemlenmenin niteliğiyle doğrudan ilgilidir. Bir kere Türkiye'de, Batıdaki anlamda bir 'ulus devlet' hiçbir zaman geçerli olmadı. Köklü bir devlet geleneğinin mirasına konulmuş olması, bu gerçeği değiştirmiyordu. Türkiye'deki 'ulus-devlet', emperyalist dünyadakinin bir karikatürü olmanın ötesine bir türlü geçemedi. Zira, Batıda geçerli ulus devlet, milli bir burjuva sınıfına (kendi konumunu genişletilmiş olarak yeniden üretebilen bir kapitalist sınıf) dayanıyordu; ikincisi, toplumdaki değişik etnik-kültürel kimlikleri eritebilen, değilse aralarında bir konsensüs, ya da bir tür *modus vivendi* yaratabilecek potansiyele sahipti. Bu 'yeteneğini' de büyük ölçüde dünyanın geri kalanını yağmalamaya (sömürgecilik ve emperyalizme) borçluydu... Oysa, Türkiye'de 'gerçek bir ulus-devlet' oluşturmaya başlıca iki engel vardı: Birincisi, ekonominin genişletilmiş yeniden üretimini 'içe dönük' olarak sağlayacak bir kapitalist sınıf yoktu. Bu durum rejimin, ancak resmi ideolojiye dayanarak (rızaya, gönüllü kabullenmeye değil), varolabilmesi sonucunu doğurdu; ikincisi, Kürtler 'tek ulus' oluşturma tercihine baştan itibaren itiraz ettiler. Bu durum, rejimi daha baştan bir devlet terör rejimi olarak 'kurgulamayı' zorunlu hale getirdi. Bugün bile her askerî birliğin dış cephelerine asker olmayanların okuması için: "Orduya sadakat şerefimizdir" "Tek devlet, tek bayrak, tek vatan, tek dil" yazılı büyük levhaların asılmış olması, yukarda söylemeye çalıştığımızı doğrular niteliktedir... Bu tablo, Türkiye'deki devletin, Batıdaki 'ulus-devletin' bir karikatürü olmanın ötesine geçemediğinin de bir göstergesidir. Bugün küreselleşmeyle birlikte söz konusu 'karikatürün' de temeli hızla aşınmaktadır... Elbette bu ifadeden giderek, kimi aklıevvellerin sandığı gibi, devlet ortadan kalkacak diye bir şey yok. Kapitalizm varoldukça devlet de mutlaka varolacak. Artık küresel kapitalizm çağında ulus-devlete (ve onun Üçüncü Dünya'daki karikatürüne) yer yok. Yeni bir siyasal yapılanma kendini dayatıyor. Zira mevcut devlet, küresel kapitalizmin ihtiyaçlarına cevap veremez durumda... Çokuluslu şirketlerin ihtiyacına cevap verecek şekilde yeni bir 'yapılanma' gündemde.

1910'lu yıllarda İttihatçılar tarafından başlatılan "milli kapitalist' yaratma hedefi, aradan geçen yaklaşık doksan yılda bir türlü gerçekleşmedi. Bu, emperyalizm çağında zaten mümkün değildi... Onca zamandan sonra bugün 'kapitalist sınıf' denilen (Türk Hür Teşebbüsü), emperyalist sermayenin (Çokuluslu Şirketlerin) *yetkili satıcısı* olmanın ötesine geçemiyor. Zaten çoktan beri öyle bir niyet ve kaygı da yok... Onca yılda topluma ödetilen büyük faturaya rağmen, ortada emperyalist sermayenin eteğine yapışarak ayakta kalabilen, bütünüyle kompradorlaşmış, en iyi koşullarda çokuluslu şirketlerin taşeronu olabilen bir sermaye sınıfı var... Türk firmalarının adı, ekseri çokuluslu şirketlerin arkasına eklenerek varolabiliyor: CNN-Türk, Toyota-SA, Fiat-Türk gibi... Bu kapitalist sınıf, devlet serasında 'yetiştirilmiş' bir sınıftır. İttihatçıların başta kendileri olmak üzere, devlet eliyle adam zengin etme 'politikaları', söz konusu sınıfı da bir çeşit 'memur kapitalist sınıf' durumuna getirmiştir... Kimliği ve kişiliği olmayan bir sınıftır. Devlet karşısında son derecede güçsüz ve edilgendir. Devletle ilişkisi tipik kapitalist toplumda olması gerekene benzememektedir. Bu durum, daha önce ifade ettiğimiz, Türkiye'de 1923 sonrasında kurulan rejimin bir burjuva rejimi olmadığı, *eski rejimin* yeni bir cila ve görüntü altında devam ettiğine dair tezimizi de doğrular niteliktedir. Dolayısıyla burjuva toplumlarındaki gibi belirleyici olan ekonomi değil, siyasettir...

Türkiye'de burjuva 'demokrasisinin araçları olması gereken kurumlar, mekanizmalar, söylemler vb. rejimin 'ne olduğunun' göstergesi değildir. Tam tersine 'ne olduğunu' gizlemek içindir. Her dönemde rejim kendini örtülü veya açık bir terör rejimi olarak üretebilmiştir. Ama, artık yeniden kompradorlaşmayla birlikte asgari meşruluk temeli de hızla aşınmaktadır. Bundan böyle, bildik yöntemlerle rejimin kendini yeniden üretmesi ve emekçi halk çoğunluğunu aldatıp-oyalayabilmesi giderek daha da zorlaşacaktır. Cangızbay'ın ifade ettiği gibi, rejim ancak kendini terörle mücadele retoriğiyle ve bir terör devleti olarak yeniden üretebilir hale geliyor. Zira işsizliğin, yoksulluğun, sefaletin derinleşmesini hızlandıran komprador ekonomik ve

sosyal politikalar, ancak bir kaos ortamı yaratabilir. Açlıkla mücadele etmekten istifa eden bir rejim için, geriye açlarla mücadele etmekten başka bir seçenek kalmaz. Fakat kaotik bir durum son tahlilde kaotik sonuçlar üretebilir... Bu yüzden önümüzdeki dönemde rejimin *Yönetilemez bir kaotik zatiyet*[4] *niteliği kazanması olasılığı giderek büyüyecektir. Durum böyle olduğu halde mevcut rejimin demokratik bir açılım yapabileceği beklentisinde olanlar; kapitalizm, emperyalizm, Türkiye'nin emperyalist hiyerarşideki yeri, yeniden kompradorlaşma, rejime asıl damgasını vuranın köklü İttihatçı gelenek olduğu, emperyalist ülkelerdeki 'demokrasinin' dünyanın geri kalanındaki örtülü-açık diktatörlükler sayesinde mümkün olduğu, birinin diğerini koşullandırdığı vb. gibi 'gerçek durumu' bilmeyenlerin, ya da bilmek istemeyenlerin bir kuruntusudur. Mevcut rejimin demokratik açılımlar yapması mümkün değildir; ama kendini bir terör rejimi olarak yeniden üretebileceğini söylemek de bir kehanet değildir. Elbette kimi rötuşlar gündeme gelecektir; ve bu rötuşlar rejimi demokratikleştirmek için değil, her zaman olduğu gibi, onun gerçek yüzünü ve niteliğini gizlemeye yönelik manipülas-yonlar olarak gündeme gelecektir. Üstelik bu göz boyamaya yönelik açılımlar*, rejim tarafından *demokratikleşme* olarak sunulacak, buna inanacak iflah olmaz budalalar da eksik olmayacaktır... Özgürlük ve demokrasi, İttihatçı geleneğin mirasçıları, komprador rejim adamlarının değil, ona ihtiyacı olan emekçi çoğunluğun sorunudur... Demokrasi de özgürlük de asıl onlar için gereklidir...

Eğer, bu dünyada olup-bitenler kendiliğinden ya da tesadüfen ortaya çıkmıyorsa, insan-üstü güçlerin marifeti değilse, bazılarının 'bilinçli' eyleminin sonucuysa, başka bazı insanların 'bilinçli' müdahalesiyle de insanı ve toplumu hızla geleceksizliğin karanlığına mahkum eden mevcut gidiş pekâlâ durdurulabilir. Çoğunluğun ihtiyaçları doğrultusunda da yeniden biçimlendirilebilir... Bunun için, mevcut gidişten zarar

4 Bkz. Oswaldo de Rivero, *États en ruine, conflits sans fin, Les entités chaotiques ingouvernables*, Le Monde Diplomatique, Avril, 1999.

görenlerin tarihin öznesi olduklarını kanıtlayacak iradeyi ortaya koymaları yeterlidir. Türkiye'de yaşayan insanlar için mevcut durumu aşmanın yolu önce Avrupa-merkezli ideolojik yabancılaşmadan kurtulmaya, her şeyden önce beyinleri iğdişleştiren sömürge bilincine (şimdilerde kapitalist kültüre) karşı bir "kurtuluş savaşı" vermeye bağlı görünüyor... İnsanlık için sosyalizm dışında bir seçenek de mümkün değildir. Bu itibarla çözümü 'eski'de arayanların hiçbir şansı yoktur. İslâmî hareket (İslâm fundemantalizmi densin) modernleşmeci-kalkınmacı paradigmanın iflasına karşı bir tepkidir. Dolayısıyla sonuca itirazdır; ama hiçbir gelecek projesine sahip değildir. Zira bugün karşı karşıya olduğumuz sorunlar, düne ait yöntem ve araçlarla çözülemezler. Bugünün sorunlarını düne ait yöntem ve araçlarla çözmeye kalkışmak, eşyanın tabiatına da aykırıdır. Bu tür zorlamaların işe yaramadığı tarihte sayısız defalar kanıtlanmıştır...

Bugün insanlık ve uygarlık yeni bir kavşağa gelip dayanmıştır... Geçerli siyaset ve muhalefet yapma yöntem ve araçları da (siyasi partiler, parlamento, seçimler, sendikalar, dernekler vb.) işlevsizleşmiş durumdadır. Bunların yeni durumda bir işe yaramaları mümkün değildir. Yeni koşulların gerektirdiği yeni siyaset yapma yöntem ve araçlarını keşfetmeden ve yeni bir siyaset etiği ve kültürü oluşturmadan yola devam etmeye, artık imkan yoktur. Elbette hiçbir şeye sıfırdan başlanmayacak; ama mevcut olanın da bir işe yaraması, mevcut olanla bir yerlere gitmek de mümkün değildir... Öyleyse iki olasılıktan biri: Ya *'büyük insanlık'*, insan onuruna yaraşır bir tavır ortaya koyarak, kendisini ve uygarlığı yok olmanın eşiğine getiren sermeyenin meydan okumasına, neo-liberalizmin barbarlığına gereken karşılığı verecek; ya da kendi toplu intiharına razı olacak... İnsanlık kendi toptan yok oluşuna razı olabilir mi? İnsanlığın çok öncelerden önüne koyduğu kardeşliğin, özgürlüğün, toplumsal eşitliğin egemen olduğu; sömürü, baskı, hiyerarşiden arınmış; çevreye saygılı bir toplum oluşturma idealinden ve hedefinden vazgeçmesi mümkün müdür?

Yediyüz

Osmanlı Beyliğinden 28 Şubat'a: Bir Devlet Geleneğinin Anatomisi

Osmanlı İmparatorluğu hakkında yazan tarihçilerin ezici çoğunluğu, imparatorluğun kuruluşunda dinin önemli bir rol oynadığında birleşiyorlar. İmparatorluğun son dönemlerindeyse, 'geri kalmışlığın' başlıca nedeninin din olduğu ileri sürülüyor! Elbette bir dönemde 'ilerici', değilse 'olumlu' rol oynayanın, nasıl olup da bir başka dönemde 'gericiliğin', 'olumsuzluğun', 'kötülüğün' başlıca nedeni haline geldiğini anlamak mümkün değildir. Bu tür yaklaşımlar, din ve dinin işleviyle ılgili yanlış anlamadan, değilse bilgi yetersizliğinden kaynaklanıyor (elbette bilmemek mazeret değildir). Aslında din, son tahlilde bir ideolojiden başka bir şey değildir. Osmanlı sosyal formasyonu kendinden öncekiler ve kendine benzeyenler gibi, dine dayalı bir ideolojik meşrulaşma ve meşrulaştırma temeli üzerine oturuyordu.

ISBN 975-8449-27-3

TÜRKİYE VE ORTA-DOĞU FORUMU VAKFI
ÖZGÜR ÜNİVERSİTE

Fikret Başkaya
Toplu Eserler 2